

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

На правах рукопису

ГУЛА РУСЛАН ВОЛОДИМИРОВИЧ

Прим №__
УДК 94 (477) «1941/1945»

**ВИТОКИ ТА РОЛЬ РАДЯНСЬКОГО ПАТРІОТИЗМУ У РОКИ ВЕЛИКОЇ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 рр. (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНИ)**

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант – доктор
історичних наук, професор Якунін
Віктор Кузьмич

ДНІПРОПЕТРОВСЬК – 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	8
РОЗДІЛ I. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан наукової розробки проблеми	15
1.2. Джерельна база дослідження	34
1.3. Методологія дослідження	45
РОЗДІЛ II. ФЕНОМЕН ПАТРІОТИЗМУ В РЕТРОСПЕКТИВІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ	
2.1. Філософські, соціокультурні та політологічні аспекти патріотизму	65
2.2. Особливості розвитку патріотичної ідеології у Російській імперії	83
2.3. Генезис світоглядних основ радянського патріотизму у 1917–1941 рр.	101
РОЗДІЛ III. РАДЯНСЬКИЙ ПАТРІОТИЗМ В СИСТЕМІ ФОРМУВАННЯ ТА У БОЙОВИХ ДІЯХ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ	
3.1. Патріотичне та інтернаціональне виховання бійців Червоної армії у 1918–1941 рр.	122
3.2. Масовий патріотизм червоноармійців в оборонних боях на території України у 1941–1942 рр.	144
3.3. Роль та форми прояву патріотизму воїнів РСЧА в період визволення України у 1942–1944 рр.	163
РОЗДІЛ IV. ПАТРІОТИЧНІ ТРУДОВІ ПОЧИНАННЯ В УКРАЇНІ ЯК ФАКТОР ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕВАКУАЦІЙНИХ ТА РЕЕВАКУАЦІЙНИХ ЗАХОДІВ	
4.1. Прояви радянського патріотизму при проведенні евакуації населення та об'єктів промисловості у 1941–1942 рр.	181

4.2. Піднесення патріотизму у ході організації роботи евакуйованих підприємств на сході країни та відновленні їх функціонування на визволеній території УРСР	204
РОЗДІЛ V. РОЛЬ ТА МІСЦЕ РАДЯНСЬКОГО ПАТРІОТИЗМУ В АНТИФАШИСТСЬКОМУ РУСІ ОПОРУ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ у 1941–1944 рр.	
5.1. Патріотизм у партизанському русі в Україні у 1941–1942 рр.	226
5.2. Вплив радянського патріотизму на розвиток партизанського руху у 1942–1944 рр.	248
5.3. Патріотичний чинник у підпільній боротьбі	271
РОЗДІЛ VI. ОРГАНІЗАЦІЙНА, ІДЕОЛОГІЧНА ТА ДУХОВНА СКЛАДОВІ ПАТРІОТИЗМУ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ	
6.1. Патріотизм як засіб мобілізаційно-консолідуючого впливу властей на організацію відсічі агресору	294
6.2. Діяльність партійно-державних органів щодо актуалізації та розвитку ідеології радянського патріотизму	320
6.3. Передумови та прояви релігійної складової патріотизму під час війни	344
ВИСНОВКИ	365
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	378

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АК – Армія Крайова

АН СРСР (УРСР) – Академія Наук СРСР (УРСР)

ВАПЛІТЕ – Вільна академія пролетарської літератури

ВГК – Верховне Головнокомандування

Виконком – виконавчий комітет

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ВМФ – Військово-морський флот

ВПС – Військово-повітряні сили

ВУАМЛІН – Всеукраїнська асоціація марксистко-ленінських інститутів

ВУНК (рос. – **ВУЧК**) – Всеукраїнська надзвичайна комісія

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет

ВЦРПС (рос. – **ВЦСПС**) – Всесоюзна центральна рада професійних спілок

ГоловПУ – Головне політичне управління

ГУ – Головне управління

ГУЛАГ (рос.) – Головне управління таборів

ГУПП ЧА – Головне управління політичної пропаганди Червоної армії

ГШ – Генеральний штаб

ДАРФ – Державний архів Російської Федерації

ДКО – Державний комітет оборони

ЗС – Збройні сили

ЗСУ – Збройні Сили України

КВНР (рос. – **КОНР**) – Комітет визволення народів Росії

КК – Кримінальний кодекс

КОВО – Київський особливий військовий округ

Комінтерн – Комуністичний інтернаціонал

КПРС (рос. – **КПСС**) – Комуністична партія Радянського Союзу

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

КПУ – Комуністична партія України

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МЗС – Міністерство закордонних справ

МО – Міністерство Оборони

мсд – мотострілецька дивізія

МТС – машинно-тракторна станція

Нарком – Народний Комісар

Наркомат – Народний комісаріат

Наркомвоєн – Народний комісар з військових і морських справ

Наркомпрос – Народний комісаріат освіти (Народний комісар освіти)

НЕП, неп – Нова економічна політика

НК (ВНК, рос. – ВЧК) – Надзвичайна комісія (Всеросійська надзвичайна комісія)

НКВС (рос. – НКВД) – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКДБ (рос. – НКГБ) – Народний комісаріат державної безпеки

НКО – Народний комісаріат оборони (Народний комісар оборони)

НКШС (рос. – НКПС) – Народний комісаріат шляхів сполучень

НКЮ – Народний комісаріат юстиції

НСДАП – Німецька соціал-демократична робоча партія

Обком – обласний комітет

ОВК – Обласний військовий комісаріат

ОдВО – Одеський військовий округ

ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління

ОКВ – Верховне командування вермахту

ОКХ – Верховне командування сухопутних військ вермахту

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ОУН – Організація українських націоналістів

ОРС (рос.) – відділ робочого постачання

ППО – протиповітряна оборона

ПФ – Південний фронт

ПЗФ – Південно-Західний фронт

Політбюро – Політичне бюро

ПУР – Політичне управління

Раднарком (РНК) – Рада народних комісарів

Райвиконком (РВК) – районний виконавчий комітет

РВА (*рос.* – **РОА**) – Російська визвольна армія

РВР – Революційна військова рада

РАПП – Російська асоціація пролетарських письменників

РДСП – Російський державний архів соціально-політичної історії

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)

РКСМ – Російська комуністична спілка молоді

РПЦ – Російська православна церква

РСДРП (б) – Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків)

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

РСЧА – Робітничо-Селянська Червона армія

РСЧФ – Робітничо-Селянський Червоний флот

РФ – Російська Федерація

СБ, СВБ – Спілка безвірників, Спілка войовничих безвірників

СВГК – Ставка Верховного Головнокомандування

Св. Синод – Святійший Синод, Священний Синод

сп – стрілецький полк

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ТАРС (*рос.* – **ТАСС**) – Телеграфне агентство Радянського Союзу

тп – танковий полк

Тсоавіахім (*рос.* – **Осоавиахим**) – Товариство сприяння армії, авіації, хімії

УАПЦ – Українська автокефальна православна церква

УВО – «Українська військова організація»

УВО – Український військовий округ

УГКЦ – Українська греко-католицька церква

УПА – Українська повстанська армія

УПА-ПС – Українська повстанська армія–Поліська Січ

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УФ – Український фронт

УШПР – Український штаб партизанського руху

ХВО – Харківський ввійськовий округ

ЦАМО РФ – Центральний архів Міністерства Оборони Російської Федерації

ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДІАК України – Центральний Державний історичний архів України, м. Київ

ЦДІАУЛ – Центральний Державний історичний архів України, м. Львів

ЦК – Центральний Комітет

ЦШПР – Центральний штаб партизанського руху

ААН – Archiwum Akt Nowych, w Warszawie

САВ – Centralne Archiwum Wojskowe, w Rembertowie

ВСТУП

Актуальність теми. Нерозривний зв'язок історії нашої країни з феноменом патріотизму є визначальною рисою існування та розвитку держави. Слід визнати пріоритетне значення патріотизму, як чинника, що здатний забезпечувати консолідацію суспільства та допомагає йому подолати важкі та складні періоди історичного процесу.

Розробка цієї теми пов'язана з необхідністю об'єктивного висвітлення та аналізу радянського періоду нашої історії. Це обумовлено тим, що ідеї та ціннісні установки радянського періоду продовжують існувати та впливати на сучасне суспільство, яке об'єктивно відображає певні генетичні риси, запозичені із радянської доби.

У сучасний час розвитку української історичної науки виникла нагальна потреба у подоланні стереотипів радянської доби та надмірної ідеологізації. Одночасно, із звільненням історичної науки від партійного диктату, виникає протилежна тенденція вкрай негативного оцінювання радянського періоду, з відповідними процесами дегероїзації та демонізації історичних подій та постатей радянського минулого. Таким чином, складається нова система ідеологічних стандартів і стереотипів з надмірним акцентуванням на націоналістичному аспекті в історичних дослідженнях.

Вивчення протиріч та особливостей зародження, функціонування та трансформації радянського патріотизму в умовах драматичного розвитку подій у ХХ ст., зокрема у роки Великої Вітчизняної війни, розкриває для сучасності нові можливості для більш глибокого вивчення філософських, політологічних та соціологічних аспектів цього феномену. В свою чергу, це дає змогу повніше розкрити духовний потенціал народу України на переломних етапах української історії. Дослідження проблеми у цьому ракурсі, допоможе розробити концептуальні засади організації патріотичного виховання, формування національної гідності та історичної свідомості сучасної молоді. Тому, на нашу думку, науково обґрунтований та виважений аналіз сутності

радянського патріотизму є досить актуальним, оскільки порушує широке коло питань теоретичного та практичного характеру.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження зроблено у межах науково-дослідницької теми кафедри української історії та етнополітики ДНУ імені О. Гончара «Актуальні питання суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку України XIX-XXI ст.: проблеми історії та методології». Представлена дисертація узгоджена з державною бюджетною темою історичного факультету: «Проблеми дослідження регіональної історії України XIX–XX ст.: прикладні аспекти» (№д/б теми 1-185-09, № 0109U000130).

Об'єктом дослідження виступає радянський патріотизм, як соціокультурний феномен та синтезоване суспільно-політичне явище, одна з домінуючих соціально-психологічних характеристик людини як особистості.

Предметом вивчення є витоки та роль радянського патріотизму, різноманітні форми його прояву у всіх сферах життя українського суспільства під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1941–1945 рр., що зумовлено початком і переможним завершенням Великої Вітчизняної війни. Для більш об'єктивного аналізу витоків радянського патріотизму, автор дослідження свідомо виходить за визначені хронологічні межі з метою розкриття особливостей суспільно-політичної думки XVIII–XX ст.ст., що дозволяє нам зробити більш обґрунтовані висновки щодо генези природи патріотизму радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

Географічні рамки дослідження визначені і охоплюють територію УРСР у межах її адміністративно-політичних кордонів у 1941–1945 рр. Одночасно у дослідженні використані посилання на діяльність армійських структур та партизанських загонів у Кримській області РРФСР у момент входження цього регіону у зону відповідальності бойових дій Південного фронту та короткотермінового підпорядкування партизанських формувань Криму Українському штабу партизанського руху.

Мета дослідження полягає у вивченні особливостей зародження, розвитку, функціонування основних складових радянського патріотизму, форм та ефективності його проявів у лавах Робітничо-Селянської Червоної армії, а також при проведенні заходів евакуації та реєвакуації промислової бази УРСР, у радянському русі Опору, ролі та місця державних органів управління, ідеологічних інституцій та релігійних конфесій в організації та управлінні процесами патріотичного виховання народу.

Відповідно до поставленої мети **необхідно розв'язати такі наукові завдання:**

- охарактеризувати та проаналізувати повноту та об'єктивність відображення у вітчизняній історіографії комплексу наукової літератури та джерел з даної проблеми;
- з'ясувати теоретико-методологічні засади аналізу, вивчення та класифікації форм патріотизму у радянському суспільстві в період, що досліджується;
- виявити і простежити в динаміці еволюції системоутворюючих ідей та цінностей радянського патріотизму в історичній ретроспективі життя радянського суспільства;
- розглянути особливості формування світоглядних констант радянського патріотизму в їх діалектичному зв'язку з розвитком суспільно-політичної думки попередніх століть крізь призму системи протиріч і протилежностей;
- на фактичному матеріалі розкрити особливості формування та розвитку патріотичного виховання у лавах РСЧА та розглянути форми прояву патріотизму воїнів у бойових діях;
- визначити чинники, що вплинули на патріотичні дії робітників народного господарства при організації та проведенні заходів евакуації, розгортання нової економічної бази на сході країни, оцінити внесок цивільного населення у відбудову економічної бази УРСР;
- висвітлити особливості формування патріотичної ідеології серед учасників партизанського комуністичного руху та підпільних організацій та форми її прояву у різні періоди функціонування антифашистського руху Опору;

- визначити основні напрямки та форми патріотичної діяльності керівних партійно-державних органів щодо організації роботи місцевих адміністративно-державних структур і мобілізації радянського суспільства на боротьбу з загарбниками;

- дослідити еволюцію радянської ідеології у різні періоди Великої Вітчизняної війни, розкрити роль і місце центральної і республіканської влади, партійно-радянської та культурної еліт України у творенні моделі українського радянського патріотизму;

- відтворити загальну картину державно-правових відносин радянської держави та Російської Православної церкви, роль і місце духовно-релігійного чинника у патріотичній свідомості радянського народу у роки Великої Вітчизняної війни.

Наукова новизна дослідження визначається тим, що автор вперше виділяє у самостійний об'єкт наукового вивчення феномен радянського патріотизму, який досліджується з позицій сьогодення як сукупність діалектичних протиріч при нелінійному характері розвитку цього надскладного інтелектуально-духовного явища. Окрім того, здійснено спробу відійти від традиційних ідеологічних схем минулого та штучно створених міфологічних моделей сучасного з їх однаковим тяжінням до однобічності та категоричності оцінок і висновків. Удосконалено аналіз комплексу наукової літератури та джерел з даної проблеми. Автором запропонований самостійний теоретико-методологічний підхід до класифікації та вивчення генези виникнення та особливостей розвитку радянського патріотизму. Дістало подальшого розвитку вивчення діалектичного зв'язку констант монархічної патріотичної ідеології зі складовими радянського патріотизму із урахуванням нової світоглядної основи – пролетарського інтернаціоналізму. Вперше зроблений аналіз розгляду явища патріотичного виховання у лавах РСЧА та формування феномену радянського патріотизму в індивідуальній та колективній свідомості військовослужбовців. Удосконалено висвітлення патріотичного чиннику при проведенні заходів евакуації та реевакуації населення та підприємств УРСР в системі діалектичних

протиріч. Дістало подальшого розвитку вивчення впливу чинників радянського патріотизму на формування патріотичної ідеології учасників радянського руху Опору на українських теренах. З нових позицій розглянутий характер роботи державно-партійних органів СРСР та УРСР з мобілізації радянського суспільства на відсіч агресору та консолідації народу на основі актуалізації патріотичної ідеології в залежності від пріоритетності військово-стратегічних завдань. Вперше вивчено вплив духовно-релігійного чинника на формування патріотичної позиції народу під час Великої Вітчизняної війни.

Науково-практичне значення дослідження полягає в тому, що отримані результати дослідження дозволяють скласти нове, синтезоване та комплексне знання та поглиблене уявлення про генезу, природу, розвиток і трансформацію соціально-духовного явища та соціокультурного феномену радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни. Висновки служать історичним уроком у необхідності своєчасного вибору напрямків і пріоритетів у формуванні системи консолідуючих концептів ідентифікації нації, як носія відповідних констант патріотичної свідомості. Розроблена і апробована в процесі роботи над дисертацією дослідницька методологія може бути використана в процесі дослідження феномену різних типів патріотизму, які були пріоритетними на історичних відрізках розвитку української історії ХХ ст. Історико-науковий аналіз розвитку і трансформації радянського патріотизму у період що вивчається дає можливість по-новому оцінити історичні здобутки та поразки українського народу в межах єдиної союзної держави та перспективи створення нової моделі патріотизму української ідеології державного будівництва.

Матеріали дослідження широко використовуються при читанні лекцій курсу «Історія України» та «Філософія» Академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного.

Особистий внесок. Висновки дослідження є результатом самостійної праці дисертанта. Публікація за темою дослідження зроблена у співавторстві з

кандидатом політичних наук О.М. Щурко, де автору належить 70% результатів розробки матеріалу.

Апробація результатів дослідження. Основні ідеї та результати дисертаційного дослідження були представлені на міжнародних, всеукраїнських та міжвузівських наукових конференціях: Наукових читаннях присвячених 85-річчю від дня народження проф. А.М. Черненка «Питання політичної історії України та Росії», м. Дніпропетровськ, квітень 2011 р.; П'ятої всеукраїнської науково-технічної конференції «Перспективи розвитку озброєння і військової техніки Сухопутних військ», м. Львів, 15–17 травня 2012 р.; Міжнародної науково-практичної конференції «Суспільні науки: проблеми та досягнення сучасних наукових досліджень», м. Одеса, 26–27 жовтня 2012 р.; Міжнародної науково-практичної конференції «Роль суспільних наук у процесі розвитку суспільства: можливе та реальне», м. Дніпропетровськ, 9–10 листопада 2012 р.; Міжнародної науково-практичної конференції «Пріоритети та сучасні чинники розвитку суспільних наук», м. Одеса, 23–24 листопада 2012 р.; Міжнародної науково-практичної конференції: «Україна в контексті правління династії Романових», присвячена 400-річчю Імператорського Дому Романових, м. Кіровоград, 15 березня 2013 р.; Міжнародної науково-практичної конференції: «Рівень ефективності та необхідність впливу суспільних наук на розвиток сучасної цивілізації», м. Львів 29–30 березня 2013 р.; Міжнародної науково-практичної конференції: «Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності», м. Одеса, 05–06 квітня 2013 р.; Міжнародної науково-практичної конференції «Роль суспільних наук у забезпеченні стабільності розвитку глобальних світових процесів у XXI ст.», м. Київ, 12–13 квітня 2013 р.; IV наукових читаннях, присвячених пам'яті проф. А. Черненка «Питання політичної історії України та Росії», м. Дніпропетровськ, 26 квітня 2013 р.

Результати дослідження були обговорені на засіданнях кафедри української історії та етнополітики та вченої ради історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опублікована монографія «Витоки та роль радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (на матеріалах України)» (32,25 др. арк.). Результати дослідження відображені в 27 статтях у фахових виданнях з історії. Загальний обсяг всієї наукової продукції без співавторів 10,5 др. арк.

Структура дослідження включає перелік умовних позначень, вступ, шість розділів, сімнадцять підрозділів, висновки, список джерел і літератури (870 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 462 стор., з них основного тексту 377 стор.

РОЗДІЛ І. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Історіографія проблеми у своєму розвитку пройшла відповідні етапи та періоди. Етап у історіографії дослідження може бути визначений як часовий компонент стадії історичного процесу, який характеризується комплексом загальних історичних концепцій. Період трактується як часовий відрізок етапу, який має свої особливості розвитку історіографічної науки. Таким чином, у дослідженні виокремлені два етапи: радянський та український, які у своєму розвитку пройшли відповідні періоди.

Перший період, на нашу думку, можна позначити хронологічними межами 40–50 рр. ХХ ст. Головною особливістю цього періоду була спрямованість історичних досліджень на виключно описовий характер розгляду радянського патріотизму крізь призму імперативно визначених сталінських ідеологем.

Аналізуючи історіографію цього періоду, слід визначити її характерні риси:

- догматизм у єдності та цілності поглядів на події Великої Вітчизняної війни, підпорядкування масштабних висновків про війну ідеологічним і політичним детермінантам того часу;
- викорінення дискусійних підходів до трактування складного характеру радянського патріотизму;
- відсутність об'єктивних умов для неупередженого, всебічного вивчення феномену радянського патріотизму – порівняльна вузькість джерелознавчої бази;
- трактування радянського патріотизму Й. Сталіним через абсолютизацію переваг суспільного устрою, економічної основи, життєздатності багатонаціональної держави, дружби народів, що визначали, зокрема, духовну єдність і потенціал радянського суспільства;

- створення та глорифікація нового історичного міфу про «всезагальний патріотизм єдиного радянського народу», який мав працювати на сакралізацію особи Й. Сталіна та абсолютизації ролі Комуністичної партії, мобілізувати радянське суспільство на нові трудові звершення.

Для ведення роботи з узагальнення матеріалів з історії війни та прикладів масового патріотизму радянського народу у листопаді 1941 р. у Москві була заснована комісія з складання хроніки війни. У РСЧА та РСЧФ, наркоматах, республіках створені комісії для збору матеріалів історії війни. У грудні 1943 р. Президією АН СРСР при Інституті історії СРСР був відкритий воєнно-історичний сектор. Навесні 1942 р. спеціальні органи для вивчення та узагальнення досвіду війни були створені у ГШ, ГоловПУ, видах та родах військ [683].

Історіографія радянського патріотизму у цей період носила в основному оперативний, публіцистичний характер. Вона узагальнювала значний фактичний матеріал героїчних форм прояву радянського патріотизму. У цьому періоді закладалися концепції трактування радянського патріотизму на основі наказів і виступів Й. Сталіна.

Історіографічна база того часу характеризувалася обмеженою кількістю історичних досліджень та суворим дотриманням «сталінської схеми» трактування подій війни [132; 750; 752] у творах М. Абрамова, К. Осипова, О. Ступова, Б. Тельпуховського.

Другий період охоплює хронологічні межі 50–80 рр. ХХ ст. Особливістю цього періоду варто вважати розвінчання культу особи Й. Сталіна у період хрущовської «відлиги» та мінімізацію антуражу сталінської геніальності за рахунок акцентуації колективного характеру партійного керівництва в «брежнєвську епоху».

Характерними рисами цього періоду були:

- створення нового історичного міфу про гіпертрофовану роль партії у війні [458; 459];

- догматизація наукових положень місця та ролі радянського патріотизму у війні [494; 511; 515; 592; 632; 639; 645; 723];
- пріоритетний розвиток макроісторичних досліджень, які характеризувалися фундаментальністю досліджень, але внаслідок визначеної шаблонності скоріше виконували функції довідкових видань [449; 543-545];
  - тенденційність великої кількості мемуарної літератури;
  - героїчна міфологізація військового часу [417; 537; 584; 751];
  - абсолютизація духовної єдності радянського суспільства, масового героїзму та вірності соціалістичним цінностям. Як виключення із правил наводилися поодинокі згадки про окремих зрадників з числа ворогів народу або буржуазних націоналістів [191; 550].

Надскладний та багатшаровий феномен радянського патріотизму відображався у історичній науці досить спрощено та однобічно. Це характерно для досліджень К. Анісімова, Г. Морехіної, В. Кравцова.

Одночасно, цей період характеризувався першими спробами критичного осмислення трагічного початку війни, ролі сталінських репресій серед вищого командного складу РСЧА у дослідженні О. Некріча [666].

Але глибокий аналіз подій війни загальмовувався постулатом провідної ролі партії в управлінні державою, її безпомилковості та непогрішності. Історіографію війни доповнює великий масив мемуарної літератури, який розкривав події війни виключно з позицій офіційної історичної науки (О. Белобородов, С. Бірюзов, М. Воронов, О. Єременко та інш.).

Варто відзначити, що в позитивну сторону змінилася ситуація у галузі історичної науки, з'явилась значна кількість фундаментальних досліджень загальнореспубліканського [658; 659; 702; 787-790; 798; 799] та регіонального рівня [129; 142; 143; 148; 158; 160; 179; 181; 187; 234; 245; 246], результатами яких ми користуємося і досі.

Перші два періоди радянської історіографії Другої Світової та Великої Вітчизняної війн характеризувалися крайнім ступенем політизації й ідеологізації. Замовчування окремих тем і сюжетів, апологетичний підхід до

оцінки політичного та військового керівництва, обмеження доступу до архівних джерел та контактів з закордонними вченими викликали відповідне зниження рівня історичних досліджень. Це об'єктивно викликало необхідність звільнення історичної науки від залежності оцінок війни з боку партійно-державних інституцій.

Третій період радянської історіографії охоплює хронологічні межі з виступу М. С. Горбачова на урочистих зборах, присвячених 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції 6 листопада 1987 р. та закінчується розпадом СРСР.

Цей період характеризувався низкою суперечливих характерних рис, основними серед яких були:

1. Послаблення ідеологічних та цензурних обмежень на відкрите висвітлення трагічних сторінок військового протиборства викликало появу ревізійністського напрямку радянської історіографії.

2. Розширення можливостей доступу до документальної бази раніше закритих архівних фондів одночасно створили умови для проведення об'єктивних історичних досліджень природи радянського патріотизму у роки війни й антинаукових кон'юнктурних розвідок дегероїзації військового минулого [766].

З метою ідеологічного обґрунтування демонтажу соціалістичного ладу, наприкінці 80-х рр. XX ст. у радянській історичній науці відбулося оформлення ревізійністського напрямку, особливостями якого були:

- теза про тотальний фальсифікаційний характер радянської історіографії війни, твердження про необхідність «переосмислення» (ревізії) її висновків з метою наближення до «правди історії»;

- перегляд ключових подій війни з метою заміни концептуальних бачень минулого на нову систему ідеологічних смислів: покладання на СРСР відповідальності за початок Другої Світової війни (акцентування уваги на пакт Молотова-Ріббентропа при замовчуванні Мюнхенської змови), спроби

принизити внесок СРСР у розгром фашизму, применшення таланту радянських полководців, штучне перебільшення втрат РСЧА;

- заперечення особливої ролі партійно-державних інститутів, планової економіки, системи патріотичного виховання в СРСР у роки Великої Вітчизняної війни;

- фетишизація здобутків зарубіжної історіографії.

Провідними представниками цього напрямку були Ю. Афанасьєв, Д. А. Волкогонов, О. М. Медушевська, О. Мерцалов, Н. В. Іллерицька та інші.

Одночасно з появою ревізійністського напрямку відбувається оформлення у самостійну історичну школу традиційного напрямку, який на основі критичного аналізу радянської історіографії, з використанням нової архівної джерельної бази, вивчав та аналізував феномен радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни. Провідними проблемами того часу є співвідношення понять патріотизм і партія, патріотизм і Сталін. Історики О. Коваленко, М. Павленко, В. Панфілов, О. Самсонов спираючись на спадщину радянської історіографії, критично осмислили феномен патріотизму в умовах тоталітарної системи та ролі Сталіна у формуванні нової моделі радянського патріотизму.

Таким чином, у період «перебудови» в історіографії радянського патріотизму в роки війни були зроблені перші спроби об'єктивного вивчення цього надскладного явища та феномена за допомогою розширення джерельної бази вивчення проблеми. Але крайній ступінь політизації радянського суспільства та історичної науки викликала появу двох антагоністичних напрямків – традиційного та ревізійністського, які вже впродовж 20 років визначають тенденції розвитку досліджень історії на пострадянському просторі.

Український етап розвитку історіографії даної проблеми охоплює часові рамки від 1991 р. та триває до нашого часу. Цей процес відрізняється широким плюралістичним спектром поглядів на наше недавнє минуле та характеризується низкою особливостей. До основних, на нашу думку, відносяться:

- спроби створення власного національного історичного нарративу шляхом кардинальної переоцінки історичного минулого. Жодна історична подія не

викликала таких наукових, політичних, ідеологічних та моральних різночитань в українській історичній науці, як Друга світова та Велика Вітчизняна війни;

- наявність серйозного конфлікту між націоналістичним і радянським (пострадянським) трактуванням війни. Абсолютне протиставлення двох таборів фактично дзеркально відтворює ситуацію у радянській історичній школі, лише з тією різницею, що відбувається заміна героїчного ряду патріотів з комуністів на націоналістів;

- серйозний вплив традицій використання радянської історичної науки партійними структурами на процес політизації історичної думки в Україні з метою наукового обґрунтування відповідної політичної теорії. Фактично, до цього часу, історія, на жаль, частково виконує політичну функцію.

Цей етап можна умовно поділити на декілька періодів, які відрізнялися характерними рисами.

Перший період охоплює часові межі від 1991 р. – з моменту розпаду СРСР та закінчується 12 вересня 1997 р., коли Постановою Кабінету Міністрів України була сформована урядова комісія з вивчення діяльності ОУН та УПА очолі з С. Кульчицьким.

Цей період характеризується:

1.Офіційним оформленням нової української історіографії, яка була формально незалежна від союзного центру, але об'єктивно пов'язана з ним імперативною формою нав'язуванням нових історичних поглядів на минуле.

2.Поступовою відмовою від традиційної (радянської) концепції Великої Вітчизняної війни.

3.Збереженням залежності історичної науки від політичного керівництва республіки, ідеологічною ангажованістю у відповідності до нового курсу української влади.

Розвиток української історіографії у цьому періоді відбувався за наступними напрямками:

1.Націоналістична інтерпретація подій Другої Світової та Великої Вітчизняної війн. Росія виступала у ролі «гнобителя», «колонізатора», «русифікатора»

українського народу, що на думку новітніх українських істориків (особливо діаспори) виправдовувало колабораціонізм українців у роки війни. Це притаманне для історичних досліджень І. Біласа, П. Брицького [425; 426; 435].

2. Вичення феномена тоталітаризму з метою пояснення природи радянського суспільства у ґрунтовних працях Д. Табачника [769].

3. Розвиток збалансованого погляду на історичні події війни на основі всебічного вивчення форм прояву радянського патріотизму в роки війни (А. Чайковський) [817].

Другий період української історіографії проблем патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни – від виходу монографії І. Т. Муковського та О. Є. Лисенка «Звитяга та жертвовність» у 1997 р. до виходу «Фахового висновку робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА» у 2005 р. Пріоритетним напрямком розвитку історіографії цього періоду було обрання чіткого курсу на повний перегляд історії Великої Вітчизняної війни.

Цей період характеризувався:

1. Оформленням нової історичної концепції про боротьбу УПА на два фронти з тоталітарними режимами за незалежність України [651].

2. Штучною підміною понять «Велика Вітчизняна війна» на «радянсько-німецьку війну» [835].

3. Спробою штучного синтезу суперечних антагоністичних традицій трактування подій війни – класичної радянської та націоналістичної, з метою історичної підтримки популярної міфологеми кінця 90-х гг. – примирення ветеранів Радянської армії й УПА.

4. Апологетикою ролі УПА у роки війни та дегероїзацією воїнів РСЧА, комуністичного руху Опору.

5. Популяризацією тези про дві течії у русі Опору – комуністичної та націоналістичної з наданням патріотичних преференцій останній.

Водночас, буде несправедливо стверджувати, що у цей період у вітчизняній історіографії проблеми патріотизму у роки Другої світової та Великої Вітчизняної війни не відбувалось нового історіософського осмислення

концептуальних засад її дослідження. Конкретні завдання і шляхи створення історії війни на нових теоретико-методологічних засадах виклав у цей період відомий її дослідник М. В. Коваль [578]. В узагальненому вигляді концепцію вченого можна систематизувати через сукупність таких складових:

- пріоритетність історіософського осмислення Другої світової та Великої Вітчизняної війн як феномена, рубіжної події в історії світу і України другої половини ХХ ст.;
- внесення концептуальних коректив в процес його реалізації, постійна і поглиблена розробка теоретичних питань в історії війни, що дає змогу дослідникові позбавитися історіографічних викривлень;
- динамічність реакції дослідника на величезний обсяг інформативно-емпіричних даних.

Величезним внеском у розробку складної та багатогранної теми патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни є фундаментальний проект «Безсмертя. Книга Пам'яті України» [127].

Третій період української історіографії з трактовці патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни охоплює часові межі 2005–2010 рр. та характеризується домінуванням «україно-центристських» тенденцій в історичній науці, яким притаманні наступні риси:

1. Заперечення феномена масового героїзму радянського народу під час Великої Вітчизняної війни та дискредитація радянського патріотизму, як консолідуючої сили суспільства у роки війни.
2. Героїзація воїнів УПА як патріотів України при побудові штучної системи доказів, яка виключала негативні факти, що не вписувалися в «україно-центричну» концепцію [801] з одночасною спробою пояснення дій ОУН(б) трагічним збігом обставин, які вимусили цю політичну силу співпрацювати з нацистським режимом задля ідеї незалежності країни [621; 622; 623, с.16–17].
3. Десакралізація образу РСЧА, її визвольної місії для українського народу шляхом навішування на Червону армію історично необґрунтованого пропагандистського ярлика – «окупаційна». Акцентування уваги на воєнно-

стратегічних прорахунках початку війни та гіпертрофування чинника злочинності серед військовослужбовців Червоної армії.

У рамках нашої наукової роботи слід охарактеризувати сучасні українські дослідження про Другу Світову війну, які відображають «україно-центричну тенденцію» акцентування на негативних аспектах у аналізі подій військового часу на теренах України. Яскравим прикладом цього підходу слугує четвертий том шеститомної «Політичної історії України. XX століття». Характерними особливостями цієї праці є підміна поняття «Велика Вітчизняна війна» на «німецько-радянську війну», що штучно звужує розгляд ролі та місця українського народу в перемозі над нацизмом та введення нової системи ідеологічних штампів замість стереотипів партійно-політичного трактування радянської історіографії [705].

Безумовний інтерес викликає дослідницька діяльність В. А. Гриневича [483–488]. Вчений досліджує суспільно-політичний та морально-психологічний стан населення, розглядаються механізми впливу політичних інститутів і процесів на формування суспільно-політичних настроїв, визначає особливості сталінської національної політики та пропаганди воєнної доби у контексті політичних оцінок населення. Слід визнати ґрунтовну, фундаментальну розробку участі партійно-радянської і творчої еліт у формуванні ідеологічної моделі українського радянського патріотизму. Дослідник вперше вводить у науковий обіг величезну кількість нових архівних документів. Але, на нашу думку, аналіз цих складних процесів і явищ, які розглядає В. Гриневич, відбувається виключно в площині, яка взагалі не передбачає визнання позитивних тенденцій в українському радянському суспільстві. Відповідно, це породжує низку логічних запитань про мотивацію подвигів українців на поле бою, в підпіллі, партизанських загонах і тилу.

Одночасно, незважаючи на домінуючу в середовищі політично заангажованих істориків «україно-центричну» тенденцію, слід визнати, що не лише вона визначає загальну картину української історіографії з трактовки подій Великої Вітчизняної війни. Зазначимо принципову наукову позицію дослідників

І. Грідіної, П. Доброва, В. Іваненка, А. Чайковського, В. Якуніна, які поряд з критичним осмисленням та розвінчанням історичних міфів радянського періоду, одночасно зберігають у своїй дослідницькій діяльності фундаментальні напрацювання історіографії того часу.

Виважений та збалансований підхід до вивчення питань морально-психологічного стану військ і населення, як складової частини формування патріотизму характерний для наукової діяльності Ю. Ніколайця [669-671]. Слід визнати аргументований підхід дослідника до формування власного бачення проблеми виявів патріотичних (або антипатріотичних) настроїв військ і населення, виходячи із складного спектру їх ставлення до радянської влади, партизанського та підпільного руху, окупаційного режиму.

Питання створення, функціонування та розвитку складових українського радянського патріотизму розглянуті у монографії канадського дослідника С. Єкельчика [526]. Автор використав величезну кількість архівних джерел з метою обґрунтування власної концепції генезису та розвитку цього соціально-політичного явища та соціокультурного феномену.

Заслуговують на увагу розробки сучасних українських дослідників, які стосуються вивчення кола питань, присвячених патріотичній позиції робітників промисловості, сільського господарства при проведенні заходів евакуації, створення нової промислової бази на сході країни, реєвакуації та відновлення народного господарства України [454; 513; 689; 690; 855].

Наголошують на антропоцентричному підході у вивченні історії партизанського руху в Україні відомі українські історики П. Добров, А. Кентій, В. Лозицький, А. Чайковський [513; 561-563]. Системний, виважений науковий підхід цих вчених до аналізу зародження та розвитку антинацистського руху Опору, дозволяє обґрунтувати висновки про роль та місце патріотичного виховання у партизанському русі та підпіллі.

Важливою складовою патріотичної свідомості радянського суспільства, є духовна релігійна складова, яка стала предметом активного вивчення сучасними вітчизняними дослідниками, зокрема в умовах Великої Вітчизняної війни.

Вагомим внеском у розкриття особливостей розвитку духовного життя українського суспільства у роки війни є творчі розробки донецького дослідника І. Грідіної [490-493].

Практично не висвітлено у сучасній українській історіографії роль та місце партійно-державних інституцій у мобілізації країни на боротьбу з окупантами, їх організаційна діяльність. Ідеологічна робота ВКП(б) і КП(б)У розглядається виключно скрізь призму створення постулатів українського радянського патріотизму та агітаційно-пропагандистських акцій проти ОУН і УПА. Позитивною тенденцією є розуміння сучасними провідними істориками України необхідності розглянути це питання у комплексі визначеної проблематики [794, с.27–28].

В цілому, стан дослідження феномена радянського патріотизму в роки Великої Вітчизняної війни у сучасній українській історіографії слід визнати недостатнім внаслідок надмірної ідеологізації та політизації цієї проблеми.

Аналіз історіографії проблеми патріотизму народу у роки Великої Вітчизняної війни у сучасній Російській Федерації дозволяє виділити в етапі самостійного розвитку російської історичної науки принаймні два періоди.

Перший період – від розпаду СРСР до зміни політичного керівництва РФ у 2000 р. Цей період характеризується чіткою диференціацією історичних напрямків щодо місця та ролі радянського патріотизму у подіях Великої Вітчизняної війни. До цих напрямків можна віднести ревізійні та традиційні.

Розвиток ревізійного напрямку базувався на основах, які були закладені у третьому періоді радянської історіографії. Слід визнати, що на той час цей напрямок займав домінуючі позиції. Він характеризувався:

- активним використанням тези про тотожність гітлеризму та більшовизму, сталінського СРСР та нацистської Німеччини, виходячи із поверхневої оцінки однаковості репресивних технологій легітимізації політичного порядку;
- використанням концепції тоталітаризму, як універсального пояснення сталінського періоду історії;

- тенденцією до ідеологізації історичних досліджень війни в дусі повного заперечення радянської історіографії;
- крайнім ступенем політизації проблеми колабораціонізму радянських громадян, спробами створити із зрадницького власівського руху борців зі сталінським режимом «патріотів нової Росії».

Активно пропагували ці ідеї історики К. М. Александров, Ю. М. Афанасьєв, Д. А. Волкогонов, М. Геллер, В. М. Куліш та інш. [398; 471; 602; 834].

Традиційний напрямок трактування радянського патріотизму в роки війни розвивався в основному в ідеологічній роботі Комуністичної партії РФ [534, 535] та в працях істориків, які зайняли державницько-патріотичні позиції. До них слід віднести О. В. Басова, М. А. Гарєєва, В. А. Золотарьова, В. О. Невежіна та представників наукової школи Гуманітарної академії ЗС РФ – Військового університету МО РФ [413; 468; 533; 626-628; 664; 721].

Другий період розвитку російської історіографії – від 2000 р. Цей період можна охарактеризувати умовно як державно-патріотичний. Це пов'язано з політикою нового вищого політичного керівництва Росії, яка спрямована на відродження статусу наддержави, національної пам'яті народу на зразках героїчної історії Великої Вітчизняної війни та створення нової державної ідеології патріотизму. На політичному рівні відбувається переоцінка місця та ролі радянського періоду в історії Росії. За висловом заступника голови Адміністрації Президента РФ В. Суркова на зустрічі з представниками «Єдиної Росії» 7 лютого 2006 р.: «Ні в якому випадку Радянський Союз не заслуговує огульного засудження...Треба пам'ятати, що ми живемо спадщиною СРСР і самі поки що мало що зробили» [519].

За справедливим висновком В. Третьякова, в Росії паралельно існує три історичні школи – радянська (червона) та біла, традиційно антирадянська. Причому представники цих шкіл навіть не стикаються один з одним. Третя школа є еkleктичним поєднанням перших двох шкіл. Окремим напрямком, на думку В. Третьякова, є малочисельна, так звана «школа покаяння», яка вважає, що Росія повинна каятися перед усіма за все, що вона зробила в історії [780].

У цьому періоді провідні позиції займають історики, які основою трактування радянського патріотизму вважають напрацювання радянської історичної науки з відповідними корекціями об'єктивного вивчення цього явища та феномена. Тобто, державно-патріотичний напрямок можна вважати синтезованим вченням, який поєднує фундаментальні розробки радянської історіографії, виважений підхід до наукових розвідок ревізійністського напрямку з урахуванням традиційних концепцій ролі та місця радянського патріотизму в роки війни. Відбулася своєрідна трансформація традиційного напрямку в державно-патріотичний на новому якісному рівні. До представників цього напрямку можна віднести М. Гарєєва, М. Горінова, В. Дайнеса, Г. Куманьова, Т. Нарочницьку та інш. [469; 502; 548; 607; 660].

Характерною рисою цього періоду є своєрідне «історичне прозріння» частини представників ревізійністського напрямку, наприклад Ю. Афанасьєва, який нарешті визнав, що «наше минуле не є підставою для гордості, але й не є приводом для сорому» [409].

Слід визнати факт того, що на сучасному етапі російська історична наука досягла у цілому значних результатів у неупередженому трактуванні подій війни. Характерним є фундаментальне дослідження «Великая война и Великая Победа народа» під редакцією керівника Інституту російської історії РАН А. І. Сахарова, де поряд з поглядами російських істориків на протилежні прояви патріотичних та антипатріотичних дій населення СРСР, надається можливість для висловлення альтернативних позицій істориків республік колишнього СРСР [448, 449]. Виважений історіографічний аналіз початку Великої Вітчизняної війни притаманний праці під редактуванням М. М. Мінца [663]. Використання фундаментальних розробок радянської історіографії з залученням нової джерельної бази та спробою комплексного висвітлення основних подій війни характерно для 1-го тому академічного 12-томного видання «Великая Отечественная война 1941-1945 годов» [450].

Але, стан дослідження питання місця та ролі радянського патріотизму під час Великої Вітчизняної війни в сучасній російській історіографії можна

визначити як недостатній. За останні двадцять років у Російській Федерації захищена незначна кількість дисертаційних робіт, які досліджували соціокультурні та духовні цінності радянського патріотизму у роки війни [856]. Разом з тим, слід визнати активну розробку російськими дослідниками філософських та історичних аспектів поняття «патріотизм» [598; 863; 864].

Одночасно, має стійку тенденцію до розвитку ревізійністський напрямок російської історіографії. Новими тенденціями цього напрямку є:

- теза про заперечення правомірності використання терміну «Вітчизняна війна» стосовно війни СРСР проти нацистської Німеччини внаслідок трактування сталінського режиму як антиросійського;

- підміна основи класифікації поняття «колабораціонізм» внаслідок чого штучно збільшується кількість колаборантів;

- затушовування сутності слов'янофобської нацистської політики.

Ревізійністські погляди найбільш притаманні сучасним російським історикам К. Александрову, В. Бешанову, Б. Соколову [399; 400; 424; 754]. Слід виокремити наукові розвідки Санкт-Петербурзького дослідника українського партизанського руху О. Гогун. Надмірне захоплення та абсолютизація негативних рис партизанського руху, на нашу думку, заважає цілісному сприйняттю його дослідницьких розробок [472-474].

Цікавим виглядає оформлення у самостійний напрямок націоналістично-шовіністичних концепцій російської історіографії трактування феномена радянського патріотизму. Основними характерними рисами цього напрямку були:

- ідеалізація дореволюційної Росії та монархічної патріотичної ідеології самодержавства;

- гіпертрофовано негативістським трактуванням подій жовтня 1917 р., ігноруванням фактору революційного патріотизму мас, зведенням його виключно до кримінальних форм прояву;

- відверто антисемітською спрямованістю історичних досліджень, протиставлення патріотичних цінностей російського та єврейського народів;

- сакралізація особистості Й. Сталіна, як носія ідеології російського патріотизму та абсолютизацією його ролі у часи Великої Вітчизняної війни.

До представників цього напрямку можна віднести О. Барсенкова, О. Вдовіна, О. Платонова, Ю. Мухіна та інші. [441-443; 654; 697-699].

Таким чином, тенденції трактування подій Великої Вітчизняної війни, ролі та місця радянського патріотизму в сучасній історіографії Росії та України можна визначити як приблизно однакові. Загальним для них є існування традиційного та ревізійністського напрямків. Спостерігаються концептуальні розбіжності у трактуванні війни з позицій визначення політики державного патріотизму.

Окремої уваги заслуговує зарубіжна історіографія про витoki та роль радянського патріотизму. У своєму розвитку вона пройшла декілька етапів та характеризувалася наявністю різних історичних шкіл і течій. Це визначалося національною приналежністю істориків, їх політичними поглядами, ідеологічними переконаннями, особистими симпатіями та соціальним статусом.

Перший етап охоплює літературу, яка видавалася у роки війни. Основними видами історіографії того часу були переважно публікації та невеликі роботи, які узагальнювали деякі аспекти збройної боротьби. Цей масив літератури різко поділявся на дві основні групи: роботи, які вийшли у нацистській Німеччині та країнах-сателітах і матеріали опубліковані в країнах антигітлерівської коаліції.

Основними напрямками історіографії нацистської Німеччини того часу слід вважати наступні:

- критика більшовизму як соціально-політичної системи, як системи насильства та терору [840];
- розкриття примітивізму повсякденного життя та культури радянського народу [845];
- аналіз морально-психологічних якостей особового складу РСЧА, мотивації їх героїчних вчинків виключно внаслідок імперативного тиску комісарів і політпрацівників [128];
- пропаганда дикості російського народу та жахливих наслідків для західної цивілізації внаслідок захоплення радянськими військами Європи.

Отже, в нацистській пропагандистській літературі того часу радянський народ виступав виключно як раса неповноцінного людського матеріалу, який внаслідок свого примітивного духовного життя здатний лише на використання його як гарматного м'яса сталінською тоталітарною системою.

Спрямованість літератури країн антигітлерівської коаліції відрізнялася високою ступеню лояльності до радянського союзника. Основними напрямками англо-американської історіографії того часу були:

- розкриття особливостей соціальної структури радянського суспільства [839];
- висвітлення подвигу радянського народу [362];
- критичний аналіз деяких аспектів радянської дійсності [451; 452];
- пояснення причин «русского чуда» – причин перемоги на нацистською Німеччиною [847].

Англо-американська історіографії причинами морально-політичної єдності радянського народу та його перемоги бачила в історичних традиціях та національних рисах народів Росії, притаманного народу російського патріотизму, любові до своєї Батьківщині, великих територіях, багатих ресурсах, ролі партії та перевагах нового соціалістичного ладу.

Після закінчення Другої Світової війни в зарубіжній історіографії почався другий етап оцінки ролі та місця радянського патріотизму у роки війни, який продовжувався до середини 80-х рр. ХХ ст. Він визначався діями основних двох чинників – політичного та джерелознавчого.

Політичний чинник визначав спрямованість ідеологічної боротьби двох світових соціально-економічних систем – соціалізму та капіталізму. У цьому протистоянні основним завданням зарубіжної історіографії стало применшення ролі СРСР у Другій Світовій війні.

Джерелознавчий чинник визначався цілеспрямованим використанням нацистських матеріалів у зарубіжній історіографії. Цьому сприяла воєнно-історична служба армії США, яка в 1945 р. захопила великий масив документів нацистської Німеччини.

Основними напрямками зарубіжної історіографії того часу в трактуванні радянського патріотизму часів війни були:

- вирішальна роль у перемозі СРСР належала не патріотизму радянського народу та героїзму РСЧА, а низці помилок політичного керівництва III Рейху та роковий вплив російських морозів, масштабів території СРСР [372];
- шаблонність радянського військового планування та акцент на використання кількісного показника особового складу при проведенні бойових дій [850];
- вибіркового характеру аналізу воєнних операцій РСЧА, акцент на трагічні події початку війни [846];
- героїзація вермахту, спроби ревізії рішень Нюрнберзького процесу;
- визначна роль ленд-лізу, на відміну від продукції створеної завдяки патріотизму радянських людей нової бази ВПК.

Слід визнати позитивну роль зарубіжної історіографії у висвітленні тем, які у радянській історіографії того часу не розглядалися об'єктивно. Це: політика СРСР у 1939–1942 рр., поразки РСЧА у 1941–1942 рр., масштаби втрат радянських військ, військова майстерність вермахту, які розкрити у дослідженнях Ч.Уилмота, Дж.Страусона, Д. Бівора та інш.

Таким чином, другий етап зарубіжної історіографії у висвітленні подій війни та ролі радянського патріотизму відрізнявся майже тотальним домінуванням німецької концепції війни, ігноруванням ролі радянського патріотизму та тенденціозністю в аналізі внеску СРСР у розгром німецького нацизму.

Третій етап зарубіжної історіографії – від середини 80-х рр. до сьогодення. Основними її напрямками на сучасному етапі є:

- домінування антирадянських тенденцій в освітленні подій війни в країнах колишнього соціалістичного табору [844; 848];
- трактування радянського періоду з боку сучасних істориків країн Балтії, Молдови, Грузії як виключно кривавого та окупаційного [440; 546];
- широке використання матеріалів радянських архівів [838; 841; 850];
- реанімація тези про превентивний характер війни Німеччини проти СРСР;

- акцентування уваги на негативних рисах у ході бойових дій воїнів РСЧА, радянських партизанів [404; 405];
- доведення переважно антирадянських настроїв у суспільстві у роки війни, заперечення проявів масового патріотизму [423];
- наголошення на домінуванні російського націоналізму в радянській патріотичній ідеології [433; 631];
- відносно об'єктивний характер розгляду ідеологічної основи колабораціоністських військових формувань [479] та дій націоналістичних політичних і військових угруповань [406; 724];
- спроби доведення хибної тези про однакову провину нацизму та комунізму у Другій Світовій війні та зняття відповідальності з нацистської Німеччини за трагедію людства [741].

У цілому, зарубіжна історіографія пододала деякі стереотипи, які були створені за допомогою німецьких архівних джерел. Використання радянських документів створило зарубіжним дослідникам умови для більш об'єктивного висвітлення подій війни. Слід визнати значний внесок зарубіжної історіографії у вивчення феномена радянського патріотизму, який дозволяє вітчизняним історикам позбутися як штампованих уявлень минулого, так і міфологізації сучасного.

Одночасно з подоланням старих стереотипів з'являються нові, які базуються на спробі визначення національної ідентифікації нових незалежних держав колишнього СРСР та країн колишнього Варшавського блоку шляхом міфологізації історичних подій війни. Зруйнування основ історичної пам'яті про визначний внесок радянського народу у перемогу над нацизмом є ігноруванням об'єктивної реальності – історичних фактів, які слугують фундаментом побудови історичної науки.

Отже, історіографічний аналіз дослідження такого феномена, як радянський патріотизм у роки Великої Вітчизняної війни, дає підстави зробити висновки, що це явище ще не стало предметом спеціального історичного дослідження, а здійснювалося в контексті загальноприйнятої схеми висвітлення його окремих

виявів: освіта, культура, релігія, суспільна свідомість, що великою мірою можна пояснити рудиментами сприйняття цього поняття виключно через штамповано-відлакований образ, створений за установками партійно-державного апарату періоду пізнього СРСР. Вивчення проблематики радянського патріотизму з позицій сьогодення, дає підстави розглядати це явище у двох взаємопов'язаних площинах. По-перше, це вивчення радянського патріотизму, як системи філософських поглядів, яка включала у себе різноманіття ідеологічних теорій, концепцій у боротьбі діалектичних протилежностей та розв'язання протиріч між класовим і загальнолюдським, між інтернаціональним і національним, між імперативним і творчим у розвитку цього соціокультурного феномену. По-друге, через всебічне розкриття форм даного явища у внутрішньому вимірі духовного життя людини крізь призму її світосприйняття, самоідентифікації, уявлень про друзів та ворогів, минулого та майбутнього у роки Великої Вітчизняної війни. Це, безумовно, надає можливість для більш об'єктивних поглядів на генезу, розвиток і трансформацію патріотичної ідеї у сучасному українському суспільстві на основі етичних категорій добра, справедливості, честі, гідності та обов'язку перед народом і державою.

1.2. Джерельна база дослідження

Ґрунтовне дослідження теми забезпечує значна кількість джерел. Комплекс використаних документів і матеріалів, відповідно до обраної дослідником класифікації за кодуванням, за типом письмових джерел можна розділити на документальні та наративні класи (роди):

При вивченні класу документальних джерел використані матеріали аналізувалися за походженням, внутрішньому змісту та зовнішнім формам.

До виду за походженням опрацьована велика кількість документів державно-партійних органів влади.

Значну частину джерельної бази становлять офіційні документи, що збереглися у фондах державних архівних установ України, а саме: матеріали Центрального Державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) Зокрема, використані такі фонди ЦДАГО: Фонд 1 – документи ЦК КП(б)У (з фонду використано: протоколи засідань політбюро ЦК КП(б)У, справи: про стан релігійного руху в Україні, про мобілізацію людських і матеріальних ресурсів; про організацію народного ополчення та винищувальних батальйонів; про мобілізацію трудящих на будівництво оборонних укріплень; про хід евакуації об'єктів промисловості, доповідні записки партійних органів про організацію та розгортання підпільного та партизанського руху, щоденники, спогади, бесіди, листи); фонд 7 – документи ЦК ЛКСМУ. У дослідженні використані архівні матеріали про участь комсомолу УРСР у підпільному русі, агітаційно-пропагандистський матеріал партизанського руху (газети, листівки); фонд 57 – колекція документів з історії Комуністичної партії України, що містить комплекс архівних матеріалів про початок створення в Україні народного ополчення, про діяльність винищувальних батальйонів, про організацію евакуації об'єктів народного господарства, про організаційно-партійну роботу КП(б)У в початковому періоді війни. Фонд № 62 – Український штаб партизанського руху. Цей фонд подає широку інформацію про створення, організацію і діяльність винищувальних батальйонів республіки, доповідні записки командування партизанських загонів

УШПР, вказівки підпільного ЦК КП(б)У щодо організації підпільного руху. У фонді 96 використані накази Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання. Фонд 166 – матеріали комісії з історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР, дозволяє залучити джерельну базу з вивчення питань щодо окупаційної політики нацистів на території України.

Значна кількість матеріалів, які стосуються досліджуваної проблематики зберігається також у ЦДАВО України. Це, насамперед, фонд КМФ-8, який розкриває особливості дій окупаційних військ відносно місцевого населення та тактику боротьби з партизанським рухом. У фондах р-2 – Управління справами РНК УРСР та р-337 – Державної планової комісії при Раді Міністрів УРСР (Держплан УРСР) використаний архівний матеріал стосовно узагальнених даних щодо проведення евакуаційних заходів у початковому періоді війни. Комплекс архівних документів щодо діяльності партизанських з'єднань та дій окупаційної влади міститься у ф. 4620 – Колекції документів з історії Великої Вітчизняної війни.

Використані у дослідженні матеріали російських архівів розкривають особливості духовного життя населення України у роки війни. У фондах Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ) Ф. 6991 та Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСП) Ф. 17 надаються відомості про патріотичну діяльність релігійних організацій та особливості державно-церковних відносин у часи війни.

У дослідженні використані матеріали архівних установ Республіки Польща. Це насамперед Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). Фонд 135 містить документальну базу уряду Польщі в еміграції у 1939-1946 рр., фонд 322 – документи міністерства закордонних справ II Речі Посполитої за 1918–1939 рр.

Значну частину документів органів влади становлять опубліковані джерела, збірники документів і матеріалів. Це збірки документів і матеріалів органів партійно-державної влади СРСР, України, різноманітні комплекси інших документів тощо [138, 139, 164, 168, 254]. Значний науковий інтерес становлять регіональні документальні збірники [126, 148], які дозволяють

конкретизувати форми проявів патріотизму в період окупації та розгортання партизанського та підпільного руху.

В якості важливого джерела були використані збірники польських документів і матеріалів, які розкривають особливості тодішньої зовнішньої політики Речі Посполитої та СРСР напередодні та в ході бойових дій у вересні 1939 р. [256; 257].

У дослідженні використані документальні збірки, які розкривають особливості формування органами влади колективної патріотичної свідомості радянського суспільства у протистоянні з ідеологічними антиподами – німецьким нацизмом та українським націоналізмом, які підготовлені представниками нової української історіографії [165-167; 182; 198; 222; 224]. Введення у науковий дискурс великої кількості раніше не опублікованих джерел слугувало реалізації завдань україноцентричної історичної школи – розкриттю тоталітарної природи радянської влади, глорифікації колабораціоністських збройних формувань та максимальної мінімізації фактів співпраці політичного та духовного керівництва націоналістичного руху з нацистським рейхом. Цьому сприяла односторонність репрезентативної підборки архівних документів. Одночасно, використання збірок документів, які підготовлені фахівцями Російського архівного федерального агентства, створило умови для розгляду ролі та місця українських націоналістичних організацій в ході військового та ідеологічного протистояння з соціальними та політичними інститутами радянського суспільства та його політичною системою [241; 242]. Отже, наявність об'єктивно існуючих джерел дозволило розглянути надскладне соціально-політичне явище та соціокультурний феномен радянського патріотизму в системі діалектичних протиріч з високою ступеню об'єктивності.

Документальна база рішень радянської влади у 1917–1923 рр. розміщена на сайті <http://bdsa.ru/index>.

Враховуючи домінуюче місце на шпальтах газет офіційної інформації та публіцистичних матеріалів можна виділити газетно-журнальну публіцистику, як джерельну групу писемних джерел, що є основним носієм інформації, особливо

з новітньої історії. У дослідженні використані зразки періодики, які розкривають питання, пов'язані з процесом формування патріотичної свідомості радянського суспільства. У процесі написання монографії вивчалися радянські газети і журнали: «Безбожник» (1941 р.), «Більшовик України» (1933, 1940 рр.), «Большевик» (1934, 1942, 1944 рр.), «Известия» (1920, 1935, 1936, 1941 рр.), «Известия ВЦИК» (1919 р.), «Комуніст» (1941 р.), «Красная звезда» (1938, 1941–1943 рр.), «Красноармеец» (1942–1944 рр.); «Красноармеец и краснофлотец» (1929 р.), «Огонек» (1944 р.), «Партийно-политическая работа в РККА» (1938, 1939 рр.), «Правда» (1936, 1941–1944 рр.), «Пропагандист» (1943–1945 рр.), «Пролетарська правда» (1935 р.), «Радянська Україна» (1943–1944 рр.), «Спутник агитатора» (1942 р.), «Україна» (1943 р.), «Червоний воїн» (1931–1933 рр.) [257-340].

Для з'ясування особливостей розвитку ідей дореволюційного патріотизму у дослідженні використані фонди Центрального державного історичного архіву у м. Києві (ЦДАК). Це ф. 296 – Редакція газети «Киевлянин», на сторінках якої у повному обсязі була розкрита позиція апологетів монархії Південно-Західного краю імперії стосовно пропаганди патріотичних начал монархічної ідеології.

Автор використовував матеріали сайту <http://kniga.interzet.ru/> для аналізу періодики часів періоду 1920–40 рр.

На шпальтах газет друкувалася різноманітна за тематикою інформація, яка відображала як офіціоз державної ідеології, так і особливості бойової діяльності на фронтах війни та реалії повсякденного життя тилу. Це документи органів державної влади, виступи державних діячів, представників творчої інтелігенції, робітничого класу, селянства та громадських організацій.

Основними формами архівних, опублікованих джерел та матеріалів періодики були акти, закони, укази, директиви та постанови партійних та державних органів влади.

Значний обсяг джерельної бази становлять документи органів військового управління. За ознакою фондоутворення значний масив зберігається у ЦДАГО України. Це фонд 43 – партійний архів інституту історії партії при ЦК КПУ,

який надає можливість дослідження матеріалів Реввоєнради Українського фронту у 1919 р. та фонд 57 – колекція документів з історії Комуністичної партії України, що містить комплекс архівних матеріалів про стан агітаційно-пропагандистської роботи у військах I, II, III, IV Українських фронтів під час визволення українських земель.

Використані у дослідженні матеріали російських архівів, що розкривають особливості морально-психологічного стану військ. Це фонди 224, 361, 393, 417 Центрального архіву Міністерства Оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ) надають можливість аналізу морально-психологічного стану військ I, IV Українських фронтів у 1944 р.

Бойові операції РСЧА проти Польщі у вересні 1939 р. досліджені у фондах польських державних архівів. У дисертації були використані справи фонду VIII. 800.3. – Sprawozdanie do szefa Zarządu od szefa zarządu politycznego Frontu Ukraińskiego dot. pracy partyjno-politycznej w jednostkach frontowych, z Centralne Archiwum Wojskowe, w Rembertowie (CAW). Це директиви, накази, розпорядження, доповіді, інструкції Політуправління РСЧА, командувачів та політуправління Українського фронту під час бойових дій РСЧА у Західній Україні у вересні 1939 р.

В дослідженні використані збірки документів радянської історіографії, з допомогою яких вивчалися процеси патріотичного виховання в лавах РСЧА у роки громадянської війни та передвоєнного десятиріччя [201-203; 220].

На основі архівних публікацій сучасних російських істориків [211-214] автор у дослідженні розкрив механізми і форми впровадження системи патріотичного виховання у роки воєнної реформи 1923–1928 рр.

Тематичні збірки документів, які присвячені подіям 1941–1945 рр., охоплюють широке коло питань з досліджуваної проблеми. В дослідженні використані як матеріали радянської [151, 152, 220; 223], так і сучасної російської історіографії. Матеріали, що увійшли у збірки «Русский архив» під редагуванням генерал-майора В. Золотарьова висвітлюють діяльність партійно-державних органів, органів військового управління щодо організації та ведення

бойових дій, партизанського та підпільного руху, патріотичного виховання у лавах армії та флоту [215-219]. Електронні версії збірок документів викладені на сайтах <http://militera.lib.ru>, <http://lib.rus.ec>.

Ресурси мережі «Інтернет» стали основою для аналізу архівних матеріалів. Це, насамперед сайт rkka.ru/idos.htm, що містить велику кількість архівних документів політуправління Південно-Західного та Південного фронтів про морально-психологічний стан військ на початку війни, інформаційні бюлетені німецької армії, документи командування РСЧА. Документи структур армійського управління, статuti, тексти військових присяг містяться на сайті <http://www.army.mil>.

Основними зовнішніми формами архівних та опублікованих документів були накази, директиви, звіти, розпорядження, донесення.

Значний масив джерельної бази складають документи репресивно-каральних органів. Частина документів про патріотичні та антипатріотичні настрої населення міститься у фондах ЦДІАУК. В дослідженні використаний ф. 275 – Київського охоронного відділення, що розкриває особливості суспільно-політичного життя у м. Києві у дореволюційний період.

Цінним джерелом є збірник «Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов в 8 т.» [196]. Здобуті представниками органів дані про реагування населення на ті чи інші події суспільно-політичного життя оформлювалися у вигляді спеціальних зведень та допомогли у дослідженні складного комплексу почуттів і настроїв радянського суспільства. Вивчення збірки документів ЦК РКП(б)–ВКП(б)–ВЧК–ОГПУ–НКВД о культурной политике у 1917–1953 гг. «Власть и художественная интеллигенция» дозволило глибше з'ясувати специфіку відношення української творчої інтелігенції до постулатів радянського патріотизму.

Використані в дослідженні законодавчі акти визначали характер взаємовідносин в усіх сферах життя суспільства при формуванні офіційної патріотичної ідеології. В дисертації вивчені та проаналізовані Свод законов Российской Империи [221], Декрет Совета Народных Комиссаров об

организации Рабоче-Крестьянской Красной армии [135], Закон СССР о всеобщей воинской обязанности [145]. Особливістю цих документів є те, що дозволяє з допомогою аналізу юридичних норм робити досліднику висновки про розвиток соціальних процесів формування патріотичної свідомості, політичний та економічний стан країни та суспільства, рівень культури та моралі.

В архівних джерелах міститься інформація, яка дає змогу розглянути форми прояву радянського патріотизму, як суспільно-політичного явища в армії, промисловості, русі Опору на певному історичному фоні. Архівні джерела є формою сукупності об'єктивних параметрів, які характеризують конкретно-історичну модель радянського патріотизму в його генезі, розвитку та трансформації. Однак, архівні документи розкривають досліджувані проблеми лише частково, оскільки в них подається тільки загальна інформація щодо проблеми, що вивчається.

Слід визнати обмежений, ідеологічно спрямований характер використання опублікованих збірок документів, який був обумовлений особливостями функціонування історичної науки. Але ці збірки в основному вірно розкривають характер та тенденції формування патріотичної свідомості радянського суспільства та особового складу РСЧА. Варто зауважити, що незважаючи на тенденційність та ідеологічну спрямованість документальної бази, ці збірки залишаються важливим джерелом у вивченні політики владних структур щодо формування патріотичної свідомості радянського суспільства.

З огляду на жорстку цензуру, радянські газети та журнали в основному вірно висвітлювали героїчні подвиги червоноармійців, партизанів і підпільників, трудові досягнення робітничого класу та селянства. Ці друковані видання відображали відносно реальну атмосферу в суспільстві та армії (у межах тоталітарного ладу). Одночасно слід зазначити, що пресі військового часу була притаманна надмірна глорифікація, у ряді випадків й відверта міфологізація форм проявів радянського патріотизму. Цієї категорії джерел належить провідна роль у створенні героїчних символів, які стали основою феномену радянського патріотизму у роки соціалістичного будівництва та Великої Вітчизняної війни.

Опрацювання матеріалів періодичної преси як інформаційного джерела дозволило в окремих випадках ґрунтовніше з'ясувати генезис зародження, функціонування та трансформації соціокультурного феномену радянського патріотизму.

Репрезентативна вибірка фондів, справ та матеріалів періодики дає можливість оцінити діяльність державних органів влади, командування та політапарату РСЧА оперативного-тактичного та стратегічного рівнів, карально-силових, агентурно-розвідувальних структур, партизанських, підпільних формувань.

Діалектично протилежні акценти відображення ситуації у суспільстві були вмотивовані функціональними завданнями відомств і структур. Об'єктивна зацікавленість партійно-державного апарату у трактуванні результатів своєї діяльності ставали причиною глорифікації оцінки рівня патріотичної свідомості радянського суспільства. Репресивно-каральні структури, навпаки, загострювали та гіперболізували проблеми антирадянських, антипатріотичних настроїв у суспільстві. Відносно об'єктивними джерелами варто вважати донесення політуправлінь фронтів та армій. Реальні результати бойової діяльності, наявність значної кількості документів дозволяє з допомогою залучення паралельних джерел інформації встановити достовірність звітної матеріалу армійського політапарату. З великою обережністю слід відноситися до звітної документації партизанського та підпільного руху. Вимоги конспірації, відсутність налагодженої системи звітності (особливо у початково-організаційному періоді формування), схильність до перебільшення результатів своєї діяльності деякими представниками Руху Опору об'єктивно вимагають від дослідника глибокого аналізу джерельної бази.

Отже, документальні колекції зазначених фондів, законодавчих актів, збірок документів і матеріали періодичної преси дають змогу доповнити інформацію про розкриття деяких аспектів проблеми дослідження, однак не можуть бути основним джерелом при розробці досліджуваної тематики.

Другий клас (рід) письмових джерел складають документи особистого походження – мемуари, спогади, щоденники.

З метою вивчення світоглядних основ радянського патріотизму на різних історичних відрізках в дослідженні використані мемуари політичних діячів того часу [357; 383].

У дослідженні використані мемуари воєнначальників І. Баграмяна, О. Брусилова, А. Денікіна, К. Москаленко, М. Попеля, К. Рокоссовського, Д. Рябишева, І. Тюленева, В. Шатілова, С. Штеменко та інших [341; 342; 344; 356; 366; 371; 373; 374; 384; 389; 392]. Вказані мемуари дозволяють проаналізувати причини та умови виникнення радянського патріотизму та виявити форми його прояву у часи Громадянської та Великої Вітчизняної війн у лавах РСЧА.

Мемуари представників партійно-державного апарату надають можливість розкрити особливості проведення заходів евакуації та розкрити роль та місце патріотизму народу при їх проведенні. Це мемуари К. Грушевого, Д. Устинова, О. Шахуріна та інших [351; 353; 385; 390; 391].

У повоєнні часи з'явилося багато мемуарів учасників партизанського руху в Україні – П. Вершигори, С. Ковпака, О. Сабурова, І. Старінова, Т. Строкача, О. Федорова [349; 363; 367; 375; 376; 381; 387; 388]. При вивченні цього шару документів були враховані особливості сприйняття авторами подій недалекого минулого, їх політична заангажованість та наявність цензурних обмежень.

В дослідженні використані спогади учасників націоналістичного руху в Україні та власівського руху, що надає можливість всебічного вивчення соціально-духовного явища радянського патріотизму з урахуванням його аналізу ідеологічними, світоглядними антиподами [345; 364; 377].

При аналізі цих документів були враховані соціальна обумовленість мислення їх авторів при диференціації трьох рівнів відображення духовних процесів: загальні уявлення про епоху, ідеї соціальної спільноти, до якої належить автор та особисте індивідуальне відношення до дійсності. Головна особливість цієї групи джерел – їх суб'єктивність. Одночасно це дає можливість

відтворення образу людини, її індивідуальності, психологічного фону історичних подій, своєрідного «духу епохи».

Мемуари, які як правило написані на значній часовій відстані від історичних подій, які розглядаються скрізь призму часу, у раді випадків із урахуванням трансформації особистої позиції автора, веде до відповідних викривлень фактів внаслідок неможливості повного встановлення об'єктивної картини минулого. Але, цей жанр зберігає яскраве емоційне забарвлення у викладенні матеріалу та оцінках історичних постатей та фактів.

Мемуари, будучи оповідним джерелом, відрізняються жанром, специфікою та індивідуальністю авторів. Цей вид джерел, дає можливість досліднику розкрити особливості проявлення форм радянського патріотизму у роки війни з точки зору суб'єктивних поглядів авторів. При аналізі цієї групи джерел дослідник враховував індивідуальне ставлення автора до дійсності, соціально-політичні умови створення мемуарів, домінуючі тенденції історичної науки та суспільної свідомості того часу. З цієї точки зору, особливе зацікавлення викликають мемуари, в яких автор робить спробу ретроспекції з максимальною повнотою своїх думок, почуттів, поведінки у відповідний історичний період та одночасно дає оцінку, створює своє відношення до них, яке сформоване упродовж цілого життя.

Одночасно слід визначити принциповість та стійкість базисних елементів структури свідомості особистостей мемуаристів та їх еволюції в межах однієї світоглядної установки, а ні переходу із однієї в іншу.

До мемуарів примикає цілком особлива група джерел – усні спогади. В дослідженні використані свідчення усної історії, які дозволяють створити ідеальні моделі минулого за допомогою носіїв пам'яті про історичні події. Незважаючи на фрагментарність та суб'єктивність цього роду джерел, слід визнати їх характерним відображенням духовної діяльності людей, свідочством особливостей людської психіки [365; 774].

Окремим шаром документів особистого походження є щоденники. У них фіксуються окремі події та факти, які відображають своєрідність історичних

умов, в яких вони були створені. У дослідженні використані щоденники В. Вернадського, Г. Димитрова, О. Довженка, К. Симонова, М. Устрялова, партизанських командирів [346; 347; 358; 359-361; 369; 386]. У фондах ЦДАГО України 64, 66 були вивчені щоденники партизанських командирів Г. Баліцького та М. Наумова [80, 81]. Їх історична цінність обумовлена оперативністю реакції авторів на події, які яскраво передають атмосферу та колорит того часу. Одночасно врахована наявність приховування своїх думок, виходячи із особливостей функціонування суспільства в умовах сталінської тоталітарної моделі.

Окрему групу джерел складають мемуари та щоденники німецьких солдатів та офіцерів. Ці документи доповнюють характеристику подій, що вивчаються, і допомагають повніше розкрити таке складне явище як радянський патріотизм на фронті та у тилу з боку супротивника [343; 350; 354].

Події Великої Вітчизняної війни визначили створення особливої духовної атмосфери радянського суспільства, яка яскраво була відображена в колективній та індивідуальній свідомості населення. Щоденники найбільш повно, емоційно та яскраво, з високою ступеню психологічної достовірності розкрили риси цієї свідомості. З іншого боку, умови військового часу безумовно знижали повноту та достовірність викладеного матеріалу, внаслідок значного елемента самоцензури автора.

Незважаючи на історичну цінність документів особистого походження, варто особливо враховувати авторський суб'єктивізм, вплив особистісного чинника – внутрішнього світу людини, як відображення суб'єктивної реальності. Тому, викладений в них фактологічний матеріал порівняний зі свідченнями об'єктивних джерел і критично проаналізовано.

Характер джерел, які були використані автором для вирішення поставлених у дослідженні завдань, вимагав диференційованого підходу до їх вивчення та аналізу. У сукупності вони складають комплекс взаємодоповнюючих документів, які дають можливість об'єктивно дослідити явище та феномен радянського патріотизму.

1.3. Методологія дослідження.

Відсутність аналогів подібних досліджень визначило необхідність приділити спеціальну увагу теоретичному осмисленню основ обраної теми та методологічних підходів до її вивчення, а також до вибору та апробування конкретних наукових методів, які були використані у даному дослідженні.

Методологія дослідження радянського патріотизму – це систематизована сукупність принципів, підходів, категорій, методів, прийомів та процедур, яка була застосована в процесі наукового пізнання для досягнення вивчення та аналізу основних напрямків історико-політичної та філософської думки, що розкривають особливості зародження, розвитку, функціонування складових радянського патріотизму, форм його виявлення та ефективності його проявів у лавах Робітниче-Селянської Червоної армії, при проведенні заходів евакуації та реевакуації промислової бази УРСР, організації партизанського руху й підпільної боротьби радянських патріотів, ролі та місця державних органів управління і духовних інституцій в організації та управлінні процесами патріотичного виховання народу. Специфіка методології дослідження полягає в тому, що окремі складові знаходяться на перетині історії й інших галузей наук. Це обумовлено відсутністю в історичній науці жорстких предметних рамок вузьконаукових дисциплін та здатністю до синтезу прийомів і методів інших наук: філософії, політології, соціології, психології та інших.

В основі дисертаційного дослідження покладені основні методологічні принципи:

1. Об'єктивності. Орієнтує на вивчення об'єктивних закономірностей, які визначають процеси історичного розвитку. Кожне явище розглядають як багатогранне й суперечливе. При цьому вивчають всю систему чинників – позитивних і негативних. Об'єктивність передбачає, що процес їх здобуття відповідає реальній дійсності, незалежним від людини законам пізнання. Об'єктивність наукових висновків базується на визнанні відповідності знань про витоки та роль радянського патріотизму, різноманітні форми його прояву у всіх сферах життя суспільства під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. та

відповідності суб'єктивним культурним, соціальним та історичним уявленням про пізнання предмета дослідження [403].

Принцип об'єктивності у дослідженні означає насамперед:

- необхідність застосування множини історичних та історіографічних фактів у їх різноманітті, протилежності та протиріччях. Всебічне розкриття природи, місця та ролі феномену радянського патріотизму, можливо лише при вибірці комплексу тих положень, які найяскравіше висвітлюють характерні протилежні риси цього надскладного соціокультурного явища в його функціонуванні та розвитку;

- критичне відношення як до заідеологізованих поглядів радянських істориків на природу радянського патріотизму так і до суб'єктивістських негативістських концепцій сучасної української історичної науки у трактуванні історії Великої Вітчизняної війни;

- розгляд історичного матеріалу у взаємозв'язку фактів, їх причинної обумовленості з позицій загального розвитку для досягнення новизни наукового знання. Розгляд детермінізму процесів розвитку складових радянського патріотизму дає можливість сформулювати нове бачення радянського патріотизму та допоможе у формуванні концепції національно-патріотичного виховання в Україні, з урахуванням позитивних і негативних рис радянського патріотизму.

2. Історизму. Визнання всезагального зв'язку усіх історичних процесів при створенні, формуванні, трансформації радянського патріотизму в їх розвитку, змінах, саморусі та з урахуванням історичної перспективи. В оцінці феномену радянського патріотизму, взято до уваги генезис, зміст його компонентів, еволюцію і тенденції розвитку.

Принцип історизму включає комплекс наукових положень, серед яких:

- розгляд історичних та історіографічних фактів лише у контексті конкретно-історичної обстановки та органічного зв'язку з історіографічною ситуацією, що дає можливість розкрити закономірності зародження та розвитку світоглядних основ радянського патріотизму;

- врахування конкретного змісту соціальної функції історичної науки, що дає змогу розкрити шляхи створення соціокультурного феномену радянського патріотизму як системи цінностей та норм радянського суспільства;
- вивчення історичного процесу у його розвитку дозволяє нам знайти зв'язок радянського патріотизму з постулатами дореволюційного патріотизму в їх трансформації та розвитку на якісно новій світоглядній основі;
- розкриття умов і закономірностей появи нових концепцій трактування радянського патріотизму у його революційній, класичній, громадянській та державній типологізаціях;
- аналіз впливу політичних й ідеологічних факторів на історичний процес оцінки ролі та місця радянського патріотизму в науковій та суспільно-політичній думці та розгляд природи пробілів історичного знання виходячи із об'єктивних і суб'єктивних умов політичної кон'юнктури.

3. Діалектичності. Визнання нелінійного розвитку характеру радянського патріотизму, як системи протиріч, протилежностей та суперечностей об'єктивної дійсності, яку вона відображала, необхідності застосування у дослідженні законів діалектики. З метою дослідження механізму розвитку суспільно-політичного явища радянського патріотизму був застосований закон взаємного переходу кількісних та якісних змін. Розкриття нелінійного характеру руху, змін, трансформації та розвитку радянського патріотизму вивчалось за допомогою закону єдності та боротьби протилежностей. Спрямованість усіх змін типології радянського патріотизму відбувалось у дослідженні за допомогою закону заперечення запереченням.

Принцип діалектичності при розгляді історичних фактів, процесів і явищ у був реалізований у дослідженні з урахуванням:

- конкретних історичних обставин, розстановки та політичної орієнтації соціальних, національних груп, верств, громадських організацій;
- взаємозв'язку та взаємозумовленості усіх процесів та явищ об'єктивної дійсності;

- цілеспрямованого та творчого відображення генези виникнення, розвитку та трансформації радянського патріотизму та його видів;
- визнання суттєвих, якісних характеристик об'єкту дослідження – інтернаціоналізму та класового підходу з урахуванням національних констант радянського патріотизму.

Теоретичною базою дисертації стали положення, які визначають основні тенденції дослідження теми в зарубіжній та вітчизняній історіографії. Ознайомлення з кращими зразками світової наукової думки дозволило з'ясувати зміст і смислове наповнення ключових дефініцій: патріотизм, радянський патріотизм, патріотична свідомість радянського суспільства, патріотичне виховання.

Загальні філософські теоретико-методологічні основи дослідження базувалися на:

- визнанні органічної єдності концепцій соціального формаційного розвитку Г. В. Ф. Гегеля, К. Маркса, Ф. Енгельса та цивілізаційного підходу Л. Моргана, О. Шпенглера, А. Тойнбі та конфлікту цивілізацій С. Хаттингтона, які доповнюють одна одну;
- основних наукових положень французької історичної школи «Анналів» довоєнної пори – розуміння епохи з позицій наукового об'єктивного пізнання історії на основі загальнолюдського тлумачення категорій добра й зла;
- психологічної герменевтиці В. Дільтея – здатності дослідники «вживатися» в епоху, яка вивчається та ставити себе на місце автора джерела для розуміння смислу історичних явищ;
- сучасній герменевтиці Х.-Г. Гадамера – розуміння сутності історичних процесів вимагає постійного урахування історичної дистанції між інтерпретатором та текстом, усіх безпосередньо та опосередковано пов'язаних історичних обставин, взаємодії минулої та сучасної духовної атмосфери.

Під час дослідження цього явища, автор враховував теоретичні напрацювання вітчизняних і зарубіжних вчених С. Васильєвої, А. Вендта, В. Гриневича, П. Доброва, В. Дайнеса, В. Іваненка, М. Ковалю, М. Семиряги, В.

Смоля, Н. Козлової, В. Кравченка, С. Кульчицького, О. Лисенка, З. Лихолобової, Ю. Николайця, О. Потильчака, О. Реєнта, В. Стецкевича, А. Чайковського, П. Хопфа, В. Якуніна та інших, які дозволили осмислити і сформулювати принципові положення дисертаційного проекту.

До загальнонаукових підходів, які були використані в дослідженні належать ціннісний та синергетичний. Їхня роль полягає в тому, що внаслідок свого «посередницького» характеру вони забезпечують взаємозв'язок філософського та спеціально-наукового знання. Це надає можливість орієнтації дослідження на вирішення не тільки вузько-прикладних завдань, а широких наукових і гуманітарних завдань. Діалектична єдність вказаних підходів дозволяє спрямувати дослідження на об'єктивне вивчення закономірностей минулого в усій їх своєрідності та різноманітті.

Ціннісний підхід дозволяє розглянути явища об'єктивної дійсності з позицій оцінки відбору історичних фактів, які мали позитивне або негативне значення для особистості, соціальної групи та суспільства у цілому. У дослідженні надана перевага фактам, які розкривають сутність радянського патріотизму, як надскладного, протирічного явища. Такий відбір фактів базується на системі цінностей, яка дозволяє об'єктивно розкрити радянський патріотизм скрізь призму діалектичних протиріч, у яких були органічно переплетені етичні категорії добра і зла, загальні цінності віри, родини та моралі в усьому різноманітті їх проявів та ціннісні орієнтації соціальної спільноти – радянського народу, конкретних націй, класів, політичних партій та конфесій.

Синергетичний підхід був використаний автором для пояснення соціальних процесів, які відбувалися в українському суспільстві у 20-40-ві роки ХХ ст. Це дозволило констатувати, що українське суспільство на цьому історичному відрізку знаходилося у стадії саморозвитку, який відбувався у складній, нелінійній системі ідеологічних координат. Ця протирічна суспільна ідеологія була продуктом як системи імперативного нав'язування відповідних ціннісних констант радянського патріотизму молодому поколінню, так і продуктом історичної пам'яті тих поколінь, які пережили жахи громадянської

війни, розкуркулення та Голодомору. Цей комплекс внутрішніх протиріч визначив нестабільний стан українського суспільства напередодні та на початку Великої Вітчизняної війни. Наслідком цього став пік розколу суспільства, а певна частина населення обрала для себе шлях колаборації. Одночасно складний комплекс соціальних, політичних та економічних почуттів населення у часи окупації сприяв процесам самоорганізації, саморозвитку та трансформації суспільства на засадах радянського патріотизму.

Ознайомлення зі здобутками світової історіографії дозволило відсепарувати відповідний категорійний апарат, здійснити типологізацію радянського патріотизму, сформулювати теоретичні положення і висновки дисертації.

Зроблено спробу класифікувати зібраний матеріал за допомогою системи наукових категорій. Автором використав такі філософські категорії, як сутність та явище, форма та зміст, одиничне, особливе та загальне, можливість та дійсність, причина та наслідок. Система наукового дослідження побудована через розкриття природи розвитку радянського патріотизму крізь призму історичного протиріччя.

Історичне протиріччя (діалектичне) – взаємодія протилежних, взаємовиключних сторін і тенденцій історичного процесу, які одночасно знаходяться у внутрішній єдності і взаємопроникненні, виступають джерелом саморуху і розвитку об'єктивного світу та пізнання.

Система діалектичних протиріч, на нашу думку, відображає органічну єдність та взаємовиключення між:

- інтернаціональною формою та національним змістом патріотизму;
- генетичною основою формування патріотичної свідомості індивіда, його особистісних відчуттів, та імперативно спрямованим процесом формування суспільної патріотичної свідомості цілого (народу, нації, класу);
- абстрактною можливістю ідеалізації патріотичних цінностей та реальною здатністю їх інтеграції у норми суспільної моралі та абсолютизації окремих об'єктів патріотизму;

- відносною статичністю причин консервації певних патріотичних постулатів та наслідком їх розвитку і трансформації на основі комплексу об'єктивних умов;

- офіційною класово-інтернаціоналістською сутністю радянського патріотизму, як функціонального інструменту патріотичного виховання державних інституцій та конкретним, складним явищем прояву загальнолюдських цінностей у суспільній свідомості народу.

Загальною методологічною базою дисертаційної роботи є філософські методи пізнання оточуючої дійсності, осмислення генези виникнення, розвитку, трансформації радянського патріотизму. Автор у дослідженні спирався на сукупність загальнонаукових методів – дедукції та індукції, аналізу та синтезу, історичного та логічного, роздвоєння єдиного на протилежності, феноменологічної редукції та класифікації.

Дедуктивний метод був покладений в основу дисертаційного дослідження як шлях визначення загальної проблеми діалектичного розвитку феномену радянського патріотизму, як загального, цілого соціокультурного явища до конкретних особливостей та форм його проявів у різних соціальних інститутах радянського суспільства при домінуванні відповідних типів радянського патріотизму.

Індуктивний метод використався як шлях дослідження радянського патріотизму на визначених історичних відрізках як одиничного явища з притаманною йому специфікою при розкритті його сутності в системі загальних ідеологічних домінант.

Аналіз радянського патріотизму був здійснений шляхом його уявного розкладання на його інтернаціональну, класову та національну складові при вивченні нелінійного, суперечного шляху його розвитку.

Синтез у дослідженні передбачав об'єднання вивчених складових радянського патріотизму з метою узагальнення їх тенденцій розвитку та взаємозв'язку на визначених історичних періодах.

Єдність історичного і логічного. Дослідження розвитку радянського патріотизму і процесів його трансформації було здійснено у притаманній їм історичній послідовності. З метою позбавлення копіювання подій історичного процесу був обраний головний напрямок – вивчення радянського патріотизму, як соціокультурного феномену, однієї з домінантних соціально-психологічних характеристик людини як особистості, що ґрунтується на вищих людських почуттях вірності принципам класового-інтернаціоналістського сприйняття об'єктивної дійсності, які характеризують її як громадянина, носія певних духовних якостей вірності своєї радянської Батьківщині. З цією метою була застосована система побудови відповідних дефініцій, класифікації понять з визначених основ та типології, логічних доведень та спростувань.

Метод роздвоєння єдиного на протилежності. З метою об'єктивного, всебічного розгляду феномену радянського патріотизму в усій сукупності протирічних, суперечних тенденцій його розвитку, кожний історичний період розглядався виключно скрізь призму історичних протиріч. Це надає можливість розглянути це явище з позицій історичної об'єктивності, як синтезу позитивних і негативних тенденцій, рис, особливостей та форм прояву, які були притаманні радянському патріотизму.

Істотне значення у дослідженні приділене методологічному дослідженню протиріч та суперечностей як джерела й рушійної сили радянського патріотизму. Через взаємодію протирічних, суперечливих поглядів на зміст патріотизму були реалізовані закони соціально-політичного та економічного життя радянського суспільства, яким властиві різні протиріччя: між суб'єктами політичного життя, класами, націями, соціальними групами, особами. Ці протиріччя визначали характер і спрямованість історичних процесів, структуру радянського патріотизму, організацію та функціонування системи патріотичного виховання. Значний вплив на конкретні форми радянського патріотизму мали протиріччя між різними елементами структури радянського патріотизму, інституційною і нормативною підсистемами, між проголошеними ідеологічними постулатами та дійсністю, політичними інститутами і

політичною культурою та свідомістю. Розмежування основних і похідних протилежностей, суперечностей та протиріч сприяє з'ясуванню тенденцій розвитку. Досліджуючи суперечності історичного процесу генези, розвитку та трансформації радянського патріотизму було виявлено їх джерело, структуру, спрямованість, шляхи їх розв'язання.

Метод феноменологічної редукції був застосований з метою визволення історичного знання від міфологічних нашарувань, які були внесені в індивідуальну та колективну свідомість попередньою системою ідеологічного впливу та сучасними фальсифікаторами історії. За допомогою методу досліджувалися процеси формування образів держави, війни та ворога шляхом використання інтенціональних актів свідомості.

Метод класифікації. Виходячи із принципу єдності критерію була зроблена спроба коректної та ефективної класифікації радянського патріотизму на основі виділення корінного поняття «Вітчизна», як дефініції «Батьківщини» та «Держави» у залежності від наповнення її класовим або національним (інтернаціональним) змістом. Різність понять визначалася як групи належностей, поділених за типами радянського патріотизму.

У дослідженні використаний різновид класифікації – декомпозиція, тобто особливий від класифікації радянського патріотизму, який не передбачав плюралізму у визначенні критерію.

За допомогою запропонованої класифікації була здійснена типологія радянського патріотизму, періоду, що вивчається – групування об'єкту за зразком еталону корінного поняття: революційний, класичний радянський, громадянський, державний.

Багатоманітність, суперечність та детермінованість історичних та політичних процесів при зародженні розвитку та функціонуванні радянського патріотизму у політичній системі радянської держави обумовлює застосування широкого спектру методів політологічної науки. За допомогою біхевіористського методу аналізувалися аспекти політичної поведінки соціальних груп, їх відношення до сприйняття постулатів радянського

патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни. У дисертаційному дослідженні проаналізовані особливості людської поведінки та політичних настроїв призовного контингенту із Західної України, відношення до радянської влади українського селянства, міського населення, шахтарів Донбасу під час проведення евакуації. Проаналізована трансформації політичних уподобань населення під час окупації України нацистами. Також досліджені особливості поглядів соціальних груп населення на політику сталінського СРСР відносно церкви.

У дослідженні використаний синергетичний метод політологічних досліджень. Синергетика виходить не з однозначного визначення змісту поняття радянського патріотизму, а з притаманного їй набору властивостей – взаємопроникнення, відкритості, самоорганізації, випадковості, наявності асиметричних структур, нерегулярності зв'язків і функціональної нестабільності. Підкреслений синергетичний характер виникнення революційного типу патріотизму в лавах РСЧА під час громадянської війни та державного патріотизму радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни.

У дисертаційному дослідженні застосований порівняльний метод політології для порівняння політичних систем, режимів та ідеологій нацистської Німеччини та сталінського СРСР. Запропоновані критерії порівняльного аналізу політичних режимів, політичних партій та ідеологій: реальна політична активність громадян у політичних процесах; інтереси класу чи верстви, які виражає партія; ідейно-теоретичні цінності та настанови партії, функції політичного керівництва; вироблення і реалізація курсів внутрішньої та зовнішньої політики своїх держав та участь у цих процесах.

Розглянення понять «образ держави», «образ війни» та «образ ворога» як складних явищ, потребує сучасного підходу, який включає синтез теоретичних концепцій, що застосовуються в політології. На нашу думку, найбільш ефективним методом дослідження проблеми є конструктивізм. Вибір конструктивізму як методологічного інструментарію для аналізу образів дозволяє:

- розглядати державу, війну, ворога як основну форму суб'єктності в суспільному житті, зовнішньої та внутрішньої політиці;
- наділяти ці образи «людськими якостями», власним «Я», «самосвідомістю» [567-569; 852];
- акцентувати увагу на партикуляризмі та соціальній, культурній й політичній унікальності кожної окремої держави, які детерміновані історичним, культурним та політичним контекстом [842] та на особливостях індивідуального та суспільного сприйняття образів держави, війни та ворога.

Сутність методу конструктивізму при формуванні образу держави є створення його конструкції, як об'єктивної реальності у свідомості людини. У даному випадку йдеться про існування ідеальних еталонних конструкцій, які дозволяють сформулювати основи державної патріотичної ідеології суспільства.

Сприйняття або соціальна перцепція передбачає процеси знаходження, розрізнення, ідентифікацію та розпізнавання і супроводжується поєднанням (злиттям) пізнавальних (когнітивних) та емоційних елементів. Безпосереднім результатом перцептивного процесу є формування образу суб'єкта (держави), який впливає на процес його сприйняття та самосприйняття власними громадянами. При цьому часто образи є більш значущими у цих взаєминах, ніж самі об'єкти [869, арк.30–33.].

Відповідно основним поняттям конструктивізму є національна (колективна) ідентичність, що власне також робить цю теорію релевантною для аналізу та концептуалізації образу держави, оскільки її когнітивним ядром є саме національна ідентичність. Поняття «ідентичність» одночасно відображає історичні традиції, спадкоємність і виступає як інструмент змін [853].

З допомогою методу конструктивізму розглянутий комплекс уявлень населення про війну. Образ війни, як єдність раціонального та чуттєвого рівня світогляду, включає у себе спроби логічного осмислення війни як соціально-політичного явища та сукупність почуттів, емоцій, афектів з відношення до даної війни.

Суб'єктивна побудова логічно-чуттєвих конструкцій образу війни у свідомості як правило диференційована. Це сприйняття війни у масовій суспільній свідомості, трансформації образу війни у вищого військово-політичного керівництва та армійської маси, населення окупованих територій та учасників радянського руху Опору. Наявність домінуючих рис раціонального сприйняття війни вищими органами влади характеризується великим обсягом інформації, що значно підвищує роль інтелектуальних компонентів у конструюванні образу війни у цієї категорії. Слід визнати неготовність вищого військово-політичного керівництва країни до прогнозування та прийняття адекватних рішень у передвоєнний та початковий періоди війни, незважаючи на великий обсяг розвідувальних та аналітичних даних. Відповідно, масова суспільна свідомість більш зорієнтована на емоційно-чуттєву побудову суб'єктивних конструкцій образу війни за допомогою так званої «психології юрби» та впливом пропаганди та агітації. Прикладом цього є масовий рух добровільного вступу в лави РСЧА на початку війни.

Складовою частиною образу війни є створення образу ворога. За допомогою методології конструктивізму у дослідженні розкрити механізми формування у суспільній свідомості образу ворога як носія ворожої ідеології та представника відповідної нації. Визначним компонентом цієї конструкції було узагальнено-схематичне (з елементами конкретного сприйняття) уявлення з сильним емоційним навантаженням. Його можна розглядати як визначну емоційно-чуттєву, раціонально-логічну та психологічну конструкцію. Індивідуальна свідомість кожного громадянина будувала власну конструкцію образу ворогу на основі особистісних емпіричних уявлень. Національна свідомість конструювала соціальну категорію супротивника з допомогою стереотипів суспільної свідомості під впливом інститутів, які формували державну ідеологію.

Політологічний метод контекст-аналізу застосовано для систематизації публікацій та поглибленого вивчення даної проблеми, що допомогло у вирішенні основних завдань дослідження.

За допомогою методологічного інструментарію соціології визначені основні категорії та методи дослідження розвитку радянського суспільства, як носія цінностей радянського патріотизму. Радянський соціум, як соціологічна категорія, розглянутий у дослідженні у вигляді складної системи функціонально пов'язаних між собою соціальних підсистем, яка за допомогою норм та цінностей радянського патріотизму, засобів та технологій патріотичного виховання, забезпечувала підтримання рівноваги, стабільності та консенсусу у суспільстві. Явище радянського патріотизму розглядалося як нормативна система, що за допомогою визначених ціннісних еталонів упорядковувала та стабілізувала діяльність соціуму. Патріотичне виховання розглядалося як стійкий комплекс повторювальних та взаємопов'язаних дій соціальних інститутів суспільства з метою виховання радянського громадянина-патріоту, захисника Вітчизни. Соціальна дія радянського патріотизму розгорталася у межах чітко визначених ціннісних констант та виконувала функції адаптації соціуму до нових патріотичних догматів, його інтеграцію у новостворену соціальну спільноту – радянський народ, регуляцію поведінки радянської людини за визначеними лекалами та визначення головної мети – побудови соціалізму в одній окремої країні – СРСР.

У дослідженні використані категорії соціального часу та соціального простору при визначенні смислів історичного часу. Соціальний час це структурована послідовність змін якісних станів суспільства у відповідній історичний часовий відрізок (періоду, епохи), яка характеризується системою смислів, символів та знаків. Рух смислів, символів та знаків радянського патріотизму, як форма прояву глибинних соціальних процесів при зародженні, розвитку та трансформації цього соціокультурного феномену дозволяє виокремити самостійні структурні одиниці радянського періоду нашої історії (ленінський період, культ особи Сталіна та інші), як єдності системи смислів та культурних, соціальних, економічних, політичних кодів, які ці смисли розкривають. Це надає можливість об'єктивного, всебічного аналізу явища радянського патріотизму, як системи смислів соціалістичного минулого.

Соціальний простір – це протяжність існування людської діяльності у системі соціально-класових, політичних, культурних, професійних і конфесійних територій. У дослідженні розглянути вертикально-горизонтальні особливості соціально-просторових відношень України в період Великої Вітчизняної війни в залежності від внутрішньої соціальної комунікації населення різних регіонів країни. Взаємозв'язок соціальних часу та простору дозволяє позбавитися від реінтерпретації смислів недалекого минулого шляхом створення репрезентації сьогодення. Прикладом цьому є безкомпромісна смислова полеміка щодо ролі УПА у Другій Світовій війні, спроби десакралізації героїчного образу РСЧА, демонізації радянського минулого.

Методологічною базою соціологічної науки є розробка інструментарію прикладних методів дослідження. Основною методологічною базою соціології є соціологічні методи осмислення та вирішення проблеми суспільного розвитку при соціокультурному підході дослідження патріотизму та процесів консолідації суспільства. Автор спирався на основні принципи та положення теоретичної соціології, які були реалізовані у галузі соціології соціальних змін, соціології культури та духовного життя.

Наукове дослідження та формування знань про радянський патріотизм як надскладного соціокультурного феномену та унікального явища духовно-практичного життя передбачає його комплексний, міждисциплінарний аналіз за допомогою методологічного інструментарію соціально-гуманітарних дисциплін.

У дисертації був використаний синтезований комплекс теоретико-методологічних основ, підходів, категорій, методів філософії, політології та соціології, який допоміг у визначенні головних тенденцій дослідницького процесу та побудові чіткої системи доказів і доведень при розкритті сутності об'єкту дослідження.

Цілісне уявлення про природу радянського патріотизму, його сутності, змісті, місці, яке він займав та займає у життєдіяльності суспільства можна лише на основі нових наукових підходів, які розкривають динаміку змін потреб

конкретної соціальної практики, при застосуванні широкого та багатоманітного арсеналу дослідницьких методів.

Обрання найбільш зручних та необхідних методів дослідження є запорукою створення об'єктивної наукової праці. Вибір того чи іншого методу залежить від поставленої мети дослідження, специфіки теми та обрання відповідного підходу та принципів.

Аналіз історіографічної бази дозволяє зробити висновок, що незважаючи на окремі фрагментарні розробки аспектів радянського патріотизму у різних галузях знання, власно історичних досліджень за темою монографії немає. Тому, без застосування історичної науки у вивченні феномену та явища радянського патріотизму об'єктивний аналіз об'єкту дослідження не може бути повним і вичерпаним. Специфіка історичної науки здатна компенсувати цілу низку пробілів, які виникають при розробці цієї проблеми іншими науковими дисциплінами. Це обумовлено:

1. Здатністю вивчення генези, функціонування та трансформації радянського патріотизму, процесу патріотичного виховання в процесі історичної динаміки та аналізувати прояви феномену радянського патріотизму у різні періоди історичного розвитку.

2. Виключною можливістю історії вивчати радянський патріотизм як феномен та явище у найбільш повному суспільному контексті – розвитку подій, духовно-ідеологічному, матеріально-технічному, політичному, етичному та інших.

3. Наявністю специфічного дослідницького інструментарію – джерелознавства, яке орієнтоване на відробку методик аналізу історичних джерел, як видів інформації про минуле.

4. Можливістю використання результатів дослідження не тільки у вузьконауковому значенні, а при орієнтуванні на практику, робити практичні рекомендації для сьогодення.

Методологічні підходи дисертанта дозволили визначити вибір адекватних дослідницьких методик для виконання сформульованих завдань. У монографії використані спеціальні історичні методи дослідження.

Хронологічний метод був покладений в основу архітекtonіки праці, компонування її основних складових елементів. Хронологічний метод передбачає комплексний підхід до вивчення проблеми та уможливорює відображення реальних подій і явищ у їх розвитку, часовій послідовності, в русі та змінах. Вивчення природи розвитку радянського патріотизму у його теоретичних трансформаціях розкриває джерело розвитку цього явища у ході історичного процесу. Даний метод припускає розчленовування більш-менш широкої теми на ряд вузьких проблем, кожна з яких розглядається в хронологічній послідовності і відносяться до неї як сукупність історичних та історіографічних фактів.

Історико-генетичний метод дає змогу вивчати аналіз динаміки історичних процесів. Фактично, з допомогою цього методу у дослідженні розкрито логіку процесу розвитку та оновлення феномену радянського патріотизму від його зародження та змін у ході свого функціонування.

Історико-порівняльний метод використаний у дослідженні при співставленні історичних об'єктів дореволюційного, революційного, класичного, громадянського та державного типів патріотизму. Аналогія загального при особливих рисах одиничного явища радянського патріотизму, дає змогу знайти у однакових формах патерналістських начал дореволюційного та класичного радянського патріотизму сталінського СРСР різний світоглядний зміст. Метод надає можливість розкрити загальне та особливе у проявах героїзму та зради, хоробрості та боягузтва, гідності та шкурництва. За допомогою методу спостерігаються тенденції змін у свідомості усіх верств населення, бійців РСЧА, партизанів і підпільників за основними параметрами та критеріями радянського патріотизму. При цьому історична еволюція поглядів учасників історичного процесу на радянський патріотизм виявляється найбільш визначено.

Використання системного методу дозволило розкрити сутнісну природу радянського патріотизму як унікального соціально-духовного явища та соціокультурного феномену. Під час системного аналізу визначені основні елементи складного інтегративного та синтезованого суспільно-політичного явища радянського патріотизму (любов до соціалістичної Батьківщини, інтернаціоналізм, класове братерство, лояльність до влади, ненависть до класових ворогів, обмежене утилітарне використання національних констант), специфіку їх змісту та функціонального призначення. При аналізі радянського патріотизму визначені різні функціональні зв'язки, координацію, взаємодію, субординацію їх елементів.

Системний метод у дослідженні передбачав розкриття механізму розвитку радянського патріотизму. Це дозволило виділити певні типи радянського патріотизму: революційний, класичний радянський, громадянський та державний, які виникли у процесі розвитку радянського суспільства. Цей підхід дає змогу не лише пізнати закономірності й особливості розвитку різних типів радянського патріотизму, а й глибше розглянути їх історичний взаємозв'язок і, навпаки, за формальною відмінністю розкрити їх сутнісну подібність.

Структурно-функціональний метод визначив засади дослідження радянського патріотизму як надскладного, соціокультурного феномену, що мав свою структуру та виконував певну функцію в політичній системі держави та соціальної структури радянського суспільства. Це дозволило проаналізувати сутність складних процесів формування радянської патріотичної свідомості на рівні суспільства, соціуму і культури, інституту, особи як системно-упорядкованої структурної цілісності. У дослідженні структурний підхід акцентує увагу на структурі радянського патріотизму як цілісності взаємопов'язаних елементів та процесів генези та розвитку, а функціональний – на організації процесу патріотичного виховання соціуму, суспільства як системи загалом.

Метод логічного аналізу. Логічний аналіз проведений на декількох рівнях. На першому з них аналізувалися одиничні історичні факти та історіографічна база

генези та трансформації радянського патріотизму. На цьому рівні в основному застосована формальна логіка. На наступному, другому рівні аналізувалися форми прояву радянського патріотизму в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). На третьому рівні відбувся перехід від аналізу до синтезу, автор створив власну теоретичну концепцію досліджуваного питання.

Метод періодизації. Розчленовування на періоди проведено нами для того, щоб знайти вирішальний напрям розвитку наукової думки, соціальної структури радянського суспільства та політичної системи соціалістичної держави на кожному новому відрізку, виявити нові тенденції радянського патріотизму усередині діючих і виступаючих їм на зміну історичних пластів.

На основі застосування компаративістського методу з'ясовано спільні й відмінні риси запропонованої класифікації типів радянського патріотизму – революційного, класичного радянського, громадянського, державного.

Метод ретроспекції був застосований для аналізу історіографічної бази дослідження. Він надав змогу використати сучасні знання для вивчення розвитку питання в минулому. Використання в історіографії ретроспективного аналізу зовсім не означає перенесення на минуле оцінок, що стали надбанням сучасного етапу розвитку науки, пред'явлення до робіт минулого часу вимог, які не могли здійснитися не з об'єктивних, не із суб'єктивних причин.

Метод актуалізації на початковій стадії наукового пошуку дозволив авторові сформулювати тему й мету дослідження. У поєднанні із загальнонауковим методом класифікації він сприяв визначенню основних напрямків вивчення обраної теми дослідження.

Статистичний метод виявився доцільним при обробці кількісних показників результатів бойових дій, трудової діяльності та показників евакуації об'єктів народного господарства, розгортання нової бази військово-промислового комплексу та реевакуації підприємств.

Конкретно-історичні методи дослідження знаходяться у діалектичному взаємозв'язку з загальнонауковими, органічно доповнюють одні одних.

У сучасній українській історичній науці йде тривалий процес пошуку нової наукової методології. Популярною методологічною основою серед сучасних українських істориків, особливо тих, хто вивчає події Другої Світової та Великої Вітчизняної війн, є історична антропологія. Прихильники цієї течії підкреслюють, що головний предмет уваги є життя звичайних людей, безіменних учасників історичного дійства. У сучасному історичному дискурсі це явище назване «окопною правдою». Слід визнати, що ця точка зору має право на існування, як суб'єктивна форма розкриття історії війни. Але надмірне захоплення та абсолютизація цієї методології призводить до спрощеного та примітивного погляду на війну, хоча вона є складним соціально-політичним явищем. Необхідно бачити історичні явища у взаємозв'язку власне психологічних та ідеологічних процесів, духовних і владних політичних механізмів.

У дослідженні використано метод історичної антропології у формі свідочтв усної історії, які дають змогу через спогади рядових учасників подій війни яскравіше розкрити драматизм і трагічність подій війни [734, 774].

Комп'ютерні технології сприяли використанню нових методичних прийомів дослідження джерел: оперативній систематизації усіх друкованих документів і матеріалів.

Синтезові інформації про досліджувані процеси сприяло застосування діалектичного підходу. Застосування ж методу багатофакторного аналізу привело дисертанта до кінцевих результатів наукового пошуку.

Завдяки використанню згаданих методів, в дисертації використані об'єктивні дані, які, на нашу думку, відображають репрезентативність джерельної бази, гарантують правдивість результатів наукового пошуку і правильність опрацювання зібраної інформації. Своєю чергою, це засвідчує правильність підбору методів і засобів досягнення мети дослідження і розв'язання поставлених завдань.

Отже, використання загальнонаукових методів допомогло визначити стратегічну лінію дослідження – побудову системи логічного обґрунтованої та

фактично підтвердженої доказової бази з розкриття сутності радянського патріотизму як надскладного суспільно-духовного явища та соціокультурного феномену. Методологія політології та соціології допомогла розкрити аспекти патріотизму та патріотичного виховання за допомогою специфічного інструментарію методів дослідження вказаних наук, які більш повно охарактеризували особливості цих явищ і процесів.

Таким чином, проведений історіографічний аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури засвідчує певні наукові здобутки у розробці теми радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни. Разом з тим, можна говорити про те, що окреслені лише деякі складові цієї багатопланової проблеми. До теперішнього часу обрана автором для вивчення наукова проблема не була предметом окремого комплексного дослідження.

Аналіз джерел дає можливість зробити висновок про те, що наявна джерельна база з цієї проблеми є достовірною і достатньою для дослідження теми. Її різноманітність дає можливість здійснити спробу комплексного об'єктивного вивчення та аналізу феномена та явища радянського патріотизму, форм його проявів в українському суспільстві у роки Великої Вітчизняної війни. Отже, джерельна база обраної теми дослідження є достатньо репрезентативною і дозволяє реалізувати поставлену мету та вирішити дослідницькі завдання.

Методологічною базою дисертації є принцип історизму, на основі якого факти та події розглядаються з урахуванням тогочасного суспільно-політичного становища, що мав вплив на прояви патріотичної та антипатріотичної поведінки червоноармійців у період ведення військових дій, при проведенні евакуації та реевакуації, у русі Опору. Принцип об'єктивності передбачає неупередженість при висвітленні питань, пов'язаних з дослідженням генези та розвитку феномена та явища радянського патріотизму. Ці принципи були реалізовані за допомогою як загальнонаукових, так і спеціально -історичних методів. Сукупність застосованих методів, кожен з яких становить відносно самостійну частину методології, забезпечила дисертанту ключ до наукового пізнання, тобто науково-методологічну базу дослідження.

РОЗДІЛ II. ФЕНОМЕН ПАТРІОТИЗМУ В РЕТРОСПЕКТИВІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ.

2.1. Філософські, соціокультурні та політологічні аспекти патріотизму.

Визначення структури, типологізації підходів до визначення поняття «патріотизм», тісно пов'язані з об'єктом патріотичних почуттів людини та суспільства. Слід зазначити, що у сучасному філософському дискурсі, об'єкти патріотизму часто трактуються у досить широкому спектрі.

Окремі представники української філософської школи (наприклад Р. Пентраговський) обмежуються визначенням об'єкту патріотизму як неконкретного поняття «рідний край» [694, с. 2.]. Висловлюються думки, що об'єктом патріотизму може бути власний народ [476]. Але, на нашу думку, ключовими поняттями та об'єктами патріотизму є «Батьківщина» та «Вітчизна».

У сучасній російській філософії дефініція цих понять часто визначає тотожність «Батьківщини» та «Вітчизни» як «країни батьків, країни де народилася людина, громадянином котрої вона є...Вітчизна, Батьківщина – одна із найвищих людських цінностей» [805].

Українські філософи, наприклад В. І. Воловик, зазначає, що людина може мати Батьківщину, але не мати Вітчизни. Тобто, Батьківщина є відображенням природного зв'язку людини та рідної землі. Це суб'єктивне сприйняття «малої Батьківщини». Тому любов до цього місця є природною, більш емоційно-естетичною та інколи ностальгічною. Поняття «Вітчизна» ґрунтується на відповідній системі суспільних відносин, економічних, політичних та культурних характеристиках країни та виступає в ролі відповідного інституційного утворення [463, с.173].

На думку Г. Гегеля, об'єктом патріотичних почуттів визначається держава в якій проживає людина [470, с.5, 87].

Отже, можна підсумувати, що єднання понять «Батьківщина» та «Вітчизна» повинно відбуватися в поняттях «національна держава» та

«соціальна держава». В ідеалі, любов до місця народження, народу, мови, національної культури та історії поєднується з любов'ю до держави, як уособлення соціальних гарантій, самовиразу нації, яка існує на певній території в певний час.

Проаналізувавши філософські енциклопедичні джерела підсумовуємо, що, на нашу думку, об'єктом патріотизму виступає поняття «Вітчизна», що містить дефініції «Батьківщина» та «Держава».

Російські філологи визначають поняття «Батьківщина» та «Вітчизна» як синоніми [744]. Слід зазначити, що й сучасні українські тлумачні словники також ототожнюють поняття «Батьківщини» та «Вітчизни». Так, у «Сучасному тлумачному словнику української мови», Батьківщина, це «країна для людей, які народилися в ній і є її громадянами, місце народження людини». Вітчизна трактується як Батьківщина [768, с.51].

На нашу думку, найповніше їх зміст, обсяг та співвідношення розкрив великий російський вчений В. Даль. У своєму словнику В. Даль трактує поняття Вітчизна як «рідна земля, вітчизна, де хто народився, виріс; коріння, земля народу до якого хто, по народженню, мові та вірі належить; держава, по відношенню до своїх підданих; батьківщина у широкому сенсі слова» [504, с.599]. У визначенні Даля Вітчизна трактується як містке поняття, що включає такі складові – Вітчизну, Батьківщину та Державу у їх органічній єдності та взаємозв'язку.

У сучасному українському науковому дискурсі поняття патріотизму має широкий спектр тлумачень, що відбиває інтегральну природу самого явища, а саме: «любов до батьківщини, відповідальність за її долю і готовність служити її інтересам, а в разі потреби самовіддано боронити здобутки свого народу» [740, с.471]; «суспільний моральний принцип діяльного ставлення до свого народу, що віддзеркалює національну гордість і любов до вітчизни, громадянську відповідальність за її долю, а також емоційне підпорядкування особистістю свого життя спільним національним інтересам і виявляється у готовності служити Батьківщині й захищати її від ворогів» [776, с.633];

«позиція, яка поєднує відданість і любов до батьківщини, солідарність із власним народом та повагу до інших народів і пошану до їхніх суверенних прав» [800, с.1032]; «швидше почуття, аніж політична ідея, але таке почуття, яке може бути поставлене на службу різного роду переконанням, особливо в часи війни» [523, с.270]; «одна із найбільш значущих, незмінних цінностей, що властива усім сферам життя суспільства й держави, виражає ставлення особистості до своєї Батьківщини й характеризує вищий рівень її розвитку в процесі діяльності на благо Батьківщини» [430, с.110–111].

Множина визначень (почуття, позиція, моральний принцип, цінність) вимагає застосування відповідної класифікації підходів для визначення генези патріотизму.

Інтерпретивна модель патріотизму, яка була запропонована А. де Токвілем визначається як почуття «природженої любові до батьківщини» та є важливим компонентом громадянського руху: «патріотизм у формі громадянського руху засвідчує соціальну потребу «вкоріненості» людини в культурному житті громади» [778, с.248]. Токвіль розрізняє два типи патріотизму – інстинктивний і раціональний. Перший визначається домінуванням традицій, звичаїв та історично укоріненою системою суспільним відносин. Раціональний формується на теоретичному рівні внаслідок освіти та удосконалення системи законодавства. Такий тип патріотизму виступає у формі об'єднання індивідуальних інтересів з інтересами народу, країни та складається на рівні громадянського життя суспільства і є компонентом громадянського духу нації, народу [778, с.197].

На відміну від Токвіля, російський філософ І. О. Ільїн поділяв патріотизм на інстинктивний та духовний, які у синтезі дають істинний патріотизм. На думку І. О. Ільїна, патріотизм – інстинктивна спорідненість з рідним. Але цей патріотизм не завжди духовний. Тому повинно бути «взаємне проникнення інстинкту та духу в ставленні до батьківщини... інстинктивна пристрасть повинна хреститися вогнем духу...Це буде...істинний патріотизм» [540, с.174–175].

Сучасний російський дослідник В. І. Лутовинов пропонує виокремити шість напрямів у трактуванні патріотизму: емоційний, де патріотизм розглядається як сила почуття незалежно від характеристик об'єкту; активно-діяльний характеризує найвище почуття з виділенням діяльного компоненту; суспільно-ідеологічний напрям визначає патріотизм як унікальне суспільне явище (наприклад – радянський патріотизм); державний, де об'єктом патріотизму виступає держава; особистісний напрям розкриває виключну значущість особи в ціннісній структурі патріотизму; духовно-релігійний характеризується тим, що розглядає патріотизм як етап духовного розвитку особистості [628].

Термін «патріотизм» – від грецького слова *patris* – вітчизна. Українська Радянська енциклопедія так трактує патріотизм: «Одне із найглибших громадських почуттів, змістом якого є любов до батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури... патріотизм виявляється в практичній діяльності, спрямованій на всебічний розвиток своєї країни, захист її інтересів» [797, с.215].

На нашу думку, слід погодитися з дефініцією поняття патріотизму, яка була запропонована львівським дослідником І. Черновою: «*Патріотизм* – одна з домінантних соціально-психологічних характеристик людини як особистості і фундаментується на вищих людських почуттях, які характеризують її як громадянина, носія певних духовних якостей; це інтегративне поняття, сенс якого формується на перетині різних наук, зокрема, політології, політичної філософії, етики та психології» [820, с. 236] та історії рідної країни [598].

Отже, патріотизм виступає складним інтегративним та синтезованим явищем, яке розкривається через відповідні почуття, моральний принцип, позицію, найзначущішу незмінну цінність тощо. Об'єднання цих позицій та аксіологічних складових відбувається у понятті *патріотична свідомість*. Можна погодитися з дослідниками О. С. Миловідовим, П. С. Сапегіним, О. О. Сімановим, що патріотична свідомість, як інтегральний соціальний феномен, формується як результат відображення у свідомості атрибутів вітчизни та

знаходять свій вияв як в індивідуальній (особистісній) формі, так і у суспільній формі [688, с.11].

Консолідуючий потенціал соціокультурної складової патріотизму народу виражається у чуттєво-емоційних та концептуальних формах взаємодії суб'єкта – патріота та об'єкта – Вітчизни на різних рівнях організації соціуму. Формою вияву соціокультурної цінності патріотизму є поняття *патріотичної ідеї*, що є відображенням образу Вітчизни як родового середовища існування народу та Вітчизни, як суб'єкта, частиною якого є відповідна патріотична особистість.

Ми вважаємо, що слід розмежовувати такі поняття, як патріотизм та державна свідомість. *Державна свідомість* – це феномен перетворення державою відповідних матеріальних та ідеальних процесів, подій, явищ, вражень, відчуттів у тотальне поле інтелектуального предметного конструювання ідеалів вірності своїй державі та служіння її інтересам поза її класовим та національним змістом. Державна свідомість виражається як у індивідуальній, так і суспільній формах. В індивідуальній формі вона включає інтереси та мотивації громадської державності, почуття державного інстинкту та державної волі, рефлексію оборонної самосвідомості, афекти ставлення до ворога, історичну пам'ять. Суспільна державна свідомість розкривається через суспільну психологію та державну ідеологію (або ідеологію державного будівництва) та містить правову, політичну, моральну, релігійну, філософську, наукову, естетичну, етичну, економічну, історичну та соціальну складові. Державна свідомість повністю пов'язана з державою та її образом в індивідуальній та суспільній свідомості, здатна до змін чи трансформацій, відповідно до форм розвитку цієї політичної інституції.

З метою формування патріотичної свідомості держава застосовує механізми *патріотичного виховання*, тобто комплекс відповідних виховних та організаційних заходів з залученням комунікативних механізмів та джерел для створення в свідомості громадянина-патріота образу держави, як об'єкта патріотизму й інтегративного чинника духовного єднання нації. Проблеми та процеси створення образу держави, як системного ідеального елементу

державної патріотичної свідомості, достатньо повно розкрито у працях українського дослідника О. М. Щурко [869, арк.39–62].

На нашу думку, при виконанні державою гуманістичних месіанських завдань, що відповідають інтересам та очікуванням суспільства, класичний патріотизм перетворюється на *державний патріотизм*. За висновками російського дослідника О. В. Мінакова, «державний патріотизм – це прийнятий на соціокультурному рівні феномен, який має яскраво виражений інтеграційний потенціал, що зв'язує в єдине функціональне ціле представників політичної влади з різними прошарками суспільства, різні народності та національності в єдину націю та визначає оптимальне співвідношення ступені свободи та відповідальності громадян в залежності від їх місця у соціальної стратифікації суспільства» [864, л.9]. Державний патріотизм, насамперед, визначає головну мету соціуму – забезпечення інтересів та національної безпеки держави.

Складовою частиною державного патріотизму виступає поняття *воєнного патріотизму*, як сукупності політичних, моральних та національних констант свідомості воїна, яка виявляється у формі вірного служіння державі та народу. На думку російського філософа Л. П. Карсавіна, найбільш яскравим та стійким носієм любові до Вітчизни, істинного патріотизму є армія. Це визначається її «народною природою» [289, с.42].

На нашу думку, серед типів патріотизму, слід виокремити поняття *громадянського патріотизму*. Громадянин-патріот здатний до сприйняття неупередженого погляду на історичну спадщину свого народу, об'єктивного аналізу сучасності, готовий до практичної реалізації спільно поставленої мети, визнання соціокультурних цінностей своєї спільноти у вигляді мови, релігії, традицій та існування у визначеній спільнотою системі соціонормативних координат права та моралі. В ідеалі, кінцевим продуктом громадянського патріотизму повинен стати громадянин-патріот. «Поняття громадянин фіксує відносини між особою та державою як інститутом влади...Поняття патріот...фіксує ціннісне ставлення особи до...спільноти і всього того, що з життям цієї спільноти пов'язане» [761, с.215]. Таким чином, досягнення

тотожного ставлення людини до держави та спільноти є основним завданням виховання громадянина-патріота у ціннісній системі координат громадянського патріотизму.

З початку ХХ століття виникає ідеологізоване поняття «*революційний патріотизм*». За своїм змістом він є соціокультурним феноменом, який реалізується у різноманітних формах боротьби з суспільно-політичним устроєм власної держави через суб'єктивне сприйняття любові до народу (або класу, нації), бажання для нього кращої долі. Об'єктивною причиною вияву революційного патріотизму є наростання класових або національних протиріч у суспільстві. В таких випадках «*революційний*» патріотизм вступає у протиріччя з державною свідомістю. Внаслідок цих протиріч формується революційна свідомість, як соціальне явище та психологічний чинник поведінки особи, яка спрямована на абсолютизацію ідеальних конструкцій як особливої реальності у вигляді ідеологізованих догм та постулатів. Чисельні факти жертвних дій революціонерів базувалися передусім на величезній силі революційного патріотизму. Марк Твен писав про «надлюдський героїзм...котрий дивиться вперед, де на обрії чекає шибениця, та вперто йде до неї скрізь пекельне полум'я» [781, с.248]. Виходячи з цього, *революційна патріотична свідомість*, на нашу думку, виступає внутрішнім фактором людської життєдіяльності, який за змістом є продуктом еталонних систем революційної ідеології.

У певні моменти історичного розвитку ідеї революційного патріотизму можуть оволодіти народними масами. Як приклади можна навести революційний патріотизм пролетаріату Росії у 1917 р., революційний патріотизм італійської та німецької нації у 20–30 рр. ХХ ст., та події 19–21 серпня 1991 р. в СРСР, що призвели до руйнування попередніх державних основ цих країн [407, с.48].

Таким чином, ми визначаємо класифікацію радянського патріотизму в типах класичного радянського, громадянського, революційного та державного патріотизму в їх протилежностях, суперечностях, єдності та взаємозв'язку.

Сучасні дослідники приділяють увагу співвідношенню понять патріотизм та націоналізм. Ключовими поняттями у розкритті змісту поняття «націоналізм» виступають нація та етнос. Видатний соціолог П. Сорокін визначав націю у співвідношенні з етносом, як багатозв'язковий соціальний організм, що об'єднаний та зцементований державою, етнічними та територіальними зв'язками [682, с.468]. На нашу думку найповніше розкрив це співвідношення сучасний російський філософ В. М. Межуєв: «Нація на відміну від етносу, – це те, що...надано мені не фактом народження, а моїми особистими зусиллями та особистим вибором. Етнос я не обираю, а націю можу обрати... Нація – це державна, соціальна, культурна належність індивіда, а не його антропологічна та етнічна визначеність» [640, с.16].

На думку Ю. Д. Граніна «нація – категорія конвенціональна. Констатація цієї обставини дозволила ще у 1964 р. британському суспільствознавцю Ернесту Галлнеру заявити, що «нації – це винахід націоналістів», завдячуючи чому вони проводять у життя свої політичні цілі. Значною мірою це дійсно так. Нація – ціль будь-якого націоналіста, а націоналізм – засіб формування, розвитку та експансії націй» [480, с.16]. За визначенням Ентоні Сміта, нацією варто вважати «велику, пов'язану однією територією групу, що має спільну для всіх культуру й розподіл праці, а також спільний кодекс юридичних прав і обов'язків» [748, с.257].

Відповідно національна свідомість повинна формуватися за допомогою національної ідеї. Поняття *національної ідеї*, що становить основу націоналізму у багатьох аспектах співпадає зі складовими патріотизму та містить «уявлення певної нації про те, яке місце вона займає в об'єктивній реальності, усвідомлення свого історичного минулого і формування адекватної дійсності мети існування, на основі аналізу минулого та теперішнього стану нації» [516, с.76]. Один із ідеологів сучасної КПУ Г. Крючков визначив національну ідею з точки зору акцентуації її соціальної основи. На його думку національну ідею можна трактувати «як велику мету, яка здатна об'єднати суспільство в ім'я підйому країни, утвердження її гідного місця у світі» [599, с.F1].

Національна свідомість, як форма духовної діяльності – це комплекс ідей, поглядів, уявлень на місце нації у системі відносин у процесі історичного розвитку суспільства та формування загальних ментально-етнічних та громадянських констант спільноти, їх трансформація, перетворення в індивідуальний, духовний світ людини, як носія національної ідентичності. Найповніше визначення поняття національної свідомості дає сучасна українська дослідниця І. Кресіна. Національна свідомість – це сукупність теоретичних, буденних, масових, елітних, власне національних і зарубіжних ідей, настанов, прагнень, культурних набутків, які сприяють прогресивному розвитку нації в усіх сферах її функціонування. Національна свідомість – універсум буття нації [596, с.13].

За висновками дніпропетровських дослідників В. Білополого та С. Руденка «національна свідомість...має два аспекти. Перший – громадянський: нація складається із громадян, які прямо чи опосередковано беруть участь у створенні законів, їхньому прийнятті та в процесі управління через вибірні місцеві й центральні органи, суди, а також політичні партії та різноманітні добровільні товариства. Другий – етнічний: нація є спільнотою людей, об'єднаних однією мовою, культурою, традиціями, історією, економікою й територією». Ідеальним балансом двох рівнів ідентичності є синтез громадянського та етнічного аспекту, де культура, мова, традиційна релігія виступають основою духовної сфери життя суспільства, навколо якої відбувається формування нації як громадянського багатоетнічного утворення [427, с.142–143].

Абсолютизація національної ідеї, як основи етнічного аспекту національної свідомості, зумовлює перетворення патріотизму в *націоналізм*, як національний своєрідний різновид революційного патріотизму. На думку казахського письменника О. Сулейменова «пошуки національної ідеї дуже часто закінчувалися звичайним націоналізмом» [655, с.F3].

В. Тішков та В. Шнірельман визначають націоналізм «як ідеологічний концепт та засновану на ньому політичну практику, котра базується на тому,

що колективні спільноти під назвою нації є природною та легітимною основою організації держав, їх господарської, соціального та культурного життя, і члени нації повинні демонструвати свою відданість, а держава та лідери – ставити вище всього та відстоювати інтереси нації» [661, с.24].

Заслуговує на увагу думка сучасного російського філософа академіка Е. Баграмова: «...фраза «Патріотизм – це любов до свого народу, а націоналізм – ненависть до інших» втрачає сенс, якщо включити в патріотизм як позитивне відчуття, яке притаманне націоналізму (в той або іншій формі) любов до свого народу. Тоді негативна частина націоналізму піде до понять «національне чванство, зверхність», «національний егоїзм», «національна недовіра», «шовінізм» [410, с.39].

Але, не слід ототожнювати ці поняття. Націоналізм, за свою сутність є етноутворюючим поняттям, а патріотизм – державотворююче. Націоналізм виконує інтеграційну функцію у мононаціональних державах та дезінтеграційну (через прояви сепаратизму) в багатонаціональних. Патріотизм є основою для політичного та соціального об'єднання як і у мононаціональних так і у багатонаціональних державних об'єднаннях.

Радянський патріотизм, який ґрунтується на основних філософських, соціальних та етичних традиціях минулого, принципово по-новому розставив акценти щодо пріоритетності понять «Батьківщина» та «Вітчизна».

Слід зазначити, що філософи радянської доби розглядали поняття патріотизму у формах *радянського та соціалістичного патріотизму*. На думку І. Кона складовими частинами *соціалістичного патріотизму* були органічна єдність любові до батьківщини з відданістю справі комунізму та тісний зв'язок з міжнародним комуністичним робочим рухом у формі пролетарського інтернаціоналізму. Характер соціалістичного патріотизму визначався як всенародний та активно-діяльнісний. Як етичний принцип, соціалістичний патріотизм визначав ставлення до праці, міжнаціональних відносин, суспільно-політичної діяльності та формування особистості [745, с.252–254]. Таким чином, соціалістичний патріотизм був за своїм змістом ширшим поняттям, ніж

радянська його форма. Можна стверджувати, що соціалістичний патріотизм був світоглядною основою для ідеології світової соціалістичної системи та міжнародного комуністичного руху. Радянський патріотизм, який включав у себе основні постулати соціалістичного патріотизму, був переважно орієнтований на формування патріотичної свідомості радянського народу.

Ввібравши в себе увесь спектр класичного трактування патріотизму, радянський його зразок був спрямований виключно на зміщення центру уваги на Вітчизну, як об'єкт, при керівній ролі комуністичної ідеології у формуванні суб'єкту, як носія патріотичної ідеї класово-інтернаціоналістського змісту.

На нашу думку, *радянський патріотизм* – це *суспільно-політичне явище*, яке у політичному аспекті асоціювалося з легітимізацією влади на домінуючих комуністичних ідеологічних догматах, гордістю за свою соціалістичну країну та безумовною лояльністю до держави через сакралізацію особи керівників. У соціальному аспекті передбачувалося домінування пролетарського інтернаціоналізму при створенні наднаціональної спільноти людей – радянського народу. Економічну складову радянського патріотизму відображала ударна праця в умовах уніфікованого розподілу та споживання благ для основної маси населення.

Радянський патріотизм також може бути визначений як *надскладний соціокультурний феномен*, який був сформований цілеспрямованою діяльністю централізованої системи політичних та соціальних інститутів держави та суспільства через створення у масовій патріотичній свідомості радянського народу комплексу ідеальних конструкцій вірності постулатам пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів СРСР, виконання почесного обов'язку захисту соціалістичної Батьківщини на основі реальних економічних, соціальних та культурних досягнень Радянського Союзу.

Варто погодитися з Ю. Д. Граніним, що «реальна політика держави, яка розроблялася під ідеологічним прикриттям «інтернаціоналізму», була спрямована на формування нової політично інтегрованої «історичної спільноти». В галузі політики її формування відбувалося стирання

територіальних кордонів компактного проживання етносів (зміни кордонів територіальних та національно територіальних утворень), різниці у соціальної стратифікації населення (колективізація, індустріалізація), збільшення міграційних потоків (і через насильницьке переселення), та, звичайно, формування спільного відносно гомогенного культурного, освітнього та інформаційно-комунікативного простору Радянського Союзу. Формально це дало можливість вирішення «національного питання»: формування нової політичної спільноти – радянського народу» [480, с.21].

На думку, одного із ідеологів КПУ Г. Крючкова: «ця титанічна праця сприяла консолідації радянського суспільства, формуванню принципово нової спільноти – радянського народу...Був покладений початок затвердження принципів нової – соціалістичної цивілізації, яка включала в себе кращі риси східнослов'янської та інших цивілізацій – колективістські та гуманістичні начала, – обцинність, солідарність та взаємодопомогу, високу моральність та духовність, поважне ставлення до особистості, до усіх націй та народностей, доброту та справедливість, порядність та милосердя» [599, с.F2].

У радянському патріотизмі слід виокремити важливу характеристику – його *дієвість*. Це проявлялося у формах творчої активності та ініціативи, відданості Батьківщині, коли інтереси держави на першому місці, господарське ставлення до соціалістичної власності, бажання краще працювати. Як зауважили О. Бузгалін та О. Калганов «енергія соціальної творчості мас, яка була розбуджена Великою Жовтневою соціалістичною революцією, виявилася настільки міцною, що вона була в змозі протриматися (поступово виснажуючись та знову підживлюючись – подвигом радянського народу у Великій Вітчизняній війні, ентузіазмом молоді у період «відлиги»)....до 70-х рр. ХХ століття» [436, с.350].

Впровадження у життя соціальних, політичних та економічних констант радянського патріотизму здійснювалося усією системою соціальних інститутів та суспільних комунікацій. Провідна роль у цьому процесі належала архітектурі, скульптурі, літературі, театру, кіно, радіо та пізніше – телебаченню. Використання монументальної архітектури та масової скульптури

пам'ятників та монументів новим вождям і героям революції та праці, створення шедеврів кіномистецтва, великої прози та поезії створило нове символічне поле нової держави робочих та селян.

Нове символічне поле радянського патріотизму створювалося з використанням своєрідного «пантеону героїв» з метою персоніфікації проявів радянського патріотизму. Відбувався процес «сакралізації» революціонерів усіх часів, націй та народностей, вождів світового пролетаріату, героїв Жовтневої революції та громадянської війни, ударників праці. Із подій та постатей дореволюційної Росії в цей досить обмежений перелік входили ідеалізовані ватажки селянських повстань (Ст. Разін, Ом. Пугачов, У. Кармалюк). В подальшому, в залежності від розвитку воєнно-політичної обстановки він доповнювався святими землі Російської (О. Невський, Д. Донської) та окремими представниками експлуаторських класів (наприклад Пьотр Перший, О. Суворов, Б. Хмельницький, Т. Костюшко) з утилітарно-практичним використанням їх здобутків та життєвого шляху для організації патріотичного виховання з відповідним класовим обмеженням. Поступово у пантеон історичної пам'яті включалися разом з «борцями за народну справу» та видатними царями й великі письменники, композитори, художники та представники культури. Відбулося розширення кордонів символічного поля: держава шукала та створювала свої історичні коріння, котрі, з її точки зору складають гордість нової Вітчизни, слава та міць якої збільшилися після війни з гітлерівською Німеччиною, яка не випадково названа Великої Вітчизняної війною.

Захищаючи націю (в даному випадку радянський народ) держава сформувала у своїх громадян наднаціональну (радянську) свідомість, яка значно послабила групові ідентичності, особливо етнічні. Тимчасове звернення до національних ідентичностей російського народу було використане для формування наднаціональних стереотипів у душі пролетарського інтернаціоналізму (російського народу як старшого брата серед рівних), ідеї соціальної зверхності та історичних прикладів демонізації противника.

Використання механізмів системи формування патріотичної свідомості з інтерпретацією у державно-патріотичному дусі ґрунтувалося на: орієнтації народу на безмежну вірність людей радянському політичному ладу, соціалістичної вітчизні, справі комунізму, як світоглядної основи патріотизму; визнанні пріоритетного значення соціалістичної системи господарства та соціалістичних виробничих відносин, як економічної основи виховання патріотизму; визначення радянського державного ладу політичною основою функціонування патріотизму; розвитку ідейно-теоретичної бази радянського патріотизму – марксизму-ленінізму; мобілізації історичного досвіду Русі, Росії, Російської імперії, котрий на початковому періоді розглядався з позицій вузькокласового підходу; акцентуації рефрену бойового (трудового) героїзму радянського патріота як стандартизованого штампю патріотичної поведінки та основної форми пропаганди патріотизму; використання вітчизняної традиції наділення окремих постатей особливою цінністю, як сили, що об'єднує людей довкола політичних, економічних та духовних цілей.

Виховання носія радянського патріотизму відбувалося в організаційних формах системи патріотичного виховання. Загальне керівництво цим процесом здійснював Центральний комітет партії (РКП(б), ВКП(б)) через відповідні структурні підрозділи. В силових та напіввійськових структурах (наприклад наркомат шляхів сполучень) цей процес був побудований на імперативно-командній системі функціонування політуправлінь та політорганів та мав назву політичного виховання. Основними його формами були політичні заняття, марксистсько-ленінська підготовка, політичні інформування, мітинги, організаційно-партійна, комсомольська та культурно-просвітницька робота. В умовах цивільного життя цей процес був спрямований переважно на воєнно-патріотичне виховання та організовувався парткоматами підприємств під керівництвом відповідних територіальних партійних органів. Він включав суміжне оволодіння військовими спеціальностями, фізичну підготовку до служби в армії, організацію соціалістичного змагання на виробництві,

політичне інформування, мітинги, різні форми боротьби за економію енергетичних ресурсів та партійні, комсомольські зібрання.

Метою патріотичного виховання була визначена важливість формування свідомого патріотизму, як розуміння пріоритетів соціалізму перед капіталізмом. Відповідно акцентували у виховній роботі на особливому типі свідомості – комуністичній свідомість. *Комуністична свідомість* трактувалася як усвідомлення свого обов'язку для творчої, перетворюючої діяльності на благо соціалістичної Батьківщини, гордості за досягнення у боротьбі за комунізм, свідоме поєднання патріотизму та інтернаціоналізму. Кінцевою метою патріотичного виховання повинно було бути створення радянської державної індивідуальної та суспільної свідомості. Слід зазначити, що радянській владі вдалося створити значний прошарок носіїв цього ідеального феномену.

На основі особливостей державного управління процесами формування радянського патріотизму його можна визначити як *етатистський*. За трактуванням російського філософа І. О. Ільїна, радянський патріотизм був патріотизмом у державній формі, який передбачав не вірність своїй Батьківщині чи народу, а вірність партійно-комуністичній владі, міжнародної диктатурі пролетаріату [539, с.2, 3, 28]. Тобто, І. О. Ільїн наполягав на антинаціональному (у даному випадку – антиросійському), космополітичному характері радянського патріотизму.

Поряд з етатистською характеристикою радянського патріотизму можна визначити таку його рису, як *ідеологічний* патріотизм. Ідеологія, як феномен, у специфічній формі супроводжувала громадянське життя та патріотичну свідомість. Слід зазначити, що ідеологія виконувала своєрідну компенсаторну функцію. При послабленні марксистсько-ленінської складової посилювалися релігійна та національна у залежності від пріоритетності завдань у відповідних історичних періодах при утилітарному використанні владою постулатів радянського патріотизму.

Радянський патріотизм послідовно функціонував та розвивався через низку функцій, до яких можна віднести насамперед світоглядну, аксіологічну,

консолідууючу, виховну. Світоглядна дозволяла формувати ідеологічні основи у дусі марксизму-ленінізму. Аксиологічна визначала ієрархію цінностей радянського суспільства. Консолідууюча сприяла процесам об'єднання усіх народів СРСР на основі пролетарського інтернаціоналізму. Виховна формувала цілі процесу виховання (як правило воєнно-патріотичного) населення СРСР.

Основними принципами патріотичної радянської ідеології були: принцип нелінійності, тобто існування, розвиток та функціонування у складній системі відповідних протиріч, протилежностей та суперечностей; принцип історизму, що відображав тезу про самотність та унікальність історичного шляху радянського народу; принцип класового підходу, який ґрунтувався на ідеї провідної ролі в суспільстві пролетаріату в союзі з найбільш бідним селянством та прогресивною інтелігенцією; принцип наднаціональності – створення нової соціальної спільноти людей – радянського народу; принцип месіанізму – абсолютизації ролі радянського народу – першого у світі будівельника комунізму; принцип імперативності – жорсткого обов'язкового впровадження державною системою соціальних інститутів у життя ідеологічних засад радянського патріотизму.

Співвідношення особистості та суспільства формувалися у складній системі координат. Щоразу виникали специфічні відносини між загальнодержавними, загальнонаціональними, соціальними, національними, груповими та професійними інтересами. В рамках історичних періодів виникала певна група протиріч, яка сприяла прогресивним тенденціям розвитку суспільства та держави та змушувала використовувати щоразу нові принципи самоорганізації. Цей же ж історичний період визначався як сукупність різноспрямованих рухів, кожний з яких мав свої часові рамки, різну динаміку розвитку, різних персоналій, але ставив за мету завдання світового масштабу – побудову справедливого суспільства в окремо взятій державі за «найпрогресивнішою у світі теорією» та захист її територіальної цілісності з місією звільнення народів Європи від нацизму.

У процесі історичного розвитку радянський патріотизм пройшов складний шлях існування скрізь систему відповідних протилежностей. В узагальненому вигляді її можна визначити як протилежності між:

- постулатами марксизму-ленінізму та історичними формами патріотизму, які були притаманні дореволюційному суспільству;
- гуманістичними цілями побудови соціалістичного справедливого (за поглядами комуністичних теоретиків) суспільства та репресивно-каральними (навіть терористичними) методами їх практичної реалізації;
- використанням загальнолюдських етичних категорій у процесі комуністичного патріотичного виховання та їх класово-догматичним обмеженням у рамках офіційної ідеології;
- стратегічним догматизмом комуністичного вчення та тактичними релятивістськими тенденціями в залежності від особливостей розвитку політичної (воєнно-політичної) обстановки;
- проголошеними принципами колективного партійного керівництва та створенням системи, яка сприяла появі культу особистості;
- співвідношенням інтернаціонального, як пролетарського інтернаціоналізму та національного підходів в залежності від необхідності їх використання.

Крім системи взаємовиключних та одночасно взаємопередбачуваних протилежностей, радянський патріотизм вступав у системні суперечності зі своїми антагоністичними антиподами, якими на різних історичних етапах для нього були: космополітизм світового капіталу та вітчизняних експлуататорських класів; великодержавний шовінізм; «антиленінізм» «троцькістів», «бухарінців», «зіновіївців», «воєнного заколоту» та інших «ворогів народу»; буржуазний націоналізм; конформізм західної соціал-демократії; тоталітаризм німецького нацизму та солідаризм італійського фашизму; явища різних форм колабораціонізму.

Ми вважаємо, що на своєму історичному шляху у 1917–1945 рр., радянський патріотизм, як унікальний соціокультурний феномен та духовно-інтелектуальне явище, пройшов стадії зародження, функціонування та трансформації в типах

революційного, класичного радянського, громадського та державного патріотизму. Звичайно, ця типологія ніколи не існувала у чистому вигляді у різних періодах розвитку радянського суспільства. Діалектична єдність, взаємозв'язок та взаєморозвиток, при акцентуванні на класовому, національному, чи інтернаціональному компоненті визначало у кінцевому результаті історичні періоди формування суспільної свідомості радянського народу.

При формуванні нової соціально-політичної спільноти – радянського народу, радянському керівництву вдалося сформувати на основі уніфікації усіх сфер життя суспільства значний прошарок народонаселення, який умовно відповідав постулатам радянського патріотизму.

Слід зазначити, що радянський патріотизм у своєму діалектичному розвитку ввібрав у себе елементи попереднього, дореволюційного трактування патріотизму. Створення ідеологічної надбудови на основі базису соціалістичної економіки ґрунтувалося на запереченні старих форм господарювання та відповідно на принциповій зміні ідеологічних підходів до трактування патріотизму. Для виявлення цих особливостей слід розглянути сутність та особливості трактування «патріотизму» у дореволюційний період.

2.2. Особливості розвитку патріотичної ідеології у Російській імперії

У Російській імперії державно-патріотична ідея виступала у вигляді як офіційної ідеології правлячого класу, так і основним програмним документом суспільно-політичних рухів і партій, які ставили за мету зміну державного ладу та форми правління.

Складний, нелінійний шлях зародження, розвитку та функціонування державно-патріотичної ідеї пройшов через низку діалектичних заперечень, основними із яких, на нашу думку, були протиріччя між:

- духовним змістом патріотизму та його державною формою;
- інтернаціональною християнською сутністю та її проявом у вигляді національно-державного явища;
- гуманістичними ідеалами патріотизму та примусово-імперативними методами їх реалізації;
- догматизмом основних постулатів та релятивізмом абсолютизації складових патріотичної ідеї у залежності від цілей її реалізації у майбутньому.

На нашу думку, можна виділити низку етапів, впродовж яких відбувалися процеси зародження, функціонування та теоретичного оформлення патріотичної ідеології.

Перший етап – X–XV ст. – від прийняття християнства до царювання Івана IV.

Особливостями патріотичної ідеї цього часу були: затвердження ідеї святої Русі у вигляді об'єднуючих тенденцій при створенні слов'янської держави на основі православної віри; культивування ідеї військового братства, вірності князю та дружині; формування загальнонаціональної патріотичної ідеї, як форми самоідентифікації народу загальнонаціонального та соціального значення.

Історико-літературні пам'ятки того часу, насамперед «Повість врем'яних літ» (початок XII ст.), «Слово о полку Ігоревім» (кінець XII ст.) відображають світовідчуття слов'ян зародження та розвиток суспільно-політичної думки, місце та роль патріотизму у житті народу. Головними ідеями виступають концептуальні положення любові до рідної землі, вірності військовому

обов'язку, засудження сепаратистських тенденцій правлячої верхівки, зміцнення єдності Русі на основі патріотичного служіння загальнонаціональним інтересам.

Другий етап – XVI–кінець XVII ст. – від створення російської централізованої держави до реформ Петра I. Він характеризується наступними особливостями: формування месіанської ідеї «Москва – третій Рим»; зміцнення патріотичної ідеї у її органічній єдності з державною ідеологією; визначення патріотизму як військово-професійної якості та морального принципу поведінки воїна.

Історичні події XV ст. обумовили існування Московської Русі, як єдиної православної держави. Це стало підставою для формування монахом Філофеєм концепції «Москва – третій Рим і четвертому не бути» [207]. Таким чином була визначена месіанська роль Русі, як єдиної опори, центру духовного відродження православ'я.

Поряд зі зміцненням Московської держави, об'єднання земель навколо нового політичного центру, відбувалися процеси злиття патріотичної ідеї з державністю. «Статут ратних і гарматних справ» (початок XVII ст.) визначає поняття військового патріотизму, як професійної та моральної якості воїна.

Третій етап – від реформ Петра I (кінець XVII ст.) до лютневої революції 1917 р.

Особливостями функціонування патріотичної ідеології були: посилення світської самодержавно-монархічної влади при збереженні основ православної духовності; пропаганда наднаціонального (релігійного) характеру патріотичної ідеї поряд з наголошенням на преференціях російської нації; відносно стійка тенденція до саморуйнації в умовах створення жорстко замкненої, суворо обмеженої в розвитку системи ідей та поглядів.

З початку реформ Петра I відбувається зміщення пріоритетності понять патріотизму від особистісного до державного. Державний патріотизм трактується як найвища цінність. Служба Вітчизні визначена головною чеснотою та нормативно закріплена у «Табелі про ранги», як обов'язкова умова

для кар'єрного росту та отримання відзнак. Ідея єдності народів імперії на основі монархічної державно-патріотичної ідеології розроблялася у працях відомих філософів та істориків XVII-XVIII ст. Ф. Прокоповича (1681–1736), І. Т. Посошкова (1652–1726), В. М. Татищева (1686–1750).

Схема державно-монархічного патріотизму у Російській імперії відображалась формулою «православ'я – самодержавство – народність».

Основними принципами монархічної патріотичної ідеології були: історизм, що відображав тезу про самотність історичного шляху розвитку Російської держави; надкласовість, на ідеї народного початку самодержавної влади; патерналізм – єднання влади з народом, батьківська турбота царя про народ; націоналізм, месіанство – абсолютизація ролі російського народу, православ'я та самодержавного ладу.

Принцип історизму, як начало теоретичного обґрунтування основ існування унікальної та самотньої Російської держави, як класичне відображення самодержавної влади, вперше розкрив російський історик М. М. Карамзін. У своїй «Записці про древню та нову Росію» Карамзін, використовуючи історичні приклади, доводить, що основою могутності Росії є самодержавство. «Самодержавство заснувало і воскресило Росію, зі зміною державного устрою вона загинула і повинна загинути, як складена з частин таких багатьох і різноманітних, з яких будь-яка має свої особливі громадянські користі» [558, с.123].

Таким чином, абсолютизуючи самодержавство, як силу, що сприяє історичному розвитку Росії, підкреслюючи його непорушність, М. М. Карамзін уперше сформулював тріаду охоронної ідеології «самодержавство, православ'я і самотність», яка згодом трансформувалася в «самодержавство – православ'я – народність», відображену в циркулярі 1847 р. міністра освіти графа С. С. Уварова.

Слід зазначити, що теоретичні розробки М. М. Карамзіна, які були в основі державно-воєнного патріотизму кінця XVIII – початку XIX ст. досить високо оцінювали його сучасники. Так, П. Чаадаєв, якого важко вважати апологетом

самодержавної Росії, зазначав, що «жоден народ, не ототожнював себе до такого ступеню зі своїм урядом, як російський народ у роки перемог» [816, с.186]. Сучасний російський дослідник В. Артамонов стверджує, що «на початку ХІХ ст. в державному гаслі «За Віру, Царя, Вітчизну» усі три компоненти були сплавлені в амальгаму, і центральна частина цієї формули – «За Царя» – служила повноцінним виразом державного патріотизму» [407, с.48].

Продовжуючи справи М. М. Карамзіна в історичному обґрунтуванні самодержавної влади, як вищого виразу патріотичної свідомості, С. М. Соловйов в «Історії Росії» [758] рішуче засуджував усі антиурядові виступи як в минулому, так і в теперішньому часі, як своєрідну антитезу російському патріотизму. Великий російський історик В. Й. Ключевський так оцінював історичну роль та місце самодержавної влади: «Самодержавство потрібне нам поки що як стихійна сила, яка своєю стихійністю може стримувати інші стихійні сили, ще гірші» [570, с.86]. Розвиток ідеї історичного призначення самодержавства ми знаходимо в історичних творах Д. І. Іловайського, які написані в дусі монархічної ідеології Росії [538].

Глибоке розкриття принципу історизму подане у фундаментальній праці Л. О. Тихомирова «Монархічна державність». Він вважає, що російська самодержавна влада є логічним результатом історичного розвитку не тільки Росії, а всього світового історичного процесу [775]

Принцип історизму розкривав докорінну відмінність Росії від Заходу та органічно поєднувався з принципом надкласовості самодержавства та його народних початків, самобутності географічного, етнічного, національно-психологічного розвитку слов'ян. Розвиток цієї тези знайшов своє відображення у поглядах російських слов'янофілів ХІХ століття. Основною ідеєю істориків «слов'янофільського» напрямку була концепція принципової відмінності історії Росії від історії країн Заходу. М. М. Погодін стверджував, що в Росії «немає ні розподілу, ні феодалізму, ні середнього стану, ні рабства, ні ненависті, ні боротьби» [701, с.10]. І. Аксаков, підкреслюючи особливу роль

Росії, її історичного шляху, в праці «Слов'янське питання 1860–1866 рр.» наголошує на тому, що «Російська держава тільки до того часу сильна та міцна, доки вона проникнута духом російської народності, доки вона залишиться вірним російському народному початку, доки вона – Русь...» [396, с.17]. М. Я. Данилевський таким чином прокоментував спроби синтезу західних цінностей з російською самобутністю: «Прищеплення європейської цивілізації до російської дички ...зробив Пётр Великий...Але результати відомі: ні самобутньої культури не з'явилося на російському ґрунті при цих операціях, ні іноземне не проникло далі поверхні суспільства» [505, с.66]. Розвиток ідеї національно-цивілізаційної винятковості Росії базувався на постулаті деградації Заходу. «На Заході душі не має» – стверджував К. С.Аксаков [397, с.266].

Принцип патерналізму, тобто єднання царя та народу розглядався скрізь призму історичного процесу, державного будівництва, релігійних ідей. Наприклад «західник» К. Кавелін стверджував, що народ і царська влада в Росії утворили органічну цілісність, «як Англія зі своїм парламентом, обидва заклади глибоко національні» [553, с.639]. «Слов'янофіл» М. М. Погодін за основу відмінності розвитку Росії від Заходу вважав тезу про «єднання царя з народом» [701, с.10]. Л. О. Тихомиров принцип єднання царя з народом трактував як ідею загальногромадянського суспільного ладу, де інтереси соціальних груп об'єднуються так званої «істинною монархією», як представника поглядів усіх класів та страт. Причому «верховна влада» виступає у ролі своєрідного об'єднуючого принципу для суспільства [775, с.473–474; 682].

Закладені у свідомість росіян патерналістські конструкції, на початку ХХ ст., знаходилися у кризовому стані. Населення Росії вже не ідеалізувало царську владу та монарха. Самодержавство, навпаки, вже не тільки було не в змозі надати стимули для суспільства, але й викликало ненависть проти «господ взагалі». За влучним висловом С. М. Трубецького, це була ненависть, яка виражалася в патріотичних формах [679, с.259].

На думку монархістів, виняткове значення російського патріотичного націоналізму ґрунтується на принципах: самодержавство, православ'я, народність. «Російський націоналізм немислимий без монархічних початків, без присутності самодержавства, православ'я, народності» [419, с.90].

Під час царювання імператора Миколи I значну увагу приділяли російському патріотизму, як змістовній частині тріади С. С. Уварова. Російський патріотизм був теоретично оформлений як російський націоналізм у ідеологічній системі «офіційної народності» [652, с.90]. «Царювання Миколи I – золоте століття російського націоналізму». Царський маніфест, який був виданий одразу після завершення слідства над учасниками грудневого повстання, зазначає, що придушення збройного виступу, за маніфестом, «очистило Вітчизну від наслідків зарази, яка стільки років приховувалася». Підкреслено, що «ні у словах, ні у звичаях російських був цей умисел», тому потрібно «насаджати вітчизняне, природне...виховання» [714, с.254].

Наприкінці XIX ст. – початку XX ст. змістовне наповнення монархічного патріотизму відбувається через розвиток поняття «державний націоналізм» [648]. За визначенням російського дослідника С. М. Санькової, державний націоналізм є «відстоювання пріоритетів державоутворюючої нації не заради її самої, а заради загальнодержавних інтересів у цілому». Ця нація, на думку ідеологів «державного націоналізму», повинна виконувати роль цементуючої та консолідуючої сили держави з метою збереження її територіальної, суспільної та політичної цілісності. Надання привілейованих прав цій нації є цілком обґрунтованим, виходячи із додаткових обов'язків, які вона має у процесах державного будівництва Російської Імперії. Верховна влада повинна захищати права титульної нації, що на думку ідеологів, забезпечить у державі міжетнічний мир. Найактивніше відстоювали постулати «державного націоналізму» М. М. Катков, О. С. Суворін, М. О. Меньшиков [730, с.102].

На думку російського філософа І. Ільїна «націоналізм є любов до духу свого народу...його духовної своєрідності». Формою виразу націоналізму є «патріотична самосвідомість», як відчуття того, що «мій шлях до духу є шлях

моєї батьківщини...Таке злиття патріота з його батьківщиною веде до чудового та плідного ототожнення їх духовних енергій». Національна патріотична самосвідомість є любов до батьківщини, віра у її історичну місію та реальна, неідеалізована оцінка свого народу, його духовних якостей [540, с.196–201].

Слід зазначити, що прогресивні кола російської інтелігенції вірно розуміли загрозу патріотичної ідеології при використанні лише вузько національних домінант. Наприклад Є. Трубецької, у праці «Сенс війни», яка була присвячена аналізу патріотичних настроїв населення Російської імперії на початку Першої світової війни, підкреслював пріоритетне значення російського патріотизму перед німецьким націоналізмом. На думку Є. Трубецького, «могутній підйом патріотичного відчуття...об'єднує у єдине ціле усі народи великої імперії, тому, що у ньому немає національної виключності, немає самообожнювання, немає тої ...ненависті до інших народів, яка є характерною рисою націоналізму...Нас об'єднала ціль не вузько національна, а наднародна». Є. Трубецької справедливо звинувачував владу в проведенні перед війною націоналістичної патріотичної державної політики, яка мала тенденцію до розвитку лише внаслідок «слабко розвинутої національної самосвідомості». Але він висловлював надію на те, що під час війни народ позбавиться цього націоналізму. Є. Трубецької вважав, що «народ проникнутий ...чуттям...величі російської батьківщини, у якій є місце для об'єднання великого багатоманіття племен», стане носієм наднародності російського патріотизму [784, с.8–9]. Аналіз розвитку політичних подій у Росії доводить деяку ідеалізацію поглядів автора на короткочасний сплеск інстинктивного патріотизму народу. Система офіційного патріотичного виховання стійко трималася за догмати монархічної ідеології.

В історії України питання російського націоналізму слід розглядати у зв'язку з питаннями характеру його відносин з українським національним рухом та трактуванням української національної ідеї.

Впродовж 1900–1914 рр. основними напрямками критики української національної ідеї були такі: обґрунтування історичної неспроможності

існування українського народу, що має свої національні особливості розвитку; боротьба зі спробами впровадження української мови і культури в освітній сфері в будь-яких формах; доведення теоретичної необґрунтованості політичних програм партій і рухів українофільської спрямованості. Основою доведення тези щодо історичної неспроможності існування українського народу була теорія єдності російського народу.

«...Ніякого українського народу як самобутньої слов'янської гілки не існує, – зазначав монархічний публіцист М. Тихомиров, – а існує єдиний російський народ, який являє собою три етнографічні різновиди: великоруський, малоруський і білоруський. Представники всіх трьох російських народностей протягом всієї історії називають себе тільки росіянами, а мову – тільки російською» [324, с.1].

Полеміка монархістів і українофілів з питання «самобутності українського народу» вирізнялася також й жорсткістю оцінок історичних подій і постатей.

Передусім, це звичайно, оцінка Переяславської Ради й особистості Б. Хмельницького. Якщо російські монархісти наполягали на тому, що «нас хохлів, ніхто не підкоряв Москві, самі добровільно пішли в усвідомленні величчя великого союзу з російським народом», що «гетьман Хмельницький дивився на себе і на своїх як істинно носіїв російських засад» [324, с.1], то Д. Дорошенко оцінює роль Хмельницького як постать, що обрала «єдиний шлях потонути в московському морі, втратити своє національне обличчя під натиском його державно-централістичної сили» [276, с.2].

Особливим було ставлення монархістів і до питання про статус та функціонування української мови. Бурхливий розвиток української періодики і культури після царського маніфесту 1905 р. засвідчили своєрідну реакцію на заборонні заходи самодержавства у другій половині XIX ст. – Валуєвський циркуляр та Емський акт. Монархісти правильно оцінювали причину підйому національної самосвідомості української інтелігенції в роки першої російської

революції. «Уряд... своїми заборонними заходами щодо малоросійської мови, літератури, театру і спричинив сепаратистський рух» [518, с.11–12].

Особливу увагу монархістів привернули спроби української інтелігенції впровадити українську мову в університетах Південного Заходу Росії. Прибічники монархічної патріотичної ідеології розуміли, що створення україномовних кафедр у Харківському, Одеському та Київському університетах нанесе серйозний удар по «стовпах самодержавства» [311, с.1].

Категоричність цього висновку ґрунтується на положеннях офіційної лінгвістичної науки. Наприклад, Ф. Булгарін вважав українську мову наріччям російської [437, с.272–273]. Відомий російський мовознавець О. Соболевський, підтверджуючи існування відмінностей між великоруським та малоруським «говорами», тим не менш вважав їх як діалектичні [749, с.2]. Російський лінгвіст І. Сікорський взагалі стверджував, що «російська і українська мови це не дві мови, а одна». Причому аргументація базувалася на тезі: «дві паралельні мови, різні за фонетикою, але тотожні за духом» [736, с.12].

В оцінці цього вузькоспеціалізованого питання безсумнівна присутність політичного аспекту. «Російський народ створив самодержавний лад, усунувши себе від державного управління, а українці у своїй основі – демократи», – стверджував О. Стороженко в доповіді «Сенс та значення українофільства» на засіданні Київського клубу російських націоналістів. І цікавий висновок: «з цієї теорії виходило, що не так важлива мова, як усвідомлення того, що український народ відповідає поглядам Заходу на державний устрій» [731, с.139]. Таким чином монархісти пов'язували питання історії та мови з розвитком безпосередньо українських політичних рухів та партій в Російській та Австро-Угорській імперіях.

На початку ХХ ст. монархісти вимушені були визнати факт системної кризи ідеї єдності російського народу. Однак, ряд монархічних публіцистів, у тому числі В. В. Шульгін, визнавали той факт, що українська ідея має право на існування. «Українська ідея... зупинила «зварювання» південноросійських та північноросійських особливостей в єдину російськість... І пройде, можливо,

багато часу, поки обидві половини Росії визнають свої культури... підпорядкованими, тоді, взявши їх за основу, вони будуть продовжувати пряжу єдиної загальноросійської тканини» [831, с.42]. Але, цей, навіть частковий підхід до проблеми розуміння української національної ідеї, викликав у монархістів категоричне неприйняття. Вони вважали, що «сепаратизму й мирному завоюванню Росії іншими народами ми повинні протиставити сильний національний масовий рух» [412, с.8].

Поряд з неприйняттям української національної ідеї, вкрай негативною формою прояву російського націоналізму був антисемітизм.

Історично праві завжди пов'язували революційний рух в Росії з євреями. М. Тихомиров, аналізуючи сучасний революційний рух писав: «Головну опору «визвольного руху» є сили чужі і ворожі російському народові та його самобутності й нерозривно пов'язані з єврейським Бундом та іншими чужорідними революційними союзами» [321, с.1]. Констатує це «Киевлянин» стверджуючи, що єврейська складова у російському революційному русі є значна [313, с.1]. У 1905 р. 18,8 % членів РСДРП складала євреї [567, с.72]. Серед анархістів та есерів ці показники були ще вищими. «Московские ведомости» стверджували, що «із загальної кількості революційних агітаторів, яких затримала адміністрація, близько 90% євреї» [294, с.1]. В Одесі 16 жовтня 1905 р. владою заарештовано 214 учасників революційних подій, 197 з них – євреї [205, с.225]. За підрахунками члена монархічної організації «Русское Собрание» М. М. Бородкіна, відсоток євреїв із загальної чисельності, яка була притягнута до відповідальності у політичних справах у 1904–1907 р.р. дорівнював 29,1%. [261, с.137] Але абсолютизація монархістами відсоткового відношення євреїв у революційному русі мала й відповідну спекулятивну односторонню спрямованість. Ідеї соціальної рівності, селянського «общинного» соціалізму зародилися у середовищі російського суспільства. Євреї не були носіями виключно ідей юдаїзму та брали участь у загальноросійському визвольному русі. Високий відсоток їх присутності у революції свідчив лише про їх реакцію на антисемітську політику царизму.

У підсумку монархісти досить спрощено розглядали революційний рух лише як «боротьбу двох світів: міжнародного єврейства зі слов'янами, великим народом, якому ворожі сили перехрещують його шляхи. Вони ненавидять нас самих, саму нашу Росію, сам народ» [314, с.1].

Найбільш потворною формою політичного антисемітизму, що яскраво виявилася у Південно-Західній Росії, були, без сумніву, єврейські погроми [496; 497; 767; с.148].

Взагалі у Російській імперії за період жовтень–листопад 1905 р. єврейські погроми відбулися у 660 містах [713, с.186–187]. Під час погромів загинуло 1622 та поранено 3544 осіб. За підрахунками С. О. Степанова (визначено віросповідання $\frac{3}{4}$ учасників подій) із постраждалих іудеїв: вбитих – 711, поранених – 1207; православних: вбитих – 428, поранених – 1246 [764, с.56].

У «смузі осілості» у жовтні-листопаді 1905 р. найбільш гучні єврейські погроми пройшли у Кременчуку, Чернігові, Вінниці, Балті, Катеринославі, Умані, Кам'янці – Подільському, Херсоні, Миколаєві, Ніжині. У губерніях, які знаходилися на території сучасної України, відбулося 588 погромів, тобто 85,2% жовтневих погромів [595, с.618–621]. Характерною прикметою цих погромів було переважне знищення єврейського майна. Факти грабунків були поодинокі [157, с.147]. У звітах сенаторів Кузмінського та Турау підкреслено, що завчасні та грамотні дії поліції та військ зупиняли погроми на самому їх початку [157, с.140–152].

Російські філософи початку ХХ ст. внесли у розробку принципу націоналізму, як вихідного начала монархічного патріотизму, релігійну складову [499, с.191–200]. Так, наприклад, І. О. Ільїн вважав, що «національне почуття – любов до історично-духовної сутності (*облику – рос. – авт.*) та творчого акту свого народу. Націоналізм – віра у богоблагодатну силу свого народу та ...– у його призначення. Націоналізм – воля до його творчого розквіту в дарах Святого Духу...» [540, с.326]. І усе це «Росія сприйняла (*як – авт.*) національне завдання...від християнства» [541]. М. О. Бердяєв стверджував, що націоналізм у позитивному аспекті в моменти виняткового

духовного підйому «переливається в месіанізм», якій відрізняється від націоналізму тим, що «мислиться тільки на релігійній основі» [419, с.90]. С. М. Булгаков, розвиваючи тезу М. О. Бердяєва, стверджує, «що національна ідея...опирається...передусім на релігійно-культурне месіанство, у якому з необхідністю відображується будь-яке свідоме національне почуття...Таке розуміння національної ідеї аж ніяк не повинно вести до національної винятковості, навпаки, воно тільки позитивним чином обґрунтовує ідею братерства народів, а не безнародних, атомізованих «громадян» або «пролетарів» усіх країн, які відрікаються від батьківщини» [453, с.32]. Нарешті, М. О. Бердяєв таким чином акумулює визначення поняття месіанського фактору російського патріотизму: «Росія призначена до чогось великого. Росія особлива країна, яка несхожа ні яку державу світу. Російська національна думка – почуття богообразності та богоносності Росії» [419, с.100].

Потреба обґрунтування ідеї месіанського призначення Росії у світі та російського народу призвела навіть до наділення їх надприродними здібностями. Так, наприклад, І. О. Родіонов у доповіді IV Державній думі стверджував: «Великий народ...що створив світову державу, мусив мати волю, яка рухає гори...» [722, с.12].

У російському суспільстві початку ХХ ст. церква була могутнім механізмом впливу на патріотичну свідомість народу, тому, закономірно, що одним із трьох постулатів монархізму було православ'я, яке відіграло роль своєрідного символу віри для самодержавства.

В державно-церковних відносинах початок ХХ ст. до 1917 р. можна охарактеризувати як передкризовий період, який характеризувався:

- падінням авторитету церкви, як суспільно-культурного інституту, який захищав догмати монархічної ідеології внаслідок загальної кризи самодержавства;
- політизацією діяльності церкви, зокрема, її участі у створенні та функціонуванні чорносотенних та монархічних організацій;

- активним розповсюдження серед окремих верств населення Росії сектантських та католицьких поглядів.

Особливе місце православ'я в Російській імперії визначалося державним характером православної церкви, який був закріплений спеціальним урядовим актом. «Свод основных государственных законов» містив у собі спеціальний розділ «О вере», в якому визначається панівна роль православної церкви в Росії. Тут імператор був проголошений захисником та охоронцем догматів віри. Підкреслюючи зв'язок царя з православ'ям, «Свод основных государственных законов» стверджував, що «підкоряться верховній владі не тільки за страх, а й за совість сам Бог велить» [221, с.62].

Ідеологічне обґрунтування зв'язку церкви та держави, як форми релігійно-державного патріотизму ідеології «офіційної народності» відображено в працях обер-прокурора Святішого Синоду К. П. Победоносцева, який для боротьби з революційною демократією висував «великі історично-політичні та моральні сили: потужну державну владу та церкву». К. П. Победоносцев стверджував, що непохитність державної влади базується на «єдності духовної самосвідомості народу та уряду, на вірі народній» [700, с.1]. Релігія, на думку обер-прокурора Синоду, це духовний зв'язок влади та народу, бо «тільки за цієї умови підтримується та закріплюється у середовищі народного та громадянського життя почуття законності, повага до закону та довіра до державної влади» [700, с.15]. Відомий російський богослов протоієрей Георгій Флоровський визначав церковну політику К. П. Победоносцева як «типове ерастіанство», тобто такий напрямок церковно-богословської думки, згідно з яким церковна організація повинна стояти у безумовному підпорядкуванні державної влади [574, с.146]. Найповніше роль К. П. Победоносцева у визначенні основоположної ролі віри та православної церкви, досліджує В. Бабенко в дисертації «Охранительная идеология как инструмент политики царизма на Украине (1903-февраль 1917)» [854].

Монархісти послідовно розвивали тезу про єдність духовної патріотичної самосвідомості та єдності між народом та царем й розглядали основу верховної

влади як початок історичного та релігійного начал, «причому останнє відповідає християнським догматам» [331, с.1]. Зв'язок між царем та церквою визнається як основа для проведення клерикально-пропагандистської політики. Монархічне видання «Киевлянин» так трактує цей постулат – цар «визнає віру православну...яка панує в Росії. Самодержавний государ є вищою правдою, законом та силою, тому необхідно згуртуватися навколо свого государя» [312, с.2].Зміцнити ці зв'язки, на думку монархістів, мають консервативні партії, оскільки «ці партії не допускають безграмотних,...руйнівних революційних змін у державі, а зміцнюють принципи православ'я та російської народності» [270, с.1].

Інструментом для зміцнення монархічної влади в Україні були політичні організації, які поряд з антиреволюційної та націоналістичної спрямованістю твердо відстоювали принципи ортодоксального православ'я. Причому, необхідно зауважити, що ці організації в Україні були достатнім чином представлені в кількісному та якісному відношеннях. Так, наприклад, із 410000 членів монархічних партій Росії, 199475 діяли на теренах України [109, арк.25; 89–93; 681, с.142].

Особливістю боротьби за чистоту віри у Південно-Західному краї (українські етнічні землі в складі Російської імперії за класифікацією монархічної історичної науки) було протистояння католицизму. Аналізуючи результати місіонерського з'їзду у м. Біла Церква в 1903 році, священник І. Дурдуковський розкрив причину загрозливого розповсюдження впливу католицизму на природні православні регіони: «економічна залежність від поляків у нашому краї створює дуже сприятливі умови для католицької пропаганди». Підсумком цієї пропаганди, на думку автора, буде «відновлення польської держави в кордонах Литовського князівства часів Вітовта...» [110, арк.14–15].

У тезах доповідей на IV Всеросійському з'їзді об'єднаного російського народу в Москві в травні 1907 р. відзначалося, що «авторитет та сила правлячої вищої церковної влади...швидко падають. Відчувається...майже повна втрата

православною церквою свого панівного становища, повна свобода пропаганди всіляких псевдовчень серед православних,...що вносить велику спокусу в середовище православних та вже відторгло від

Отже, християнська православна релігія була духовною основою для самодержавства, частиною державної машини, її ідеологічною основою. Підтверджуючи це, орган російських монархістів в Україні видання «Киевлянин», писав, що «релігія є найважливішою та найправильнішою з керівних ідей, тому історія людства невіддільна від історії його релігії...Релігійні ідеї...займають важливе місце у свідомості людей та їхня влада...є достатньо великою» [269, с.1].

І. О. Ільїн вважав завданням виховання патріотичної самосвідомості «розкриття духовної та релігійної правоти патріотизму...показати, що любов до батьківщини є творчим актом духовного самовизначення, вірності перед Богом...» [540, с.172].

Абсолютизуючи догмати православ'я, монархісти справедливо вважали, що у тричленній формулі «православ'я – самодержавство – народність» саме православ'я було тим стрижневим елементом, моральним постулатом, який здатен забезпечити практичне існування тріади.

Слід зазначити, що закладені у системі монархічної патріотичної ідеології стагнаційні тенденції, закономірно привели до її зруйнування.

Зовнішнє благополуччя економічних успіхів Російської імперії 1913 р. приховувало безліч внутрішніх протиріч соціально-економічного та ідеологічного характеру. Соціальне розшарування, що вело до загострення антагоністичних класових протиріч, бюрократизм державної системи, корупція в органах влади – повинні були привести російське суспільство до стану емоційного неприйняття патріотичних постулатів монархізму, побудити до руху, до пошуку нових ідеологічних концепцій, до революційних настроїв.

Криза офіційного імператорського патріотизму зробила революцію закономірною. На думку М. Бердяєва «Стара історична плоть, яка називалася священною, розложилася, та повинна була з'явитися нова плоть.

...Самодержавна імперія не стільки була звергнута, скільки розложилася сама та сама пала» [421, с.221].

Поряд з розвитком офіційної монархічної державно-патріотичної ідеології Російської імперії, у інтелектуально-науковому середовищі розроблялися концептуальні підходи до трактування понять громадянського патріотизму. Створення змістовної системи ідей, концепцій громадянського патріотизму, як альтернативи державно-патріотичної монархічної ідеології можна віднести до XIX ст. Особливостями цієї світоглядної позиції, на нашу думку, були:

- заперечення тотожності понять «держава» та «батьківщина»;
- введення у науковий дискурс поняття державності, як основи етноісторичної свідомості, своєрідної раціоналізації патріотичних відчуттів;
- визначення особливого місця Росії у світовій цивілізації, як рівної європейським країнам з одночасним реалістичним поглядом на її проблеми.

Російські гуманісти активно досліджують питання взаємозв'язку уявлень про національну честь з діяльністю щодо завоюванню політичної свободи, а любов до Батьківщини – із запереченням приниження та деспотії. Про цей патріотизм М. М. Карамзін у 1802 р. писав, що «патріотизм є любов до блага та слави вітчизни та бажання сприяти їй в усіх відношеннях. Він вимагає міркування та тому не усі люди мають його...Любов до особистого блага призводить в нас любов до вітчизни, а особисте самолюбство – гордість народну, котра слугує опорою патріотизму» [288, с.59–61].

На думку російських вчених, любов до Батьківщини – це риса, яка притаманна справжньому громадянину. Громадяни-патріоти, це люди, які щиро захищають принцип загального блага, та на думку В. Г. Белінського отримують від суспільства за свої заслуги ім'я патріота [416, с.374]. В. Г. Белінський визначав необхідність співвідношення любові до своєї батьківщини з загальнолюдським, що притаманно народам і країнам. «Любов до вітчизни, – вважав він, – повинна виходити із любові до людства, як часткове із загального. Любити свою батьківщину означає ...бажати бачити у неї здійснення ідеалу людства та по мірі сил своїх сприяти цьому» [415, с. 489].

Справжній патріотизм, на думку російських вчених, пов'язаний із реальною оцінкою стану життя народу, положення справ у державі. П. Я. Чаадаєв зазначав, що «людина може бути корисною своїй країні тільки у тому випадку, якщо він ясно бачить її; я думаю, що час сліпої закоханості пройшов, що ми...зобов'язані Батьківщині істиною» [815, с.150–151].

Російський філософ О. Ф. Лосев визначав патріотизм як відчуття органічної єдності індивіда з Батьківщиною, готовність розділити з нею свою долю. Він підкреслював «Благородний громадянин любить свою Батьківщину...не за те, що вона...велика, висока, багата, прекрасна і пр... Але для сина своєї Батьківщини усе це – своє, невід'ємне своє, рідне: він з цим живе, з цим гине...» [725, с.426].

Питання взаємозв'язку особистісного індивідуального, соціального та духовного розглянув також С. М. Булгаков у праці «Моя Батьківщина». «Батьківщина є священна таємниця кожної людини...Потрібне особливе проникнення...,щоб пізнати самого себе у своєї природної індивідуальності, вміти полюбити своє, рід і батьківщину,...признати у неї свій образ Божій», – зазначав він [725, с.364, 373].

Схожі думки щодо патріотизму, як індивідуального духовного відчуття висловлював І. О. Ільїн. Він вважав невід'ємною складовою патріотизму моральні цінності. «Патріотизм може жити та буде жити лише у той душі, для якої є на землі щось священне, котра живим досвідом випробувала об'єктивність та безумовну гідність цього священного – та пізнала його у святинях свого народу» – писав І. О. Ільїн [687, с.5].

М. О. Бердяєв сформулював окреме бачення соціальної ролі патріотизму. У своїй фундаментальній праці «Доля Росії» у трактовці активно-діяльній сторони патріотизму, як феномену, Бердяєв зазначав, що «усі наші політичні досягнення знаходяться у прямій залежності від ступені нашого патріотичного піднесення, від росту відповідальності національної свідомості у російському суспільстві та народі...Російський народ повинен зараз зробити величезне напруження духу, щоб довести світу, що в Росії є патріотизм, є національна

свідомість, є громадянська гідність...Патріотизм – велика школа громадянськості в загрозливий для батьківщини час» [420, с.96].

Отже, патріотизм у Російській імперії, як соціокультурне явище, займав особливе місце у життєдіяльності суспільства. Він відігравав роль консолідуючого чинника при становленні державності, її захисту від зовнішньої експансії та організації суспільних та національних відносин. Тому, соціально-гуманітарна думка, політична теорія, релігія, література, мистецтво, публіцистика постійно ставила у центрі дослідження питання генези, змісту, форми, сутності та явища проявів патріотизму. Формування патріотизму дореволюційної доби відбувалося у двох напрямках, які знаходилися у діалектичному запереченні. Можна сказати, що офіційна патріотична ідеологія акцентувала увагу на пріоритетності державного патріотизму, а громадянський патріотизм більш був захоплений розробкою духовних основ.

Слід визнати, що поява ідеології радянського патріотизму була закономірною з точки зору поступовості та динаміки історичного процесу. У неї були привнесені нові ідеї пролетарської солідарності трудящих, побудови справедливого соціального суспільства, як діалектичне заперечення монархічної патріотичної ідеології, але виникали вони на ґрунті архаїчних, сформованих століттями патерналістських та месіанських конструкцій у свідомості переважної частини російського суспільства. Все це, дозволило новій ідеологічній машині ефективно застосовувати патріотичні ідеї зародження та функціонування культів особистості вождів. Месіанська ідея унікального історичного шансу побудови соціалізму для радянського народу, сприяла вихованню духовної єдності суспільства. Тому частина постулатів монархічної патріотичної ідеології були відроджені та реалізовані в процесі формування ідеології радянського патріотизму з відповідним класово-інтернаціоналістським наповненням та комуністично-догматичною трансформацією.

2.3. Генезис світоглядних основ радянського патріотизму у 1917-1941 рр.

У розвитку та трансформації світоглядних основ радянського патріотизму у довоєнний час можна виділити два періоди, які характеризувалися концептуальними змінами у трактуванні його основних положень, при домінуючому значенні пролетарського інтернаціоналізму.

У першому періоді, який охоплює часові рамки від жовтня 1917 р. до виступу Й. В. Сталіна на першій Всесоюзній конференції робітників соціалістичної промисловості 4 лютого 1931 р., характерними особливостями радянського патріотизму були: формування патріотизму на основі цінностей пролетарського інтернаціоналізму; введення поняття «революційний патріотизм», який був притаманний лише пролетаріату; абсолютизація класового патріотизму, як любові та вірності соціалістичній державі робітників та селян; яскраво виражений атеїстичний характер патріотизму; персоналізація та ідеалізація у системі радянського патріотизму історичних постатей ватажків народних повстань, революціонерів, героїв Громадянської війни та заперечення прогресивного внеску експлуататорських класів в історію Росії; свідомо дискредитація основ дореволюційного патріотизму за формулою: «православ'я – самодержавство – народність» та боротьба з «російським великодержавним шовінізмом».

Для цього періоду є характерним найвищий ступень ідеологізації суспільства, своєрідна класово-інтернаціоналістська світоглядна ортодоксія. Домінуючим типом офіційного патріотизму був патріотизм революційний.

Основними протиріччями розвитку патріотичної ідеї цього періоду можна вважати наявність складної системи взаємовідносин у соціумі між:

- проголошеними гуманістичними цілями побудови суспільства соціальної справедливості та репресивно-терористичними методами впровадження у життя заявлених ідеалів («Залізною рукою загонимо людство до щастя»);
- проголошеними цінностями пролетарського інтернаціоналізму та догматами дореволюційних понять патріотизму;

- світовим масштабом завдань пролетарської революції як стратегічної мети та відсутністю чіткого розуміння шляхів побудови нового суспільства в окремій країні;
- свідомим приниженням соціального статусу руського народу з ігноруванням його історичного минулого та наданням політичних, культурних та соціальних переваг народам Росії;
- фактичним перекресленням історії Росії, новими матеріалістичними підходами до неї та конфліктом з історичною пам'яттю народу.

Заперечуючи принципи дореволюційного патріотизму, нова радянська влада взяла за основу принцип пролетарського інтернаціоналізму, як кардинально нову основу побудови свідомості людини, класу, нації у вірності державі нової історичної формації.

Питання революційного радянського патріотизму сутнісне розглянув В. І. Ленін. За його визначенням «патріотизм є одним з найбільш глибоких відчуттів, які закріплені існуванням відокремлених вітчизн (*отечеств – рос. – авт.*) сотнями та тисячами років» [173, с.190]. В роботі «Про національну гордість великоросів» (грудень 1914 р.) В. І. Ленін чітко визначив принципи, на основі яких більшовики відкидали історичні коріння патріотизму монархічного. На думку автора це заперечення рабського минулого (на прикладах придушення революційного руху в Угорщині, Польщі, Персії), рабського сьогодення (події першої світової війни, як боротьби імперіалістичних хижаків за переділ світу), існування царської династії, як грабіжницької, за своєю сутністю антиросійської інституції [172, с.106–110].

Аналогічно трактує Л. Д. Троцький сутність соціалістичної держави у листі в редакцію журналу «Під прапором марксизму»: «Радянська держава є живим запереченням старого світу, його суспільного порядку, його особистих відносин, його поглядів та вірувань». Але одночасно Троцький вимушений констатувати той факт, «що радянська держава ще повна протиріч, проріх, нез'ясованостей, смутного бродіння, ...явищ, у яких спадщина минулого переплітається з ростками майбутнього» [657,с.41]. Тобто, на думку Л.

Троцького існувала загроза впливу на свідомість робітників та селян дрібнобуржуазного світобачення.

В. І. Ленін в роботі «До питання про національності або про автономізацію» (грудень 1922 р.) визначає ряд принципових положень щодо співвідношення національного та інтернаціонального й реалізації останнього у політичній практиці радянської Росії.

Насамперед, В. І. Ленін підкреслює, що на той час ідеї пролетарського інтернаціоналізму не були притаманні усім верствам населення. При цьому Ленін звертає увагу на стійку тенденцію збереження дореволюційних основ патріотизму, насамперед – націоналізму. «Ми називаємо своїм апарат, який наскрізь ще чужий для нас, який представляє собою буржуазну царську механіку...Немає сумнівів, що надзвичайно малий відсоток радянських та радянізованих робітників потоне у морі цієї великоросійської швалі». З позицій сьогодення сучасні російські патріоти можуть не погоджуватися з різкими, навіть образливими епітетами відносно «великоросійського шовініста, по суті покидька та гвалтівника...великодержавної держиморди» [125, с.75], але слід визнати, що реальна історична основа для подібних заяв у Леніна була. Не слід ідеалізувати стан національних відносин у дореволюційній Росії, а також сам царський самодержавний лад.

Інше принципове положення статті – це визначення та розмежування понять націоналізму націй. Ленін поділяє їх на «націоналізм великої нації» та «націоналізм малої нації», націоналізм гноблячої та націоналізм пригнобленої нації. Ключовим, на думку автора є визнання історичної провини російської нації перед іншими націями колишньої Російської імперії. Обґрунтуванням цього є пріоритетне значення пролетарських цінностей перед національними. «Для пролетаріату потрібно...забезпечення максимуму довіри в пролетарської класовій боротьбі...Для цього потрібна не лише формальна рівність, для цього необхідно відшкодувати так чи інакше своїм відношенням або своїми поступками ...інородцям ту недовіру, ті підозри та образи, які у історичному минулому нанесла великодержавна нація» [125, с.76].

Ця думка В. І. Леніна була реалізована ще у Постанові X з'їзду РКП(б) «Про чергові завдання партії в національному питанні» (березень 1921 р.). Визначена однозначна шкода великоруського націоналізму по відношенню до місцевого націоналізму.

Незважаючи на те, що прихильники принципу пролетарського інтернаціоналізму відверто акцентували увагу на своєрідному космополітизмі та особистісній безнаціональності [383], радянський проект патріотизму виконав фактично національно-державну функцію. Проголошені ідеали соціальної справедливості були безпосередньо пов'язані з завданнями відродження державності. Слід віддати належне наполегливості більшовиків, з якою будували нову державність. Б. В. Нікольський, погляди якого можна трактувати як ультраправі, зазначав, що більшовики будували нову російську державність «як зброю історичної неминучості» з «таким нелюдською напругою, якої не витримати було б нікому із минулих діячів» [559]. Таким чином, ідеї інтернаціонально-класової побудови нової держави дійсно мали мобілізуюче значення для великих народних мас.

Слід також зазначити, що пролетарський інтернаціоналізм крім внутрішньої функції, також мав й зовнішньополітичне значення. Це пов'язане з світоглядними поглядами перманентної світової революції. Практичне керівництво цим процесом здійснював Комуністичний Інтернаціонал.

Формулюючи тези до II конгресу Комінтерну (червень 1920 р.) Ленін визначив основне завдання пролетарського інтернаціоналізму. Це насамперед боротьба за перетворення національної диктатури пролетаріату в світову. Відповідно визначався пролетарський інтернаціоналізм, як імператив, який вимагає по-перше, підпорядкування інтересів пролетарської боротьби в одній країні інтересам цієї боротьби у світовому масштабі; по-друге, здатності та готовності нації до величезної національної жертвності для перемоги над капіталом; по-третє, заперечення поняття інтернаціоналізму у дусі рівноправ'я та дружби народів, як прояв дрібнобуржуазного націоналізму при збереженні національного егоїзму [176, с.170].

Завдання пролетарського інтернаціоналізму у світовому масштабі сформулював М. Бухарін у доповіді 9 серпня 1928 р. на VI конгресі комуністичного Інтернаціоналу. Бухарін стверджував, що «в наш час ми дійсно намагаємося підпорядкувати своєму впливу вісь світ та керувати ним, вести його до нашої кінцевій мети...Ми поставили за мету світову диктатуру пролетаріату» [438, с.198–199]. Вкрай «лівацькі» ідеї М. І. Бухаріна не знаходили підтримки у керівництві партії. Як підготовку до світової диктатури пролетаріату можна вважати спроби латинізації російського алфавіту та введення у повсякденне життя штучної мови есперанто, які були у результаті засуджені та відкинуті.

Класово-інтернаціоналістська політика влади своєрідним чином компенсувалася розширенням прав «пригнічених у минулому народів». Можна сказати, що цей, зворотній бік інтернаціоналізму відображала прийнята на XII з'їзді РКП(б) (квітень 1923 р.) політика коренізації.

На 1920 р. національний склад комуністичної партії в Україні налічував 61,1% росіян, 20,1% українців, 11,4% євреїв, 2,6% поляків із 37 958 членів партії. На початку 1924 р. чисельність партії практично не змінилась (до «ленінського набору» – 39 884), але національний склад включав у себе вже 47,1% росіян, 29,8% українців, 14,7% євреїв. Натомість к 1927 р. питома вага українців серед кандидатів та членів партії сягнула 52% [603, с.105]. Але за даними 1923 р. тільки 737 з 11 826 відповідальних працівників партійно-державного апарату УСРР заявили, що знають українську мову [603, с.103]. У 1925 р. українською мовою викладали майже у чверті інститутів та технікумів.

Керівництво національно-культурними процесами в Україні було зосереджено в наркоматі освіти, який з 1927 р. очолював М. Скрипник. Незважаючи на те, що значна частина керівників КП(б)У вважала коренізацію лише засобом завоювання довіри українського народу, М. Скрипник та його найближче оточення вважали розв'язання національного питання одним із найголовніших завдань компартійного керівництва [528, арк.18–22].

Без сумніву, політика коренізації сприяла розвитку української культури, появі того, що зараз ми називаємо «українським національним ренесансом» 20-х рр. ХХ ст. Але слід зазначити, що політика коренізації мала на меті переважно виконання тактичних завдань комуністичного будівництва та проводилась під жорстким контролем влади при збереженні диктату принципу пролетарського інтернаціоналізму.

В період, що вивчається, питання визначення та вивчення історичних коренів патріотизму було повністю монополізовано так званою «школою Покровського». В основу М. М. Покровський поклав теорію про суспільно-економічні формації та їх послідовну зміну в історії Росії.

До позитивних аспектів діяльності М. М. Покровського, як історика слід віднести: створення першого альтернативного офіційній історичній науці марксистського курсу історії; перше введення у історичну науку поняття визвольного руху, його періодизації та особливостей; боротьбу з антиісторизмом та спрощенням викладання курсу історії у радянській школі, демократизацію процесу навчання у вищій школі, створення робфаків, як нової форми навчання робітничого класу; спрямування роботи історичної науки на розробку історії народів СРСР.

Поряд з обґрунтованими історичними висновками та положеннями труди М. М. Покровського містять у себе низку невірних суджень, спрощень, ризикових історичних паралелей до яких слід віднести: абсолютизацію ролі торгівельного капіталу у загальній концепції історичного розвитку Росії; прямолінійність у оцінці зв'язку між революційним рухом і економічними інтересами відповідних класів; гіпертрофоване негативне ставлення до оцінки ролі та місця представників царизму у російській історії [755, с.114, 138, 262, 171; 819, с.19].

Зруйнування духовних основ дореволюційного патріотизму привело також до катастрофічних наслідків та знищення православних храмів (див. § 6.3).

Незважаючи на відверто класово-інтернаціоналістський характер першого революційного десятиріччя, слід зазначити, що у цей період вперше було

використано те, що у роки Великої Вітчизняної війни буде застосоване у якості основи нової концепції радянського патріотизму. Йдеться про тактичне використання у політичних цілях дореволюційного російського патріотизму без зазіхання на фундаментальні цінності пролетарського інтернаціоналізму.

Ця проблема виникла перед керівництвом Радянської Росії в період радянсько-польської війни 1920 р., коли вперше в історії країни Рад війна із громадянської перетворилась на національну. 30 травня 1920 р. у пресі надруковане звернення генерала О. О. Брусилова до колишніх офіцерів, яке підписали ще вісім генералів царської армії. Характерними особливостями цього звернення були: введення у текст звернення термінології російського патріотизму: «матінка – Росія», «російське православне населення», «рідний російський народ»; акцентування уваги на справедливий, оборонний характер війни для захисту російських земель від польських загарбників; прохання до офіцерів забути всі образи на класовому ґрунті та поставити на перше місце інтереси Росії [264]. Варто підкреслити майже повну відсутність комуністичної риторики у цьому документі. За даними Брусилова, після його звернення, близько 14 тис. колишніх офіцерів вступили у лави Робітничо-Селянської Червоної армії [344, с.362–364].

Слід зазначити, що радянсько-польська війна 1920 р. вперше продемонструвала керівництву РРФСР нові реалії, які суперечили постулатам пролетарського інтернаціоналізму. Найкраще це ілюструє вислів Головнокомандувача РСЧА С. С. Каменева: «Зараз наступив той момент, коли робочий клас Польщі вже міг дійсно надати допомогу Червоній армії..., але протягнутої руки пролетаріату не виявилось. Вірогідно, більш міцні руки польської буржуазії цю руку кудись заховали» [707, с.С4–С5.]. Насправді, робочий клас Польщі масово підтримав Ю. Пілсудського. Ілюзорне захоплення ідеологічними штампами дорого коштувало воєнно-політичному керівництву держави.

Але, створення нової моделі радянського патріотизму, як заперечення догматів монархічної ідеології, об'єктивно сприяло мобілізації мас на побудову

нового суспільного ладу та перемогу над внутрішніми противниками та інтервентами. Слід зазначити, що фундаментальні світоглядні основи радянського патріотизму були закладені у період 1917–1931 рр. У подальшому відбувалася відповідна кореляція тих або інших складових ідеології без втручання в основний постулат радянського соціалістичного патріотизму – пролетарського інтернаціоналізму, як усвідомлення єдності інтересів пролетарів усіх країн, принципу взаємовідносин між світовим пролетаріатом та комуністичними партіями, дружби народів СРСР та теоретичного обґрунтування боротьби пролетаріату за свої права.

Основою соціалістичної духовності та революційного патріотизму стала віра у соціалістичні ідеали. Відбулася сакралізація та догматизація теоретичної основи комунізму, персоніфікація ключових осіб революційного патріотизму, їх своєрідне обожнення. П. Сорокін прямо вказував: «У 1917 році соціалізм став релігією більшості мас... Маркс та інші ідеологи стали божествами...» [760, с.398].

Патріотизм мав виключно революційний, класовий характер. Він був безпосередньо пов'язаний з пролетарським інтернаціоналізмом. Слід визнати велику мобілізуючу силу революційного патріотизму. За висловом В. І. Леніна «без цього патріотизму, ми б не ...захистили Радянську республіку...Це кращий революційний патріотизм» [177, с.124].

Свідома боротьба з великодержавним шовінізмом викликала проведення політики коренізації відносно народів СРСР, яка створила умови для всебічного розвитку національних культур.

Механічне перенесення марксистських матеріалістичних постулатів на трактування історичних подій минулого створило умови виникнення домінуючого наукового напрямку в історичній науці – школи М. М. Покровського.

В цей період поняття «патріотизм», «Батьківщина», «Вітчизна» виконували суто другорядні, захисні та ресурсні функції. Тактика тимчасових

відступів здійснювалась заради наступу генерального. Домінували класовий підхід та ідея інтернаціональної місії Радянської республіки.

Отже, період від 1917 до початку 1931 рр. характеризувався крайнім ступенем абсолютизації пролетарського інтернаціоналізму у формі революційного патріотизму при фактично повному ігноруванні традиційних основ патріотизму.

Другий період формування та функціонування ідеології радянського патріотизму охоплює межі з моменту виступу Й. В. Сталіна на першій Всесоюзній конференції робітників соціалістичної промисловості 4 лютого 1931 р. до початку Великої Вітчизняної війни 22 червня 1941 р.

Характерними особливостями цього періоду були: кардинальні зміни у національній політиці відносно російської нації, її мови та історії країни;

- остаточне згорання політики коренізації, боротьба з місцевим націоналізмом; зміна орієнтирів використання принципу пролетарського інтернаціоналізму від світової революції на керівництво міжнародним комуністичним робочим рухом з урахуванням національних особливостей робітничого класу кожної країни; створення державної системи ототожнення поняття радянського патріотизму з особистістю Й. Сталіна; мілітаризація патріотичного виховання; яскраво виражений атеїстичний характер радянського патріотизму.

Самостійним (але не ізольованим від логіки історичного розвитку) виступав період сталінського експерименту щодо будівництва соціалізму в окремій країні. В цьому періоді діяли свої особливі механізми управління суспільними процесами, соціальної активності населення, взаємодії з зовнішнім світом. Уся ця сукупність елементів політичної системи існувала та розвивалась через відповідну організаційну модель групи протиріч, основними з яких були протиріччя між:

- догматичними обмеженнями пролетарського інтернаціоналізму та необхідними оперативними змінами політики патріотичного виховання у зв'язку з зовнішньополітичною обстановкою у світі;

- пропагандою основ російського патріотизму та спробою штучного їх обмеження класовим підходом;
- проголошеними ленінськими принципами колективного керівництва та зародженням та ідеологічним оформленням культу особистості Й.В. Сталіна;
- проголошеними гуманістичними ідеалами соціалістичного суспільства та механізмом карально-терористичного знищення політичних противників «світлого майбутнього»;
- проголошенням рівності та братерства націй та народностей СРСР та свідомим піднесенням особливої ролі російського народу у будівництві соціалістичного суспільства.

На нашу думку, причини, які визначили кардинальні зміни поглядів на зміст радянського патріотизму у 30-ті рр. ХХ ст. можна трактувати наступним чином: відмова політичного керівництва СРСР від ілюзій світової пролетарської революції, що вимагало зміни вектора патріотичного виховання з міжнародного на внутрішньополітичний; перемога Й. В. Сталіна у міжпартійному протистоянні з Л. Д. Троцьким визначала пріоритетність теорії побудова соціалізму в окремій країні на відміну від світової революції; перенесення уваги на проблеми внутрішньополітичного життя СРСР сприяло появі на політичному Олімпі комуністів-державників, на відміну від інтернаціоналістів 20-х рр.; зміцнення політичного тоталітарного режиму вимагало відповідної уніфікації усіх сторін життя радянського суспільства. Історичні здобутки російського народу, як носія загальної історії, мови, культури, для народів СРСР слугували відповідною основою встановлення державного контролю за усіма сферами життя суспільства; прихід до влади Гітлера змусив керівництво СРСР та Комінтерну внести відповідні зміни у трактовку співвідношення інтернаціонального та національного на користь останнього для більш якісного її використання у класовій боротьбі.

4 лютого 1931 р. відбулося теоретичне оформлення нового ідеологічного курсу світоглядних основ радянського патріотизму. У виступі Й. В. Сталіна на першій Всесоюзній конференції робітників соціалістичної промисловості

вперше з жовтня 1917 р. було реабілітовано поняття «Вітчизни». Сталін заявив, що «у минулому у нас не було вітчизни. Але зараз, коли ми подолали капіталізм, а влада у нас, у народу, – у нас є вітчизна та ми будемо відстоювати її незалежність». Незважаючи на присутність риторики про «обов'язки перед світовим пролетаріатом» та «підтримку світового робочого класу», Сталін вперше визначився стосовно головних пріоритетів соціально-політичного розвитку країни. На думку Сталіна – це пріоритет СРСР, тобто вітчизни, яка перша у світі буде соціалізм [227, с.328–329]. Це дало можливість своєрідної реабілітації патріотизму в його класичному розумінні, як вищої моральної цінності людини та суспільства. Але проголошення нового курсу потребувало створення відповідної системи знакових концептів, які б визначали новий зміст суспільної свідомості, як основи побудови принципово нового радянського патріотизму. Першим кроком у цьому напрямку був перегляд ролі та місця у системі нового патріотизму російського народу, його історії та національних особливостей.

У своєму листі «Про деякі питання історії більшовизму» до редакції журналу «Пролетарська революція» від 31 жовтня 1931 р. Й. В. Сталін зробив особливий наголос на цитуванні роботи В. І. Леніна «Що робити?». В одинадцятому виданні «Питань лєнінізму» цей уривок виділений жирним курсивом: «зруйнування самого міцного оплоту не тільки європейської, але й азіатської реакції...зробило б російський пролетаріат авангардом міжнародного революційного пролетаріату» [227, с.356–357]. Тому російський пріоритет у світовому революційному русі дозволяє ВКП(б) визначати курс та напрямки розвитку соціалістичної революції відносно країн Заходу. Заперечення цього факту є, на думку Й. Сталіна, «троцькістською контрабандою» [227, с.360.].

Корекція поглядів на історичне минуле торкнулась навіть критики класиків. Наприклад в роботі Й. Сталіна «Про статтю Енгельса «Зовнішня політика російського царизму»» соратник К. Маркса був розкритикований за односторонню та схоластичну спробу охарактеризувати зовнішню політику царського самодержавства як більш реакційну, ніж європейську. Сталін також

вважав, що теза Ф. Енгельса про застосування в Росії форм парламентської демократії як засобу попередження європейської війни є помилковою. Як доказ, Сталін наводив аргумент, що форма парламентської демократії не виключає відсутності протиріч між імперіалістичними державами. Нарешті, Сталін висловив сумнів у категоричності вислову Ф. Енгельса про російський царизм, як останню фортецю реакції [226].

В період, що вивчається, були переглянуті погляди на історичну науку та викладання історії в школі та вишах [195]. Постановою ЦК ВКП(б) «Постановка викладання цивільної історії в школах» від 5 вересня 1931 р. поновлено викладення історії в якості самостійного предмету. З березня 1931 р. розпочата робота комісії при Наркомпросі РСФРР з відпрацювання нового посібника з історії Росії та СРСР. 20 березня 1934 р. це питання стало на порядку денному засідання Політбюро ЦК ВКП(б). За підсумками засідання відпрацьоване протокольне рішення Політбюро (XVII скликання) ЦК ВКП (б) «Про складання посібників історії для середньої школи» від 29 березня 1934 р. на якому була створена спеціальна комісія під керівництвом А. Жданова. Комісія повинна була у найкоротшій термін підготувати посібники для середньої школи [600].

У 1934–1937 рр. пройшов конкурс на складання кращого посібника з історії СРСР. Про важливість ставлення керівництва держави до цієї роботи свідчить той факт, що особисто Сталін та Політбюро у цей період 15 разів поверталися до розгляду цього питання [232, с.4–5.]. У протистоянні націоналістичної позиції з національно-російською історичною школою виявились світоглядні протиріччя у трактуванні концептуальних питань історії Росії. Член конкурсної комісії М. І. Бухарін вважав, що в основу посібників історії повинні бути покладені описи та факти споконвічної російської відсталості та Росії як «в'язниці народів». Етапи становлення російської державності вважались за доцільне трактувати з позицій школи Покровського.

Реалізуючі думку М. І. Бухаріна, представник школи М. Покровського І. Мінц вважав оптимальним спрощений поділ усіх історичних подій на

революційні та контрреволюційні. Переяславська Рада була представлена як факт російської окупації відносно українського народу. Богдан Хмельницький трактувався І. Мінцем як реакціонер та зрадник [490; 698, с.15]. Слід зазначити, що історична постать Б. Хмельницького у 30-ті рр. ХХ ст. дійсно трактувалася як виключно антиросійська та реакційна особистість [704, с.27]. Велика Радянська Енциклопедія трактувала постать Б. Хмельницького з суто класових позицій. Оцінка Переяславської Ради у той же Великій Радянській Енциклопедії 1935 р. трактувала цей договір як такий, що знаменував собою «спілку українських феодалів з російськими і по суті юридичне оформив початок колоніального панування Росії над Україною» [431, с.816–819.].

Але концептуальні погляди школи М. Покровського, переважно, не знайшли підтримки у керівництва партії. Затверджений влітку 1937 р. посібник історії О. Шестакова для 3-го та 4-го класів врахував усі зауваження Й. Сталіна, А. Жданова та С. Кірова від серпня 1934 р. [146] та розглядав радянський період у діалектичному зв'язку з дореволюційним етапом історії Росії. Останній посібник історії СРСР для 10-го класу під редакцією В. К. Базилевича, С. В. Бахрушина, А. М. Панкратової, Ф. В. Фохта вийшов у 1940 р.

Також характерною особливістю сталінських технологій соціальної мобілізації була опора на квазісуспільні, псевдодобровільні інститути. За висловом Й. Сталіна: «Ми маємо у партії більш двох мільйонів членів і кандидатів... у комсомолі більш чотирьох мільйонів членів і кандидатів... більш трьох мільйонів робочих і селянських кореспондентів. У Тсоавіахіму – більш 12 мільйонів членів. У профспілках 17 мільйонів членів. Цим організаціям ми зобов'язані нашими успіхами». Одним із ключових ланцюжків у плані підвищення обороноздатності СРСР і механізму патріотичної мобілізації стало оборонне товариство Тсоавіахім. Його роль була подвійною. З одного боку – це був інструмент забезпечення переводу ідеології радянського патріотизму на «мову» практичних заходів; з іншого – був своєрідним «доповненням», резервом РСЧА. Незважаючи на суттєві прорахунки у роботі з неросійськими національностями, селянством, приписки та формалізм,

суспільні організації все ж виконали свою військово-патріотичну функцію – підготували для майбутньої війни ціле покоління радянської молоді [668, с.92].

Отже, наприкінці 1930-х рр. у Радянському Союзі була впроваджена система класичного радянського патріотизму, яка на теоретичному рівні використовувала марксистсько-ленінську догматику, розробки давньої та новітньої історії. Емпіричний рівень базувався на відповідній системі суспільних інститутів. Догматичною частиною атрибутики патріотичного виховання були постулати керівної ролі партії, безпомилковість її стратегії, прогресивності соціалізму. Минуле країни базувалося на передовій ролі російського пролетаріату, як ведучої сили інтернаціональної боротьби робочого класу Росії. Ці історичні кліше залишалися практично без змін впродовж усього існування СРСР. До варіативної частини системи відносилися фактори, які пояснювали усі складності розвитку держави. У посібниках історії періоду, що розглядається, поступальному руху держави постійно заважали внутрішні та зовнішні сили. Причому внутрішні завжди були пов'язані із зовнішніми. Використання троцькістів (а потім бухарінців та інших «ворогів народу») та світового капіталу у якості «образа ворога» було своєрідною антитезою радянському патріотизму.

9 червня 1934 р. у передовій статті газети «Правда» поняттям «Батьківщина» та «патріотизм» надано статусу вищих суспільних цінностей [281]. Честь, слава, міць СРСР проголошені вищим законом життя патріота. Радянський патріотизм, як любов та вірність батьківщині визнавався як вища моральна цінність радянської людини.

Отже, у 1935 р. остаточно визначився курс перетворення СРСР із фортеці пролетарського інтернаціоналізму в батьківщину радянського патріотизму у його класичному типі на основі нової історичної спільноти – радянського народу.

Нова якість радянського народу відображена у Конституції СРСР 1936 р. Й. В. Сталін, у доповіді на Надзвичайному XVIII Всесоюзному з'їзді Рад 25 листопада 1936 р. зазначив, що створення радянського народу стало можливо

внаслідок диктатури пролетаріату, як носія ідей пролетарського інтернаціоналізму та розквітом національної культури народів СРСР «національної за формою, соціалістичної за змістом». Констатувався факт стабілізації національних відносин. «...змінилося становище народів СРСР, зникло відчуття недовіри, відбувся розвиток взаємної дружби та налагодилася, таким чином, справжня братська співпраця народів у системі єдиної союзної держави...Внаслідок цього ми маємо ...досить сформовану державу, яка витримала усі випробування, міцності якої змогла б позаздрити будь-яка національна держава у будь-якій частині світу» [227, с.513–514.]. Конституції союзних республік були розроблені у відповідності до Конституції СРСР. Проект нової Конституції УРСР був опублікований 1 січня 1937 р. Наприкінці січня 1937 р. Надзвичайний XIV з'їзд рад УРСР його затвердив.

Виходячи з директивного проголошення факту створення радянського народу, відбулась своєрідне «нівелювання» політики «коренізації», якій у 20-ті рр. надавалась велике значення. Якщо у червні 1930 р. на XVI з'їзді ВКП (б) Сталін основною загрозою в партії з національного питання вважав великоросійський шовінізм, то у січні 1934 р. у позиції керівника партії відбулися кардинальні зміни. В звітній доповіді XVII з'їзду ВКП (б) 26 січня 1934 р. Сталін здійснив принципову ревізію акцентів у політиці партії щодо оцінки головних небезпек у національному питанні. «Сперечаються про те, яке відхилення є головною небезпекою, ... до великоросійського націоналізму, чи ... до місцевого націоналізму...Головним є те, проти якого припинили боротися і якому дали таким чином розвиватися до державної загрози». Далі Сталін звернув особливу увагу на «гріхопадіння Скрипника та його групи» як спробу маскуванню капіталізму у національні однострої. Жорсткість оцінок Сталіна довершує твердження про «об'єднання» українських націоналістів з інтервентами [227, с.474].

Боротьба з націонал-ухильництвом продовжувалася і на початку 1934 р. П. Постишев наголосив, що «спрямування уваги теоретичного фронту на виявлення та викриття до кінця націоналістичної контрабанди» є головним

завданням партії [310, с.99]. В подальшому, процес згортання «коренізації» лише набрав обертів [141].

Одночасно починається процес своєрідної реабілітації, прославлення російської нації, як державотворюючої нації першої у світі країни робітників і селян. «Наш народ, що дав такі блискучі зразки боротьби за комунізм, займає почесне місце у братерській сім'ї трудящих усіх країн. На його ... історії буде виховуватися багато поколінь борців за комунізм», – говориться у передовій статті газети «Правда» [298].

Як засіб ідеологічної пропаганди вислів «старший брат» став у СРСР широко використовують з 1936 р. [303], а «великий русский народ» – з 1938 р. У праці російського історика Б. Воліна «Великий русский народ» поняття патріотизму поділяється на радянський та дореволюційний. «Радянський патріотизм це любов до соціалістичної Батьківщини, вітчизни робітників усього світу». Дореволюційний патріотизм був притаманний лише дворянам та не виходив за територіальні межі Росії, «яка не була Батьківщиною усіх дворян». Тобто, вказане на класову обмеженість дореволюційного патріотизму [433; 462, с.3, 6].

Принципово по-новому оцінено роль та місце російського народу в історії. Знаком рішучих змін у галузі історичної науки стала ліквідація у 1932 р. Комуністичної академії, яку очолював раніше М. М. Покровський. Філософ М. Устрялов у своєму щоденнику 28 січня 1936 р. пише: «Бухарін у статті проти М. М. Покровського реабілітує Петра Великого та об'єктивізм в історії. Покровського заперечують...А впродовж десяти років він царював самодержавно! ...Ми зростаємо: тога мужа, замість дитячої сорочки» [386, с.29].

Впродовж 1938–1939 рр. відбуваються кардинальні зміни у трактуванні історичних постатей у історії України. Процес історичної реабілітації Б. Хмельницького робить наголос на його роль як ватажка народних мас та ініціатора союзу з Росією. Впроваджується у патріотичне виховання образ

Данила Галицького, як історичного «двійника» Олександра Невського [526, с.44–54].

На початок 1939 року у сталінському СРСР вдалося створити чітку, міцну та всеосяжну систему взаємодії усіх елементів політичної системи та соціальної структури суспільства щодо розвитку світоглядних основ радянського патріотизму з урахуванням змін у національній політиці партії та держави. В доповіді Й. Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б) 10 березня 1939 р. констатується факт створення нової історичної спільноти «дружнього співробітництва робітників, селян та інтелігенції. На основі цієї спільноти були розгорнуті такі рушійні сили, як морально-політична єдність радянського суспільства, дружба народів СРСР, радянський патріотизм» [227, с.590].

К 1941 р. чітко визначився діалектичний зв'язок пролетарського інтернаціоналізму та національного патріотизму при домінуванні класового принципу. Й. Сталін, у бесіді з А. Ждановим 12 травня 1941 р., розкрив зв'язок між національними та інтернаціональними основами патріотизму: «Потрібно розвивати ідеї взаємодії здорового, правильно зрозумілого націоналізму з пролетарським інтернаціоналізмом. Пролетарський інтернаціоналізм повинен спиратися на цей націоналізм... Між ... націоналізмом та пролетарським інтернаціоналізмом немає та й не може бути протиріч» [636, с.100].

Крім внутрішньополітичних чинників, які впливали на характер змін у трактуванні національної складової радянського патріотизму, слід зауважити, що ці зміни відбувалися у єдності зі зовнішньополітичним аспектом. Рішенню керівництва СРСР щодо повернення до основ важливості вітчизняної історії та патріотизму сприяло обрання Гітлера канцлером Німеччини у січні 1933 р. Ідеологічну основу перемоги лідера НСДАП на парламентських виборах складали гасла національного відродження та розширення «життєвого простору» для німецької нації. Деякі дослідники (наприклад І. Шафаревич) [823, с.162] вважають, що захоплення влади Гітлером привело до появи на противагу націонал-соціалізму Німеччини націонал-більшовизму СРСР. Характерною прикметою націонал-більшовизму вони вважають еволюцію

комуністичного режиму, який все більше відхилявся від курсу на світову революцію. У доповіді Сталіна XVII з'їзду ВКП(б) 26 січня 1934 р. причинами розповсюдження фашизму вказані криза парламентаризму, зрада соціал-демократії та слабкість робочого класу перед пропагандою шовінізму буржуазними політиками [227, с.430]. Тобто опосередковано підтверджений факт домінування національного аспекту у класовій площині.

Особливості практичного впровадження у життя політики радянського патріотизму проявилися у 1939–1940 рр. Включення у склад СРСР західних областей України та Білорусії, трьох прибалтійських республік змусили політичне керівництво СРСР приймати відповідні міри щодо «радянізації» знову прийнятих територій. Звичайно, універсальною моделлю ідеологічної уніфікації виявилась теорія радянського патріотизму.

17 вересня 1939 р. з метою попередження подій, які можуть створити загрозу для СРСР, внаслідок розгрому Польщі Німеччиною та визнання факту того, що «єдинокровні українці та білоруси, які проживають на території Польщі, ...залишилися беззахисними» [715, с.13] радянський уряд дав наказ Червоній армії вступити на територію Західної України та Білорусії. Ретельно підготовлена і масштабна проведена політична робота серед військових частин, зосереджених на кордоні з Польщею [121, к.217; 122, к.166], сприяла патріотичному піднесенню їх особового складу, готового «виконати наказ про визволення братів українців і білорусів» [644, с.225].

Своє ставлення до Польщі Й. Сталін визначив через тиждень після німецького нападу на неї, під час зустрічі з керівниками Комінтерну Г. Димитровим і Д. Мануїльським [185, с.272] визначив наступним чином: «Знищення цієї держави у нинішніх умовах означало б однією фашистською державою менше!» [358, с.181–182].

В підготовленій секретаріатом Виконкому Комінтерну 9 вересня за пропозицією генсека ВКП(б) директиві компартіям зазначалось: «Міжнародний пролетаріат не може в жодному випадку захищати фашистську Польщу, яка відмовилась від допомоги СРСР, пригноблює інші національності» [163, с.88–

89]. Таким чином, проголошені на VII конгресі Комінтерну принципи народного фронту, для політичної доцільності та кон'юнктури були проігноровані [254, с.124].

Розглядаючи питання використання основ радянського патріотизму у внутрішньополітичному та зовнішньополітичному житті слід згадати ще одну характерну рису, яка притаманна радянському патріотизму, періоду, що розглядається. Це ідеологічне оформлення культу особистості Й. В. Сталіна. М. Бердяєв взагалі вважав, що культ особи генетично притаманний комунізму: «Комунізм...заперечував свободу, ...особистість, ...дух. У цьому...демонічне зло комунізму...Людська свідомість перероджується, коли нею оволодіває ідолопоклоніння. Комунізм як релігія...є створення ідолу колективу» [421, с.238]. Однією із особливостей сталінської моделі радянського патріотизму була його відносна спрощеність та уніфікованість. Відбувається своєрідне повернення до постулатів охоронної ідеології щодо сакралізації постаті монарха (див. § 2.2) з їх наповненням комуністичною догматикою та риторикою.

Отже, період 30-х рр. є ключовим історичним відрізком у хронологічних межах якого сформувалися основні постулати радянського патріотизму, які з неприциповими варіативними змінами проіснували до розпаду Радянського Союзу. Це насамперед, інтернаціоналізм та дружба народів СРСР, що сприяло появі нової історичної спільноти – радянського народу. Визначена провідна роль російського народу, як старшого серед рівних. Слід зазначити, що більшовицьке керівництво внесло відповідні зміни у зміст національної політики, відмовившись від русофобства та пригнічення російської нації, що було основою національної політики 20-х рр. Відбулася своєрідна уніфікація історичної науки на базі створення національної історичної школи. Визначено основи підняття рівня традиційної мови міжнаціонального спілкування – російської мови. На тлі цього відбулися процеси прихованого згортання політики коренізації.

Скореговані основні напрями зовнішньополітичної діяльності в організації міжнародного робочого руху з урахуванням національних особливостей робочого класу.

Загалом, слід зазначити, що радянській владі, внаслідок більш гнучкої національної політики вдалося закласти у свідомість радянського народу гуманістичні ідеали патріотичної ідеології. Була створена міцна система ідейно-виховної роботи у масах. Суспільні науки, партійна пропаганда, масова агітація, радянська школа, література та мистецтво сприяли підготовці радянських людей до захисту своєї Батьківщини.

Закономірність та динаміку складних процесів формування нової моделі радянського патріотизму вдало розкрив у своїй праці «Бойня та революція» філософ і соціолог П. Сорокін: «У повному життєвому циклі усіх великих революцій мов би проглядаються три типові фази. Перша, як правило, досить короткочасна. Вона позначена радістю визволення від тиранії старого режиму та очікуванням обіцяних реформ... На зміну її приходить друга, деструктивна фаза. Велика революція перетворюється у жахливий шквал, який нерозбірливо змітає усе на своєму шляху... Революційний уряд на цей фазі безжальний, а його політика переважно деструктивна, насильницька та терористична...Потім революція поступово вступає у свою третю, конструктивну фазу. Знищивши усі контрреволюційні сили, революція починає створювати новий соціальний та культурний порядок...Цей новий лад використовує не тільки нові революційні ідеали, але і реанімує найжиттєздатніші дореволюційні інститути, цінності та способи діяльності, які тимчасово були зруйновані у другій фазі, але які відроджуються та стверджуються незалежно від волі нового революційного уряду. У післереволюційному порядку нові моделі та зразки поведінки...гармонізують зі старими зразками дореволюційної дійсності, які не втратили своєї життєвої сили» [759, с.223].

Складний, нелінійний шлях створення нової моделі патріотизму впродовж 1917–1941 рр. свідчить про діалектичний розвиток його класичних складових і класово-інтернаціоналістських догматів, які були синтезовані у формі нового

соціокультурного феномену – радянського патріотизму. Наявність системних протиріч у формуванні патріотичної свідомості нової радянської людини вимусили інтернаціоналістів-революціонерів переглянути змістовне наповнення тих постулатів, які вважалися непохитними. М. Бердяєв справедливо зазначав ще у 1920 р., що «соціалізм у досвіді ... стане зовсім не тим, до чого соціалісти прагнуть. Він розкриє нові внутрішні протиріччя людського життя, які зроблять неможливим здійснення тих завдань, які виставив соціалістичний рух» [422, с.155].

В період 1931–1941 рр. керівництвом держави був проведений комплекс заходів щодо формування громадянської свідомості радянського народу. Внаслідок цього, у досить короткий термін вдалося сформувати принципово нове покоління, яке суттєво відрізнялось не лише від своїх попередників, але й від розвиненого світового співтовариства своїм світорозумінням та світобаченням. Сутність цього радянського патріотичного світогляду включала нерозривність ідеологічної, моральної, політичної та етнічної ціннісних констант, які у взаємозв'язку перетворювались у дещо органічно ціле, те, що спрямовувало дії та помисли людини у різних, навіть найекстремальніших умовах та обставинах.

Створений та накопичений перед війною морально-політичний капітал народу повною мірою виявив себе на полях Великої Вітчизняної війни.

РОЗДІЛ III. РАДЯНСЬКИЙ ПАТРІОТИЗМ В СИСТЕМІ ФОРМУВАННЯ ТА У БОЙОВИХ ДІЯХ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

3.1. Патріотичне та інтернаціональне виховання бійців Червоної армії у 1918–1941 рр.

Патріотичне та інтернаціональне виховання було органічною складовою системи партійно-політичної роботи та воєнного виховання у Робітничо-Селянській Червоній армії (РСЧА). Воєнне виховання – це комплекс політичних, виховних та організаційних заходів, які проводили партія, уряд, політвідділи та комісари, органи військового управління з метою формування у особового складу РСЧА високих військово-професійних та морально-психологічних якостей, виховання вірності соціалістичній Вітчизні, інтернаціональному братерству трудящих. Залежно від впливу зовнішніх та внутрішніх чинників, фундаментальні основи цього процесу набували того чи іншого пріоритетного значення, не змінюючи світоглядних основ патріотизму – пролетарського інтернаціоналізму.

Характерною особливістю патріотичного виховання в армії слід назвати його імперативність. Жорстка ієрархічна система військової підпорядкованості давала можливість воєнно-політичному керівництву держави у примусовому порядку організувати впровадження тієї системи патріотичних поглядів, яка відповідала радянській державній ідеології. Одночасно, впровадження цієї системи дозволяло оцінити її ефективність в умовах конкретного результату бойових дій.

Система військового керівництва сформувала інституцію, яка безпосередньо відповідала за стан та організацію патріотичного виховання в армійському середовищі. Цією інституцією в різні історичні періоди були Всеросійське бюро воєнних комісарів, політичний відділ Реввоєнради (РВР) Республіки, Політичне управління (ПУ) РВРР, ПУ РВР СРСР, ПУ РСЧА, Головне Управління політичної пропаганди Червоної Армії, Головне ПУ РСЧА.

Історичний відрізок часу, який ми розглядаємо, можна умовно поділити на декілька періодів, кожному з яких притаманна специфіка багатопланового явища – патріотичного та інтернаціонального виховання.

Перший період визначаємо хронологічними межами від листопада 1917 р. до 1922 р. від подій Жовтневої революції, зародження та розвитку РСЧА, Громадянської війни до створення СРСР.

Особливостями патріотичного та інтернаціонального виховання цього періоду були: виховання серед особового складу вірності соціалістичній Батьківщині; інтернаціональний характер революційного патріотизму;

- загострення класового протистояння; пріоритетне застосування репресивних заходів у період організації виховної роботи при створенні РСЧА; використання основ російського національного патріотизму при загрозі зовнішньої агресії; організаційне оформлення інституційної складової партійно-політичної роботи.

Характерною рисою цього періоду була надмірна політизація патріотичного та інтернаціонального виховання. У цей період чіткі теоретичні концепти на практиці призводили до непередбачуваних результатів, що відповідно викликало цілий комплекс протиріч ідеологічного та організаційного змісту. До них, на нашу думку, слід зарахувати протиріччя між:

- проголошеними принципами патріотичного всезагального добровільного озброєння народу та введенням у дію примусового військового обов'язку з масовими фактами застосування репресивних мір;
- інтернаціональними та класовими принципами побудови нової армії та відмовою від історичної спадщини старої російської імператорської армії;
- процесом автономізації національних військових формувань та необхідністю централізації військового управління;
- теоретичними інтернаціоналістськими поглядами та національним патріотизмом;

- проголошеними цілями соціальної справедливості, рівності, дружби народів та специфікою громадянської війни, яка апіорі не могла бути школою морального виховання.

Формами прояву радянського патріотизму в лавах РСЧА у цей період були: героїчні вчинки на фронтах Громадянської війни; класова ненависть до експлуататорів; підтримання революційної дисципліни та порядку в РСЧА; інтернаціональне бойове братерство робочого класу та бідного селянства.

Більшовицька влада розпочала будівництво власних збройних сил на базі армії попереднього політичного режиму. Об'єктивно, на 7 листопада 1917 р., армії, в класичному розумінні цього терміну, в Росії не було. V Всеросійський з'їзд Рад так охарактеризував цей період «...разом зі старим ладом був зруйнований старий апарат воєнного управління у центрі та на місцях. У цих умовах робоча та селянська влада не мала ...інших шляхів та засобів створіння армії, крім набору добровольців. У той же час радянська влада завжди визнавала, ...що на кожного чесного та здорового громадянина...покладений обов'язок...стати на її захист від зовнішніх та внутрішніх ворогів» [201, с.25–26].

На основі проголошених принципів декрету Ради Народних Комісарів РСФРР від 15(28) січня 1918 р. створюється Робітничо-Селянська Червона армія (РСЧА). Її створювали на принципах: класового підходу комплектування; перспективності переходу до всезагального озброєння народу; інтернаціональної місії армії у світовій соціалістичній революції [135].

Протиріччя між інтернаціональними принципами та відмовою від спадщини російської імператорської армії зруйнували можливість використання історичних принципів патріотизму у побудові нової армії.

Система патріотичного виховання у старій імператорській армії базувалася на постулатах монархічної ідеології «православ'я – самодержавство – народність», мілітаризованим гаслом якої було «За віру, царя, вітчизну!» Але, на початку ХХ ст., на фоні загальної кризи самодержавства, патріотичне виховання в армії було заформалізовано та дискредитовано [348, с.66]. За

свідченнями генерала А. Денікіна «споконвічно уся наша воєнна ідеологія була включена у відому формулу: За віру, царя, вітчизну. На ній вирости, виховувалися та виховували інших десятки поколінь. Але у народну масу, у солдатське середовище ці поняття достатньо глибоко не проникали» [356]. Таким чином, комплекс історичних реалій того часу, стан патріотичної роботи в армії об'єктивно підготував ґрунтовні зміни у світогляді військовослужбовців [251, с. 5–6; 481, с.57].

У новоствореній армії впроваджені принципово нові теоретичні підходи до політичного виховання військовослужбовців, які ґрунтувалися на абсолютизованому класовому та інтернаціоналістському принципах. Декрет ВЦВК від 22 квітня 1918 р. «Про обов'язкове навчання воєнному мистецтву» наголошував на стратегічних програмних цілях майбутнього пролетарського інтернаціонального братерства: «Метою соціалізму є загальне роззброєння, вічний мир та братерська співпраця усіх народів...Ця мета буде досягнута, коли в усіх могутніх капіталістичних країнах влада перейде у руки робочого класу, який...встановить комуністичний лад, як ...основу солідарності усього людства» [201, с.21].

Реалізація цих програмних положень вимагала створення відповідної системи виховання озброєного пролетаріату. Перше місце, у цієї системі, надавалося класово-інтернаціоналістському принципу. У Програмі РКП(б), яка була прийнята на VIII з'їзді 18–23 березня 1918 р., визначені принципи формування армії нового типу: «Червона армія, як зброя класової диктатури повинна мати ... відкрито-класовий характер, тобто формуватися виключно з пролетаріату та близьких до нього ... пролетарських мас селянства» [255].

Як приклад можна навести й текст Присяги червоноармійця РСЧА 1918 р. Акцентуація на класовій належності («Я син трудового народу», «перед обличчям трудящих класів Росії та всього світу»), інтернаціональному класовому значенні російської революції («у боротьбі за Російську Радянську Республіку, за справу соціалізму та братерство народів») не залишають сумнівів у чітко окресленій політиці насадження пріоритетів пролетарського

інтернаціоналізму та революційного патріотизму у новій системі політичного виховання армії [460].

Патріотичне виховання у РСЧА насамперед формувало комуністичну свідомість бійця. В інструкції ЦК РКП(б) партійним осередкам червоноармійських частин фронту і тилу від 5 січня 1919 р. зазначено, що головною метою партійних організацій є формування «шляхом пропаганди серед своїх членів-червоноармійців ясної та твердої комуністичної свідомості» [155]. Особливо це стосувалося керівного складу. «Політичне виховання у Червоній Армії... – справа першеступеневої важливості. ЦК пропонує звернути ... увагу на партійну роботу серед командного складу» [249].

Важливим аспектом класового виховання у РСЧА було знищення основних соціальних бар'єрів у армійському середовищі. Відмова від офіцерських чинів, звань, погонів, нагород царської армії створили принципово нову систему взаємовідношень у ієрархії «начальник-підлеглий» в армії нового типу. Перспективи кар'єрного росту відкривало соціальне походження із робітничого класу та бідного селянства.

Іншим аспектом патріотичного виховання було інтернаціональне виховання. У цей період розпочалося національне військове будівництво на принципах пролетарського інтернаціоналізму та революційного патріотизму. Народний комісаріат із справ національностей РСФРР 15(28) листопада 1917 р. прийняв постанову, яка дозволяла «вільне групування воїнів за національною ознакою в межах тієї або іншої воєнної одиниці демократичної армії» [662, с.47].

Постановою Колегії Народного комісаріату із справ національностей РСФРР від 7 травня 1918 р. були визначені основні принципи формування національних військових одиниць. Головною ознакою визначена беззастережна відданість радянській владі [662, с.48]. Створення 1 червня 1919 р. воєнного союзу РСФРР з Україною, Латвією, Литвою та Білоруссю підкреслило інтернаціоналістські та класові тенденції у питаннях патріотичної складової військового виховання. Але, згідно доповіді члена воєнної ради Українського

фронту С. Савицького Реввоєнраді УСРР, відбувався процес «не об'єднання революційних фронтів братерських радянських республік, а повне злиття під РСФРР» [59, арк.3.].

Діалектична протилежність теоретичних інтернаціоналістських поглядів та національного патріотизму населення країн, у яких було заплановано впровадження диктатури пролетаріату з допомогою зовнішньополітичної функції РСЧА, спонукала внести корекції у трактування патріотизму. Яскравим прикладом цього є радянсько-польська війна 1920 р. Це насамперед, вмiле використання національного фактору російського патріотизму. По-перше, це звернення генерала О. Брусилова (див. § 2.3) та інформаційно-пропагандистське забезпечення з національними патріотичними гаслами з боку партійного апарату [317]. По-друге, це вмiле спрямування ненависті бійців з національного на класовий аспект. Показовим є наказ Голови Революційної Воєнної Ради Республіки (РВРР) Л. Троцького по військах Західного та Південно-Західного фронтів №217 від 10 травня 1920 р. Наголошувалося на тому, що саме представники правлячих класів – польська шляхта та поміщики здійснюють антигуманні дії проти полонених червоноармійців. Пояснено й факти масової підтримки уряду Пілсудського братами по класу – польськими робітниками та селянами: «ми знаємо, що польський селянин або робітник тільки внаслідок своєї темноти та силою омани свого уряду може вважати себе нашим ворогом» [206, с.58–59]. По-третє, це ефективне використання українського національного чинника в процесі коректування догматики класового підходу. Цікавими є й настанови тодішнього члена Реввоєнради Південно-Західного фронту, наркому з справ національностей Й. Сталіна. « Ставтеся з повагою до військовополонених українців із Галичини (русинів), не тільки до селян, але і до інтелігенції, врозумляйте їх, що якщо пригнічені Польщею галіційські українці підтримують нас, ми підемо на Львів для того, щоб визволити його та віддати галіційським українцям, вигнати звідти поляків і допомогти пригніченим українцям-галіційцям створити свою незалежну державу, нехай навіть не радянську, але... дружню до РСФРР» [132, с.64].

Відбувається організаційне оформлення політичного апарату. За рішенням ЦК РКП(б) наказом Народного комісаріату з воєнних та морських справ (Наркомвоєна) №270 від 8 квітня 1918 р. для «з'ясування та об'єднання діяльності воєнних комісарів та встановлення над ними контролю у всеросійському масштабі» створюється Всеросійське бюро воєнних комісарів. Згідно положення про воєнні комісаріати та комісарів від 6–11 червня 1918 р. «Воєнний комісар є безпосереднім політичним органом Радянської влади при армії та захисником завоювань пролетаріату та найбільшого селянства» [201, с.79].

У відповідності до рішень VIII з'їзду РКП(б) 18 квітня 1919 р. на базі Всеросійського бюро воєнних комісарів створено політичний відділ Революційної Воєнної ради Республіки (РВРР) для керівництва партійно-політичною роботою в Червоній армії та флоті. З 15 травня відділ був перейменований у Політичне управління РВРР (ПУР). Згідно положення від 8 вересня 1920 р. у сферу відповідальності ПУРа входила «уся політично-просвітницька робота в Червоній Армії та Флоті». Начальник ПУРа підпорядковувався РВРР. Положення від 10 березня 1922 р. змінило порядок підпорядкування – начальник ПУРа у партійному відношенні був підпорядкований ЦК РКП(б), у адміністративному порядку РВРР. За ПУРом залишалися функції керівництва адміністративно-політичною та партійною роботою в армії та на флоті.

Значення мобілізуючої ролі революційного патріотизму має розкриті у виданні ПУРа від 1922 р. «Робітничо-Селянська Червона Армія»: «... Червона армія – дітище трудового народу, свою свідомість, волю до перемоги вона черпає із свідомості широких трудових мас. Ясне розуміння завдань, які стоять перед Червоною армією та усіма трудящими, міцний ідейний зв'язок армії з трудовим населенням були тією силою, завдяки якій Червона армія перемогла на усіх фронтах та є непереможною взагалі» [209].

У дискусії про військову доктрину, яка відбулася 1 квітня 1922 р. на XI з'їзді РКП(б), основою класового виховання РСЧА визнана теза про те, що

«Червона армія буде виконувати й у подальшому своє бойове призначення в умовах революційної війни, або захищаючись від нападу імперіалізму, або виступаючи сумісно з трудящими інших країн у спільній боротьбі...Червона армія буде...зброєю захисту пролетарських інтересів не тільки своєї країни, але й усього світу» [199].

Одночасно з вихованням високогуманних принципів соціальної справедливості та рівності, братерства трудящих усіх країн, виник комплекс проблем у патріотичному та інтернаціональному вихованні. Це, насамперед, антисемітизм, як форма національно-економічних стереотипів у свідомості червоноармійців. Найпотворнішою формою антисемітизму, яка проявлялася у РСЧА, були єврейські погроми. Г. Костирченко зазначає, що із 900 випадків масових погромів у часи Громадянської війни, РСЧА здійснило лише 8,5% від їх чисельності [590, с.56; 757, с.123–126].

Другою проблемою було класове протистояння та жорстокість впровадження світоглядних позицій обох воюючих сторін. Протиріччя між класово-інтернаціональним та загальнолюдським у більшості випадків вирішувалося на користь ідеї класової ненависті, яка набувала гіпертрофованих форм. Все це провокувало творення нової системи поглядів на політичне виховання особового складу РСЧА в умовах ескалації Громадянської війни через принципове протиріччя між жорсткою політизацією загальнолюдських цінностей та гуманістичними ідеалами, які проголошувала у політичних програмах та директивах влада. Варто підкреслити, що аналогічною була ситуація й у «Білому русі» [559, прим.12].

Незважаючи на відповідну класово-інтернаціоналістську обмеженість, революційний патріотизм трудящих мас довів перевагу над патріотизмом дореволюційним. З іншого боку, страшна специфіка подій російської громадянської війни була не в змозі виховувати високі моральні якості людини.

Другий період патріотичного та інтернаціонального виховання органічно пов'язаний з воєнною реформою у СРСР та визначається хронологічними межами 1923–1928 рр. Розпочався цей процес з декрету ЦВК та РНК СРСР від 8

серпня 1923 р. «Про організацію територіальних частин та проведення воєнної підготовки трудящих». Документальною основою завершення воєнного реформування є декрет ЦВК та РНК СРСР від 22 серпня 1928 р. «Про введення в дію Закону про обов'язкову військову службу у новій редакції».

Особливостями цього періоду були: закінчення у 1922 р. основних бойових дій на фронтах Громадянської війни створило умови для початку реформ воєнної організації держави; створення у грудні 1922 р. СРСР зумовило необхідність суттєвих змін у військовій сфері: реорганізації центральних органів військового управління, удосконалення національного військового будівництва, виховання військовослужбовців РСЧА у дусі дружби та братерства народів; перехід воєнної організації на планові основи воєнного будівництва, удосконалення організаційно-штатної структури центрального апарату збройних сил.

Особливості періоду формували систему різних поглядів на розвиток держави та її збройних сил. Цей спектр протиріч формувався за допомогою послідовності тотального соціального вибуху Жовтневої революції, трагедії Громадянської війни з еволюційним характером нової економічної політики. Основними були протиріччя між:

- селянською за соціальним складом армією та імперативно впровадженими принципами пролетарського інтернаціоналізму;
- атеїстичною пропагандою та домінуванням релігійних поглядів у свідомості червоноармійців;
- абсолютизацією принципу формування національних частин та єдиною системою бойового управління військами;
- домінантною основою ідеологічного впливу партійно-політичного апарату та другорядністю командно-адміністративного управління.

Формами прояву радянського патріотизму в лавах РСЧА в період, що розглядається, були: підтримання високої військової дисципліни та порядку; зміцнення союзу робочого класу та селянства; дружба народів СРСР в умовах реформи багатонаціональної армії.

Найважливішою проблемою того часу була необхідність регулювання співвідношення кадрових військ з територіально-міліційним принципом формування. Особливостями патріотичного та інтернаціонального виховання при переведенні армії на територіально-міліційну систему комплектування були: врахування у партійно-політичній роботі складних соціальних та економічних процесів в селянському середовищі; робота щодо зміцнення союзу робітників та селян; врахування національних особливостей при проведенні заходів патріотичного та інтернаціонального виховання серед особового складу національних формувань.

Армія, за своїм соціальним складом була переважно селянською. За даними Управління облаштування та служби військ ГУ РСЧА на 1 квітня 1926 р. у лавах армії знаходилося 594 195 військовослужбовців, з них за соціальним походженням: робітників – 107297 (18,1%), селян – 423607 (71,3%), інших – 63 291 (10,6%). Серед особового складу УВО селяни складали 77,2%, робітники – 16,4% [221; 770, с.89].

Военно-політичне керівництво СРСР системно впроваджувало в РСЧА принципи класового виховання. Наприклад, М. В. Фрунзе, наголошуючи, що два класи – робітники та селяни – є соціальною основою РСЧА, зазначав: «...Енергія пролетарського класу, його залізна воля «до влади» як засобу знищення буржуазного світу, дали (Червоній армії) організуючу ідею та визначили сенс її буття. Жива допомога пориву до нового життя селянської бідноти наповнила кров'ю та плоттю десятки мільйонів робітників землі та надала їй несокрушиму силу» [808, с.217.].

Проблемам процесу політичного виховання у лавах РСЧА в період проведення воєнної реформи надавали пріоритетного значення (особливо в УСРР). Призовний контингент республіки переважно негативно сприймав дії комуністичної влади. На це безпосередньо впливали: репресивні дії влади в часи громадянської війни – використання продзагонів, насильницьке вилучення збіжжя, насаджування комун, терор НК; релігійність селянського населення; засилля євреїв у політичній, соціальній, духовній сферах життя суспільства та в

політичних структурах армії; вплив політичних поглядів ворогів більшовизму часів громадянської війни.

Під час проведення воєнної реформи виник цілий комплекс проблем у виховній роботі. В армійському середовищі виявилися негативні тенденції так званого «комчванства» у командному складі. Це було пов'язано з насадженням відносно суворої (у порівнянні з громадянською війною) субординації у ланці «начальник – підлеглий» та оформленням елементів корпоративної свідомості «краскомів» на якісно новій основі комунно-патріотичної догматики. Жорстка ієрархічна побудова армії та характер професійної діяльності командного складу викликав об'єктивну нерівність начальників і підлеглих (незважаючи на збереження зовнішніх атрибутів соціальної рівності – звернення «товариш», відсутність знаків розрізнення та інші) [183; 734; 770, с.126; 810].

У 1923–1928 рр. почався новий період національного воєнного будівництва. На той час 10% складу РСЧА становили національні частини. На думку М. Фрунзе «принципи національного будівництва у Червоній Армії були встановлені XII з'їздом РКП(б) та в основному зводилися до: організації окремих національних військових частин; проведення роботи серед нацменшин, в частинах зі змішаним національним складом у дусі постанов з'їзду» [213, с.306].

У жовтні 1923 р. у Москві була скликана III Всесоюзна нарада політпрацівників РСЧА та РСЧФ. Резолюцією «Національне питання й Червона армія» визначені пріоритети військового будівництва союзної армії. До них слід віднести: проголошення єдності РСЧА та неможливість її розколу за національною ознакою; висування на командні посади осіб, які знають національні особливості особового складу; викорінення проявів великодержавного шовінізму серед командирів та начальників [489, с.238–239].

Слід зазначити, що вже у 1922 р., політуправління Українського воєнного округу (УВО) активно використовувало у патріотичному вихованні елементи коренізації на класовій основі. Орган політуправління УВО «Красная звезда» друкував вірші та прозу українською мовою з обов'язковим дотриманням вимог

пропаганди союзу міста та села, пролетарського інтернаціоналізму та ненависті до класових ворогів. У редакторській політиці враховувалися реалії національного складу УВО. Серед усіх оперативно-стратегічних об'єднань тільки в УВО та Червонопрапорної Кавказької армії росіяни займали друге місце. В УВО українці склали 53,8%, росіяни – 34,6% особового складу [291; 770, с.90].

Хід соціально-політичних процесів, особливостей патріотичного та інтернаціонального виховання у військових формуваннях відслідковувало також і Об'єднане Державне Політичне Управління. В аналітичній доповіді від 27 грудня 1926 р. наголошено на загостренні національних відносин у територіальних частинах: «Особливо стоїть питання про начсклад на Україні, яка проводить українізацію. Між російським начскладом та червоноармійцями-українцями створюються досить натягнуті взаємовідносини, на що слід звернути увагу» [212].

Перші прояви тенденції в організації протидії політиці «українізації» у воєнному будівництві виявилися у 1927 р. З метою підвищення ефективності бойового управління вважалося необхідним: обов'язкове володіння російською мовою для командного складу; організаційне включення до складу кадрів РСЧА командування національних частин; національною мовою перекладати лише статuti та масову культурно-просвітницьку та політичну літературу; навчання та віддання команд у національних частинах проводити національною мовою, надання бойових розпоряджень – російською мовою [214, с.63–71].

Відбулося організаційне удосконалення структур, які безпосередньо відповідали за стан інтернаціонального та патріотичного виховання [214, с.88–89]. Згідно нового положення про ПУ РСЧА від 7 серпня 1925 р., на цей орган покладалися завдання виключно організації партійно-політичної роботи, політичного та воєнного виховання. З грудня 1925 р., за рішенням XIV з'їзду РКП(б), статус ПУ РСЧА був піднятий до рівня воєнного відділу ЦК ВКП(б).

Але в діяльності ПУ РСЧА спостерігалися суттєві недоліки у вихованні особового складу. Серед них варто назвати формалізм, відірваність від життя,

невмілі форми агітаційно-пропагандистської роботи, політичного виховання особового складу. Найточніше цю проблему окреслив М.В. Фрунзе в своїй доповіді перед командним та комісарським складом військ України та Криму у 1923 р.: «У справі воєнно-політичного виховання Червоної Армії ми повинні звернути увагу на злиття двох ліній, лінії чисто воєнної та політичної. Я думаю, що одним із наших величезних недоліків є та обставина, що ці дві лінії не зливаються разом, а йдуть паралельно» [309].

Отже, у період 1923–1928 рр. патріотичне та інтернаціональне виховання набували відверто класового характеру. Це сприяло вдалій організації політичного та воєнного виховання у зміцненні дружби народів СРСР в умовах реформування армії, територіально-міліційного принципу її комплектування та національного воєнного будівництва.

Третій період охоплює хронологічні межі 1929–1941 рр. – від організаційного оформлення процесу централізації військового управління та військового виховання до початку Великої Вітчизняної війни. Цей період характеризується досить суперечливими тенденціями, які визначалися такими особливостями: переходом від територіально-міліційного до кадрового принципу комплектування військ; централізацією органів військового управління та згортанням національного воєнного будівництва; цілеспрямованою пропагандою пролетарського інтернаціоналізму, на основі багатонаціонального складу РСЧА; визнанням існування поняття «соціалістичної Батьківщини» у патріотичному вихованні; обмеженим використанням російського національного патріотичного фактору; збереженням у політичному та військовому вихованні переважно класових констант при пропаганді патріотизму радянського воїна; впливом особистих поглядів на проблеми патріотичного виховання начальників ПУ РСЧА, ГУПП ЧА Я. Гамарника, Л. Мехліса, О. Запорожця.

Ці особливості, безумовно, стали причиною появи протиріч між:

- оперативними змінами констант радянського патріотизму з класового на національний та консервативністю перебудови армійського пропагандистського апарату;
- використанням історичних традицій російського народу та їх суворим класовим обмеженням;
- проголошеними інтернаціоналістськими цінностями та повною їх дискредитацією при веденні бойових дій у локальних конфліктах середньої інтенсивності;
- розвитком соціалістичного радянського патріотизму та зростаючими тенденціями культу особистості, авторитарно-репресивними методами керівництва країною та армією.

Радянський патріотизм в лавах РСЧА у цей період виявлявся через демонстрацію вірності партії, уряду, Сталіну; вивчення військової справи, бойової спеціальності; героїчні вчинки військовослужбовців під час локальних конфліктів та регіональних війн; підтримання високої дисципліни та статутного порядку; виявлення класової пильності та боротьба з «ворогами народу».

Робота органів військового управління з виховання патріотизму стає централізованим процесом на основі принципу класовості. У постанові ЦК ВКП(б) від 25 лютого 1929 р. «Про командний та політичний склад РСЧА» зазначені пріоритети патріотичного виховання бійців «у дусі беззавітної відданості Радянській владі, пильності та класової непримиримості» [169,с.255].

М. М. Тухачевський, аналізуючи підсумки бойової підготовки 1928–1929 рр., зазначав, що «суворий класовий відбір, витримане класове виховання, безперервна робота над політичним і культурним розвитком червоноармійських мас створюють нам армію високого політико-морального рівня та політичної усвідомленості» [785, с.41].

Одночасно, у системі політичного виховання РСЧА повністю заперечувалися постулати класичного патріотизму через критику особливостей патріотичного виховання в буржуазних арміях. У «Красноармейце и

краснофлотце», в аналітичній статті про журнал «Польський солдат» зазначено, що «у польській армії (як в інших буржуазних арміях) установка взята на виховання солдата у душі квасного патріотизму, любові до «батьківщини», в безумовному підпорядкуванні командному складу та на виробку у солдатів релігійних поглядів на їхній обов'язок перед «вітчизною» [299, с.14].

Внаслідок цілеспрямованої агітаційно-пропагандистської та організаційно-виховної роботи армійських політорганів та командування під час воєнної реформи вдалося досягнути об'єктивного результату – армія в цілому була лояльною до влади. ПУ РСЧА у доповіді у грудні 1932 р. ЦК ВКП(б) про результати партійно-політичної роботи зробило висновок, що «переважна маса начскладу та червоноармійців згуртована навколо генеральної лінії партії та активно підтримує політику партії» Підтвердженням цього ПУ РСЧА вважало зростання кількості заяв вступу в партію та комсомол: за перше півріччя 1932 р. – 136 596 заяв в партію та 107265 – в комсомол, що на 54,6% та 34,5% перевищувало показники першого півріччя 1931 р. [770, с.131].

З 1931 р. відбувається процес поступового згортання «українізації». Упродовж 1931 р. кадровими стали усі колишні українізовані територіальні дивізії. Але, частково процес «українізації» ще відбувався. Так, наприклад, у 1931 р. був навіть заснований двотижневий військово-політичний та літературно-художній червоноармійський журнал «Червоний воїн», як орган політуправи УВО [329].

У 1935 р. розпочався перехід від територіально-міліційного принципу комплектування до єдиного кадрового принципу. Логічним продовженням цього були зміни у воєнно-адміністративному устрої УСРР. Наказом НКО СРСР № 079 від 17 травня 1935 р. Український воєнний округ був поділений на Київський та Харківський воєнні округи [424, с.87–88].

В резолюції II Всеармійської агітаційно-пропагандистської наради (липень 1930 р.) наголошувалося на важливості інтернаціонального виховання особового складу, щоб воно було здатне: перетворювати багатонаціональну

червоноармійську масу на єдину інтернаціональну військову родину; боротися з великодержавним шовінізмом, як головною загрозою на сучасному етапі; підвищувати якість агітаційно-пропагандистської роботи в національних формуваннях з урахуванням національних особливостей радянських республік та боротися з проявами місцевого націоналізму [203, с.63–64].

У директиві ПУ РСЧА № 11 від 15 лютого 1935 р. «Про введення літературного мінімуму для червоноармійців та молодшого комскладу», вперше наведені твори російських письменників, що було відображенням тенденції прояву загальносоюзної лінії пропаганди з реабілітації російської історії та літератури. Але сам підбір обов'язкової для вивчення літератури, свідчить про класовообмежений характер її пропагандистського та виховного використання [203, с.296].

У 1935 р., термін «Батьківщина» в директивних документах ПУ РСЧА вжито вперше. У положенні «Про червоноармійські клуби», яке введено в дію директивою ПУ РСЧА №21 від 8 березня 1935 р. вказано: «Клуб допомагає командуванню, партійній та комсомольській організації виховувати червоноармійців у дусі ... вірності партії та соціалістичній батьківщині» [203, с.298].

Призначений 13 грудня 1937 р. начальником ПУ РСЧА Л. З. Мехліс відстоював пріоритет класових та інтернаціональних цінностей радянського патріотизму перед національними. У директиві ПУ РСЧА № 6 «Про заходи з підготовки до святкування 20-ти річного ювілею РСЧА» від 9 січня 1938 р. вимагається проведення в лютому 1938 р. у системі політичних занять особового складу бесіди на тему «Захист вітчизни – священний обов'язок кожного громадянина СРСР» [203, с.341]. Тобто, визнання факту існування батьківщини, як основи патріотичного виховання, не заперечувало класового змісту цього поняття – соціалістичної, радянської батьківщини та відданості партії й уряду.

Пріоритети патріотичного виховання, що наголошують на вірності насамперед партійному керівництву, а потім вже Батьківщині, відображені у введеному в дію наказом НКО СРСР № 260 від 21 грудня 1937 р Статуті

внутрішньої служби РСЧА. У статті 5 вказано, що «військовослужбовець повинен бути безмежно відданим партії Леніна-Сталіна та радянському урядові; готовим у будь-яку хвилину стати на захист соціалістичної Батьківщини» [243, с.4].

На трактуванні основ радянського патріотизму в Статуті внутрішньої служби вплинула морально-психологічна атмосфера в суспільстві. У прийнятому ЦВК та РНК СРСР 15 серпня 1937 р. та оголошеному наказом Народного комісара оборони (НКО) № 165 від 20 серпня 1937 р. «Положенні про воєнних комісарів Робітничо-селянської Червоної армії» наголошується: «Воєнний комісар та командир (начальник) несуть повну відповідальність за виховання червоноармійця та всього начальницького складу в дусі ... вірності батьківщині та Радянській владі й нещадної боротьби з ворогами» [203, с.334–335].

Система тотального контролю працювала відносно усіх категорій військовослужбовців. Наприклад, у складі відділу керівних партійних органів ПУ РСЧА існувало спеціальне відділення з вивчення морально-психологічного стану керівного складу, де аналізувалася інформація стосовно цієї категорії військовослужбовців [665, с.63].

У доповіді начальника Політуправління РСЧА Л. З. Мехліса на зібранні партактиву частин Московського воєнного округу в січні 1938 р. зазначено, що «роботу зі знищення ворогу ми продовжимо до кінця, поки не буде знищений останній шпигун. Армійська парторганізація буде самою вірною опорою Сталінського ЦК ВКП(б)» [296, с.14–16]. У виступі на II партконференції центральних управлінь НКО СРСР у червні 1938 р., Л. З. Мехліс акцентує на необхідності «ліквідувати ворожу систему керівництва» парторганізаціями, яку впроваджувала в життя «банда Гамарніка-Буліна» [283]. Тобто, образу радянського бійця-патріота та інтернаціоналіста, були протиставлені багаточисельні персоніфіковані прояви антипатріотичної «шпигунської» діяльності «ворогів народу».

Для подальшого удосконалення процесів військового вишколу, патріотичного та інтернаціонального виховання бійців РСЧА, ведення бойових дій, виникла необхідність використання єдиної мови для союзної армії. ПУ РСЧА 3 січня 1939 р. видало директиву № 5 «Про порядок проведення занять з загальноосвітньої підготовки та вивчення російської мови з червоноармійцями неросійської національності» [203, с.364–365]. Прийняття у вересні 1939 р. закону «Про загальний військовий обов'язок» [145] та збільшення призовного контингенту із Середньої Азії та Закавказзя виявило серйозні проблеми у володінні російською мовою молодими солдатами. Директивою № 248 від 4 вересня 1940 р. «Про партійно-політичну роботу в зв'язку з черговим призовом до Червоної Армії та звільненням, які вислужили термін військовослужбовців» визнано необхідність вивчення російської мови бійцями неросійської національності та роз'яснення національної політики партії й уряду, попередження «проявів місцевого націоналізму та великодержавного шовінізму» (характерне зміщення акцентів на загрози у національному питанні) [203, с.434–436].

Перехід патріотичного виховання від класових постулатів був документально оформлений прийняттям нового тексту Воєнної присяги. Акцентування на патріотичному началі, на вірності Батьківщині – ось основні складові Воєнної присяги, затвердженої 3 січня 1939 р. ЦК ВКП(б). Підкреслено громадянську позицію патріота – громадянина СРСР, який повинен «до останнього подиху бути вірним своєму народу, своїй Радянській Батьківщині та робітничо-селянському уряду» [203, с.362; 194].

Слід зазначити, що пріоритетне значення інтернаціонального перед патріотично-національним напрямком виявилось при підготовці та веденні бойових дій у Західній Україні та Білорусії [782]. Новим напрямком у організації партійно-політичної роботи в РСЧА проголошено інтернаціонально-слов'янський аспект патріотичного виховання. 14 вересня 1939 р. А. Жданов у статті «Про внутрішні причини військової поразки Польщі» основними назвав гноблення поляками білоруської та української меншин [279].

15 вересня начальник ПУ РСЧА Л. З. Мехліс у директивній телеграмі начальнику політуправління Українського фронту Є. Пожидаєву рекомендував звернути особливу увагу на роз'яснення становища українців у Польщі [123, к.16–17].

У розпорядженні ПУ РСЧА з організації партійно-політичної роботи командирам, комісарам та політорганам Українського фронту рекомендувалося «в міста вступати з оркестром, що повинен виконувати радянський гімн «Інтернаціонал», пісні і марші, у тому числі українською мовою. В містах і населених пунктах проводити мітинги серед цивільного населення, де роз'яснювати, під якими гаслами йдуть наші війська...В якості ораторів бажано виділяти товаришів, які володіють українською мовою. Серед населення поширювати листівки, газети, брошури українською мовою» [123, к.23–24]. Редакції газет іноземними мовами фронтових армійських груп були забезпечені пересувними типографіями з шрифтом, який дозволяв друкувати тексти українською мовою. З цією метою політуправління Українського фронту видало і поширило серед особового складу, населення і польських військ листівки: «До військ Українського фронту» – 250 тис. примірників; «До робітників і селян Західної України» – 120 тис., «До солдатів і офіцерів польської армії» – 150 тис.; «Промова на радіо Голови РНК СРСР тов. Молотова» – російською, українською і польською мовами – 1520 тис.; створило газети українською мовою: «Червона Україна» тиражем у 15-20 тис. примірників; польською – «Głos żołnierza», пізніше перейменованої на «Czerwony Sztandar» та інші часописи. Серед населення було розповсюджено до 10 млн. примірників різноманітної літератури: «Знатні люди Радянської України», «Радянська Батьківщина українського народу», «Квітуха Радянська Україна», «Боротьба українського народу проти польської шляхти» та ін. [851, s.14–15; 124, к.74]. У директивах політуправління Українського фронту особливо наголошувалося на тому, що населення територій, які будуть передаватися німцям, буде порівнювати Червону армію з вермахтом. «Усіма силами, діями, порядком,

зразковою дисципліною і зовнішнім виглядом ми повинні продемонструвати вищість робітничо-селянської Червоної Армії над німецькою» [256, s.144.].

З метою деморалізації Війська Польського, дезорганізації тилу противника був використаний відвертий заклик до винищувальної громадянської війни, розпалювання класової та національної ворожнечі, кривавого зведення рахунків. «...Не повинно бути місця на землі Західної України панам і підпанкам, поміщикам і капіталістам. ...– йшлося у відозві командувача Українським фронтом С. Тимошенка «До робітників і селян Західної України». – Забирайте в свої руки панську землю... Скидайте владу поміщиків, беріть владу в свої руки... До зброї, наші брати, ми з вами» [849, s.202]. Спровокований такими зверненнями спалах протистояння між поляками та українцями змусив політуправління Українського фронту видати 24 і 30 вересня директиви, які зобов'язували роз'яснювати національну політику радянської влади, закликати населення до усунення сутичок на національному ґрунті, застосовувати репресивні заходи до тих, хто підбурює до них. У першій директиві, зокрема, зазначалися інтернаціональні принципи класового братерства трудящих: «...Трудящі українці та поляки повинні бути друзями, а не ворогами й об'єднатися для спільної боротьби з загальним ворогом – поміщиком, пригноблювачем і експлуататором. Потрібно заявити, що Червона армія не потерпить і не допустить національної ворожнечі між трудящими» [123, к.25].

Таким чином, при проведенні бойових операцій Українського фронту на теренах Західної України організацію інтернаціонального та патріотичного виховання слід визнати досить вдалою. Тут мале місце вміле використання в патріотичному вихованні бійців РСЧА інтернаціональної константи слов'янського братерства у поєднанні з елементами соціальної та патріотичної риторики з урахуванням релігійної специфіки населення Західної України [773, с.104–105].

Принципово нові пріоритети в побудові нової патріотичної ідеології з'явилися у керівництва армії лише після радянсько-фінської війни [142; 402].

Начальник ПУ РСЧА Л. З. Мехліс у доповіді в травні 1940 р. зазначив, що

«... Червона Армія ... успадкувала кращі бойові традиції російського солдата». Визнана помилковою практика догматичного дотримання постулату про інтернаціональну солідарність трудящих. Вказувалося, що теза: «населення країн, які вступають у війну з СРСР... повстане та буде переходити на бік Червоної Армії» є загрозовою помилкою. Вперше вказано на необхідності патріотичного виховання на «героїчних традиціях та на героїчному минулому російського народу» [140].

Потужним засобом патріотичного виховання на традиціях російської армії було введення 7 травня 1940 р. указами Президії Верховної Ради СРСР військових звань вищого командного складу РСЧА та ВМФ, які майже повністю повторювали систему генеральських та адміральських звань російської імператорської армії та флоту.

Одним із організаційних заходів щодо перебудови системи політичного виховання було реформування структур партійно-політичної роботи в армії. Згідно наказу НКО СРСР № 0037 від 26 липня 1940 р. ПУ РСЧА було реорганізовано у Головне управління політичної пропаганди Червоної Армії (ГУПП ЧА). У вересні 1940 р. начальником ГУПП ЧА був призначений армійський комісар 1 рангу О. Запорожець.

Нове керівництво ГУПП ЧА активно використовує виховний аспект бойових традицій російського народу та їх патріотичне значення [257; 293, с.10].

На переорієнтування патріотичного виховання, безумовно, впливав національний склад РСЧА. За даними 1940 р. у лавах РСЧА росіяни складали 61% особового складу, українці – 19,6%, білоруси – 4,1%, інші – 15,3% [417, с.16].

Таким чином, впродовж 1918–1941 рр., система інтернаціонального та патріотичного виховання у РСЧА пройшла декілька фаз розвитку. Початковий період існування РСЧА (1918–1922 рр.) характеризувався домінуванням у системі патріотичного та інтернаціонального виховання основ революційного патріотизму. Основними принципом політичного виховання того часу був принцип класовості на інтернаціональній основі. При вирішенні завдань

зовнішньополітичного характеру більшовицьке керівництво застосовувало практику тактичного використання патріотичних гасел російського національного характеру без зміни світоглядної основи революційного патріотизму. Слід зазначити, що розгром військ іноземної інтервенції та поразка внутрішньої контрреволюції об'єктивно виявили величезну мобілізуючу силу революційного патріотизму.

Період воєнної реформи (1923–1928 рр.) збагатив практику патріотичного виховання вивченням національної культури, традицій та мов народів СРСР. Проголошення основним принципом патріотичного виховання принципу дружби народів СРСР при класовій підтримці світового пролетаріату, незважаючи на свою класову обмеженість, заклало міцні основи бойового братерства народів.

Організація політико-виховної роботи у період 1929–1941 рр. зорієнтувала патріотичне виховання на питання національного аспекту на основі історичних та бойових традицій російського народу. Але незначна тривалість цього періоду та стійкість інтернаціоналістських тенденцій у керівництві РСЧА, об'єктивно зумовили неможливість реалізації цього аспекту у масштабах армії. Слід зазначити, що, незважаючи на класово-догматичні квазіцінності, система патріотичного виховання в армії виконала своє основне завдання – зміцнила дружбу народів СРСР, що виявилось одним із визначних чинників перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

3.2. Масовий патріотизм червоноармійців в оборонних боях на території України у 1941–1942 рр.

Незважаючи на те, що радянська держава, ідеологія якої ґрунтувалася на постулатах класової боротьби та месіанської ролі у визволенні людства від експлуатації світового капіталу, готувала свої збройні сили до ведення бойових дій, початок війни був абсолютно провальний для воєнно-політичного керівництва держави. Величезні втрати людського потенціалу, озброєння та військової техніки, руйнування інфраструктури стратегічних видів промисловості, військові поразки на операційних напрямках ведення бойових дій розкривають трагізм розвитку подій 1941–1942 рр. на теренах України. Катастрофічні наслідки втрат воєнного, економічного та політичного характеру одночасно виявили й величезний духовний потенціал народу в яскравих формах прояву патріотизму в лавах діючої армії.

Наступний період розвитку та трансформації патріотичної ідеології в армії починається з 22 червня 1941 р. та завершується 22 липня 1942 р., коли радянські війська залишили м. Свердловськ Ворошиловградської області, після чого вся територія України опинилася в зоні окупації німецько-фашистських військ та їхніх союзників.

Особливостями системи патріотичного виховання в РСЧА у цей період можна вважати наступні: поступова відмова від класового аспекту пролетарського інтернаціоналізму; виховання ненависті до нацистських загарбників; боротьба з дезертирами, зрадниками; виховання на бойових традиціях російського народу; пропаганда дружби народів СРСР; зміщення акцентів з пролетарського інтернаціоналізму світової революції на інтернаціональну місію РСЧА – визволення Європи від фашистських загарбників у взаємодії з військами союзної коаліції.

Особливості патріотичного виховання створили систему діалектичних протиріч, які у свою чергу, сприяли подоланню застарілих, консервативних форм виховної роботи та спровокували появу принципово нових підходів на

грунті апробованих, дієвих механізмів впливу на патріотичну свідомість радянських воїнів. Це протиріччя між:

- рудиментарними елементами пролетарської солідарності та патріотичними генетичними основами захисту Батьківщини у свідомості воїнів та ненависті до загарбників поза їх класової сутності;
- масовим героїзмом воїнів та загрозливими масштабами дезертирства, зради, здачі у полон;
- намаганням відобразити масштабність протиборства з ворогом та міфологізацією й ідеалізацією діяльності воєнно-політичного керівництва та успіхів Червоної армії;
- зверненням до національних патріотичних традицій при збереженні принципу дружби народів СРСР та спробами абсолютизації класового ідеологічного впливу в організації патріотичного виховання особового складу РСЧА;
- класовим підходом у патріотичному вихованні у РСЧА та декларуванням загальнолюдських цінностей ідеї бойового братерства народів та армій країн антигітлерівської коаліції.

Формами прояву патріотизму у лавах РСЧА у початковий період війни були: вірність воєнній присязі та військовому обов'язку; героїчні самовіддані жертвні дії воїнів у захисті Батьківщини; стійкість командирів, червоноармійців при веденні бойових дій; ненависть до німецьких загарбників і помста за смерть рідних і бойових друзів; взаємопроникнення поняття Вітчизни з малою Батьківщиною та її захист на усіх ділянках фронту.

Воєнно-політичний колапс першого етапу війни поставив під сумнів ті ідеологічні постулати, які до цього вважалися непохитними. Міжнародна солідарність трудящих на перевірку виявилась досить неефективною. Всупереч реаліям, апарат Головного управління політичної пропаганди Червоної Армії (ГУПП ЧА), яке 21 червня 1941 р. очолив Л. З. Мехліс, у перші дні війни вперто притримувався інтернаціоналістських поглядів. У директиві ГУПП ЧА № 88 від 22 червня 1941 р. «Про розповсюдження заяви т. В. М. Молотова по радіо 22

червня 1941 р.» основним завданням структур політичної пропаганди визначено розповсюдження виступу Молотова серед військ округів, а також вимога «заяву перекласти, віддрукувати та перекинути на територію противника. ОдВО – румунською, КОВО румунською та польською» [218, с.17]. Також спостерігалися спроби «революціонізації» німецьких солдатів [218, с.29].

Незважаючи на розвинуту мережу контрпропагандистського апарату Південно-Західного та Південного фронтів (41 із 104 працівників управлінь контрпропаганди РСЧА) [719, с.10], коефіцієнт корисної дії роботи на початковому етапі війни, щодо впливу на зміну свідомості німецьких солдатів виявився практично нульовим. Слід визнати й факт вкрай безтолкової організації контрпропагандистської роботи політапаратом [650, с.36–39]. Причиною провалу спецпропаганди слід вважати домінування інтернаціоналістських стереотипів у свідомості начальника ГУПП ЧА, ГоловПУ РСЧА Л.З. Мехліса. Пропагандистський ефект від організації контрпропагандистських заходів був мізерним, більш того, у ряді випадків – шкідливим. Ілюстрацією «дієвості» контрпропагандистської роботи є статистичні дані кількості перебіжчиків з вермахту на бік РСЧА: за перші три роки війни ця цифра дорівнювала 29 військовослужбовцям гітлерівської армії [455].

Лише 10 грудня 1941 р. директивою № 278 Начальника Головного Політуправління РСЧА Л. З. Мехліса з усіх військових газет було знято гасло «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!» та замінені на «Смерть фашистським окупантам!». Це було зроблено з метою усунення моментів дезорієнтації деяких військовослужбовців. Але ілюзорні надії на пролетарську революцію, прихильником якої був Л. З. Мехліс, все ж залишалися. Гасло «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!» використовували у літературі, яка видавалися для військ противника [153]. Але, впродовж 1942 р. контрпропагандистський апарат ГоловПУ РСЧА використовував принципи інтернаціоналізму в роботі з військовослужбовцями вермахту. Так політуправління Сталінградського

фронту, яке очолював перший секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов, розробило листівку-перепустку для німецьких солдатів зі змістом: «Я, німецький солдат, відмовляюсь воювати проти робочих і селян. Добровільно здаюся у полон Червоної Армії» [18, арк. 2 на зв.].

Необхідно підкреслити, що патріотичне виховання воїнів РСЧА було оперативно переорієнтовано на формування у свідомості воїнів ненависті до загарбників. Вже 2 липня 1941 р. у директиві ГУПП ЧА № 109 «Про використання брошур «На допомогу пропагандисту та агітатору»» наголошено на обов'язковому використанні у патріотичному вихованні червоноармійців брошур видавництва ГУПП ЧА, які формують почуття ненависті до окупантів [218, с.32]. У подальшому були видані та направлені у війська брошури «Про звірства фашистських людоджерів в окупованих країнах Європи», «Скажені вовки», «Звірства німців над полоненими» [537, с.50]. В директиві ГУПП ЧА № 051 від 15 липня 1941 р. «Про підсумки партійно-політичної роботи за три тижня війни» вказано на необхідність «показати на фактах звірства фашистів над полоненими, мирним населенням та родинами керівного складу та червоноармійцями...виховувати у особового складу прагнення помститися за звірства, за смерть наших людей» [218, с.43].

Вихованню ненависті до фашистських загарбників сприяли факти нелюдського ставлення нацистів до радянських військовополонених. Директивою ГоловПУ РСЧА № 261 від 26 листопада 1941 р. «Про доведення ноти народного комісара іноземних справ В. М. Молотова» передбачалося доведення змісту дипломатичного документу про звірства відносно радянських військовополонених до особового складу РСЧА та організація патріотичного виховання під гаслом «Смерть німецьким окупантам!» [218, с.86].

В пресі збільшується кількість публікацій, присвячених розкриттю жорстокості німців, як національного чиннику. «Пригноблення народів стало їхньою загальною ідеологією, грабунки – їхньою справжню пристрастю, вбивство – їхньою професією, наруга, жорстокість – їхньою насолодою. Звірства німців безприкладні, безмежні» [297, с.7; 262; 280].

Після відходу радянських військ з українських земель активно використовують тему помсти німецьким загарбникам. Так, О. П. Довженко в журналі ГоловПУ РСЧА «Красноармеец» таким чином характеризує поведінку німців на окупованій території: «Тільки Німеччина на кістках українського народу! – ось що планують німці сьогодні» [275].

Пропагандистському армійському апарату вдалося сформувати у свідомості більшості солдатів та офіцерів негативний образ Німеччини, німця та військовослужбовця вермахту [735].

Слід зазначити, що більшість радянських воїнів вступали в бій насамперед з усвідомленням свого обов'язку захисту Батьківщини. Так, у донесенні начальника управління політичної пропаганди Київського особливого воєнного округу бригадного комісара А. І. Михайлова начальнику ГУПП ЧА від 22 червня 1941 р. о 13.00 вказано, що «моральний дух військ округу високий. Особовий склад сповнений ...ненавистю до німецького фашизму» [151, с.32–33]. 23 червня 1941 р. А. І. Михайлов звертає увагу на те, що «політико-моральний стан частин здоровий...Особовий склад частин...виявляє виключний героїзм та відвагу». Вказується на різке підвищення рівня дисципліни у військах [152, с. 30].

Вже через тиждень після нападу Німеччини на СРСР орган нацистської партії «Фьолькішер беобахтер» констатував факт – «російський солдат перевищує нашого противника на Заході своїм презирством до смерті. Витримка та фаталізм змушує його триматися до тих пір, поки він не буде вбитий у окопі або не впаде мертвим у рукопашному бою». Звичайно, нацисти не визнавали факту, що «варварство та дикість росіян», яких очолюють комісари – «носії єврейсько-більшовицької ідеології», взагалі здатне дати зразки героїзму на ґрунті усвідомленого патріотизму [395, с.37–38]. Але, в подальшому німецькі загарбники визнавали та захоплювалися високою моральною стійкістю радянських солдат та їх героїзмом.

Видана 6 червня 1941 р. директива ОКВ стала підтвердженням визнання успіхів партійно-політичного апарату з виховання високих патріотичних якостей у особового складу РСЧА. Вона вимагали в боротьбі з більшовизмом

відмовитися від таких понять, як «гуманізм», «права людини», тощо, оскільки комісари є розпалювачами «азіатських методів боротьби» і носіями опору, а тому мають бути страчені [524, с.52, 49, 100].

Розвідувальне донесення 454-ї німецької дивізії (група армій «Південь») від 28 червня 1941 р. звертає увагу вищестоящого командування на те, що «російський солдат виявився дуже витривалим і, навіть залишаючись наодинці, виконував свій обов'язок. На відміну від першої світової війни, російські солдати боролися до останнього, ведучі бій так само вміло, як вміло вони облаштовували оборонні позиції» [93, арк.29].

Нацистське інформаційно-пропагандистське забезпечення вермахту реалізовувалося у расовому, антикомуністичному та антисемітському напрямках. «Якщо ми хочемо створити нашу велику німецьку імперію, – заявляв Гітлер, – то ми повинні перш за все витіснити та знищити слов'янські народи – росіян, поляків, чехів, словаків, болгар, українців, білорусів». У пропагандистських брошурах для військовослужбовців вермахту сутність більшовизму трактували як «механістично-матеріалістичний світовий та життєвий світогляд, видуманий єврейськими головами» [492, с.154, 155]. Аналітичний матеріал «Досвід війни на Сході» із «Бюлетеня німецької армії» від 14 січня 1942 р. констатує: «Більшовики самі вперті та підступні із усіх противників, з якими нам довелося боротися у цій війні. Як правило, вони борються ... із страху перед начальником, особливо перед комісаром» [128]. Але офіціоз нацистської пропаганди був не в змозі змінити погляди на радянських солдат з боку військовослужбовців вермахту.

Отже, у свідомості противника відбулася своєрідна трансформація ідеологічних стереотипів нацистської пропаганди від штампів «російського більшовизму євреїв», «азіатських орд» та «диких звірств козаків». Вже з весни 1942 р., пропаганда вермахту стала обережніше використовувати антислов'янські, антиросійські та відверто расистські кліше, розуміючи незворотні процеси переоцінення радянського солдата у свідомості воїнів вермахту.

Поряд з масовими проявами патріотизму, героїчних вчинків воїнів проявилися перші випадки боягузтва, шкурництва, зради, дезертирства. Причинами, які об'єктивно викликали ці явища були: наявність прошарку населення країни, який свідомо не сприймав ціннісні константи радянського патріотизму; нездатність частини вищого військового командування до прийняття самостійних, адекватних обставині рішень, що сприяло катастрофічним поразкам РСЧА на початку війни; прояв негативних особистісних якостей людини в екстремальних умовах війни.

Ці факти не були поодинокими, що відповідно вимусило Сталіна виокремити цю проблему у своєму зверненні від 3 липня 1941 р. як реальну загрозу Батьківщині та закликати народ до всебічної допомоги «армії та каральним органам» у боротьбі з панікерами, дезертирами та боягузами [287, с.3]. Приймалися оперативні дієві заходи удосконалення функціонування системи карально-репресивних органів [447, с.146; 813].

Наказ Ставки ВГК №270 від 16 серпня 1941 р. «Про відповідальність військовослужбовців за здачу у полон та залишення ворогу зброї» визначав у тому числі й новий порядок репресивних мір по відношенню до начскладу та рядових РСЧА, «які під час бою зривали з себе знаки розрізнення і дезертирували у тил, чи здавалися у полон ворогові». Дозволялося застосування розстрілів позасудовими органами (особливі відділи, НКВС) до цих зрадників Батьківщини.

Але треба зазначити, що підстави для впровадження жорстоких заходів щодо наведення порядку та дисципліни у військах, справді були. За висловом К. К. Рокосовського: «Оспівуючи героїчну поведінку та подвиги військ, частин і окремих осіб в боях з ворогом, які носили масовий характер, неможна обійти мовчанкою випадки паніки, ганебної втечі, дезертирства з поля бою, членоушкодження та навіть самогубства на ґрунті боязні відповідальності за свою поведінку в бою» [373, с.56]. Вже 26 червня начальник управління політичної пропаганди Південно-Західного фронту (ПЗФ) бригадний комісар А. І. Михайлов доповідав начальнику ГУПП ЧА Л. З. Мехлісу про факти паніки

серед окремих командирів та червоноармійців. Вказано на системні спроби ухилення від мобілізації призовників «особливо із західних областей УРСР», які «панічно налаштовані, роблять спробу ухилитися від служби у Червоної Армії, дезертирують». Зазначено, що з метою підтримання дисципліни «у 41 стрілецькій дивізії з 22 по 25 червня 1941 р. за боягузтво та дезертирство розстріляно 10 червоноармійців приписного складу». На 3 липня 1941 р. А. І. Михайлов доповідає вже більш вражаючі цифри: «За період з 29 червня по 1 липня 3-м відділом ПЗФ затримано 697 дезертирів, у т. ч. 6 чоловік начскладу. У частинах 6 стрілецького корпусу під час бойових дій затримано дезертирів та повернуто на фронт до 5000 чоловік, 3-м відділом розстріляно по корпусу 100 чоловік дезертирів... У 99 дивізії із числа приписників Західних областей УРСР під час бою 80 чоловік відмовилися стріляти. Усі вони командуванням розстріляні перед строем» [154].

Загалом, тільки за період з 17 по 26 липня загороджувальні загони однієї лише 5-ої загальновійськової армії затримали 844 осіб, із них – 277 дезертирів та 71 військовозобов'язаних, які ухилилися від призову, 472 бійця, які загубили свою частину, 22 антирадянських елементи, 1 особу, яка сприяла терористам та вбили 1 диверсанта. З 20 по 25 липня воєнним трибуналом військ НКВС були засуджені до розстрілу 4 військовослужбовці за «контрреволюційні» злочини, 3 – за самовільне залишення бойових позицій, 6 – за дезертирство, 1 – за непокору, 1 – за інші військові злочини [803, с.111].

За повідомленнями особливого відділу Південно-Західного фронту з 12-ої армії у перші тижні війни дезертирувала більшість призованих із західних областей УРСР. З метою попередження випадків дезертирства та деморалізації особового складу 12-ої армії, наприкінці липня 1941 р., усі нелояльні призовники із Західної України були роззброєні та відправлені в тил на господарські роботи [614, с.100]. Поширення у військах халатності, боягузтва, панікерства пропонувалося зупиняти розстрілами на місці [220, с.317–318].

7 липня 1941 р. начальник ГУПП ЧА Л. З. Мехліс у своїй директиві «Про гласність та виконання вироків з вищою мірою покарання» дозволив публікацію

показових вироків трибуналів (не більш одного на номер газети) відносно червоноармійців та молодших командирів у армійських та дивізійних газетах. «Найбільш злісних дезертирів та панікерів, які засуджені Трибуналом, дозволяю в залежності від обстановки розстрілювати перед строем» [136].

Разом з адміністративними мірами використовувався потенціал ідеологічного впливу на патріотичну свідомість червоноармійців. Так, наприклад, військова рада 5-ої армії ПЗФ починаючи з 26 червня видала низку документів, які були спрямовані на зміцнення дисципліни та морально-політичного стану військ [456].

Лише 11 липня ворог був зупинений біля київської лінії оборони та 8 липня 1941 р біля м. Одеса. У ході прикордонних боїв 22 червня – 1 липня 1941 р. Південно-Західний фронт та 18-та армія Південного фронту втратили 241 594 особового складу (із них 172 323 безповоротні втрати), 4381 танк, 5806 одиниць артилерії та мінометів, 1218 бойових літаків [656, с.165]. Дані чисельності укомплектованості особового складу та наявності озброєння на початок війни та перших тижнів мобілізації [447, с.201; 500, с.33, 36; 783, с. 54] було втрачено до 30% особового складу, до 80% танків, до 45% одиниць артилерії та мінометів та до 50% літаків.

Ще однією причиною падіння патріотичних настроїв було те, що на фронт, вже починаючи з липня 1941 р., відправляли частини, які були сформовані з мобілізаційного резерву. Рівень боєздатності, озброєння та морально-психологічного стану таких з'єднань був вкрай низьким.

Одним із заходів, який повинен був підняти на новий якісний рівень стан патріотичної свідомості воїнів, було повернення до інституту воєнних комісарів. 16 липня 1941 р. Указом Верховної Ради СРСР управління та відділи політичної пропаганди реорганізуються в політичні управління та політичні відділи, а у з'єднаннях, частинах та установах вводиться інститут воєнних комісарів [822, с.15].

Основною функціональною задачею комісарів був політичний нагляд за командирами, боротьба з панікерами та дезертирами, наведення ладу у військах.

Директива НКО СРСР та заступника НКО-начальника ГоловПУ РСЧА № 090 від 20 липня 1941 р. «Про завдання воєнних комісарів та політпрацівників у Червоної Армії» спрямувала діяльність нових політичних інституцій на те, щоб «насправді бути очима та вухами більшовицької партії та радянського уряду, самим пильними та інформованими людьми у військах...Залізною рукою насаджати революційний порядок, дисципліну та безпощадно карати панікерів, боягузів, пораженців, дезертирів та усіх, хто самовільно, без наказу вищого командування залишає позиції» [218, с.49–50]. Дійсно необхідні жорсткі та вольові дії комісарів щодо допомоги командирам для утримання керівництва військами, часто перетворювалися у форми дріб'язного контролю за діяльністю командирів та імперативного некомпетентного тиску на них у прийнятті бойових рішень та наказів, що навіть викликало випадки самогубств командирів [637, с.57–71].

Слід звернути увагу на недостатню військово-професійну підготовку командного складу Південно-Західного та Південного фронтів [65, арк.1]. Відсутність професійного досвіду в поєднанні з слабкою морально-психологічною підготовкою командного складу призвели на початку війни до домінування ірраціонально-імперативного стилю керівництва військами. Об'єднанням та з'єднанням часто ставилися абсолютно нереальні завдання нанесення контрударів без проведення відповідної підготовки та відсутності повноцінних розвідувальних даних [384, с.148].

Але і рівень підготовки командування фронтів не відповідав складності завдань, які стояли перед об'єднаннями [215, с.161–162; 217, с.114; 383, с.60].

Застосування жорстких мір вимагала також й проблема антипатріотичних проявів у формі добровільного переходу червоноармійців на бік противника [825, с.27–28]. У розпорядженні начальника політуправління Південно-Західного фронту дивізійного комісара С. Ф. Галаджева від 9 грудня 1941 р. «Про підбір добровольців для виконання завдань у тилу противника» надані рекомендації політвідділам щодо ретельного відбору особового складу для цих дій. Це було викликано фактом вбивства «добровольцями» 9 стрілецької роти

383 стрілецького полку свого командира роти при виконанні бойового завдання у тилу противника та їх переходом до ворога [210].

Слід виокремити проблему призовників із Західної України та Північної Буковини. Вже у перші дні війни мобілізація військ, які комплектувалися призовниками із Західної України, була фактично зірвана. Ухилення від призову західноукраїнського призовного контингенту не дало можливості укомплектувати особовий склад 5-ої армії до штатів військового часу. Техніка із народного господарства, яка підлягала відправці у війська була використана місцевим партійно-господарським активом для заходів самоєвакуації [456, с.99].

Факти ухилення від призову, дезертирства, переходу на бік ворога, військових злочинів на полі бою змусили воєнно-політичне керівництво приймати відповідні обмежувальні міри. У директиві НКО СРСР і ЗНКО-Начальника ГоловПУ РСЧА № 090 від 20 липня 1941 р. «Про завдання воєнних комісарів, політпрацівників в Червоній Армії» політичним структурам ставилися завдання «...очистити усі частини від сумнівних людей, враховуючи, що серед призваних із західних областей України,...Буковини...виявилася значна кількість зрадників» [218, с.51].

Своєрідною формою вирішення «західноукраїнської проблеми» є, наприклад, вказівка ГоловПУ РСЧА «Про відбір танкових екіпажів» від 12 серпня 1941 р. У документі зосереджена увага на тому, щоб «не включати у склад бойових екіпажів осіб, які призвані із Західної України..., Північної Буковини». Виходячи з того, що екіпажі вимагалось формувати виключно із «військовослужбовців, які безмежно віддані нашій Батьківщині, більшовицькій партії та радянському уряду», слід зазначити, що командування РСЧА правильно оцінювало стан політичних уподобань переважної більшості західноукраїнського призовного контингенту [218, с.61].

Історики КДБ, досліджуючи кримінальні справи осіб, які були засуджені за колабораціоністські дії, робили висновок про переважно політичне підґрунтя фактів переходу на бік супротивника, бажання помститися за утиски у передвоєнному сталінському СРСР. За їх висновками – «вороже ставлення до

радянського державного й суспільного ладу» становило мотиви переходу на сторону ворога в 44% випадків, «незгода з політичним режимом в СРСР» – 13%, «буржуазно-націоналістичні погляди» – 10% (у Західній Україні – 25%), «зневіра в перемозі» – 11% [444, с.9].

У залежності від перебігу оперативно-стратегічної обстановки на театрі воєнних дій, прояви антипатріотичної поведінки серед особового складу Південно-Західного фронту демонстрували стійку тенденцію до збільшення. Значною мірою вплинула на моральний стан радянських військ в Україні катастрофа під Києвом 19 вересня 1941 р., яка, фактично, була одним з наслідків культу особи Й. В. Сталіна [439]. Втрати 700 544 бійців особового складу (із них 616 304 – невідворотні) стали наслідком створеної Й. В. Сталіним системи непродуманого кадрового забезпечення вищих армійських посад на фоні масових репресій командного складу 1937–1938 рр., придушення ініціативи командирів, страху перед самостійними рішеннями, що привело до втрати керування військами [366, с.89; 566, с.16; 811, с.52–67]. Внаслідок провалу Київської оборонної операції у полон потрапили 12 генералів. Це найбільша кількість полонених представників радянського генералітету за усі роки війни [638, с.42].

Це обумовило появу випадків військової злочинності та дезорганізації військового управління.

За даними штабу 38-ої армії Південно-Західного фронту, 22 жовтня 1941 р., під час оборони Харкова, 987 сп втратив через дезертирство 569 військовослужбовців. На місце збору 989 сп взагалі не прибув цілий батальйон [642, с.120].

Згідно наказу командувача військами Південно-Західного фронту від 7 грудня 1941 р. №0026 «Про масові випадки дезертирства у 531, 534, 533 та 197 ОСБ», у період з 15 по 30 жовтня 1941 р. встановлені факти антипатріотичної поведінки червоноармійців окремих саперних батальйонів, які були сформовані ХВО для забезпечення прикриття м. Харкова. Із цих підрозділів за майже два тижні дезертирувало 548 чоловік особового складу [208].

З метою боротьби з проявами антипатріотичної поведінки червоноармійців застосовували відповідні заходи.

8 вересня 1941 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР, з метою наведення дисципліни та порядку у військах, командирам та комісарам діючої армії надано виключне право затвердження рішень воєнних трибуналів щодо вищої міри покарання із негайним їх виконанням [215, с.84]. Це насамперед пов'язано з збільшенням навантаження на трибунали з кримінальних справ. Ю. Фролов з цього приводу писав: «У відсотковому відношенні в трибуналі більш всього розглядалося справ про дезертирство – стаття 193-7, п. 2 УК РРФСР. Це свідчило про те, що при всій жорстокості органів покарання 100-відсоткову дисципліну на фронтах так і не вдалося встановити, не вдалося втримати людей в абсолютній покорі». Необхідна в умовах військової катастрофи жорстокість, в трактуванні сталінської тоталітарної репресивної машини перетворювалась на грубе порушення законності заради виконання плану по боротьбі з «ворожими елементами» [807, с. 302, 316].

Водночас, крім посилення репресій за військові злочини, практикувалося і покарання відносно родин військовослужбовців. Родини військовослужбовців зазнавали репресій за дії, до яких у переважній більшості не мали жодного стосунку [608, с.132].

Загалом за перший рік війни (з червня 1941 р. до червня 1942 р.) військовими трибуналами було засуджено до смертної кари 23 тис. червоноармійців за «шпигунство», «зраду» чи «спробу зради Батьківщині», за «зрадницькі наміри» тощо. У зв'язку з цим ДКО ухвалив 24 червня 1942 р. постанову «Про членів родин зрадників Батьківщини», які підлягали відправці в заслання [466, с.293–294].

12 вересня 1941 р. директивою Ставки ВГК № 001919 головнокомандувачу військами Південно-Західного напрямку було наказано створити у кожній стрілецькій дивізії один загороджувальний загін з метою надання допомоги комскладу у підтриманні та встановленні твердої дисципліни, зупинці панічного відступу та ліквідації ініціаторів паніки [503]. Згідно з даними наркомату

внутрішніх справ, за другу половину 1941 р. чекісти затримали у прифронтовій смузі і в тилу 638 112 військовослужбовців. З них заарештовано 82 865 чоловік, 555 247 – передано у військові формування, понад 10 тис. розстріляно [483, с.294]. За доповіддю 10 жовтня 1941 р. заступника начальника управління Особливих відділів НКВС СРСР комісара держбезпеки 3 рангу С. Р. Мільштейна Наркому внутрішніх справ генеральному комісару держбезпеки Л.П. Берії «з початку війни по 10 жовтня Особливими відділами НКВС та загороджувальними загонами НКВС з охорони тилу ...Південно-Західний (*фронт*): арештовано – 3249, розстріляно – 868; розстріляно перед строем – 280; Південний: арештовано – 3599; розстріляно – 919; розстріляно перед строем – 191». За даними Мільштейна найбільша кількість арештованих та розстріляних приходить на Західний та Північно-Західні фронти [503].

Крім репресивних мір ефективно використалися пропагандистсько-виховні важелі впливу на свідомість червоноармійців. Д. Константинов, світоглядна позиція якого характеризується послідовним антикомунізмом, у своїх спогадах зазначає, що «на усіх політзаняттях політруки...намагалися довести, що німці...знущаються та вбивають полонених, знищують мирне населення», тому, «наприкінці 1941 р. вдалося зупинити масові та групові здачі у полон, різко зменшити кількість індивідуальних здач у полон та добровільних переходів на бік противника» [364].

Внаслідок невдалого планування та керівництва Харківською операцією (12–29 травня 1942 р.) війська Південно-Західного фронту та 9-а, 57-а армії Південного фронту втратили 170 958 чоловік. Санітарні втрати – 106 232 особи [503]. У травні 1942 р. війська Червоної армії зазнали поразки і на Керченському півострові. Це визначило долю Севастополя, який на початку липня 1942 р. після героїчної 250-денної оборони довелося здати ворогу. 22 серпня 1942 р. радянські війська залишили м. Свердловськ Ворошиловградської області, після чого вся Україна опинилася під окупацією.

Наслідком Харківської катастрофи став наказ НКО СРСР № 227 від 28 липня 1942 р. «Про міри щодо зміцнення дисципліни та порядку в Червоній

Армії та заборони самовільного відходу з бойових позицій». Наказ передбачав зняття з посад командирів усіх рівнів за самовільний відхід з бойових позицій та віддання їх під юрисдикцію воєнних трибуналів, формування на фронті від одного до трьох штрафних батальйонів, в армії від 3-5 загороджувальних загонів та від п'яти до десяти штрафних рот [215, с.276–279].

До особливостей формування патріотичної свідомості воїнів слід зарахувати існуюче протиріччя між намаганням відобразити виключну напругу протиборства з ворогом та міфологізацією та ідеалізацією діяльності воєнно-політичного керівництва та успіхів Червоної армії. Під час Великої Вітчизняної війни, замовчування реальних подій, надмірний оптимізм викликали падіння морально-психологічного стану військ, роздратування населення [218, с.45]. Виданий в 1943 р., у Великій Британії збірник статей «Росія у війні» (Russia at War), містить унікальний висновок письменника І. Еренбурга: «Ця війна – не громадянська війна. Це вітчизняна війна за Росію. Немає жодного росіянина, котрий проти нас. Немає жодного росіянина, котрий би підтримав німців» [479, с.472]. При наявності мільйонів полонених червоноармійців, які за уявленнями радянського воєнно-політичного керівництва стали дезертирами та зрадниками, при перших вдалих спробах створення німцями колабораціоністських збройних формувань, ці ескапади провідного глашатая радянської пропаганди виглядають яскравою демонстрацією методів, які використовувалися для підтримання морально-політичного стану військ і населення.

Наявність численних фактів непатріотичної поведінки воїнів та спроби воєнно-політичного керівництва приховати свої масштабні оперативно-стратегічні прорахунки, потребували внесення принципових коректив в організацію партійно-політичної роботи, насамперед у царині патріотичного виховання.

Утилітарно-практичний підхід вимагав від воєнно-політичного керівництва держави та армії використання у протистоянні з агресором усього потенціалу національного світогляду найчисельнішого народу СРСР. До того ж, вирішальні бойові дії розгорталися на території етнічних земель російського народу.

Вперше вислів, який пов'язаний із російським патріотизмом (хоча у досить своєрідній формі) з'являється у директиві ГоловПУ РСЧА № 226 від 5 серпня 1941 р. «Про пропаганду патріотичних пісень у військах». Вказано, що «російська пісня, гармонь та танець – друзі бійця». Підкреслено «значення бойових, червоноармійських патріотичних пісень у справі підняття бойового духу військ» [218, с.74].

Активне використання особливостей російської патріотичної свідомості в пропагандистській роботі у військах починається з осені 1941 р., коли ситуація з обороною Москви стала катастрофічно-загрозливою. Яскравим прикладом цих трансформацій слугує надрукований у «Красной Звезде» разом з доповіддю Й. Сталіна до 24-ої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції нарис О. Толстого «Батьківщина». Визнання загрози втратити Москву, змушує письменника наголосити на необхідності захищати «малу батьківщину» кожним бійцем. Наголошується на цінності російської мови. Значне місце займає екскурс у історичне минуле російського народу. Підкреслено значення російської культури та науки для усього світу [356].

14 листопада 1941 р. у директиві ГоловПУ РСЧА № 0178 «Про зміст пропагандистської роботи з тематикою лекцій, доповідей, бесід» був визначений головний напрямок пропагандистської роботи щодо патріотичного виховання на основі доповіді та промови Й. Сталіна 6 та 7 листопада 1941 р. Вперше за час ведення бойових дій у тематику пропагандистських заходів внесені бесіди з російської воєнної історії: «Героїчне минуле російського народу», «Олександр Невський. Льодове побоїще», «Дмитрій Донської. Куліковська битва», «Мінін і Пожарський», «Олександр Суворов», «Розгром Наполеона. Михайло Кутузов» [218, с.83–84].

Слід зазначити, що незважаючи на суттєві прорахунки та недоліки організації патріотичного виховання у Червоній армії на початку війни, ГУПП ЧА та ГоловПУ РСЧА активно та цілеспрямовано працювали у напрямку пропаганди справедливого характеру війни та її загальнонаціонального значення. До позитивних моментів в управлінні апарату Л. З. Мехліса слід зарахувати вміле

використання у патріотичному вихованні поняття «Велика Вітчизняна війна». Це була грандіозна пропагандистська конструкція, яка мала величезне ментальне значення та повністю відповідала історичним, політичним, національним особливостям радянського суспільства того часу та реаліям воєнно-політичної обстановки [218, с.24].

20 травня 1942 р. Постановою Верховної Ради СРСР був затверджений орден Вітчизняної війни 1-ої та 2-ої ступені для нагородження воїнів за мужність та героїзм у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, який мав патріотичне навантаження.

У зв'язку зі зміною 12 червня 1942 р. керівництва ГоловПУ РСЧА з Л. Мехліса на О. Щербакова, відбувається процес зміни акцентів патріотичного виховання на національний російський чинник. У виступах керівників держави використано вислови про спадкоємність бойових традицій російської та робітничо-селянської армій. Наприклад М. І. Калінін у статті «Товариш Сталін про Вітчизняну війну» стверджував, що «я не можу собі уявити, що радянська армія..., змогла б навіки зганьбити російські полкові прапори» [287, с.13].

Також визначалися орієнтири своєї кореляції поняття пролетарського інтернаціоналізму, як бойового братерства народів СРСР.

З'являється принципово нове трактування гасел про дружбу народів. Підкреслюється єдність загального дому для усіх радянських народів – Союзу РСР. Відбуваються ґрунтовні зміни у свідомості радянських воїнів. Так, наприклад, у журналі ЦК та МК ВКП(б) «Спутник агітатора» наводився вислів Героя Радянського Союзу льотчика О. Коваленко: «Захищаючи Заполяр'є, ми боремося за Україну, за Білорусію, за Північний Кавказ. Мені часто уявляється рідна Україна, її широкі пшеничні лани, квітучі степи...На Україні зараз ворог, там плачуть наші матери, дружини, діти» [274, с.9].

І. Еренбург, у своїй статті «Про патріотизм» 14 червня 1942 р. підкреслює, що «росіяни та українці, вірмені та грузини, євреї та узбеки – усі народи нашої країни б'ються, щоб визволити полонені радянські міста. Сини України являють

чудеса хоробрості у далекої Карелії, та забайкальські дивізії б'ються за рідну Україну» [832].

У свідомість радянських воїнів закладаються також основи панславистської місії у майбутньому визволенні Європи. Так, М. Тихонов у статті «Слов'яни» так трактує інтернаціонально-слов'янське патріотичне завдання РСЧА: «Бійці знають, що вони б'ються за свободу народів, за гноблених фашизмом. І до них у цій великій боротьбі приєднуються усі слов'янські народи» [325, с.21].

У цей період відбувається трансформація образу союзників по антигітлерівській коаліції. Активно підкреслюються ідеї бойового братерства країн коаліції, допомоги союзників у боротьбі з нацизмом. Директивою ГоловПУ РСЧА № 97 від 12 червня 1942 р. «Про роз'яснення договору між СРСР та Великою Британією» розкриті основні напрямки патріотичного виховання воїнів РСЧА у виконанні ними інтернаціональної місії звільнення Європи від гітлерівського режиму. Вказано, що договір є «міцною зброєю у боротьбі до повної перемоги над гітлерівською Німеччиною та її спільниками у Європі». Підкреслено значення відкриття другого фронту у 1942 р. Зазначено факт великої допомоги забезпечення РСЧА озброєнням та військовою технікою [218, с.144].

Отже, стійкі інтернаціоналістські тенденції політичного апарату армії не уможливили створення дієвої системи патріотичного виховання у початковий період війни. Армійське політичне керівництво в особі Л. З. Мехліса, усвідомлюючи значення класового аспекту радянського патріотизму, фактично ігнорувало його національну складову.

Масовий героїзм радянських воїнів особливо яскраво виявився на фоні командно-управлінської нездатності більшості представників вищого командного складу щодо воєнно-політичного прогнозування та професійного управління величезними військовими об'єднаннями. Героїзм та боягузтво, витримка та паніка, духовне піднесення та шкурництво проявилися як сукупність пов'язаних між собою історичними подіями розвитку держави

протирич та суперечностей. Слід визнати факт переходу на бік противника у початковий період війни значної кількості радянських громадян. Частина з них керувалася почуттям особистої помсти державі за жахи розкуркулення, голодомору, репресій 30-х рр. Дехто переходив на бік ворога із безвихіддя оточень та жахів концтаборів. Були ідейні противники, які свідомо ставали на шлях співпраці з окупантами. Були відверто маргінальні елементи, які взагалі були позбавлені почуттів честі та гідності. Частина громадян зайняла позицію ухилення від виконання військового обов'язку внаслідок громадянського та патріотичного світобачення, яке не співпадало з постулатами радянського патріотизму.

Масштаби дезертирства у початковий період війни були обумовлені дезорганізацією військового управління, панікою та своєрідною формою виявлення антисталінського бунту у збройних силах. Це не виправдовує порушення воєнної присяги, але дає можливість всебічно розглянути це складне соціально-психологічне явище.

У цій системі діалектичних протирич, ще величнішим виглядає славетний, зі великою долею трагізму, подвиг переважної більшості радянських воїнів, які з громадянської гідністю та військовою честю виконали свій патріотичний, громадянський та військовий обов'язок в найбільш драматичний період ведення війни.

На початковому етапі війни ратний подвиг радянських солдатів був вмотивований патріотизмом, який генетично є притаманним народу, це – «намагання народу бути незалежним від інших, намагання не бути рабом, не підпорядковувати свій розум, серце, волю, образ життя іншим» [565, с. F4].

У цьому періоді відбулося перше стихійне об'єднання інтересів народу та держави, синтез понять патріотизму у його класичному вигляді та інстинктивній формі його реалізації, що призвело на завершальному етапі війни до блискучого результату появи вищої форми патріотизму – державного патріотизму радянського народу.

3.3. Роль та форми прояву патріотизму воїнів РСЧА в період визволення України у 1942–1944 рр.

Особливе місце у формуванні патріотичної свідомості радянських воїнів займає період визволення України від німецько-фашистських загарбників. Хронологічно, це – від 18 грудня 1942 р., з визволення від німецько-фашистських загарбників першого українського населеного пункту – с. Півнівки Міловського району Ворошиловградської (тепер Луганської) області до 8 жовтня 1944 р., коли війська Червоної армії визволили останній населений пункт на території УРСР – с. Лавочне Дрогобицької області.

Особливостями системи патріотичного виховання в РСЧА у цей період можна вважати наступні: зміну сил та засобів патріотичного виховання в армії внаслідок організаційно-штатних заходів; панування «великоруської» тенденції патріотичного виховання до 1944 р.; цілеспрямована робота серед військовослужбовців неслов'янських національностей щодо виховання на принципах дружби народів та пріоритетного значення у союзі братських націй російського народу; відродження «союзної теми» в патріотичному вихованні армії та повернення поняття «пролетарського інтернаціоналізму» як синоніму дружби народів СРСР з 1944 р.; врахування «українського фактору» у ідеології офіційного радянського патріотизму при організації партійно-політичної роботи у військах; наявність проблеми західноукраїнського контингенту в лавах РСЧА.

Створення нових ідеологічної системи патріотичного виховання в армії відбувалося на принципово новій основі діалектичного заперечення. Це викликало прояву системи протиріч між:

- врахуванням необхідності ефективного використання великоруської патріотичної складової в армії та інтернаціональним складом РСЧА;
- використанням теми пролетарського інтернаціоналізму при патріотичному вихованні військовослужбовців неслов'янських національностей та використання принципів національного виховання при його класовому обмеженні;

- розвитком українського радянського патріотизму в політичному вихованні воїнів-українців РСЧА та його запереченням у вигляді націоналістичного виховання серед західноукраїнського призовного контингенту;
- гуманістичними цілями визволення України від німецьких загарбників та жорстокими методами мобілізації населення.

Формами прояву радянського патріотизму в період, що розглядається були: героїчні вчинки військовослужбовців під час визволення України; ненависть до німецько-фашистських загарбників і колаборантів; інтернаціональне бойове братерство воїнів різних національностей.

Система сил та засобів патріотичного виховання у РСЧА у період підготовки до визволення українських земель зазнала чергової реорганізації. 9 жовтня 1942 р., згідно указу Президії Верховної Ради СРСР в армії та на флоті вводилося повне єдиноначальство. Згідно директиви ГоловПУ РСЧА № 158 від 10 жовтня 1942 р. «Про встановлення повного єдиноначальства та скасування інституту воєнних комісарів» зазначено, що оргштатні зміни не зменшують значення партійно-політичної роботи та її складової – патріотичного виховання, а навпаки, створюють принципово нові умови для конкретизації виховного процесу у РСЧА. Серед основних завдань армійського партполітапарату визначені боротьба за зміцнення військової дисципліни, підвищення авторитету командира [218, с.180]. Діяльність партійно-політичного апарату зорієнтовано на підвищення рівня військової майстерності. «Не будучи військово підготовленим, – зазначає «Красная Звезда», – неможливо вести політичну роботу, неможливо бути ватажком червоноармійських мас» [268].

З початком визволення України система патріотичного виховання у РСЧА остаточно скорегована на формування ідеї російського патріотизму з урахуванням класової складової радянського патріотизму. Пропаганда російських національних (особливо воєнних) традицій, історичного минулого Росії визначала усі пріоритети патріотичного виховання в армії під час війни.

Актом відродження російських національних традицій стало затвердження Президією Верховної Ради СРСР 29 липня 1942 р. орденів Суворова, Кутузова

та Олександра Невського [238]. Як зазначено у передовій органу НКО СРСР: «У військових орденах, затверджених радянським урядом у часи Великої Вітчизняної війни, втілені славні традиції могутньої російської зброї. Імена безсмертних захисників землі російської надихають їх героїчних нащадків, які відстоюють свободу та незалежність батьківщини» [304].

Утилітарне-практичне використання російського патріотизму обумовлено особливостями розвитку воєнно-політичної ситуації. К. М. Симонов так оцінив причини введення іменних орденів російських історичних постатей, Сталін «...При затвердженні орденів Суворова, Кутузова, Ушакова, Нахімова, як орденів полководських, на перше місце були поставлені не ті, хто більш залишився у народної пам'яті – Кутузов та Нахімов, а ті, хто вів війну та одержував блискучі перемоги на кордонах та за кордонами Росії...» [379].

Крім вказаних, існували проекти орденів Дениса Давидова, Петра Великого, Дмитрія Донського, Ломоносова, Багратіона, медалей «За визволення Орла», «XXV років РСЧА», «патріотичного ордену імені Зої Космодем'янської, яка є неперевершеним прикладом справжнього патріотизму та відданості своєму народу, це ім'я...вже слугує героїчним прикладом...будь-якому патріоту нашої країни». На основі історичного досвіду Російської імперії запропоновані зміни у нагородну систему з введенням відзнак за вислугу років на військовій та цивільній службі [150, с.86–87]. Ці пропозиції не були враховані, але факт їх появи свідчить про пробудження національної свідомості народу та його історичної пам'яті.

Нацистський пропагандистський апарат, досить об'єктивно оцінював прагматичне використання персоналій російської історії. У донесенні уповноваженого міністерства рейху з окупованих територій Сходу при групі військ «Південь» від 22 жовтня 1943 р. зазначено: «Такі імена, як Пьотр I, Олександр Невський, Суворов стали підсилювальним підґрунтям для більшовицької пропаганди. Більшовики добре знають російську душу, тому і бореться Червона армія за честь «російської» зброї» [167, с.295].

Пропаганда російських воєнних традицій є й в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 6 січня 1943 р. «Про введення нових знаків розрізнення для особового складу» погонів, як елементу військової форми одягу. Наказом НКО СРСР № 25 від 15 січня 1943 р. особовий склад РСЧА з 1 по 15 лютого 1943 р. був зобов'язаний перейти на носіння нових зразків форми одягу [216, с.24, 30–31]. За свідченнями Д. Ортенберга, Сталін, після вирішення питання щодо введення погонів в армії зазначив: «Треба сказати, що погони не нами вигадані. Ми нащадки російської воєнної слави. Від неї не відмовляємося» [368]. ГоловПУ РСЧА в системі патріотичного виховання в армії активно використовувало тему введення погонів, як відродження традицій російської армії. Генерал-лейтенант РСЧА О. Ігнат'єв у своїй статті «Рядовий» підкреслює факт введення погонів в російській армії у 1801 р. та робить наступний висновок: «Вони (погони – авт.) нагадають бійцям Червоної Армії про велике значення цієї традиційної емблеми військової честі» [282, с.3].

8 листопада 1943 р. за постановою Президії Верховної Ради СРСР своєрідним аналогом Георгіївського хреста стає орден Слави з повним повтором кольорів георгіївської стрічки орденської колодки. Письменник Б. Горбатов підкреслив патріотичне значення цієї відзнаки, в якій відобразилася: «слава зброї нашої, слава предків наших...уся багатовікова слава російської зброї» [271]. Згідно постанови Ради Народних комісарів СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні міри відродження господарства в районах, які визволені від німецької окупації», відбувається відкриття суворовських воєнних училищ за аналогом кадетських корпусів, куди у першу чергу приймаються діти загиблих військовослужбовців. На території УРСР сформовано Харківське суворовське училище (з 1947 р. – Київське) [168, с.459].

Нового наповнення набувають події російської воєнної історії та їх зв'язок із сучасністю у патріотичному вихованні воїнів. Активно використовуються історичні аналогії та паралелі. З цією метою згадувалися історичні події російсько-пруської війни 1756–1763 рр. «Приклад предків, які штурмували

Берлін...буде невідступно перед нами, перед кожним офіцером та бійцем Червоної Армії» [266].

Особливе значення у патріотичному вихованні червоноармійців того періоду займають події Вітчизняної війни 1812 р. [263; 319], які «пояснюють» «воєнний геній вождя народів» та його «стратегічну мудрість» у провалах 1941 р. У 1943 р. закінчені зйомки фільму «Кутузов» [290]. Тему війни 1812 р. у масовій свідомості та вихованні червоноармійців культивували виданнями монографії Є. Тарле, мемуарів А. Коленкура та масою драматичних п'єс, у яких центральною фігурою був М. Кутузов [507, с.150–151].

Відбувається офіційне визнання спадкоємності бойових традицій російської та Робітничо-Селянської Червоної армій. У публікаціях журналу «Огонек» зазначено, що «Червона Армія...виправдала надії та довіру народу, примножила славу та велич російської зброї» [316].

В рази збільшується обсяг друкованої продукції, присвяченої героїчному минулому російської армії. У військах масово розповсюджують видання з науково-популярних серій «Великі люди російського народу», «Великі борці за російську землю», «Великі російські полководці». За неповними даними Всесоюзної книжкової палати, накладу брошур з даної тематики складають 7248685 прим. [разрахунки за 686, с.19].

Об'єктивно пропаганда російських військових традицій та героїв спровокувала зростання інтересу офіцерів РСЧА до життя російського офіцерства. В офіцерському середовищі набули популярності саморобні «порадники» про поведінку офіцера у побуті та правила етикету. Причому масштаби розповсюдження цієї саморобної продукції навіть викликали занепокоєння політапарату РСЧА [218, с.271–272]. ГоловПУ РСЧА у 1945 р. видало книгу О. Кривицького «Традиції російського офіцерства», де висвітлені правила поведінки офіцера в побуті [597, с.71–80].

Пропаганда бойових традицій російської армії, звернення до традицій російського воєнного патріотизму у РСЧА мали ще й антиколабораціоністську спрямованість, пов'язану з агітаційно-пропагандистською діяльністю Комітету

визволення народів Росії (КВНР) та Російській визвольній армії генерала А. А. Власова (РВА). Основою патріотичного виховання у КВНР була ідея заперечення основ радянського патріотизму. Учасник власівського руху професор Ф. П. Богатирчук так сформулював причини неприйняття радянських патріотичних постулатів: «Більшовизм витравив із нас будь-який патріотизм, перетворив ...батьківщину в країну, де звеличують чекістів, які стріляють у потилицю нашим братам і сестрам, і де ставлять пам'ятники павликам морозовим, які виказують своїх батьків на розправу своїм кремлівським катам» [525, с.45]. Основою агітаційно-пропагандистської та виховної роботи була теза про те, що лише РВА може виступати у якості «законної спадкоємиці кращих традицій російської армії», у якій «діють принципи, традиції російського війська, яке стяжало багатівікову славу». Начальник штабу РВА генерал-майор Ф. І. Трухін 18 листопада 1944 р. вимагав від командного складу армії зробити «той здоровий патріотизм, на якому так сильно спекулюють більшовики, справжньою силою» збройних сил. «Тільки чесні патріоти, – казав він, – у змозі розглядати себе як спадкоємців великих справ і військової слави великих полководців Росії – Петра I, Суворова, Кутузова, Багратіона, Скобелева та Брусилова» [479, с.43, 131–132]. Але, проголошення тези про бойове братерство з нацистською Німеччиною, визначення себе як союзницької сили гітлерівської коаліції для боротьби з більшовизмом повністю спотворювали «патріотизм воїнів РВА».

Принциповим чинником патріотичного виховання у РСЧА було його класове обмеження. Підтвердження спадкоємності бойових традицій російської імператорської армії неодмінно компенсувалося класовим характером РСЧА та новим, більш високим, рівнем радянського патріотизму на основі інтернаціональної спільності радянських народів.

У доповіді начальника ГоловПУ РСЧА О. Щербакова 21 січня 1943 р. на урочисто-траурному засіданні, яке було присвячене XIX річниці з дня смерті В. І. Леніна зазначено: «Історія Росії знає багато прикладів патріотизму, коли передові представники народу жертвували усім заради Батьківщини. Але історія

ще не знала такого масового героїзму, такої єдиної думки усіх народів СРСР, котрі ми маємо зараз, у дні визвольної війни з німецькими імперіалістами» [332, с.10–11].

Характерною рисою патріотичного виховання у період, що розглядається, була також і відсутність відкритої пропаганди російського патріотизму у керівних документах ГоловПУ РСЧА. Немає жодної директиви, де б у імперативному порядку зазначалися засади російської національної складової радянського патріотизму. Але, месіанська роль російського народу, як старшого брата у сім'ї народів СРСР, розкривалася через систему патріотичного виховання воїнів неросійських національностей.

З втратою призовного контингенту європейської частини СРСР перед початком визволення українських земель, виникла проблема роботи з призовниками із середньоазійських та закавказьких республік. Директивою ГоловПУ РСЧА № 012 від 17 вересня 1942 р. «Про виховну роботу з червоноармійцями та молодшими командирами неросійської національності» визначена мета патріотичного виховання: організація «роз'яснювальної роботи з питань дружби народів СРСР та ролі великого російського народу як старшого брата народів СРСР» [218, с.171–173].

10 серпня 1943 р. ГоловПУ РСЧА директивою № 22238 «Про заходи щодо зміцнення зв'язків бійців Червоної Армії–узбеків зі своїм народом» запропоновано ЦК КП (б) Узбекистану «видання невеликих брошур, які призначені для бійців та агітаторів на теми: «Героїчні традиції узбецького народу», «Узбецький народ у боротьбі за свою Батьківщину», «Російський народ – старший брат узбецького народу» [218, с.227].

З другої половини 1942 р. активно використовують в патріотичному вихованні воїнів тезу єдності усіх народів СРСР (див. § 3.2). В статті «Сини Радянського Союзу», герой Громадянської війни О. Городовіков зазначав: «Росіяни, українці, білоруси, грузини, узбеки, туркмени, казахи, киргизи, таджики – усі ми діти цієї великої Батьківщини... У вогні Вітчизняної війни все міцніше загартується дружба багатонаціонального радянського народу, котрий

братською сім'єю, на чолі з великим російським народом, народом-визволителем пригнічених націй, знищує німецьких окупантів та виганяє їх за кордони нашої Батьківщини» [272].

Таким чином, перед початком визволення України в системі патріотичного виховання РСЧА домінуючі позиції займали питання російського патріотизму з визначенням особливого місця російського народу в інтернаціональній сім'ї народів СРСР. Наявність переважно російського, середньоазійського та закавказького призовного контингенту вимагала відповідної корекції виховної роботи з військовослужбовцями неросійської національності..

Слід наголосити, що керівництво держави та армії визнавало виключну значущість України у воєнно-стратегічних, політичних, економічних планах Кремля. Це підтверджує склад військ, який був задіяний для проведення стратегічних операцій на українських теренах. На момент апогею битви за Україну ділянка фронту складала 800-850 км. В її межах була зосереджена майже половина військ діючої армії. В склад стратегічних об'єднань, які визволяли Україну входило 6 фронтів (1-й, 2-й, 3-й, 4-й Українські та 1-й та 2-й Білоруські), Чорноморський флот. Із оперативних об'єднань до бойового складу фронтів та флоту були включені 30 загальновійськових, 10 танкових, 7 повітряних армії та 3 військові флотилії [623, с.14].

13 грудня 1942 р., з початком визволення України, директивою № 182 ГоловПУ РСЧА «Про організацію заходів на честь 25-ої річниці УРСР» був визначений цикл заходів патріотичного виховання. Особливо наголошено на присутність у виступах та пресі основних положень українського радянського патріотизму: демонстрація успіхів, яких досягнув український народ за допомогою великого російського народу під керівництвом партії Леніна-Сталіна за чверть століття; розкриття жахливого стану українського народу при окупаційному режимі; констатація зростання масштабів партизанського руху в Україні; постулювання священного обов'язку швидкого звільнення України від німецьких окупантів [218, с.196–197].

Провідною була теза про визвольну місію РСЧА у боях за Україну. «Червона Армія – армія-визвольниця – визволила Радянську Україну від німецько-фашистських окупантів, врятувала український народ від пригноблення його гітлерівськими загарбниками» [308, с.47].

Український радянський патріотизм пропагувався серед воїнів-українців з використанням відповідних класових обмежень, які були апробовані на його російському аналозі. Характерною є розповідь Ю. Яновського «Українка», яка надрукована в журналі «Красноармеец» під час розпалу визвольних боїв за Україну. В творі розкрита доля української дівчини, яка втекла з ешелону мобілізованих на роботу в Німеччину. Аргументуючи свої дії, вона проголошує наступну тираду: «Не для того виховав нас вільний народ. Не для того рослили нас Ленін і Сталін. Не для того Шевченко «Кобзар» писав» [339, с.17]. Отже, можна стверджувати, що це спроба штучного поєднання поезії Шевченка, з його досить неоднозначним ставленням до трактування подій та постатей російської історії з догматикою марксизму-ленінізму на фоні історичного вільнолюбства українського народу.

Початок визволення України вніс кардинальні зміни у свідомість населення [796]. З другої половини 1943 р., армії, які воювали на території УРСР, почали отримувати поповнення мобілізаційними ресурсами республіки. До середини травня 1944 р. особовий склад фронтів поповнився більш ніж 2 млн. українців. На початок 1944 р. на 1-му Українському фронті нараховувалося більш ніж 200 тис. воїнів-українців, причому на середину 1944 р., у ряді оперативних об'єднань українці складали 60-80% особового складу (5 гв.А, 27А, 60А). На 2-му Українському фронті – 66 352 (наприклад у 4 гв.А українці складали 57%, росіяни – 35%, білоруси – 0,8%, татари – 1,3%, євреї – 1,5%, закавказькі національності – 1,4%, середньоазійські – 1,7%, інші – 1,3%). На 3-му Українському фронті воювало 140 882 військовослужбовців української національності. На другу половину 1944 р. відсоткова частка українців по РСЧА склала 33,9% [408, с.58–59].

Слід зазначити, що з початку визволення українських земель, існувало протиріччя між гуманістичними цілями Вітчизняної війни та методами організації та проведення мобілізації. Це використання щойно звільненого населення у боях у період тактичних операцій РСЧА у січні-березні 1943 р.; залучення нового поповнення для вирішення стратегічних завдань у ході форсування Дніпра та визволення Києва у серпні-листопаді 1943 р.

Характерною рисою проведення мобілізації у період визволення України був впроваджений в умовах війни подвійний принцип комплектування військ. Право на проведення мобілізаційних заходів отримали військові об'єднання.

Особливості проведення мобілізації у період визволення України розкрито у дослідженнях В.А. Гриневича [488]. Визнаючи величезну роботу дослідника з питань введення у науковий обіг нової джерельної бази та свідчень усної історії, можна відзначити елементи спрощеного підходу до цієї специфічної проблеми, без урахування дій командування щодо припинення проїзду командирів ланки полк-дивізія-корпус [495, с.200–203]. Одночасно зі збільшенням відсоткового відношення українців у особовому складі фронтів, загострюється проблема західноукраїнського призовного контингенту. З'являються факти масового ухилення призовників від мобілізацій у РСЧА.

Причинами негативного ставлення західноукраїнського призовного контингенту до мобілізації були: реакція на терористично-репресивні міри з боку комуністичної влади; культивування російського патріотизму з ігноруванням національних традицій західноукраїнського регіону; історичний досвід наслідків встановлення радянської влади у 1939–1941 рр.; вплив греко-католицької церкви на населення та її негативне ставлення до Радянської влади; зрив мобілізаційних планів РСЧА з боку Української Повстанської армії.

За агентурними даними НКДБ УРСР від 5 листопада 1944 р. священник УГКЦ о. Г. Костельник так визначив проблему ставлення західноукраїнського населення до більшовиків: «Наші селяни не люблять більшовиків... Вони – чудові дипломати, але... голодранці, все беруть, все деруть, на усе дивляться з заздрістю» [182, с.384].

Негативне сприйняття Червоної армії було об'єктивоване відверто розбійницькими діями військовослужбовців [483, с.406–410]. Так, за результатами виконання рішень Військової ради 1-го Українського фронту № 0017 «Щодо боротьби з пияцтвом та мародерством серед військовослужбовців Червоної Армії», тільки за період з 1 квітня по 15 травня 1944 р. у 60-ій армії зафіксовано 78 випадків мародерства та пияцтва, засуджено за мародерство 47 осіб, розстріляно за рішеннями трибуналів – 15, залучено до партійної та комсомольської відповідальності – 34; селянам повернули 647 коней і 24 корови [120, л.222].

Пропаганда російського патріотизму в умовах західноукраїнського регіону призводила до відвертого його неприйняття населенням. Той же о. Г. Костельник констатував: «На сьогодні більшовики стали більш російськими імперіалістами, ніж це було у 1939 році. Усе ... російською та польською мовами. Української мови начебто не існує» [182, с.384–385].

Ухилення від призову до лав Червоної армії набуло масового характеру. У Волинській області, за повідомленням секретаря обкому КП(б)У І. Профатілова, свідомо ухилилися від мобілізації 1695 осіб [33, арк.20]. Подібна ситуація була і в Рівненській області [48, арк.22].

За підрахунками В. Гриневича, у Західній Україні за період війни було мобілізовано понад 600 тис. осіб. При цьому ухилилося від призову та воювало у складі УПА – 300 тис. осіб (50%) [483, с.426, 415]. Слід зазначити, що В. Гриневич не запропонував окрему методику розрахунків чисельності та не конкретизував форми участі ухильників у боротьбі з радянською владою в лавах УПА; також не зовсім чітко визначив часові рамки.

За висновком робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА максимальна кількість особового складу УПА була досягнута у 1944 р. – 30 тис. бійців. Ця кількість була сталою [801, с.49].

Але, слід навести наступні дані, які можуть пояснити появу цифри 300 тис. повстанців УПА. На засіданні Президії ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. зазначено: «З 1944 р по 1952 рр. у західних областях України зазнали різного

роду репресій до 500 тис. чоловік, у тому числі заарештовано більше 134 тис., вбито більше 153 тис., вислано за межі УРСР більше 203 тис. чоловік» [171, с.47]. Таким чином, можна погодитися з тезою, що впродовж 1944–1953 рр. активно боролися проти радянської влади в лавах УПА, підпільному русі майже 300 тис. осіб.

Крім зриву мобілізаційних заходів, УПА активно проводила роботу серед військовослужбовців РСЧА з метою їх деморалізації [484].

Керівництво РСЧА, насамперед ГоловПУ, реально оцінювало стан призову із Західної України. Директива № 42080 від 23 березня 1944 р. «Про організацію виховної роботи з воїнами, призваними із західних районів України» охарактеризувала призовний контингент, як нездатний, перейняти постулати радянського патріотизму, внаслідок малого терміну перебування у складі СРСР. Тому, ці призовники виокремлювалися в особливий розряд з специфічними особливостями проведення виховної роботи: визнання нагальної потреби інтенсифікації процесу патріотичного виховання з призовним контингентом із західних областей УРСР; ретельне вивчення особового складу. Не допустити появи у лавах РСЧА німецьких шпигунів; спрямовування роботи на роз'яснення інтернаціональної політики ВКП(б) у національному питанні, доведення керівних документів партії та уряду; боротьба з проявами у свідомості бійців наслідків нацистської та буржуазно-націоналістичної пропаганди, роз'яснення зв'язної сутності німецького нацизму; для проведення політичних занять розробити специфічну тематику та призначити для їх проведення найбільш підготовлених офіцерів, які знають українську мову; забезпечення усіма видами постачання та створення задовільних побутових умов служби [218, с.263–264].

Важливість та складність виховного процесу з західноукраїнським контингентом визначена також директивою ГоловПУ РСЧА № 3 від 18 квітня 1944 р. «Про посилення виховної роботи серед червоноармійців, призваних із визволених районів Західної України». Вимоги директиви збільшували удвічі кількість політичних занять з військовослужбовцями цієї категорії [218, с.272]. Політуправління об'єднань та політвідділи з'єднань ретельно аналізували

морально-психологічний стан західноукраїнського призовного контингенту [117-119].

З метою удосконалення системи патріотичного виховання в армії активно використовували вплив соціокультурних інститутів. Система патріотичного виховання РСЧА містила розгалужену мережу сил і засобів агітаційно-пропагандистської та культурно-виховної роботи. Вказана система давала можливість командуванню збройних сил пропагувати ціннісні орієнтири та нормативно-практичні регулятори поведінки воїнів. На фронті у 1944 р. друкували близько 800 газет регулярної армії та 270 партизанських газет. Під час війни, в якості воєнних кореспондентів, в пропагандистській та воєнно-патріотичній роботі брали участь приблизно 1 тис. літераторів (18 із них було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, 275 загинули). За звітами профспілки робітників мистецтв, на початок 1944 р. до воєнної пропаганди з метою патріотичного виховання було залучено більш ніж 3 тис. бригад діячів мистецтв, було проведено 280 тис. концертів у шпиталях та 24 тис. концертів в резервних частинах. В період з 1942 по 1943 рр. давали вистави 115 театральних бригад. У 1943 р. ТАРС забезпечувало відкритою та таємною інформацією близько 4 тис. газет та 240 локальних організацій. В штаті агентства були 44 фотокореспонденти [411, с.95].

Продовжували роботу з виховання ненависті воїнів до окупантів. Згідно вимог директиви ГоловПУ РСЧА № 16 від 30 березня 1943 р. «Про проведення мітингів помсти за фашистські злочини в окупованих районах», проводили мітинги за тематикою: «Червона Армія – армія месників за гвалтування та приниження, які чинять німецько-фашистські покидьки нашим братам та сестрам на окупованій території». Рекомендовано використати у якості ораторів свідків фашистських звірств та доводити до бійців листи родичів червоноармійців з описом нацистських злочинів [218, с.211–212].

Новою формою виховання ненависті до ворога при визволенні України, була організація показових страт зрадників Батьківщини. Згідно наказу НКО СРСР № 0283 від 19 квітня 1943 р. форма страти цієї категорії визначалася

виключно через повішання. Причому, «приведення до виконання приговорів воєнно-польових судів при дивізіях – повішання засуджених до смертної кари – проводити публічно, при народі, а тіла повішених залишати на шибениці на протязі декількох днів» з метою виховного впливу на воїнів та цивільне населення [216, с.130–131]. Зауважимо, що у грудні 1944 р. існував проект постанови Президії Верховної Ради Союзу РСР про повішання засуджених до смертної кари оунівців публічно за місцем скоєння засудженими злочину [198, с.111].

У 1943–1945 рр. органами держбезпеки УРСР було заарештовано 84 190 осіб. Співвідношення щодо звинувачень, за розрахунками В. Нікольського, виглядає наступним чином: 45027 осіб (53,5%) арештовані за зраду та співпрацю з окупантами, 20465 (24,3%) – за повстанство, 8467 (10,1%) – за ведення розвідувальних дій проти РСЧА, 3410 (4%) – за ведення антирадянської пропаганди, 2817 (3,3%) – за перехід на бік ворога, 1934 (2,3%) – за дезертирство та посадові злочини. Інші види злочинів складали менш 1% у загальній кількості звинувачень [667, с.60–62]. Загалом у 1943–1945 рр. за матеріалами органів держбезпеки в УРСР було засуджено на смерть 2.663 ос., що становило близько 5% від кількості осіб, справи яких були розглянуті. У 1944 р. засудили до вищої міри покарання у шість разів (на 1.244 ос.) більше, ніж у попередньому році. У 1945 р. кількість засуджених до розстрілу та повішання зменшилася у 1,6 рази (на 557 ос.). Водночас слід відзначити, що у 1943 р. відносна частка засуджених на смерть складала майже 10%, у 1944 р. вона скоротилася до 6%, а у 1945 р. дещо перевищувала 3% [673, с.229]. Усього в УРСР з 1943 р. по 1957 р. за зв'язки з окупантами було заарештовано 93 960 осіб [672, с.206–224].

Для виявлення та притягнення до відповідальності за співпрацю з окупантами, боротьби з націоналістичними формуваннями влада вимушена була збільшувати кількість внутрішніх військ Українського округу НКВС. Їх організаційно-штатна структура на кінець липня 1944 р. була такою: 1 дивізія, 9 бригад, 1 кавалерійський полк, 1 танковий батальйон та 1 бригада на території

Румунії. Загальна чисельність особового складу становила 33 011 осіб [732, с.508].

В цей період активно працює так звана «пропаганда ненависті», яка пов'язана, насамперед, з іменами письменників та публіцистів О. Толстого, М. Шолохова, І. Еренбурга, Д. Ортенберга. Характерною є у цьому контексті публіцистична творчість І. Еренбурга. Так, у статті «На Берлін!», яка була надрукована в журналі «Красноармеец», відверто культивуються принципи тотальної помсти німецькому населенню. «Ми повинні прийти у Берлін, щоб німці та німки пізнали що таке війна. Їх не можна проїняти настановами, їх можна перевиховати страхом» [336]. Закликаючи червоноармійців до помсти, він прямо наголошує: «Ні, не люди перед нами...Як можна пробачити німців?». Цікаво, що єврея Еренбурга роздратувала жалість російських жінок («глупая русская баба!») до полонених німців під час їх конвоювання вулицями Москви [337]. За даними НКВС, під час проходження колон німців вулицями Москви та Києва деякі кричали: «розстріляти їх усіх потрібно», «наволочи, щоб вони усі передохли». Жінки ж та діти зі сльозами на очах протягували ним хліб, хтось кидав у стрій німців яблука та тютюн [739, с.110].

Заклики Еренбурга залишили у свідомості радянських воїнів стійкій комплекс сприйняття німця виключно як нелюда. Наслідком цього стали масові акти помсти з боку бійців РСЧА німецькому населенню при вступі на територію Німеччини. Радянське командування було вимушено прикласти особливі зусилля для запобігання розповсюдження цих деморалізуючих армію акцій [739, с.108].

Процес поступової інтернаціоналізації особового складу та виконання інтернаціональної місії РСЧА у Європі, у 1944 р. спрямовується на інтернаціональну, «союзну» тему.

Відбувається повернення термінології пролетарського інтернаціоналізму, як синоніму дружби народів СРСР. М. І. Калінін у 1944 р. так визначив пріоритети інтернаціонального виховання воїнів: «Бути інтернаціоналістом...– це поважати

кожну національність...Якщо ти з повагою ставишся до всіх національностей – ти інтернаціоналіст» [555, с.251–252].

У 1944 р. у директивах ГоловПУ РСЧА фактично відсутня російська тематика – акцентовано на інтернаціонально-класовій складовій патріотичного виховання, організаційно-партійну та комсомольську роботу у військах [218, с. 261–262; 292–295]. Пріоритетного значення набуває роль партійного керівництва збройними силами, роль Сталіна у перемогах Великої Вітчизняної війни [218, с.314].

Повертається марксистсько-ленінська догматика. У виступі начальника ГоловПУ РСЧА О. С. Щербакова «Під прапором Леніна-Сталіна радянський народ йде до Перемоги» на урочисто-траурному засіданні, присвяченому ХХ річниці з дня смерті В. І. Леніна 21 січня 1944 р. наголошено на тому, що «перемога Червоної Армії – це перемога радянського ладу над кривавим фашистським режимом. В Червоній Армії, в її організації, в її стратегічній доктрині, гнучкій тактиці, чудовому озброєнні, високому моральному дусі відображається досконалість радянської державної системи, зверхність Радянського Союзу над гітлерівською Німеччиною». У порівнянні з аналогічним виступом 1943 р. – повна відсутність посилянь на Росію та російський народ [333, с.9].

Розпочато кампанію сакралізації «воєнного генія» Сталіна. В журналі «Красноармеец» академік М. Мітін перейшов усі етичні норми визнання заслуг Сталіна. Завдяки «геніальному керівництву свого вождя, найвеличнішої людини нашої епохи...», на думку автора, здобуті перемоги нашої країни [295, с.2].

Отже, можна зробити висновок про те, що під час війни в системі патріотичного військового виховання активно використовували концепцію радянського патріотизму з урахуванням національної специфіки. Власне, під час війни, «спадщина російського народу була ...інкорпорована в радянську державну доктрину, яка вже сильно відрізнялася від замислів полум'яних революціонерів» [660, с.14].

В умовах імперативного проведення виховних заходів у армії, патріотизм набув рис дивного поєднання національно-патріотичних та революційно-інтернаціоналістських тенденцій. Домінування тієї або іншої тенденції не виключало одночасного існування своєї протилежності. На розвиток вказаних тенденцій звертав увагу О. Верт, який зазначав, що «у цій національній, народній війні радянські люди воювали також і за радянську владу» [451, с.27].

Безпрецедентне використання пропагандистським апаратом РСЧА бойових традицій російського народу у 1942–1943 рр. не мало аналогів ні в минулому, ні у майбутньому в радянській історії. Прагматичне використання патріотизму російського народу ставило за мету досягнення стратегічного результату – перемоги над нацизмом. Комуністична верхівка, вже не перший раз, тактично поступилася догматами пролетарського інтернаціоналізму та соціалістичного вчення.

Безумовно, найсильнішою стороною виховання патріотизму в армії була його спрямованість на патріотизм кожної нації, як частину загальносоюзного патріотизму.

Система виховання патріотизму воїнів-українців ґрунтувалася на: визнанні провідної ролі російського народу, інтернаціоналізмі та братерстві народів СРСР, боротьбі з проявами буржуазного націоналізму. Варто відзначити і специфіку процесу патріотичного виховання західноукраїнського контингенту з урахуванням національної та соціальної специфіки регіону.

Більшість українців воювали на рідній землі, за рідну землю з жорстоким та безжальним окупантом. «У 1941–43 рр. в СРСР чисельність дезертирів і тих, хто ухилявся від служби в РСЧА, за деякими підрахунками складала 1666900 чол. Майже 800 тис. радянських громадян служили в так званих «східних батальйонах» вермахту. Можна припустити, що серед них приблизно 490 тис. – майже 20% (відповідно до питомої ваги населення довоєнної УРСР в складі населення всього СРСР) були вихідцями з України. Але порівняно з 30 млн. радянських людей, в т.ч. 7 млн. з України, які в роки війни пішли на фронт, відщепенці склали відповідно 8,1% і 7%. Тобто понад 91,9% (!) радянських

громадян, в т. ч. 93% (!) з України, зі зброєю в руках боролися проти фашистських агресорів» [826, с.19].

Загалом, за мужність та відвагу представники України отримали 2,5 млн. орденів та медалей із загальної кількості 7 млн. нагород, що були вручені воїнам ЗС СРСР. Серед Героїв Радянського Союзу українці складають 18,2% (2072 особи). Із 115 двічі Героїв Радянського Союзу – 32 українця. Один – тричі Герой Радянського Союзу (І. Кожедуб) [162, с.134–135]. Із 2952 представників генеральського корпусу РСЧА – 286 – українці [225, с.148].

При співставленні проявів радянського патріотизму в армії з партизанським рухом, проведенням заходів евакуації та організацією виробництва в тилу, рухом опору окупації, слід зазначити, що патріотичні прояви у збройних силах виражалися найяскравіше. По-перше, це визначалося гостротою відкритого збройного протистояння з ворогом та героїчними подвигами на полі бою. По-друге, імперативність та жорсткість проведення, навіть, насадження норм радянського патріотизму у військах діючої армії, давали можливість об'єктивно оцінювати їхню ефективність у прямій залежності від результатів розвитку воєнно-політичної обстановки на театрах воєнних дій.

Таким чином, патріотизм радянського воїна у роки Великої Вітчизняної війни був багатоплановим та складним явищем. У початковому періоді війни він був вмотивований патріотизмом, який генетично є притаманним народу. Основними чинниками тут виступали любов до Батьківщини та ненависть до загарбників. У подальшому, провідну роль у формуванні патріотичної свідомості воїнів відігравав вплив держави із застосуванням потужного виховного апарату армії та флоту. Але, звуження поняття патріотизму солдата лише до елементу ідеологічної доктрини, було б спрощенням погляду на природу цього, безумовно, унікального явища. Громадянське почуття воїнів проявлялося у щирому служінні Вітчизні, у формі ратних подвигів, як вищій формі патріотизму. Це був унікальний момент єднання інтересів країни, держави, людини, який став базисом вищої форми патріотизму – державного патріотизму.

РОЗДІЛ IV. ПАТРІОТИЧНІ ТРУДОВІ ПОЧИНАННЯ В УКРАЇНІ ЯК ФАКТОР ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕВАКУАЦІЙНИХ ТА РЕЕВАКУАЦІЙНИХ ЗАХОДІВ

4.1. Прояви радянського патріотизму при проведенні евакуації населення та об'єктів промисловості у 1941-1942 рр.

Унікальним явищем у світовій історії можна вважати період Великої Вітчизняної війни, який пов'язаний з яскравими проявами патріотизму радянських людей під час евакуації населення, промислових підприємств, майна МТС, колгоспів і радгоспів, культурних та наукових закладів, запасів продовольства та інших матеріальних цінностей. Масштаби та терміни проведення евакуації досі вражають своєю унікальністю.

Варто виокремити такі особливості проведення заходів евакуації населення та об'єктів виробництва в Україні на початку війни можна вважати наступні: відсутність спланованих заходів евакуації на державному рівні; проведення евакуації населення та матеріальних цінностей в умовах високої інтенсивності ведення бойових дій; наявність величезного обсягу виробничого обладнання підприємств важкої промисловості, що вимагало відповідних сил та засобів при ліміті часу та обмежених трудових ресурсах; проведення евакуаційних заходів в умовах фактично знищеної транспортної інфраструктури.

Цей період починається від постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 24 червня 1941 р. та закінчується початком зими 1941 р., коли евакуаційні заходи були в основному завершені.

Особливістю проявів патріотизму народу при проведенні евакуації була його імперативно-організаційна спрямованість. Партійно-державні органи країни організовували роботу з патріотичного виховання робітників. Слід визнати провідну роль партії більшовиків як державно-ідеологічного інституту, який організовував, координував і коректував діяльність органів влади. Наявність інструментарію політико-виховного впливу оперативно визначала

напрямки роботи з патріотичного виховання населення, робочих колективів, органів військових сполучень армії та персоналу транспорту. Основними формами прояву патріотичної поведінки при проведенні заходів евакуації були: самовіддана праця робітників та інженерно-технічного персоналу з демонтажу та підготовки до евакуації фондів підприємств; робота керівних органів партії, радянської влади, НКДБ, служб тилу РСЧА, робітників підприємств щодо своєчасного виведення із ладу та знищення матеріальних цінностей, які неможливо евакуювати; героїзм робітників транспорту щодо перебезування об'єктів промисловості та населення у східні райони країни.

Евакуація була вимушеною, але необхідною мірою в умовах вкрай складної та драматичної обстановки. Трагічний розвиток подій на фронтах створив для організації евакуаційних заходів екстремальні умови, які не мали аналогів у світовій історії. Все це викликало появу комплексу діалектичних протиріч між:

- необхідністю евакуації стратегічних підприємств та відсутністю підготовленого плану евакуації;
- завданнями евакуації матеріальних цінностей та фактично зруйнованою інфраструктурою логістики;
- спробами 100%-ої евакуації матеріальних засобів та необхідністю їх знищення;
- патріотичними діями робітників, селян з евакуації виробничих фондів та сільгосппродукції та шкурництвом, зрадою, дезертирством частини партійно-господарської «еліти»;
- патріотичною позицією громадян та антирадянськими виступами щодо зриву заходів евакуації з боку частини суспільства;
- вибіркоким характером евакуації та залишенням основної маси населення на окупованій території.

За свідченнями М. Г. Первухіна, «виключна складність її (евакуації) проведення зумовлювалася тим, що в таких масштабах і в такі короткі терміни евакуація не передбачалася та ніколи не планувалася... Ніхто не передбачав, що

таким трагічним...виявиться для нашого народу, для Червоної Армії початок війни» [606].

З метою ліквідації протиріччя між завданнями евакуації та відсутністю перспективного планування цих заходів перед війною, вже 24 червня 1941 р. постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «для керівництва евакуацією населення, закладів, воєнних та інших вантажів, обладнання та інших цінностей» була створена Рада з евакуації (див. § 6.1).

Постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 27 червня 1941 р. «Про порядок вивозу і розміщення людських контингентів та цінного майна» була регламентована діяльність відповідних органів управління та технічного забезпечення щодо першочерговості евакуаційних заходів [193]. Пріоритетність стосувалася у першу чергу кваліфікованого персоналу робітників та службовців, старих, жінок та молоді. У другу чергу планувалися заходи з демонтажу та перебазування матеріальних цінностей: промислового обладнання, верстатів та машин, кольорових металів, пального, хлібу та іншого. У подальшому окремою інструкцією Раднаркому СРСР був визначений порядок демонтажу та відвантаження майна підприємств [605, с.10–11].

Слід зазначити, що евакуаційні заходи потребували величезного обсягу перевезень. На цей процес впливав комплекс об'єктивних причин, основними з яких були: швидкий наступ військ вермахту; необхідність оперативної перебудови системи управління складного та багатопланового комплексу системи перевезень; відсутність досвіду проведення евакуації в умовах воєнного часу; зруйнована інфраструктура логістики – обмежена кількість паливо-мастильних матеріалів, запчастин, недостатня кількість транспортних засобів; переповнення транспортних артерій військами та цивільним населенням під постійним бомбардуванням ; порушення норм завантаження вагонів, перевантаження їх домашнім скарбом та обладнанням кабінетів; відсутність точного обліку евакуйованого майна; прийняття рішення на евакуацію здійснювалося із запізненням; чисельні оточення військ та біженців; паніка та безлад.

У цих складних умовах була необхідна чітка організація роботи транспорту. 23 червня 1941 р. у НКШС був введений графік військового часу з забезпечення військових перевезень, який почав діяти з 18.00 24 червня на 44 залізницях [478, с.7].

Була здійснена організаційна перебудова управління системою тилового забезпечення армії. Наказом НКО СРСР № 0257 від 1 серпня 1941 р. «Про організацію Головного управління тилу Червоної Армії та управлінь тилу фронтів і армій» введені відповідні посади заступників з тилу та визначені їх функціональні обов'язки. Згідно «Положення про управління тилом Червоної Армії у військовий час», яке затверджено НКО СРСР 30 липня 1941 р., на відповідні структури військових сполучень покладалися завдання вивозу та «евакуації в тил військового майна» [215, с.41–45].

Часто самоевакуація населення створювала величезні проблеми з доставки озброєння та боєприпасів до діючої армії, блокуючи роботу вузлових залізничних станцій: «Уся ця маса накопичувалася в межах Полтавської та Харківської областей на залізничних вузлах: Харків, Люботин, Лозова, Белгород, Гопня, Полтава, Ромодан, загромаджуючи їхню нормальну роботу» – йшлося в донесенні Харківської міської ради у липні 1941 р. [66, арк.3]. Це виявилось однією з причин незадовільного забезпечення підвозу боєприпасів при організації Київської оборонної операції [341, с.75].

Рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) з 30 червня 1941 р. при фронтах були введені посади уповноважених НКШС. Вони підпорядковувалися безпосередньо Наркомату, а в військових перевезеннях – командувачу фронту. У підпорядкуванні уповноваженого знаходилися залізничні та ремонтно-відновлювальні підрозділи наркомату шляхів сполучень в операційних межах фронту. Уповноваженими НКШС на Південному фронті був призначений В. Т. Кравченко (з вересня 1941 р. – О. П. Молчанов), Південно-Західному – П. М. Некрасов [583]. Централізація процесів планування, підвозу та постачання дозволила оперативно вирішувати нагальні питання організації евакуації в умовах військового часу.

Все це дало позитивний результат при проведенні евакуаційних заходів з використанням залізничних військ. Так, наприклад, 4-а залізнична бригада (командир – полковник М. Т. Ступаков) Особливого корпусу залізничних військ, яка з початком бойових дій була у підпорядкуванні командування Південно-Західного фронту, до серпня 1941 р. забезпечила перевезення в тил 254000 одиниць вагонного парку та 692 паровозів. Також частинами корпусу було направлено в тил більш ніж 150 паровозів Львівської залізниці [771, с.98]. На вузлових залізничних станціях Самбір, Стрий, Тернопіль значний обсяг евакуаційних робіт зробили воїни 5-ої залізничної бригади (командир – полковник П. О. Кабанов) [589, с.98–99].

Крім того, з перших днів, війни залізничних військ часто вступали у бій як стрілецькі частини. Так, вже на світанку 22 червня 1941 р. 29-та залізнична бригада (командир – полковник М. В. Верьовкін), яка будувала лінію Вапнярка – Окниця, вимушена була відбивати атаки противника до приходу стрілецької дивізії. Яскравим прикладом патріотизму є героїчна оборона м. Фастів за участю 4-ої, 5-ої, 27-ої залізничних бригад. Група бійців під командуванням воєнкома 77-ого шляхового батальйону О. О. Галафєєва самовіддано обороняла Фастівський залізничний вокзал. Ніхто із захисників не здався ворогу. Загинули всі [837, с.153–154].

Залізничникам впродовж війни доводилося працювати у вкрай складних умовах, під постійними бомбардуваннями авіацією противника. Наприклад, станцію Калинівка Вінницької магістралі у червні – липні 1941 р. бомбардували 12 разів [604, с.36].

3 липня 1941 р. ЦК КП(б)У та РНК УРСР направили телеграму до обкомів КП(б)У про необхідність організації роботи з вивезення цінного устаткування заводів та фабрик. У разі неможливості евакуації вимагалось знищувати цінне обладнання [506, с.74].

В перших числах липня значно зросли масштаби перевезень із областей Правобережної України. Лише на території Дніпропетровської області знаходилися 511 великих підприємств. У промисловості було зайнято 500 тис.

робітників і службовців. Після рішення уряду від 7 серпня 1941 р. розпочатий демонтаж обладнання цехів Дніпропетровського заводу ім. В. І. Леніна. Вже 9 серпня був відправлений перший ешелон. Впродовж тижня були сформовані ще шість ешелонів. Останній, дев'ятий ешелон прибув у Первоуральськ 6 вересня [763, с.79]. Трубопрокатний завод ім. К. Лібкнехта розпочав евакуаційні заходи 18 серпня. Вже 20 серпня був сформований перший ешелон з людьми та обладнанням механічного цеху. А 26 серпня був відправлений останній шостий ешелон [855, арк.74].

Як свідчать мемуари К. С. Грушевого, «для проведення повного демонтажу ... заводів, для відвантаження станків ми мали лічені дні. Евакуацію провели організовано, без нервозності та поспіху...» [353, с.38].

На початку серпня 1941 р. була розпочата евакуація шахтного обладнання підприємств Кривого Рогу. 8 серпня 1941 р. почався демонтаж обладнання заводу імені Дзержинського (Дніпродзержинськ). 16 серпня був відправлений останній ешелон. Було вивезено 1359 вагонів, із них 675 з обладнанням, 462 з матеріалами та продукцією, 222 з робітниками та інженерно-технічним складом [855, арк.72].

Працівники заводів до кінця виконували свої обов'язки. Особистий героїзм проявила група робітників Новомосковського бляхокатального заводу. 26 серпня 1941 р., при захопленні німцями заводу були розстріляні працівники заводу очолі з головним інженером Цейліним, що проводили демонтаж обладнання, яке ще залишилося після проведеної евакуації [763, с.81].

Загалом з Дніпропетровської області було евакуйовано 99 тис. вагонів різних вантажів, із них 10200 вагонів з обладнанням підприємств [856, арк.75].

З 20 серпня по 3 вересня 1941 р. із Запоріжжя відвантажено та направлено в тил 9 600 вагонів, із них 3 360 вагонів з обладнанням [330]. Тільки обладнання «Дніпроспецсталі», яке було направлено до Кузнецького металургійного комбінату, зайняло 2 362 вагони [763, с.86].

Евакуація проводилася в умовах безпрецедентного вогневого впливу противника [148, с.22–24]. Заступник наркома чорної металургії СРСР О. Г.

Шереметьєв, який відповідав за евакуацію групи запорізьких заводів, зазначав, що «ворог ...щоденно обстрілював території заводів артилерійським та мінометним вогнем... Але люди працювали...Були дні, коли із Запоріжжя виходило по 800-900 вагонів, завантажених обладнанням та матеріалами» [330]. За свідченнями наркома авіаційної промисловості СРСР О. Шахуріна, евакуація запорізького авіамоторного заводу відбувалася в умовах постійного артилерійського обстрілу та авіаційного бомбардування [390]. Із м. Мелітополь, Запорізької області, було вивезено 2 тис. вагонів обладнання заводів [129, с.62–63].

З 8 липня 1941 р. розпочата евакуація та перебазування промисловості із м. Одеса та Одеської області, яка була організована комбінованим методом. У перший період (до кінця серпня 1941 р.) евакуація здійснювалася залізничним та морським шляхами. У другому періоді (з початку серпня 1941 р.) – лише морським шляхом. При цьому залізничним транспортом було вивезено верстатобудівний завод імені В. І. Леніна, частина устаткування заводів «Імені Січневого повстання», нафтопереробний, «Запчастина», «Червоний профінтерн». Морським транспортом перевезено устаткування заводів «Імені Жовтневої революції», канатного, «Імені Червоної гвардії», джутової фабрики [586, с.30–33].

Робітники підприємств, залізничники, працівники морського порту евакуювали 150 підприємств. В період з 1 липня по 15 жовтня 1941 р. із Одеси та області було вивезено 190 069 т. устаткування (із них 139 тис. т. вантажів – морським шляхом) [727, с.76].

8 липня 1941 р. була розпочата евакуація Херсонського нафтопереробного заводу, яка завершена 1 серпня 1941 р. [246, с.68–69]. 20 вересня 1941 р. до м. Тюмень прибуло обладнання Херсонського суднобудівного заводу імені Комінтерну [246, с.60].

В останній декаді червня 1941 р. розпочато роботу з підготовки до евакуації персоналу та демонтажу устаткування підприємств м. Київ [98]. Особлива увага була приділена заводу «Арсенал». Під керівництвом секретаря міськкому

КП(б)У Ф. Ф. Шапошнікова вдалося демонтувати все обладнання заводу [158, с.76]. За мемуарами наркома озброєнь СРСР Д. Ф. Устінова «евакуація заводу проводилася організовано під керівництвом штабу на чолі з директором «Арсеналу» Г. П. Шардіним. Штаб розробив графік демонтажу, визначив черговість та послідовність відправки цехів та устаткування. 29 червня із Києва пішов перший ешелон, а 14 серпня – останній, 36-й». Тільки під завантаження устаткування заводу, евакуацію 2500 робочих та інженерно-технічного складу залізниця подала 1100 вагонів [385, с.145].

Загалом із столиці УРСР на схід було відправлено 450 ешелонів з обладнанням 197 крупних заводів (із них – 64 заводів союзного підпорядкування та 45 підприємств місцевої промисловості) та понад 350 тис. киян [158, с.76].

«Обстановка ...була виключно важкою, – підкреслював у своїх мемуарах колишній уповноважений Ради з евакуації Л. І. Погребной. – З ранку до ночі Київ бомбили...Робітники...проявляли безприкладний героїзм та спромоглися вивезти із Києва основне обладнання, сировину та матеріали» [394, с.205].

Демонтаж багатьох підприємств відбувався в умовах гострої нестачі робочої сили, вантажної та транспортної техніки. Наприклад, уповноважений наркомату важкого машинобудування СРСР М. І. Гусаров 7 серпня 1941 р. у своїй доповідній про хід евакуації Первомайського машинобудівного заводу відзначав як недолік катастрофічну нестачу вагонів під завантаження. Дефіцит вагонів та часу на відвантаження обладнання викликав порушення техніки безпеки при транспортуванні вантажів. Це призводило до низки залізничних катастроф з людськими жертвами та значними матеріальними втратами. Найбільш розповсюдженими порушеннями були значне перевищення граничної ваги та незадовільне кріплення вантажу [508, с.113].

Відповідальність за виконання графіків евакуації була покладена на наркомів та директорів підприємств. Виконання термінів відправки ешелонів повністю залежало від наявної кількості вагонів. 7 вересня 1941 р. органи НКВС інформували ДКО, ЦК ВКП(б) та НКІШС про те, що внаслідок нестачі вагонів на Південній залізниці, в Харківській, Полтавській, Дніпропетровській, Запорізькій

та Чернігівській областях накопичилась критична кількість вантажів, яка повинна була бути вивезена в тил, у тому числі й 1 млн. т. зернових культур. Для вивозу зерна потрібно було більше 50 тис. вагонів. Крім того, щоденна потреба в вагонах для вивозу нового врожаю складала 2 тис. одиниць. Потреби воєнного командування вимагали до 6 тис. вагонів на добу. При цьому, реальна кількість порожнього вагонного парку на залізниці складала лише 1462 одиниці [508, с.113]. Слід зазначити, що наркомати, відомства та органи держбезпеки вели ретельний облік кожної транспортної одиниці.

Про напруженість роботи залізничного транспорту свідчить наступний факт. У період з 1 по 15 серпня 1941 р. тільки на Сталінській залізниці було завантажено 14 тис. вагонів еваковантажів. А на 24 вересня 1941 р. – вже 63 тис. вагонів [583].

Організаційний безлад супроводжував евакуацію населення та підприємств Харківщини, яка розпочалася 18 вересня 1941 р. з демонтажу обладнання Харківського тракторного заводу [809, с.330].

Як зазначено у спецповідомленні Транспортного управління НКВС СРСР від 4 жовтня 1941 р., організація перебазування харківських підприємств була проведена вкрай незадовільно. Причинами, на думку співробітників НКВС, були відсутність завчасної підготовки підприємств до демонтажу, відсутність засобів механізації вантажних робіт та нездатність директорського корпусу до прийняття адекватних управлінських рішень [508, с.113]. Але станом на 20 жовтня 1941 р. усі великі підприємства міста та області вдалося евакуювати. З 45 заводами виїхали в тил 24,5 тис. робочих, інженерно-технічних робітників та службовців [787, с.263].

Із м. Харків було евакуйовано 34 підприємства з використанням 12 499 вагонів, з яких сформовано 320 ешелонів з обладнанням [506, с.78]. Враховуючи високу сконцентрованість біженців у м. Харків, додатково було сформовано та відправлено в тил 275 ешелонів з людьми [583].

З запізненням було прийняте рішення щодо переміщення у східні райони країни підприємств Донбасу. Лише 9 жовтня 1941 р., коли противник вже

активно просувався територією регіону, було прийняте рішення щодо початку евакуаційних заходів [605, с.15].

Рішенням ДКО 5 жовтня 1941 р. почалася евакуація маріупольських заводів. Слід зазначити, що 8 жовтня 1941 р. м. Маріуполь вже було захоплено німцями. Евакуація заводу «Азовсталь» була обмежена відправкою лише 20 ешелонів з обладнанням. Морським шляхом вивезено 250 тис. т. вантажів. Але обладнання, яке залишилося, знищити не вдалося [777, с.108]. За п'ять днів до захоплення м. Макіївки почався демонтаж металургійного заводу імені С. М. Кірова. В період з 9 по 14 жовтня 1941 р. вивезено 327 вагонів з устаткуванням аглофабрики, доменного, прокатного та мартенівського цехів [763, с.94]. Оборонні заводи №№ 64, 73, 144 вивезли основне обладнання та необхідну кількість кваліфікованого персоналу. Евакуація відбувалася в умовах постійного бомбардування авіацією противника, при обмеженій кількості вагонного парку, незадовільному стані рамп та нестачі фахівців для завантаження обладнання [509, с.115].

За доповіддю наркома чорної металургії І. Ф. Тєвояна ДКО евакуація основних металургійних, коксохімічних та вогнеупорних заводів Сталінської області була зірвана. Із Сталінської, Ворошиловградської областей було відправлено загалом лише 11 870 вагонів з людьми, устаткуванням і матеріалами [787, с.269]. Внаслідок евакуаційних заходів із 64 заводів чорної металургії Донбасу вдалося вивезти на схід СРСР лише 11 підприємств [763, с.155].

Станом на 5 жовтня 1941 р. було підготовлено до евакуації 187 радгоспів системи Наркомату радгоспів УРСР [616, с.55; 689]. Загалом, станом на 30 жовтня 1941 р. з усіх областей УРСР було евакуйовано 2 155,1 тис. голів великої рогатої худоби, що складало 59,8% від загального поголів'я в республіці станом на 1 січня 1941 р., 2 750,9 тис. овець – 82, 1%, 877,6 тис. свиней – 26,7% та 496,9 тис. коней – 14,2% [89; 96; 97, арк.13.]. Отже, було евакуйовано 45,7% всього поголів'я худоби в УРСР.

Практично без втрат відбувалася евакуація закладів системи освіти. На 1 липня 1941 р. в УРСР було 10 інститутів республіканського підпорядкування, 6 – союзного та 121 технікум. Усі заклади успішно евакуйовані [88; 97, арк.19].

Зі складнощами відбувався процес евакуації тракторів МТС [84]. Слід зазначити, що особливістю цієї евакуації була організація пересування тракторів переважно своєю дорогою. Це вимагало додаткового вирішення питань забезпечення тракторів необхідною кількістю паливо-мастильних матеріалів, запчастин та майна причепів. Усі трактори МТС правобережних областей пересувалися своєю дорогою, лише незначна частина тракторів Кам'янець-Подільській та Вінницькій областей були евакуйовані залізничним шляхом [97, арк.6].

Загальна чисельність тракторного парку МТС УРСР на початок війни складала 72280 одиниць. Із цієї кількості 5500 було передано РСЧА за планом відмобілізування, 3800 одиниць скеровано на оборонні роботи, 6500 були залишені, як технічно несправні. 10000 тракторів були втрачені внаслідок швидкого наступу противника. 13230 одиниць були залишені на переправах р. Дніпро внаслідок перевантаження транспортних мереж при відступі військ. 4000 тракторів були залишені у м. Маріуполь [97, арк.10]. Фактично повністю була втрачена матеріально-технічна база МТС західних областей.

Робітники МТС зробили усе можливе для врятування техніки. Станом на 1 жовтня 1941 р. із 1820 тракторів Чернігівській області виведено за межі УРСР 1120 одиниць техніки (61%). По Сумській області – 2563 трактори, виведено – 2017 (78%). Полтавська область – з 4003 евакуйовано 2604 трактори (65%). З Дніпропетровської області із 1871 одиниць вивезено 1571 (83%). Найгірші показники – по Запорізькій області. Із 2840 тракторів вдалося врятувати лише 371 (13%) [96, арк.40]. Таким чином, із загальної чисельності техніки МТС, яка була підготовлена для евакуації, вдалося вивести 60% одиниць тракторної техніки. На 15 листопада 1941 р. за межі УРСР було виведено 20302 трактори 427 МТС із 34467 тракторів 484 МТС 9-ті правобережних областей (на окупованій території залишилося 1 689 тракторів) [84; 97, арк.8–10].

Також у перший період війни із районів, яким загрожувала окупація, було евакуйовано 27 таборів і 210 колоній ГУЛАГу з загальною чисельністю ув'язнених 750 тис. [531, с.26–27]. Вже 23 червня 1941 р. керівник НКВС СРСР

Л. П. Берія наказав «негайно розпочати евакуацію ув'язнених із тюрем західних областей УРСР». Для організації цих заходів виділялося 778 вагонів [865, арк.83]. Однак дії органів НКВС «з метою оперативного вилучення контрреволюційного елемента» перетворювалися на неконтрольований розстріл політв'язнів. Особливо це стосувалося західних регіонів України. За даними начальника тюремного управління НКВС УРСР, на 12 липня 1941 р. при евакуації контингенту в'язниць тільки Львівської, Дрогобицької, Тернопільської, Волинської, Рівненської, Станіславської та Чернівецької областей «вибуло за 1-ою категорією» (розстріляно) 3424 особи із 14734 ув'язнених. Ці дані слід вважати приблизними. Начальник управління в'язниць НКВС України капітан держбезпеки А. Ф. Філіпов зазначав, що «місцеві органи НКДБ... проведення операцій з 1-ої категорії покладали на робітників в'язниць, залишаючись осторонь...» [754, с.117–118].

Незважаючи на те, що радянському керівництву вдалося досить швидко подолати організаційний безлад перших тижнів війни, процес евакуації населення та матеріальних засобів проходив зі значними труднощами. Особливо впливала на цей процес швидкість просування військ противника та неможливість збереження частини матеріальних ресурсів.

Усе цінне майно, яке неможливо було вивезти, згідно директиви ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 29 червня 1941 р. мало бути знищене, щоб противник не міг ним скористатися.

9 липня 1941 р. член Воєнної ради Південно-Західного фронту М. С. Хрущов у своєму зверненні до ЦК ВКП(б) запропонував: знищення усіх матеріальних цінностей в зоні 100-150 кілометрів від дислокації військ противника, незалежно від стану фронту; негайну роздачу колгоспних фондів селянам; прискорений вивід худоби в тилу місцевість; забій худоби та птиці, що не можуть бути переведені в тил. М'ясо використати для потреб РСЧА; внаслідок зміни обстановки у прифронтній смузі, надання дозволу на знищення майна місцевому керівництву [161, с.112].

Вже 10 липня 1941 р. Й. В. Сталін роз'яснив М. С. Хрущову, що запропоновані ним дії «можуть деморалізувати населення, викликати незадоволення радянською владою, дезорганізувати тил Червоної Армії, та створити...настрої обов'язкового відходу, замість рішучості надати відсіч ворогу». Й. В. Сталін від імені ДКО вимагав: лише у випадку відступу військ вивести із 70-ти кілометрової смуги усе доросле чоловіче населення, робочу худобу, збіжжя, трактори, комбайни. При неможливості вивезти матеріальні засоби, провести їх знищення з урахуванням збереження птиці та дрібної худоби, яка необхідна для годування населення; заборонити видачу худоби військам через загрозу перетворення армії «на банду мародерів»; заборонити знищення заводів, електростанцій, водопроводів. Дозволялося лише зняття та демонтаж цінного обладнання, з метою виведення їх з ладу; евакуацію заводів за 70-ти кілометровою смугою проводити завчасно [161, с.113].

22 липня 1941 р. Заступник голови ДКО В. М. Молотов у своїх вказівках керівникам партійних, радянських та земельних органів районів, які підлягають евакуації конкретизував вимогу Й. В. Сталіна: «Із громадських посівів зернових культур та картоплі передати колгоспникам, які залишаються, по півтора-два гектари на господарство. Усю частину посівів, яка залишається, знищити шляхом скошування у зеленому вигляді на фураж для потреб Червоної армії, годування та витоптування худобою, спалювання» [224, с.82].

Командування військами Південно-Західного напрямку та ЦК КП(б)У в своєму зверненні до населення окупованих районів від 26 липня 1941 р. закликала громадян до знищення посівів зернових та технічних культур, щоб вони не залишилися окупантам: «Жодного граму хлібу ворогу! Скосіть собі рівно стільки, скільки вам потрібно на найближчий час» [219, с.82].

Отже, ніякої «тактики випаленої землі» на початковому етапі війни радянське керівництво не планувало. Частково заходи цієї тактики були використані під час боїв за Москву восени 1941 р. Наказом Ставки Верховного Головнокомандування № 0428 «Про знищення населених пунктів у прифронтовій смузі» від 17 листопада 1941 р. органам військового управління

ставилося завдання зруйнування усіх населених пунктів в тилу противника на глибину з фронту до 40 км та 30 км з флангів. Для цього планувалося використовувати усі види вогневого ураження та диверсійні групи. Звісно, жорстокість цих заходів була обумовлена прагматичними військовими завданнями зруйнування інфраструктури тилу противника. Цим наказом передбачалася також й евакуація населення при знищенні усіх населених пунктів у разі вимушеного відступу військ [215, с.120–121]. В військах, серед партизанів та підпільників цей наказ отримав назву «Гнати німців на мороз!». Звичайно, знищення житла громадян не відповідало нормам міжнародного гуманітарного права, відповідно цей наказ – відверте порушення його норм [414, с.26]. Російський дослідник О. Демідов вважає, що в основу «тактики випаленої землі» радянське керівництво поклало досвід Великої Британії з планування знищення усіх (!) матеріальних засобів провінції Ньюфаундленд (Канада) у разі можливої агресії Німеччини [509, с.114–115].

Що стосується позиції радянського керівництва з питань знищення матеріальних цінностей, то слід зазначити, що «спецзаходи» проводилися вже в останній момент перед відступом частин Червоної армії. Функції контролю за знищенням матеріальних цінностей були покладені на НКВС СРСР [223, с. 98–99].

Вже 4 липня 1941 р. ЦК КП(б)У та Раднарком УРСР направили усім партійним та радянським органам директиву з завданням «негайно виділити відповідальних людей за кожну МТС, радгосп, які відповідають за знищення цінного майна, що не може бути взято на випадок евакуації», посилити «відвантаження цінностей, обладнання підприємств та продовольства..., прийняти міри до того, щоб підготуватися до знищення усього обладнання, продовольчих та інших товарів, які не можуть бути вивезені при вимушеному відході частин Червоної Армії» [545, с. 138].

У повітря висаджувалися житлові квартали адміністративних споруд [253] і цілі комплекси будов перших п'ятирічок. Внаслідок вибуху були зруйновані усі 9 генераторів Дніпрогесу. На порох перетворилися 12 «биків» у центрі

греблі, що повністю вивело з ладу обладнання станції. Внаслідок вибуху була затоплена величезна прирічкова територія до м. Нікополь, що призвело до загибелі значної кількості військовослужбовців, які на той час знаходилися у зоні штучного стихійного лиха. У сучасній зарубіжній та українській історіографії це трактується як приклад жорстокості сталінського командування [423, с. 33].

За спогадами М. Г. Первухіна, питання знищення Дніпрогесу розглядалося у практичній площині для створення перешкод переходу окупаційних військ на лівий берег Дніпра. З цією метою планувалося знищити лише верхню частину перемички, на яку спирався міст, а все інше устаткування зберегти. Але ввечері 18 серпня 1941 р. «з'явилися німецькі танки. І тоді без дзвінка із Москви був здійснений вибух...» [606, с.140–141].

За спогадами колишнього помічника начальника політуправління ПФ з комсомолу Б. С. Мельнікова, зазначено, що «підполковник Петровський – начальник відділу інженерного управління штабу фронту та начальник відділу Епін (науково-випробувальний інститут) – представник генштабу – без відома Військової ради фронту здійснили вибух греблі та мосту...Вибух перемички та мосту поставив у важке становище близько 3000 чоловік, які знаходилися на острові Хортиця...Винуватці цього вибуху були заарештовані та передані суду військового трибуналу» [148, с.24]. Але, слід зазначити й схвальну реакцію Сталіна на знищення Дніпрогесу: «Правильно зробили. Інакше німці були б у змозі пройти зі своїми танками. А те, що на правому березі наші якісь дрібні частини залишилися, чекати їх, коли вони пройдуть було вже не можна». М. Г. Первухін стверджує, що зруйнування Дніпрогесу сприяло закінченню евакуації устаткування Запорізького заводу феросплавів, «Запоріжсталі», «Дніпроспецсталі», Запорізького алюмінієвого заводу. На заводі «Запоріжсталь», був вивезений разом з електропечами унікальний прокатний стан холодного листа. Продукція цього обладнання була ефективно використана в ході виробництва воєнних автомобілів, гільз, мінометів [606, с.141, 144].

Особлива увага була зосереджена на Донецькому басейні. На початок війни цей індустріальний регіон був головною паливно-енергетичною базою СРСР. Донбас забезпечував видобуток близько 60% вугілля, 37% чавуну, 25% сталі, 26% прокату, 50% коксу. Випускалося 48% паровозного парку від загальносоюзного виробництва [449, с.247–248].

Лише частково вдалося здійснити заходи з евакуації обладнання шахт і рудоремонтних заводів [594, с.238–243]. 8 серпня 1941 р. головний інженер заводу «Криворіжсталь» Ф. Ф. Резанов зупинив 3 останні доменні печі та вивів їх із ладу. 13 серпня 1941 р. були зруйновані шахтні підйомники, компресори та насосні станції м. Кривий Ріг. 16 серпня 1941 р. при закінченні евакуації Дніпродзержинського заводу імені К. Лібкнехта були знищені пароповітряна станція та рудокозловий кран [763, с.75–76].

У жовтні 1941 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР І. Серов особисто очолив евакуацію та проведення спеціальних заходів у Донбаському регіоні. Слід визнати факт вкрай негативного ставлення гірняків Ворошиловградської області щодо підготовки до евакуації та знищення шахт. Згідно доповіді заступника наркома внутрішніх справ УРСР Савченка наркому Л. Берії в області було заарештовано 87 шахтарів, які активно брали участь у «антирадянських виступах». 67 із них (77%) були винесені смертні вироки. Загалом, за період проведення евакуації промислових підприємств області арештовано 123 особи, які активно протидіяли впровадженню «спеціальних заходів» [508, с.114]. За свідченнями В. Романченка та В. Деменкова при підготовці до мінування шахт спецкомандами родини гірняків казали: «...Ви відступите, а німці прийдуть – а що ми робити будемо? Так хоча будемо працювати в шахті» [774, с.146, 149].

Згідно доповіді І. Серова проведення більшості заходів відбувалося своєчасно, з урахуванням максимального наближення військ противника до об'єктів спеціальних операцій [509, с.116].

Керівництво країни дбало про необхідність евакуації об'єктів, що мають стратегічне та оборонне значення та одночасно вирішувало питання порятунку національного надбання українського народу.

Одразу була розгорнута робота з евакуації радіостанцій, мистецьких закладів України, зокрема і театрів, на схід країни [29, арк.40–44; 86; 87]. Деякі театри, з огляду на умови воєнного часу, об'єднувалися (наприклад, театри імені І. Котляревського та імені М. Гоголя) [624, с.68]. На жаль, заходи з евакуації багатьох закладів культури починалися з великим запізненням, що зрештою призвело, у ряді випадків, до великих невиправданих втрат [142, с.31; 554, с.41].

На фоні героїчних, патріотичних проявів громадянської позиції представників усіх верств та класів суспільства при проведенні заходів евакуації, потворно виглядають факти боягузтва, шкурництва з боку окремих представників влади, що суттєво деморалізувало населення.

В листі Й. В. Сталіну від 18 серпня 1941 р. робітник Маріупольської сільгоспартілі І. Ковальов наводив численні факти деморалізуючої поведінки партійно-господарського активу м. Одеси на населення м. Маріуполя: «Керівники Одеської області створили паніку не тільки у м. Одесі, але й в усій області. Почали евакуацію майже усього населення 22 липня 1941 р., залишивши на полях тисячі гектарів не скошеного та не зібраного хліба...Багато робітників торговельних та фінансово-банківських організацій м. Одеси,...пограбувавши магазини та інші установи,...виїхали на машинах у м. Маріуполь...Мешканці Одеси, кому вдалося привласнити товари та гроші, кричать в усе горло – ми постраждали, ми біженці, та разом з цим, за спекулятивними цінами продають товари на ринку» [170, с.114]. На 1 жовтня 1941 р. м. Одеса залишило 278 комуністів-керівників із полишенням довіреного їм майна [62, арк.41].

Несанкціонована евакуація районних та міських керівників трактувалися як панічна втеча та передчасна ліквідація радянської влади. Масштаби партійних санкцій та судових репресій до партійно-радянського керівництва набули найбільшого розмаху власне на території УРСР. Дніпропетровським обкомом

КП(б)У на 30 серпня 1941 р. за боягузтво та дезертирство було виключено із партії 50 осіб, на 5 вересня – 111, на 4 жовтня – 172 особи [508, с.112–113].

На 17 листопада 1941 р. із 129 секретарів райкомів КП(б)У Харківської області самовільно виїхали в тил 10 осіб, а ще 15 зникли у невідомому напрямку [4, арк.142]. Голова Чернігівського міськвиконкому І. Я. Брюн взагалі кинув місто та був затриманий лише у Харкові, де був розстріляний за вироком суду [148, с.16].

В ряді випадків партійне керівництво штучно створювало умови для особистої «евакуації». У серпні 1941 р. в м. Кременчук Полтавської області, за розпорядженням партійних органів, були знищені 10 великих підприємств з готовою продукцією на суму 10 млн. крб. [61, арк.11–12].

Поспішна самоевакуація партійного керівництва мала й об'єктивну причину – збереження життя від помсти власних громадян за жахи репресій та колективізації. Частина комуністів під загрозою розправи з боку односельців вимушена була рятуватися втечею із рідних міст [79, арк.43].

Зафіксовані численні факти втечі працівників НКВС. За даними щоденника партизанського командира М. Попудренка вже 24 серпня 1941 р., після першого бомбардування м. Чернігів, «уся міліція та НКВС виїхали з міста, кинули місто напризволяще» [369].

У цей час, спостерігалися численні факти самоорганізації громадян з метою протидії заходам евакуації радянської влади. Наприкінці 1941-на початку 1942 рр. значно почастишали антирадянські виступи у тилу, ініціаторами виступали селяни, дезертири, представники інтелігенції, які постраждали внаслідок сталінських репресій [8, арк.118].

Стан транспортної системи й об'єктивні труднощі проведення евакуації, небажання покидати власне майно з боку переважної частини населення, сприяли тому, що абсолютна більшість залишиться на окупованій території. Прагнення забезпечити своє існування призводило до численних фактів привласнення майна підприємств та колгоспів. За неповними даними на 1 жовтня 1941 р., бійцями винищувальних батальйонів тільки Сумської, Полтавської та Запорізької областей

на місці злочину було затримано 26 мародерів [76, арк.38]. У період з 1 жовтня 1941 по лютий 1942 рр. у районах Ворошиловградської та Харківської областей у мародерів та цивільного населення вилучено незаконно привласнених 860 коней, 516 голів великої рогатої худоби, 105 свиней, 97 возів, 105 саней [76, арк.30]. Кинуте напризволяще владою, місто Чернігів стало об'єктом масового грабунку мародерів з приміських сіл, які тягнули усе, що підпадало під руку [178, с.16]. Різко погіршилась криміногенна обстановка. За даними НКВС УРСР, у цей час були проведені арешти членів бандитських формувань, що грабували евакуйованих із прифронтових областей [76, арк.39].

Ми свідомо не трактуємо як протиріччя єдність та взаємовиключення гуманістичної та матеріальної складових процесу евакуації. Сучасні дослідники, наприклад В. Гриневич таким чином розкривають сутність евакуації: «Специфічною особливістю радянської евакуаційної політики початкового періоду війни було те, що головним її пріоритетом визнавались не люди, а техніка, обладнання, сировина – тобто гуманітарний фактор був підпорядкований матеріальному» [483, с.307–308; 705, с.133].

Зауважимо, що у надзвичайних умовах війни пріоритети евакуації визначалися характером розвитку бойових дій. Практична реалізація евакуаційних заходів знаходилася у залежності від особливостей виробництва, його матеріальної бази, наявності засобів демонтажу, підвозу та транспортування, стану шляхів пересування, підготовленого персоналу, здатності керівництва приймати оперативні рішення, а головне – часу при динамічній зміні оперативно-тактичної обстановки на фронтах. Тому, вирішального значення набували питання забезпечення військ необхідною кількістю озброєння та військової техніки. Відповідно, це створило умови для збереження життя людини, як окремої особистості та вищої цінності духовного й матеріального світу. Результатом цього «антигуманного», «нелюдського» проведення евакуації підприємств стало забезпечення РСЧА сучасними зразками озброєння та військової техніки при визволенні України. «Росіяни використовують величезну кількість боєприпасів... – писав у липні 1943 р. у своєму щоденнику лейтенант К. Ф. Бранд з групи армій

«Південь». – Росіяни несуть великі втрати, але людей у них більше, ніж у нас, та страшенна кількість боєприпасів. Такого вогню, як у ці дні, я не бачив за усю війну!» [343, с.16–17].

Звертає на себе увагу й такий висновок В. А. Гриневича: «Аналізуючи наслідки радянської евакуації з України, не слід впадати в оману від кількості евакуйованих підприємств. Замілюючи очі цифрами вивезених верстатів і обладнання, тракторів і худоби, радянські ідеологи випускали з уваги головне – на окупованій території залишилося понад 90% населення» [483, с.313]. Погодимося з автором щодо тези про ідеологічну спрямованість радянських істориків та їх вибіркового застосування потрібного для політичної кон'юнктури документального обґрунтування (чим до речі характеризується й частина сучасних антикомуністичних дослідників). Але, на нашу думку, система аргументації В. А. Гриневича спрямована лише на одностороннє висвітлення негативних рис евакуації, що не сприяє об'єктивному розгляду даної проблеми.

Так, стверджуючи пріоритетність заходів щодо евакуації населення, В. А. Гриневич ставить у провину владі її байдуже ставлення до людини. Але дослідником не наводяться розрахунки співвідношення кількості усіх одиниць транспорту СРСР, його розташування, застосування при перевезеннях та можливостей усього парку пересувного складу транспорту щодо вивезення більш 30 млн. мешканців. Але, якщо навіть й довести таку фантастичну можливість, тоді виникає інше питання. У дослідженні В. А. Гриневича ми знаходимо таку тезу: «Щодо самого селянства, то воно назагал не виявляло бажання утікати, кидаючи напризволяще власне майно та господарство» [483, с.310]. Важко зрозуміти логіку звинувачень влади у небажанні врятувати населення, яку намагається побудувати дослідник.

Також були зафіксовані непоодинокі факти свідомого ухилення від евакуації робітників та інженерно-технічного складу підприємств. Причиною була відмова в евакуації їх родинам [778, с.148]. Все це спонукало керівництво держави до прийняття репресивно-каральних санкцій. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р. за самовільне залишення підприємств (що трактувалося і як

відмова від евакуації) та порушення трудової дисципліни був встановлений термін ув'язнення в системі ГУЛАГу від 3 до 5 років [578, с.275]. Постановою пленуму Верховного Суду СРСР від 8 січня 1942 р. невиконання указу від 26 грудня 1941 р. розцінювалося як «злісне ухилення від трудових обов'язків робітників і службовців підприємств прифронтових районів» і прирівнювалося до такого важкого злочину, як дезертирство, а розкрадання майна в умовах бойових дій – до «бандитизму», за що передбачалися надзвичайно суворі міри покарання [236, с.14–16]. Вже 2 березня 1942 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок направлення до військових трибуналів справ про злочини, визначені указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р.» до підсудності військових трибуналів було віднесено справи про самовільне залишення робочого місця робітниками й службовцями підприємств та установ, що належали до військової промисловості [608, с.133].

Важко погодитися й з наступним висновком автора: «Чимало євреїв – мешканців містечок та селищ також залишилися на окупованій німцями території не лише через неможливість, але й небажання евакуюватися» [483, с.312]. Частина єврейського населення дійсно знаходилася під впливом стереотипу «німецької культурної нації». Позбавленню від цих штампів у свідомості сприяла трагічна доля єврейського населення у наслідок миттєвого захоплення нацистами західних областей України (за даними сучасних єврейських дослідників врятувалося лише 5-7% єврейського населення) [250]. Але, тезу про «неможливість...евакуюватися» ми вважаємо помилковою. Навіть єврейські дослідники визнають масштабність заходів евакуації євреїв в УРСР. «Завдячуючи специфічній соціальній структурі єврейського населення, чисельність евакуйованих євреїв повинна була значно перевищувати їх відсоткове відношення до загального населення міст», – справедливо зазначає єврейський дослідник І. Шехтман [828, с.224]. За результатами підрахунків сучасного єврейського демографа М. Куповецького, на територіях, які були окуповані нацистами, проживало 2 180 000 євреїв. «Немає точних даних про кількість євреїв, які врятувалися ... або були евакуйовані на схід до початку німецької окупації. – констатує дослідник. – Але на підставі деяких

досліджень відомо, що із східних областей, які були захоплені німцями, вдалося вивести приблизно 1 000 000-1 100 000 євреїв» [609, с.137, 145, 151]. У Харкові із 150 тис. євреїв під окупацією залишилося лише 20 тис. осіб. Із Києва було евакуйовано 150 тис. осіб із 200 тис. довоєнного єврейського населення. Такий же відсоток співвідношення врятованих євреїв був і в Одесі. За даними ЦСУ СРСР від 15 вересня 1941 р., частка євреїв серед евакуйованих (не враховуючи дітей із евакуйованих дитячих установ) складала 24,8 %. Євреї знаходилися на другому місці після росіян (52,9%) [250].

В своєму дослідженні ми свідомо оперуємо точними цифрами сухої статистики та мовою історичних джерел. Завдяки героїчним зусиллям робітників і селян, воїнів Червоної армії з України в східні райони СРСР були вивезені 518 великих заводів і фабрик (що становило 34% загальної кількості усіх евакуйованих підприємств) [510, с.115]. З метою збереження кадрів, з республіки евакуювали 276 училищ та шкіл трудових резервів із 46143 учнями [646, с.370; 691, с.15]. Крім того, вдалося евакуювати за межі республіки більш ніж 6 млн. голів худоби, 1667,4 тис. т. зерна та 269,5 тис. т. зернопродуктів [787, с.269–273]. Своєчасна та успішна евакуація Академії Наук УРСР, 70-ти вищих навчальних закладів, понад 40 театрів, десятків музеїв дозволила зберегти науковий та творчий потенціал республіки [578, с.274].

Немає точних даних з евакуації населення УРСР. Сучасні українські дослідники, наприклад В. А. Гриневич, вважають, що цифри офіційної радянської історіографії про виведення при евакуації з території УРСР 3,5 млн. осіб [522, с.13] є завищеними. «Однак вірогідно, що лише 2–2,5 млн. осіб спромоглися евакуюватися з України, тобто 6–7 % від її населення» [483, с.312]. Ю. Ніколаєць називає цифру 4,5 млн. евакуйованих осіб [865, арк. 91]. С. Бабенко взагалі стверджує, що точну цифру встановити неможливо внаслідок незадовільного обліку людей при проведенні евакуації [856, арк.89]. Відомий російський дослідник евакуаційних заходів під час війни професор Г. Куманев, при визначенні цифрового матеріалу результатів евакуації, на відміну від точних даних кількості підприємств та показників сільського господарства УРСР, стосовно

людей обмежився нейтральною цифрою «декілька мільйонів» [605, с.19]. На нашу думку, слід визнати, що припущення В. Гриневича найбільш реально відображають кількість евакуйованих.

Проведення евакуаційних заходів не мало та не має аналогів у світовій історії. «Цю евакуацію промисловості в другій половині 1941 р. і на початку 1942 р. та її «розселення» на сході, – писав відомий англійський журналіст і публіцист О. Верт, – слід віднести до числа найбільш дивовижних організаторських і людських подвигів Радянського Союзу під час війни... » [451, с.28].

З іншого боку, наслідки громадянського протистояння в 20–30-ті рр. створили умови для проявів досить значною частиною населення антирадянських настроїв та проведення акцій, які були спрямовані на саботування та зрив заходів евакуації. Не кращим чином повели себе деякі представники партійно-господарської «еліти».

Отже, діяльність робітників та селян, інженерно-технічного складу та інтелігенції, фахівців військової логістики та персоналу транспортних відомств, керівників евакуаційних заходів – це блискучі зразки патріотичної свідомості народу.

Вражаюча масштабність евакуації в умовах вкрай напруженого розвитку бойових дій лише свідчить про неймовірний патріотичний потенціал народу.

4.2. Піднесення патріотизму у ході організації роботи евакуйованих підприємств на сході країни та відновленні їх функціонування на визволеній території УРСР

Процес перебазування промислових об'єктів в східні райони СРСР та відновлення роботи підприємств на нових промислових площах включав як евакуацію величезних мас населення, промислового устаткування, ресурсів сільського господарства, матеріальних і культурних цінностей так й їх раціональне розташування з урахуванням воєнно-господарських інтересів держави.

Хронологічно межі цього процесу починаються 22 червня 1941 р. та завершуються виходом обсягів воєнної продукції на довоєнні показники у березні 1942 р. [131, с.43].

Особливостями цього процесу були: мобілізаційний характер воєнної економіки, закріплення робочої сили за підприємствами, збільшення робочого дня та понаднормова праця; реалізація можливостей соціалістичної економіки при масштабній мобілізації ресурсів; варіативне використання методів примусу та заохочення праці; введення елементів ринкової економіки у повсякденне життя робітників.

Ці особливості сформували основне протиріччя в проявах роботи в тилу, а саме протиріччя між патріотичним піднесенням радянських людей та жорсткими методами досягнення результатів з боку сталінського режиму.

Основною формою прояву патріотизму була героїчна праця радянських людей різних національностей на виробництві, у сільському господарстві, в науці, техніці, мистецтві. Радянський патріотизм також виявлявся в формах безконфліктних відносин між населенням східних регіонів та евакуйованими.

Державні органи влади східних регіонів країни активно готувалися до прийому вантажів з устаткуванням та евакуйованих. Основна увага приділялася питанням розселення, працевлаштування та всебічного забезпечення робочих, службовців, колгоспників та членів їх родин, які прибули із окупованих районів. Приблизно третина була розміщена у містах, інші – в сільській

місцевості. Так, восени та взимку 1941 р., бюро Свердловського обкому ВКП(б) та облвиконком 15 разів, а Челябінського обкому ВКП(б) 9 разів обговорювали питання розміщення та організації роботи евакуйованих [856, арк.124].

Наслідки евакуації вражали масштабами падіння рівня виробництва. За 1941–1942 р. національний дохід СРСР зменшився на 34%, промислові потужності скоротилися на 38%, валова продукція промисловості – вдвічі [578, с.277]. Подоланню цих макропоказників сприяли оперативне та грамотне розташування виробничих фондів на базі існуючих підприємств та безпрецедентні, навіть у порівнянні з індустріалізацією, трудові зусилля.

29 жовтня 1941 р. РНК СРСР прийняв постанову «Про графік відновлення заводів, евакуйованих на Волгу, Урал, Сибір, Середньою Азією та Казахстан». Наркомаам оборонної та важкої промисловості доручалося до 1 листопада 1941 р. скласти графіки відновлення роботи підприємств, які були евакуйовані.

В постанові ДКО «Про порядок розміщення евакуйованих підприємств» запропонована система роботи органів управління з організації поновлення виробництва переміщених підприємств.

Евакуйоване устаткування розміщувалося, в основному, на профільних підприємствах з метою ефективного використання їх економічного потенціалу. Іноді майно одного підприємства було розташовано на декількох промислових базах. Наприклад Маріупольський металургійний завод ім. Ілліча був евакуйований та розміщений на майданчиках металургійних заводів Магнітогорська (71 вагон з устаткуванням), Орсько-Халілська (44 вагона), Нижнього Тагілу (116 вагонів), Баку (25 вагонів) [777, с.108].

З допомогою устаткування українських заводів були організовані технологічні цикли на металургійних заводах Узбекистану, Комсомольська-на-Амурі, Челябінська, удосконалені виробничі процеси на Гур'євському, Петровсько-Забайкальському металургійних заводах.

На шахтах Кузбасу, Кізелу, Караганди під час війни працювало навколо 25 тис. донецьких гірняків. Завдяки їх патріотичної праці було введено у дію 180 нових шахт і вугільних розрізів. Освоєні Байдаєвське та Абашевське вугільні

родовища у Кузбасі, Ангарське – у Середній Азії, Актюбінське – у Казахстані [633, с.166–167].

Газета «Комуніст» № 220, 29 вересня 1942 г. надрукувала інтерв'ю з О. Стахановим про трудові успіхи шахтарів Донбасу у Караганді. Прославлений ініціатор ударницького руху зазначав: «На шахті № 3 тресту «Кіроввугілля», якою я керую, середньодобовий видобуток за останні 8 місяців піднявся на 70 процентів. Донбаські шахтарі товариші Солодкін, Недопекін, Баранавкін і десятки інших виконують по 2-3 норми. Вони тут застосовують передовий досвід Донбасу» [180, раздел №1, док. №59].

Розміщення промислових фондів відбувалося з величезними труднощами в умовах обмеженої кількості майданчиків для розташування устаткування. Для цього використовувалися вільні площі кінотеатрів, магазинів, складів, навіть, шкіл. Розташування об'єктів промисловості з одночасною побудовою наметового містечка вважалося ординарною справою.

За мемуарами О. Шахуріна розгортання виробничих майданчиків Запорізького авіамоторного заводу відбувалося у надзвичайних умовах: «Територія – величезний пустир, який оточений лісом...Для опалення замість парових котлів використовувалися старі паровози...Прокладка комунікацій ускладнювалася близькістю підземних вод. Кожний метр траншеї давався з величезними зусиллями...Люди, по 70–80 годин не покидали своїх робочих місць...але не здавалися» [390].

Слід визнати керівну роль партійно-державного апарату у вирішенні питань розгортання виробництва на сході країни.

О. Шахурін підкреслює, що «особливо велика тут була роль секретарів обласних і міських комітетів партії. Важко уявити, як би ми впоралися з організацією виробництва у такі стислі терміни, як би нам не надавали допомогу керівники партійних організацій областей. Якщо не кожен день, то у тиждень по декілька разів вони бували на наших заводах...допомагаючи директорам на місці ...[у тому], що не могло бути зроблено централізовано» [390].

Умови воєнного часу змушували керівників підприємств приймати нестандартні, оперативні, навіть жорстокі міри при створенні у 1942–1944 рр. в тилу нової воєнно-економічної бази. В екстремальних умовах розгортання промисловості на сході країни, адміністративно-командна система демонструвала свої сильні сторони.

Незважаючи на вагомий внесок партійних, господарських та радянських органів у налагодження роботи евакуйованих підприємств, економіку країни врятувала героїчна праця трудівників. Інтенсифікація праці, робота без вихідних, перевищення норм виробництва виправдовувалося патріотичною позицією створення необхідної кількості озброєння та військової техніки для потреб фронту. Власне у цей площині й знаходиться основне протиріччя сталінської трудової політики: між апеляцією до обов'язку, патріотизму людей та створеною системою надзвичайних вимог та форм примусу із застосуванням трудових мобілізацій, закріплення робочої сили на підприємстві, збільшення робочого дня [448, с.6–35, 15].

Немає підстав для сумнівів у патріотичному та трудовому піднесення народу під час війни. Прояви трудового героїзму щодо перевиконання норм у 2, 5, 10 та більш разів у ході соціалістичного змагання (рух «двохсотників», «п'ятисотників», «тисячників») [67] на думку радянських істориків та економістів були свідченням можливостей радянської економіки, які реалізуються в момент найвищого напруження усіх сил держави. Люди працювали по 12-14 годин на добу. Гасло «Все для фронту, все для перемоги!» відображало душевний настрій та патріотичні устремління народу. Харківський робітник К. Кисляков так розкрив сутність побудови воєнної економіки в тилу: «Іноді не витримував і ламався метал, але люди вистояли й виконали поставлене завдання» [355, с.194]. «На заводах люди від втоми падали та вмирили прямо біля станків...– зазначає секретар Свердловського обкому ВКП(б) О. Б. Арістов. – ...Була самопожертва, котра диктувалася бажанням...зберегти соціалістичну державу» [686, с.22–23].

Фактор патріотичного піднесення народу особливо проявився у порівнянні з морально-психологічним станом робітників і результатами перебудови економіки країн антигітлерівської коаліції. За свідченнями американського дослідника К. Кнорра при введенні США 48-годинного робочого тижня у районах і галузях виробництва, де відчувалася нестача робочої сили, відбулося різке зниження виробництва праці. Аналогічні показники спостерігалися при переході англійської промисловості на 70–75 годинний робочий тиждень у 1940 р. Більш того, зафіксована велика кількість прогулів при збільшенні годин робочого тижня. Тому виробництво у США сталі, танків, самохідних артилерійських систем було у 6 разів менше ніж у СРСР, зразків артилерійського озброєння – у 13 разів, мінометів – у 39 разів, кулеметів й автоматів – у 2 рази, літаків – 3,5 рази [571, с.326, 261].

Патріотичний чинник у стахановському русі дозволив отримати додатково до плану мільйони тон сталі, чавуну, прокату та інше. Його роль визнавали навіть нацисти. 22 липня 1942 р. у ставці «Вервольф» А. Гітлер сказав: «...Було б нерозумно висміювати стаханівський рух. Озброєння Червоної армії – найкращий доказ того, що з допомогою цього руху вдалося досягнути великих успіхів у справі виховання російських робітників з їх особливим складом розуму та души» [696, с.451].

Загалом у тилу було збудовано 3,5 тис. оборонних підприємств.

Відсутність на довоєнних підприємствах специфічного виробництва нових марок чавуну, сталей, броньового прокату вимагало від вчених та металургів у короткий термін створити замкнений цикл виплавки броньової сталі в мартенівських печах. Вже в липні – серпні 1941 р. на Магнітогорському металургійному комбінаті 70% плану мартенівських цехів займав якісний метал, а прокатні цехи давали 50% прокату сталей [448, с.75]. Слід зазначити, що поряд з науковими розробками, часто приймали нестандартні організаційно-виробничі рішення. Так, наприклад, розміщення листового стану «2350» заводу «Запоріжсталь» було здійснено всупереч технологічним вимогам на площах діючого цеху Магнітогорського металургійного комбінату для випуску

дефіцитної продукції спеціального прокату сталі [763, с.123]. За короткий час на виробництво якісної сталі та прокату був переведений Кузнецький металургійний комбінат. Так, наприклад, перша електропіч «Дніпроспецсталі» була введена в дію у травні 1942 р. Влітку 1943 р. були встановлені прокатні стани «750» та «450», у вересні – прокатний стан «350» [763, с.129–130].

Народ зробив те, що, навіть у теоретичної площині, вважалося фантастичним. Завдяки патріотизму людей був фактично заново побудований воєнно-промисловий комплекс. Майже половина потужностей нової економічної бази була побудована на основі устаткування, яке було евакуйоване із України.

Духовне піднесення народу компенсувало екстремальні умови життя та праці. За свідченнями О. Шахуріна: «У жовтні 1942 року за проханням союзників ми дозволили їх представникам побувати на наших авіаційних заводах. На завод приїхав представник президента США Рузвельта Уендел Уілкі разом з представником американського посольства Стенлі... Повернувшись у Москву, Уілкі заявив: «Росіяни у дуже загрозливому стані, але при усьому цьому їх моральний стан прекрасний» [390].

Але, аналіз трудової політики радянського керівництва свідчить про те, що трудовий патріотизм народу «підживлювався» виключно мірами примусу та насильства тоталітарно-каральної системи. Пояснити це можна лише тим, що сталінський режим не зовсім довіряв щирості патріотичних почуттів власного народу. Також, накладала свій відбиток й катастрофічний розвиток бойових дій при відсутності повноцінної економічної бази країни.

30 червня 1941 р. при Бюро РНК СРСР був організований Комітет з розподілу робочої сили о чолі з П. Г. Москітовим (пізніше його очолив М. М. Шверник). Цей орган відповідав за мобілізацію населення на трудовий фронт та розподіл трудових резервів.

У лютому 1942 р. Президія Верховної Ради СРСР видала указ про проведення трудової мобілізації чоловіків від 16 до 55 років та жінок від 16 до 45 років. Загалом, унаслідок проведення мобілізаційних заходів до трудової

повинності було призвано 12 млн. осіб, переважно жінок та допризовної молоді. Наприклад, частка жінок у традиційно «чоловічої» галузі чорної металургії зросла у 1945 р. до 38,5% [717, с.353]. Приблизно 2,1 млн. чоловік були мобілізовані до шкіл трудових резервів: в 1941 р. – 826 тис., в 1943 р. – 771 тис., 1944 р. – 500 тис. та 1945 р. – 25 тис. [717, с.354].

Своєрідне стимулювання праці відбувалося через карткову систему розподілу харчування, яка була введена з початком війни. Ця система дозволяла керівництву встановлювати багаточисельні категорії харчового та матеріального постачання (навіть пільговики розрізнялися категоріями «А», «Б» та інші). Причому, розподіл продуктів з 1942 р. через ОРСи (відділи робочого постачання) при підприємствах відбувався безпосередньо на заводах та фабриках. Асортимент продуктів дозволяв забезпечити напівголодне існування в умовах виснажливої праці та невлаштованого побуту.

Централізація системи продовольчого забезпечення [717, с.407] спровокувала численні зловживання, що стало причиною появи 23 січня 1943 р. постанови ДКО про боротьбу зі зловживаннями та крадіжками у відділах робочого постачання. Створена система суспільних контролерів. Їх діяльність визначалася спеціальною постановою ВЦРПС [448, с.16].

Міри, яки приймалися, забезпечували лише мінімум потреб для виживання робітників. Тому, уряд пішов на безпрецедентні заходи неофіційного дозволу застосування елементів ринкової економіки. В тилу відкрито працювали «барахолки» та «блошині ринки». Розширилася мережа комісійних магазинів, яки торгували за комерційними цінами. Частка «колгоспної» торгівлі виросла у 1944 до 46% (1940 р. – 14%). Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 7 квітня 1942 р. «Про виділення земель для підсобних господарств та під городи робочих і службовців» [168, с.279–280] створила умови для масового розвитку підсобних господарств.

Відбулися суттєві зміни в системі ГУЛАГу. Була переглянута система відповідальності за злочини. Значна частина контингенту таборів була направлена в армію та штрафні фрмування. У відповідності до вимог Указів

Президії Верховної Ради СРСР від 12 липня та 24 листопада 1941 р. про дострокове звільнення деяких категорій ув'язнених, засуджених за прогули та незначні посадові та господарські злочини, ГУЛАГом було передано у діючу армію 420 тис. ув'язнених. За спеціальними рішеннями ДКО лише у 1942-1943 рр. було проведено дострокове звільнення з призовом у РСЧА 157 тис. осіб. Загалом, з початку війни до червня 1944 р. на укомплектування армії було передано 975 тис. ув'язнених ГУЛАГу [531, с.24]. Зменшення чисельності ув'язнених компенсувалося збільшенням майже у двічі норм виробітки. Усе це супроводжувалося різким погіршенням матеріального та продовольчого забезпечення. Як приклад слід навести наступні показники. Якщо у 1941 р. виробіток на одну людинодобу складала 9 крб. 50 коп., то у 1944 р. вже 21 крб. Люди, які забезпечували рудою металургію та побудували майже 700 об'єктів оборонної промисловості гинули тисячами [448, с.16; 578, с.282].

Навіть звіти ГУЛАГу про настрої ув'язнених свідчать про те, що тільки незначна їх частина сподівалася на визволення з допомогою гітлерівців. У більшості ж панували патріотичні настрої. У 1944 р. кількість учасників соціалістичного змагання серед ув'язнених дорівнювала 95%. Відповідний скепсис відношення до цих цифр руйнують показники зменшення «відмовників» у п'ять разів у порівнянні з 1940 р., що склало тільки 0,25% від загальної чисельності контингенту ГУЛАГу [531, с.26–27].

У 1941–1943 рр. на будівництвах НКВС працювало більш ніж 2 млн. ув'язнених. На залізницях було задіяне – 448 тис. осіб, промислового будівництва – 310 тис., таборам лісової промисловості – 320 тис., гірнометалургійної – 171 тис., аеродромному та шосейному будівництві – 268 тис. В середині 1944 р. 225 тис. ув'язнених ГУЛАГу НКВС використовували на підприємствах інших наркоматів. На об'єктах наркомату озброєння та боєприпасів працювало 39 тис. осіб, чорної та кольорової металургії – 40 тис., вугільної та нафтової – 15 тис., електростанцій та електропромисловості – 10 тис., лісової – 10 тис. На Магнітогорському та Кузнецькому металургійних комбінатах у червні 1944 р. працювало 4,3 тис. ув'язнених ГУЛАГу. З початку

війни та до кінця 1944 р. ув'язненими системи ГУЛАГ було зроблено 70,7 млн. одиниць боєприпасів (в т.ч. 25,5 млн. мін типу М-82 і М-120, 35,8 млн. ручних запалів, 9,2 млн. протипіхотних мін, 100 тис. авіабомб), 20,7 млн. комплектів спецукупорки, 1,4 тис. апаратів «КИП» (комбінованих джерел живлення для рацій), 500 тис. катушок для польового телефонного кабелю, 30 тис. човнів-волокуш, 70 тис. мінометних лотків, 1,7 млн. масок для протигазів, 67 млн. метрів тканини, з яких пошито 22 млн. одиниць обмундирування, заготовлено 7 млн. кубометрів деревини [531, с.26–27].

Українська інтелігенція після евакуації у східні райони СРСР брала активну участь у зміцненні оборонної могутності країни, підтримання морально-психологічної стійкості всього населення, і, особливо, тієї частини, яка залишилась на окупованій ворогом території.

У радянському тилу інтенсивно працювали над розробкою наукових проблем майже 70 вищих закладів освіти, евакуйованих з України. У перший рік німецької агресії проти СРСР на схід були евакуйовані і провідні українські науково-дослідні установи. Президія АН УРСР, перебувала в Уфі. Інші працювали безпосередньо на базі промислових підприємств сходу СРСР.

Були створені умови (наскільки це було можливо в період війни) для наукових досліджень та реалізації творчого потенціалу діячів культури України. Так Є. Патоном була здійснена розробка методу дугового автоматичного електрозварювання корпусів танків Т-34. Нові методи виплавлення броньованої сталі запропонував І. Доброхотов. Більш ніж 300 підприємств оборонної промисловості отримали від вчених України реальну допомогу [619, с.85]. О. Палладіним був створений апарат, що прискорював процес згортання крові, О. Богомольцем – апарат для загоєння ран і переламів кісток. В. Філатовим удосконалені методи лікування хвороби ока і пересадки рогівки.

Було налагоджено культурно-освітнє життя українців. У глибокому радянському тилу працювали школи й класи з українською мовою навчання.. Так, у Саратовській області працювало 30 українських шкіл і класів, Пермській – 19, Свердловській – 18, Новосибірській – 11.

Активізувався випуск книжок і часописів українською мовою. У період з червня 1941 р. по січень 1944 р. видавництвом АН УРСР було видано близько 40 назв книг і брошур з історії України, української культури, тощо. В їх написанні взяли участь М. Петровський, К. Гуслистий, Ф. Лось, М. Супруненко та ін. Об'єднане Українське державне товариство, створене в Саратові, видало понад 900 назв книг і брошур, загальним тиражем понад 19 млн примірників.

Патріотизм став провідною темою творів українських поетів, прозаїків. М. Рильського, П. Тичини, В. Сосюри, М. Нагнибіди, П. Воронька, Л. Первомайського, В. Бичка, С. Олійника, М. Бажана, А. Малишка, Ю. Яновського. Самобутній яскравий письменник і кінорежисер О. Довженко; у творах «Україна в огні», «Ніч перед боєм», «Воля до життя» розкриває мужній характер воїнів Червоної армії, закликає їх до помсти.

З великою віддачею і натхненням працювали у цей час творчі колективи майже 50 евакуйованих з України театрів. Репертуар театрів, орієнтуючись на глибокі патріотичні почуття людей, містив у собі п'єси О. Корнійчука («Фронт»), І. Кочерги («Нічна тривога», «Ярослав Мудрий»), Ю. Яновського («Син династії»), Л. Дмитерка («Хрещатий яр»), Л. Смілянського («Мужицький посол»), О. Копиленка («Чому не гаснуть зорі») та ін.

З 1942 р. на сході СРСР розпочинається видання українських газет «Радянська Україна», «Правда України», «Література і мистецтво» – органу спілок письменників, художників і композиторів УРСР, журналів «Україна», «Українська література» та «Перець». У 1942 р. у м. Саратові розпочинає роботу радіостанція ім. Т. Шевченка.

Художні фільми «Олександр Пархоменко» режисера А. Лукова, «Як гартувалась сталь» М. Донського, «Партизани в степах України» І. Савченка, документальні повнометражні фільми О. Довженка «Битва за нашу Радянську Україну» (1943 р.), «Перемога на Правобережній Україні та вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель» (1944 р.) пропагували героїзм, стійкість радянських людей, закликали їх на боротьбу з ворогом.

Захист Батьківщини став головною темою українських радянських художників. 25 грудня 1942 р. в Москві було відкрито художню виставку «25 років Радянської України». У її роботі прийняли активну участь Й. Дайц, М. Дерегус, М. Лисенко, Л. Муравін, Л. Мучник, О. Пащенко, О. Шовкуненко та ін.

Впродовж двох десятиліть основою ідеологічного виховання в СРСР були ідеї пролетарського інтернаціоналізму. Незважаючи на деформаційні тенденції сталінського режиму, інтеграційні процеси не тільки не згорталися, а, навіть зміцнювалися. У масовій свідомості населення тилкових регіонів переважала ідейно-політична концепція радянського патріотизму. Вона забезпечила дружбу народів СРСР під час війни. Звичайно, підстав для непорозумінь та чвар між місцевим населенням та приїжджими було достатньо, але конфліктів на національному підґрунті не було. Відсутність національних суперечок та почуття патріотизму до багатонаціональної держави обумовили дружні стосунки евакуйованих з місцевим населенням. Загальна мета – розгром нацизму – забезпечила ефективну співпрацю трудящих різних республік.

З початком визволення України постало питання відновлення економічного потенціалу республіки. За офіційними даними, в роки війни суттєво постраждали 16 150 підприємств: 28 металургійних, 599 машинобудівних, 25 коксохімічних, 26 хімічних заводів, значна кількість об'єктів текстильної, легкої, скляної, шкіряно-взуттєвої, харчової, місцевої промисловості [789, с.155]. Промислові підприємства взагалі склали 19% довоєнної кількості. Кількість підприємств, які були зруйновані внаслідок авіанальотів, артобстрілів (з обох сторін) та пограбувань встановити неможливо.

У сільському господарстві коней залишилося 30% від довоєнної кількості, великої рогатої худоби – 43%, овець – 26%, свиней – 11%. Тракторів залишилося 39% , комбайнів – 40% від довоєнного парку [131, с.57].

Загальна сума збитків населення та народного господарства України становила воістину астрономічну цифру – майже 1 трлн. 200 млрд. крб. [551, с.16].

Під час відступу, окупанти активно вивозили залишки устаткування та обладнання промислової бази України. Гірнично-матеріальне акціонерне товариство «Схід» вивезло в Німеччину залишки Дніпропетровського заводу імені К. Лібкнехта, концерн «Герман Герінг» – гірниче устаткування шахт і рудників Донбасу та Криворіжжя, концерн «Крупп і К» – деякі механізми, напівфабрикати, метал Новокраматорського машинобудівного заводу. Окупантам вдалося вивезти обладнання кількох підприємств Києва, Горлівки, Єнакієвого, Констянтинівки, Макіївки, Маріуполя. Румунія в межах своєї зони окупації вивезла майна на суму 948 млрд. лей (у довоєнній валюті), при витратах держбюджету 1941-1942 рр. на суму 160 млрд. лей [454, с.22].

При відступу нацисти керувалися спеціальною вказівкою Гімmlера від 7 вересня 1943 р. керівнику СС і поліції в Україні Прюцману про допомогу генералу О. Штапфу – начальнику військово-економічного штабу «Ост», щодо масштабного руйнування Донбасу. «Необхідно, ... щоб при відступі з районів України не залишилося жодної людини, жодної голови худоби, жодного центнеру зерна, жодної рейки, ... жодного будинку, шахти, підприємства, криниці, яка не б була отруєна. Противник повинен знайти тотально спалену і зруйновану країну» [579, с.39].

Отже, після окупації Україна практично не мала металургійної, енергетичної, хімічної, вугільної, суднобудівної, транспортної, літакобудівної, верстатобудівної галузей. Практично повністю була знищена інфраструктура сільського господарства.

Хронологічно процес відновлення виробничих фондів займає період з моменту прийняття постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, звільнених від німецької окупації» до закінчення визволення українських земель.

Процес відновлення промислової бази УРСР мав свої особливості, основними з яких були: відсутність можливостей повернення евакуйованих на схід виробничих фондів в умовах війни; визначення для відновлення пріоритетних галузей промисловості; поєднання адміністративних методів керівництва з економічними; обмежена кількість трудових резервів та промислової номенклатури для проведення відновлювальних заходів; наведення жорсткої дисципліни на виробництві та транспорті з широким застосуванням карально-репресивних заходів у поєднанні з методами морального стимулювання; наростання інерційних тенденцій в економіці при відновленні промисловості; організація підготовки кваліфікованих кадрів для проведення заходів з відновлення об'єктів промисловості.

Таким чином, масова реевакуація промислових об'єктів цілком слушно була визнана недоцільною. Все це обумовлювало необхідність відбудови промисловості власними силами.

Відновлення промисловості України сформувало діалектичні протиріччя між:

- адміністративно-командною системою процесу відновлення промисловості та виробництва з допомогою директивних методів управління та дублюванням функцій керівництва при проведенні цих заходів;
- патріотичним піднесенням народу з надіями на покращення мирного життя та жорсткістю партійного та радянського керівництва щодо імперативного відродження радянсько-колгоспного ладу;
- конверсійними тенденціями у промисловості внаслідок скорочення оборонного замовлення та визначенням магістральної лінії відбудовного проекту для України з домінуванням групи «А», як основи майбутнього воєнно-промислового комплексу, за рахунок зменшення випуску товарів народного вжитку.

В системі цих протиріч, основною формою радянського патріотизму була самовіддана праця робітників, інженерно-технічного складу, усіх верств населення з відновлення роботи підприємств та сільського господарства.

В період війни відбулася відповідна трансформація функціональних обов'язків управлінських структур. Партійні органи поступово перетворилися у розпорядчо-господарський придаток до проведення директив центру на місцях.

З метою централізації, уникнення дублювання функцій різними органами влади та управління постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, звільнених від німецької окупації» був створений Комітет при РНК СРСР з відбудови господарства у районах, звільнених від німецької окупації. В склад комітету увійшли Г. Маленков (голова), А. Мікоян, М. Вознесенський, А. Андрєєв. Основною метою роботи комітету була координація зусиль усіх відомств при відновленні промисловості. Наприклад з метою швидкого проведення відбудови в сільському господарстві, приймалися організаційно-регулюючі постанови та розпорядження, яких за період 1943–1945 рр. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) було прийнято понад 20 стосовно сільського господарства Української РСР [579, с.41].

Водночас, робилися спроби розмежувати повноваження партійних та радянських органів. На початку 1944 р. В. Молотов, Г. Маленков, М. Хрущов запропонували Й. Сталіну проект постанови ЦК ВКП(б) «Про покращення державних органів на місцях». На думку авторів проекту постанови, «оперативне керівництво державним і культурним будівництвом мало зосереджуватись в одному місці – в радянських органах» [827, с.34–36]. Але рішення з цього приводу прийняте не було.

Пріоритетними напрямками відновлення економіки визволених регіонів були відбудова транспортної інфраструктури, підприємств оборонної промисловості та сільського господарства.

Головним методом відбудови транспорту та промисловості був апробований на практиці воєнного часу метод директивного управління. Але, в умовах воєнного часу влада поєднувала цей метод з планово-економічними. Як стверджував колишній нарком шляхів сполучення І.В. Ковальов, «першою галуззю народного господарства, в якій до закінчення Великої Вітчизняної

війни був складений 3-річний план капітальної відбудови в зруйнованих районах, став залізничний транспорт». План передбачав капітальну відбудову 13,5 тис. залізничних мостів, шляхів у звільнених від окупації районів та інших об'єктів [573, с.429].

Вже 3 січня 1942 р. ДКО прийняв постанову «Про відбудову залізничних шляхів», в якій наголошувалося, «що важливим оборонним завданням є форсована відбудова залізничних шляхів», а також вказувалося, на яких магістралях належало зосередити головні сили і кошти [459, с.42].

Особливо велике значення організації відбудови транспорту мала постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 21 серпня 1943 р. Вона включала окремий розділ «Про заходи по відбудові залізничних вокзалів, станцій, шляхових будок й інших залізничних будівель» [790, с.320]. Під реалізацію цієї програми були виділені великі матеріальні ресурси [573, с.269].

В умовах війни на працюючих залізничників поширювалася дія Указу Президії Верховної Ради СРСР від 15 квітня 1943 р. «Про введення воєнного стану на усіх залізничних дорогах». Згідно нього залізничники мали статус мобілізованих на період війни й отримували відстрочку від призову на фронт. 25 квітня 1943 р. постановою РНК СРСР було введено в дію новий «Статут робітників і службовців на залізничному транспорті». За недбале ставлення до роботи передбачалося покарання судом військового трибуналу [629, с.11].

Одночасно з примусом особливе значення надавалося моральному та економічному стимулюванню. Для переможців у соціалістичному змаганні відпускалися додаткові кошти та була створена система відзнак. 4 і 22 вересня 1943 р. були прийняті Укази Президії Верховної Ради СРСР «Про введення персональних звань і нових відзнак для особового складу залізничного транспорту» [604, с.190].

Цей комплекс директивно-економічних і морально-стимулюючих заходів сприяв ефективній відбудові залізничних шляхів та їх інфраструктури. Роботи з відбудови залізничних шляхів в першій половині 1943 р. були проведені в межах Ворошиловградської області. Від 18 грудня 1942 р. до 1 вересня 1943 р. в

області було відновлено 1140,1 км головних шляхів, 6 великих, 68 малих і 21 середніх мостів, 800 стрілочних переводів З другого півріччя відновлювальні роботи тривали на території інших областей Лівобережжя. Наприклад, на Південно-Донецької дорозі було введено в експлуатацію 1983 км шляхів [501, с.211]. На територіях західноукраїнських областей відновлення залізничних шляхів відбувалося адміністративно-директивними методами та перевіреними досвідом війни трудовими мобілізаціями. 28 липня 1944 р., на наступний день після звільнення радянськими військами м. Львова, виконком обласної Ради депутатів трудящих і бюро обласного комітету КП(б)У прийняли постанову про забезпечення відбудови Львівського залізничного вузла. Для забезпечення виконання цих завдань, органи влади на місцях повинні були мобілізувати 6000 осіб [629, с.13].

Середні темпи робіт на головних напрямках становили 11–12 км на добу (норма – 8 км). Надалі вони вирости до 15-16 км на добу [647, с.82].

У рамках виконання циклу заходів, які були визначені постановою ЦК КП(б)У та РНК УРСР у листопаді 1943 р., на роботу в галузь було направлено 28 тис. осіб. Також у 1944 р. в Україну було відряджено 118 працівників інженерно-технічного складу залізниць Уралу й Сибіру. З метою підготовки кадрів залізничників у 1944 р. був відновлений навчальний процес у Дніпропетровському і Харківському інститутах інженерів транспорту [604, с.199].

Для забезпечення військ при проведенні визвольних боїв на території Донбасу лише за період з 10 серпня по 10 жовтня 1943 р. Північно-Донецька магістраль забезпечила перевезення 37 500 вагонів з усіма видами вантажу [604, с.188]. Для наступальних операцій на території Правобережної України відновлені залізниці тільки у січні-лютому 1944 р. відправили 78 тис. вагонів, що склало 30% вагонного парку наприкінці 1943 р. У березні-квітні 1944 р. на Вінницьку, Південно-Західну і Ковельську дороги надійшло 200 тис. вагонів [459, с.211]. В період проведення операцій в західних областях України

залізничники Ковельської і Львівської дороги відправили 140 тис. вагонів [529, с.187].

Одночасно з військовими перевезеннями залізничники забезпечували перевезення вантажів для відновлення повсякденної діяльності визволених міст та відбудови і організації роботи об'єктів промисловості. Одразу після визволення Києва, залізничниками було доставлено в місто 25 ешелонів з продовольством, 300 т. керосину, 20 тис. т. хлібопродуктів та 38,5 т. картоплі [578, с.296].

Як вже було зазначено, масова реєвакуація підприємств вважалася недоцільною. Щоправда, з метою відродження металургійної та вугільної галузей на Донбас та Криворіжжя у 1943-1944 рр. надійшла певна кількість інструментарію, устаткування та матеріалів. Так залізничники здійснювали перевезення з метою відродження коксохімічних заводів, підприємств переробної галузі, шахт Донбасу. Для відбудови заводу «Азовсталь» було перевезено устаткування вартістю 98,3 млн. крб. З Куйбишевської області було доставлено 53 вагони з шахтним обладнанням [629, с.13].

Але основні зусилля були покладені на відбудову промисловості власними силами.

Наприкінці 1944 р. при відбудові шахт Донбасу за допомогою технічних засобів проведена осушення шахт від 60 млн. кубометрів води (загалом потрібно осушити 350 млн. кубометрів води у затоплених шахтах), відбудовано більш ніж 300 км підземних виробіток (потребували ремонту – 2500 км), 900 тис. кубометрів виробничих будівель та технічних споруд (необхідність у побудові – 5,5 млн кубометрів), введено в експлуатацію майже 1,5 млн. кв. м. об'єктів соціальної інфраструктури (потреба – 2,4 млн. кв. м.). Більш ніж 100 шахт вже давали вугільну продукцію в обсязі 35 тис. т. на добу [320, с.18].

Про величезний обсяг роботи свідчать такі цифри: за час відбудови Донбасу із затоплених нацистами шахт було викачано 700 млн. куб. м води, якій би вистачило для того, щоб наповнити озеро площею 140 кв. км та глибиною 5 м. На початку 1945 р. працювало вже три шахти із кожних чотирьох, які діяли до

війни. У 1945 р. Донбас зайняв перше місце в країні з видобутку вугілля [514, с.86–98].

Вражають темпи відновлювальних робіт. 629 днів нацисти втратили на отримання першої низькоякісної плавки на Дніпродзержинському металургійному комбінаті. Радянські металурги вже на 26-й день після відбудови комбінату відновили випуск високоякісного металу [606, с.40–41].

Для відновлення народного господарства катастрофічно не вистачало робочих рук. 22 лютого 1943 р. Державний комітет оборони (Донбас, як і вся Україна, ще були окуповані) прийняв постанову «Про відновлення вугільних шахт Донбасу» [138, с.751–752; 179, с.259–260]. З армії відповідно до цього наказу підлягали демобілізації шахтарі. З'ясувалося, що наказ ДКО практично неможливо виконати: більшість шахтарів загинули в боях, потрапили у полон або була відправлена на схід, де монтували і будували шахти басейну Кузбасу і Караганди.

До грудня 1943 р. на шахти Донбасу з центральних і східних районів СРСР прибуло до 37 тисяч робочих електромеханічних спеціальностей, в основному комсомольці. У цей час на відновленні шахт працювали 194 тисячі осіб, з яких більше 90% склали жінки! [527, с.75].

На відбудові шахт Донбасу і Кривбасу, металургійних заводів Дніпропетровщини та Запоріжжя, нафтовій промисловості Борислава активно працювали школярі [618, с. 17]. Було відновлено практику мобілізації через дитячі організації, заклади освіти дітей і підлітків на відбудовчі роботи. Так наприклад, учні школи №2 м. Краматорська надавали допомогу робітникам заводу ім. Куйбишева у відбудові мартенівського цеху. За 27 виходів вони перенесли та склали понад 67 тис. цеглин. 11 недільників з очищення цехів місцевих підприємств провели піонери Макіївки. Підлітки Донбасу допомагали також у відбудові шахт. На протязі 1943–1944 рр. учні Ворошиловграда відвантажили понад 1 000 т вугілля. Школярі Сталінської області за перші два роки після звільнення Донбасу зібрали 870 000 т брухту чорних і кольорових металів [675, с.49].

Тривалий час відбувався процес відродження села [690].

Першим кроком стало відродження колгоспно-радгоспної системи господарювання. До господарств, переважно на добровільній основі, селяни звозили реманент, приводили коней, худобу, здавали посівний матеріал, які залишилися після окупації. Але відбувалися факти примусового повернення прихованого майна.

При організації роботи сільгосп підприємств повністю домінував директивно-адміністративний стиль управління. Накази, погрози відправити на фронт, брутальність – ось основні риси стилю керівництва сільським господарством. Була розпочата компанія з вилучення земельних надлишків у селян для особистого землекористування. Повністю відновлена державна система оподаткування в аграрній сфері.

Одночасно, ефективно використовувався фактор патріотичного піднесення. Так, влітку 1944 р. учні середньої школи № 11 м. Києва звернулися до школярів України із закликом «На жнива, товариші учні!». На заклик одностайно відгукнулися патріотично налаштовані школярі. Старшокласники працювали помічниками комбайнерів, косарями, вантажниками. З жовтент і піонерів створювали ланки по збору колосся, дозори по охороні вражаю тощо. Загалом, влітку 1943 р. 32 635 школярів і вчителів звільнених Ворошиловградської та Харківських областей заробили більш ніж 1 млн. трудоднів, у 1944 р. – вже більш 960 тис. дітей під керівництвом педагогів вийшли на сільгосп роботи. Вони заробили 26 млн. трудоднів. Взимку 1944 р. школи УРСР прийняли участь у загальносоюзному конкурсі на кращого збирача верхівок бульби й органічних добрив до наступної посівної кампанії. Результатом конкурсу стали додатково засіяні картоплею десять тисяч гектарів [618, с.16–17]. Навесні 1943 р. було оголошено про соцзмагання серед шкіл. Зокрема, на Ворошиловградщині до сільськогосподарських робіт було залучено 23 000 учнів, які відпрацювали 675 000 трудоднів. Школярі допомагали в підготовці до весняної сівби. Так учні Карлово-Надеждінської неповної середньої школи Великоянисольського району Сталінської області створили

гурток юних трактористів. Підготували 10 борін, виготовили 19 цепків для прицепів. Молодь залучалася до боротьби з шкідниками сільськогосподарських рослин, відродження тваринницької галузі та птахівництва. Так, школярі Ворошиловградської області впродовж 1943-1945 рр. виростили і передали колгоспним фермам 6 400 курчат. Вони ж для інкубаторських станцій зібрали 8 200 шт. яєць [675, с.50].

Вже з 1944 р. спостерігалось зростання виробничих показників, хоча відставання від довоєнного рівня залишалось досить значним.

У зв'язку з відновленням роботи підприємств власними силами, активно використовувався фактор патріотичного піднесення народу для вирішення питань економічного забезпечення відбудовного проекту. Уряд СРСР виділів на програму відбудови промисловості УРСР тільки 7% від суми заподіяної шкоди республіки окупаційним режимом. Для пошуку «внутрішніх резервів» активно використовувалися фонди оборони. Слід зазначити, що населення УРСР добровільно вносило особисті збереження. Загалом за чотири роки війни внески громадян в фонд оборони склали 118,2 млрд. крб. [448, с.93]. Хоча факти адміністративного примусу громадян щодо здачі коштів теж мали місце [578, с.296].

В період відбудови народного господарства України чітко визначилась тенденція пріоритетного розвитку галузей важкого машинобудування, чорної металургії, що стало основою для розвитку міцного військово-промислового комплексу, як засобу адекватного суперництва у гонці озброєнь. Першочергову увагу приділяли відбудові тих підприємств, які найменш постраждали та могли бути використані в оборонній промисловості. Слід зазначити, що було відбудовано в цілому 30% виробничих потужностей довоєнного періоду.

Можна погодитися з думкою дослідника І. Ветрова, що незважаючи на поступове зменшення частки оборонних замовлень, реконверсійні тенденції відновлення виробничих потужностей підприємств оборонної галузі привели до домінування виробництва товарів групи «А» [454, с.27].

Ситуацію у зруйнованому господарстві України ускладнювала гостра нестача трудових ресурсів та кваліфікованого персоналу. З метою забезпечення кількісних показників робочої сили були запроваджені репресивні важелі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941, який визначав кримінальну відповідальність за «дезертирство з виробництва» (див. § 4.1). Так за липень-серпень 1944 р. до кримінальної відповідальності за ухилення від роботи було притягнуто понад 30 тис. осіб. Ще 32,6 тис. осіб оголошені у розшук. Застосовували міри кримінального та адміністративного впливу до керівництва підприємств за «приховування» трудових дезертирів. Знову проводили трудові мобілізації. В період, що розглядається, для відновлення роботи транспорту та промисловості було мобілізовано близько 1 млн. осіб, переважно жінок та селян [578, с.299].

З метою економічного заохочення трудівників використовувалися методи застосування матеріального стимулювання на підприємствах. Досить повільно, але відновлювався відомчий житловий фонд. Були створені відділи робочого постачання на заводах і фабриках, відкрити об'єкти соціальної інфраструктури: їдальні, взуттєві майстерні.

Управлінські рішення були спрямовані й на забезпечення підприємств України кваліфікованими кадрами. Наприклад, станом на 1 червня 1944 р. був відновлений навчальний процес у 13 із 19 вишів Києва. К 1944 р. в Харкові почали свою науково-навчальну діяльність 25 навчальних закладів. Відновили свою роботу 9 дніпропетровських вищих навчальних закладів. К 1944 р. в Полтаві була відтворена уся довоєнна мережа вишів. В 1944 р. почався навчальний процес в індустріальному та медичному інститутах м. Сталіно. Провідні виші країни надали суттєву допомогу при організації роботи українських вищих навчальних закладів. Так Московський державний університет надав конкретну допомогу Харківському університету у виділенні 10 тис. книг, географічних мап, обладнання фізичних та хімічних кабінетів. Московський енергетичний інститут допоміг у відновленні роботи Харківського енергетичного інституту [619, с.78–79].

У 1944 р. була реєвакуйована Академія Наук УРСР. Поверталися із евакуації театри, музеї, творчі працівники.

У 1943–1944 рр. республіка була перетворена у матеріально-технічну базу діючої армії. Тому розвиток промисловості товарів групи «Б», сільського господарства та соціально-побутової сфери розвивався досить повільно.

Проведення заходів евакуації об'єктів промисловості, сільського господарства, населення та створення нової промислової бази на сході країни не має аналогів у світовій історії. Сукупність грамотних управлінських рішень, самовідданої праці керівництва народногосподарського комплексу, героїзм робітників промисловості при проведенні евакуаційних заходів дали блискучий результат відновлення військово-промислового комплексу та забезпечення армії усіма видами постачання.

Завдячуючи праці радянських громадян, лише на одному патріотичному почутті при вкрай обмеженому центральному фінансуванні були відбудовані стратегічні галузі промисловості. Смертельна загроза Вітчизні, інтереси захисту Батьківщини вимагали від людей максимального напруження усіх фізичних і духовних сил, значного росту виробництва праці, підвищення оперативності, організованості в роботі. Закладені у свідомості народу постулати радянського патріотизму реалізувалися в трудовій діяльності усіх верств населення деїдеологізованим відчуттям любові до Батьківщини, захисту її незалежності в формі самовідданої праці задля великої Перемоги.

РОЗДІЛ V. РОЛЬ ТА МІСЦЕ РАДЯНСЬКОГО ПАТРІОТИЗМУ В АНТИФАШИСТСЬКОМУ РУСІ ОПОРУ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ у 1941–1944 рр.

5.1. Патріотизм у партизанському русі в Україні у 1941–1942 рр.

Радянський партизанський рух в Україні у роки Великої Вітчизняної війни – явище неоднорідне і багатовекторне. Виходячи із антагоністичного розшарування частини суспільства за класово-ідеологічними ознаками, партизанський рух набув риси ні національно-визвольного, а скоріше ідеологічного відтинку. Загальними рисами радянського патріотизму, які проявилися у партизанському русі, на нашу думку, слід визначити наступні: домінування усвідомленої комуністичної ідеологічної складовій у радянському патріотизмі виходячи із особливостей створення та комплектування партизанських формувань; стихійний, генетичний прояв любові до Батьківщини; ненависть до окупантів та зрадників із місцевого населення; ідеологічне неприйняття постулатів українського націоналізму;

- дружба народів СРСР.

Реалії народної боротьби створювали неоднозначну загальну картину партизанського руху. Драматичні події війни створили стійку діалектичну систему функціонування радянського патріотизму, яка на нашу думку, відображали протиріччя між:

- стихійним патріотизмом мас та організаційним хаосом початкового періоду формування партизанського руху;
- ідеологізованою формою радянського патріотизму учасників партизанського руху та відверто антирадянською позицією частини населення України (особливо у початково-організаційному періоді та під час партизанських рейдів у Західну Україну);
- соціально-територіальною, соціально-класовою та соціально-етнічною підструктурами соціальної структури суспільства учасників партизанського руху та місцевого населення.

Хронологічні рамки нашого дослідження дозволяють нам провести відповідну періодизацію зародження, розвитку та функціонування партизанського руху в Україні.

Перший період можна визначити як початково-організаційний. Він бере свій початок з виходу звернення 26 червня 1941 р. командування військами Південно-Західного напрямку та ЦК КП(б)У до населення окупованих територій та закінчується Постановою ДКО № 1837сс від 30 травня 1942 р. «Про створення Центрального штабу партизанського руху при Ставці ВГК» та Наказом НКО СРСР від 16 червня 1942 р. «Про сформування штабів партизанського руху».

Особливостями даного періоду були: відсутність координації щодо керівництва партизанським рухом з боку партійних та силових структур; вирішальна роль НКВС у створенні партизанських формувань; стихійне об'єднання у партизанські загони військовослужбовців РСЧА, бійців винищувальних батальйонів та залишків партійного апарату; розбалансованість соціальної бази підтримки партизанського руху внаслідок поразок РСЧА, розповсюдження антирадянських настроїв та накопичення у партизанських загонах переважно німецького контингенту; вірність ідеалам радянського патріотизму внаслідок особистих переконань, вкрай важкого психологічного стану знаходження на окупованій території та жорстокістю окупантів щодо учасників партизанського руху.

Слід зазначити, що для організації широкомасштабного й ефективного партизанського руху ні партійно-радянське керівництво СРСР, ні органи держбезпеки, ні військове командування виявилися фактично не готовими. Дослідник партизанського руху І. Старінов згадує, що у 1929–1933 рр. була створена досить досконала система щодо підготовки партизанських кадрів у п'яти спеціальних школах. В Україні було підготовлено понад 3 тисячі партизанських командирів та фахівців. Було закладено багато зброї та боєприпасів. Але у 1937 р. керівництво ЦК ВКП(б) оголосило про те, що завчасна підготовка партизанських кадрів – робота ворогів народу [763, с.166–

168]. Всю роботу особливих відділів (з 1937 року – 3-го відділу) НКВС і 5-го відділу Генштабу РСЧА вмиль було зведено нанівець. В наслідок сталінських репресій фактично були знищені кадри партизанської війни та звернута робота щодо підготовки баз та структури забезпечення існування партизанського руху [432, с.60].

У перші місяці війни вся діяльність, пов'язана з організацією партизанського руху, укомплектуванням створюваних формувань кадрами і оснащенням їх зброєю, часто мала імпровізований характер. Внаслідок невирішення питання про централізацію керівництва партизанською боротьбою займалися паралельно партійні організації, органи НКВС, військові ради і політуправління фронтів, політичні та розвідувальні відділи армій. Координація дій на вищому рівні була відсутня, більш того, спостерігалися численні випадки відверто інтриганських дій відносно конкурентів. Партійні органи, виходячи із постулату керівної ролі партії, апріорі вважали себе основним організуючим інститутом партизанського руху. Армійські політичні та штабні структури розглядали партизанський рух з позицій його утилітарно-практичного використання для потреб діючої армії. Що стосується НКВС, то ці органи бачили свою головну мету у веденні диверсійно-терористичної роботи спеціально підготовленими кадрами на окупованій території, переважно у великих містах і населених пунктах [457, с 43–55.,С. 44].

26 червня 1941 р. командування військами Південно-Західного напрямку та ЦК КП(б)У в своєму зверненні до населення окупованих територій основними завданнями партизанського руху визначені зруйнування залізничних колій та знищення ешелонів противника, складів, пошкодження телефонного та телеграфного зв'язку, вбивство військовослужбовців вермахту. Одночасно спостерігається чітка тенденція до перебільшення успіхів партизанського руху з метою підтримання високого рівня морально-психологічного стану військ та населення. У цьому ж зверненні безпідставно стверджується що в тилу противника діють десятки тисяч партизанів [219, с.82].

Але, незважаючи на зусилля партійного та військового керівництва щодо спрямування діяльності руху Опору, слід зазначити, що на початково-

організаційному етапі, основна роль у створенні партизанських формувань належала органам НКВС.

Основними формами цієї роботи були створення винищувальних батальйонів, як організаційного ядра розгортання партизанських загонів, формування партизанських загонів із кадрових військовослужбовців НКВС, підготовка диверсійних груп.

24 червня 1941 р. РНК СРСР ухвалено постанову «Про заходи по боротьбі з парашутними десантами і диверсантами противника у прифронтовій смузі», яка покладала на НКВС СРСР обов'язок розпочати формування винищувальних батальйонів (див. §. 6.1). Вже 25 червня 1941 р. відповідно до наказу з Москви при НКВС УРСР та його обласних управліннях були створені оперативні групи для боротьби з парашутними десантами і диверсантами противника, на які покладалися і завдання організації партизанських загонів. Саме ці установи зайнялися організацією при міських та районних відділах внутрішніх справ винищувальних батальйонів. Також велику участь у формуванні винищувальних батальйонів взяли партійні органи, громадські організації. Протягом 8-мі днів після початку бойових дій на території УРСР було створено 651 винищувальний батальйон загальною чисельністю особового складу 118 023 бійця [99, арк.3]. Для посилення винищувальних батальйонів були створені групи сприяння, до складу яких входили місцеві мешканці – робітники чи службовці, учнівська молодь, домогосподарки. Вони створювались на заводах, фабриках, в установах. При загонах також створювались групи винищувачів танків. За своєю структурою винищувальні батальйони наближались до армійських підрозділів. Соціальний склад винищувальних батальйонів був різноманітний. До них входили робітники, службовці, студенти, працівники НКВС і міліції тощо.

Зброєю та боєприпасами винищувальні батальйони забезпечувались зі складів Управління військового постачання НКВС СРСР або складів і баз Головного артилерійського управління Червоної Армії. Однак дефіцит зброї у винищувальних батальйонах був відчутним [858, с.13].

29 червня 1941 р. РНК СРСР та ЦК ВКП(б) видали спільну директиву партійним організаціям прифронтової смуги про перебудову всієї роботи на воєнний лад, в якій одним з найважливіших питань визнавалося створення на окупованій території партизанських загонів та диверсійних груп для боротьби з частинами ворожої армії та розпалювання партизанської війни [219, с.18]. Постановою від 29 червня 1941 р. було створено Особливу групу при наркомові внутрішніх справ [709, с.22–23]. Одним із завдань групи була організація партизанської боротьби у тилу противника. Начальникам усіх служб та підрозділів НКВС наказом для наркомату було зобов'язано надавати Особливій групі сприяння людьми, технікою, озброєнням для розгортання розвідувально-диверсійної роботи у тилу німецьких військ [382, с.197–198].

30 червня 1941 р. на засідання Політбюро ЦК КП(б)У були запрошені відповідальні працівники апарату ЦК, Раднаркому УРСР, НКВС. На створену за підсумками наради Оперативну групу на чолі з М. Співаком покладалося завдання організації мережі нелегальних партійних організацій, створення партизанських загонів, підбір і підготовка кадрів для боротьби в тилу ворога. Загальне керівництво згаданою групою здійснювали секретарі ЦК КП(б)У М.Бурмистренко і Д.Коротченко. Була забезпечена співпраця з 4-м управлінням НКВС УРСР і військовими радами Південно-Західного і Південного фронтів.

25 серпня 1941 р. оперативні групи НКВС були реорганізовані в 4-ті управління (відділи) з організації і керівництва бойовою діяльністю винищувальних батальйонів, партизанських загонів і диверсійних груп. До обов'язків цих органів входило керівництво створенням і бойовою діяльністю винищувальних батальйонів, партизанських загонів, диверсійних груп; організація забезпечення усіма видами постачання. 4-те управління НКВС УРСР очолив заступник наркома внутрішніх справ Т.Строкач [561, с.27, 29–31].

6 липня 1941 р. Президія Верховної Ради УРСР, Раднарком УРСР, ЦК КП(б)У оприлюднили звернення до українського народу, в якому закликали створювати партизанські загони, посилаючись на традиції українських

партизанів. Водночас велася робота щодо створення органів керівництва партизанським рухом [239, с.6].

18 липня директива від 29 червня була доповнена постановою ЦК ВКП(б) «Про організації боротьби у тилу німецьких військ». У ній партійні організації повинні були надати партизанській боротьбі «найширший розвій і бойову активність». Вказане на керівну роль партійних органів у підборі кадрів для організації партизанського руху, створення необхідних умов бойового та всебічного забезпечення для функціонування партизанських загонів та координації їх діяльності. [219, с.19–20].

З 5 липня 1941 р. розпочалася організація партизанського руху в окупованих районах УРСР. За дорученням ЦК КП(б)У заступник наркома внутрішніх справ УРСР Т. Строкач і начальник оперативної групи НКВС генерал-майор Петров терміново приступили до формування партизанських полків та диверсійних груп з числа працівників органів внутрішніх справ і міліції, які мали діяти у ворожому тилу на київському та уманському напрямках, де точилися найзапекліші бої [457, с.43–55,45].

Впродовж 18–24 липня 1941 р. було завершено створення 1-го і 2-го партизанських полків НКВС у складі 10 батальйонів кожний (понад 2 тис.). Перший партизанський полк на чолі з О. Чеховим кількістю 6 батальйонів був спрямований для дій у тилу німців на території Житомирської області [103]. Другий партизанський полк під проводом Платонова, а згодом В. Щедріна, кількістю 6 батальйонів наказали діяти у південно-східній Київщині. 5 вересня на базі 1-го і 2-го батальйонів 2-го партизанського полку з числа добровольців зі Сталінської області було організовано 12 партизанських загонів кількістю 437 бійців. Формування 3-го партизанського полку не було завершено [561, с.35].

Партизанські полки діяли у районах Новоград-Волинського, Корсуня, Городища, Черкас. Погано забезпечені зброєю, продовольством, радіозв'язком, ці загони не змогли виконати поставлених завдань [432, с.170].

Зусиллями НКВС у Сталінській області у вересні 1941 р. були сформовані 167 партизанських загонів чисельністю 2196 бійців, 112 диверсійних груп

чисельністю 316 осіб і 241 розвідагентури. Крім цього, для диверсійної роботи на залізничному транспорті Південно-Донецької і Північно-Донецької залізниць була створена 101-ша диверсійна група і залишено 112 агентів. У подальшому активними діями на території області відзначилися партизанські загони, створені дорожньо-транспортним відділом НКВС Північно-Донецької залізниці під керівництвом Б. Смолянова та Г. Іщенка [824, с.404].

У справі організації партизанського руху приклали свої зусилля й політоргани РСЧА. Директивою ГУПП ЧА № 00424 від 16 липня 1941 р. «Про організацію роботи в партизанських групах і загонах», поряд з питаннями організаційно-партійної та комсомольської роботи політичним структурам армії передбачалося: прийняття участі у відборі бійців партизанських та диверсійних груп; всемірна допомога обкомам і ЦК компартій союзних республік в озброєнні загонів і груп; організація попередньої підготовки партизанських груп до диверсійних дій в тилу противника; контроль за діями груп у тилу противника [218, с.46–47]. Один лише перелік оперативних заходів свідчить про повне дублювання функцій НКВС, що тільки додавало хаосу в організацію та керівництво партизанським рухом.

З введенням інституту воєнних комісарів, питання організації партизанського та підпільного руху з боку політичних структур армії було конкретизовано у директиві НКО СРСР і ЗНКО – Начальника ГоловПУ РСЧА № 090 від 20 липня 1941 р. «Про завдання воєнних комісарів, політпрацівників в Червоній Армії». Цим структурам ставилися завдання організації тісного зв'язку з місцевими партійними та радянськими органами щодо роботи серед населення окупованих областей та розгортання партизанського руху [218, с.51].

Завдання організації патріотичного виховання особового складу партизанських формувань було одним із пріоритетних напрямків роботи ГоловПУ РСЧА. Директивою ГоловПУ РСЧА № 205 від 19 серпня 1941 р. «Про роботу серед населення окупованих областей та партійно-політичному керівництві партизанським рухом» були визначені основні напрямки партійно-політичної роботи з партизанським рухом. Це насамперед: врахування

особливостей дислокації партизанських формувань з залученням до організації партійно-політичної роботи осіб, які володіють мовою регіону та мають досвід виховної роботи; надання права політвідділам щодо керівництва партійно-політичною роботою серед партизанів та узагальнення досвіду роботи з партизанським рухом; налагодження зв'язку з партизанськими формуваннями; розповсюдження друкованої продукції ГоловПУ РСЧА серед партизанів; організація радіозабезпечення інформаційної політики ГоловПУ РСЧА; розробка керівних вказівок для організації партійно-політичної роботи серед партизанського руху [218, с.69–70].

Відсутність єдиного центру керування приводило до загострення оцінок з боку відповідних відомств стосовно представників інших структур. Так, органи НКВС вважали, що некомпетентність армійських політпрацівників часто приводила до провалів у партизанському русі. Відсутність необхідних засобів у НКВС (літаків, продовольчого та речового забезпечення) суттєво обмежувало можливості чекістів [6, арк. 24–25].

Організаційне оформлення армійського політичного керівництва партизанським рухом відбулося на початку вересня 1941 р. у створенні при політуправлінні Південного фронту 8-го відділу, а при політуправлінні Південно-Західного фронту 4-го відділу. Ці структури у взаємодії із розвідувальними відділами штабів фронтів координували діяльність партизанських формувань.

Як наслідок цього організаційного хаосу, партизанський рух був об'єктивно приречений в основному на стихійне синергетичне формування. В цілому, як зазначено у листі резидента НКВС СРСР у Києві В. Карташова 21 серпня 1941 р., що «створенням партизанських загонів займаються усі: й парторгани ЦК, обкому, Разведупру, й НКВС, РПК. Безлад, відсутність керівництва, та обставина, що ніхто не несе відповідальності за ці загони, нерозуміння того, як вони будуть працювати» [224, с.17]. Такий стан організаційного безладу тривав досить довго. У доповідній записці наркома ВС УРСР В. Сергієнка від 6 березня 1942 р. зазначено: «Від усіх вказаних організацій маємо на лінії фронту велике скупчення

різних представників, котрі працюють у різнобій та заважають один одному» [6, арк.24].

Для більш ретельного аналізу особливостей розгортання та розвитку партизанського руху в Україні, слід враховувати специфіку позиції населення, як соціальної бази котра в підсумку визначає умови успішного функціонування партизанського руху у багатоманітності його форм [669, 671]. Згідно з матеріалами «особливої папки» ЦК КП(б)У, спочатку цивільне населення досить стримано відносилося до бойових спроможностей партизанських формувань, особливо на фоні нищівних поразок діючої армії. Радянські розвідники зазначали мотиви допомоги партизанам з боку населення, виключно як бажання позбавити загрози родинам внаслідок партизанських дій – адже у цьому випадку окупанти розстрілювали 8–10 осіб з населеного пункту [10, арк.76–77].

Акти знищення зрадників та представників окупаційної адміністрації викликали вкрай негативну реакцію населення. «Іноді поліцаїв вбивали. Але після такого подвигу проводилися облави на місці пригоди, бралися заручники з розрахунку за одного поліцая десять мешканців-чоловіків. Ціна життя поліцая ...для німців була на порядок дешевше арійської, але самим заручникам від цього не було легше. Люди проклинали бойовиків, які боролися з окупантами та зрадниками таким чином» [746, с.107–135,109].

Свою роль грав й фактор негативного сприйняття радянської влади певною частиною населення. Так, за класифікацією окупаційної влади ця категорія населення складала «досить значну меншість». Друга категорія була здатна до пристосування до будь-якої влади. Третю групу становили люди, які відкрито боролися з окупантами й поповнювали партизанські загони. Але абсолютна більшість населення зайняла позицію вичікування розвитку подій [90, арк.62–65].

Слід зазначити, що радянська влада недооцінила ступень латентності антирадянських настроїв населення України при організації та розгортанні партизанського руху. У західних областях УРСР у 1941–1942 рр. ці настрої були домінуючими [14, арк.1–25]. У 1942 р. на Волині підпільники-націоналісти

приймали активну участь у знищенні невеликих радянських розвідувально-диверсійних груп та прорадянські налаштованих українців [165, с.313]. 90% поліцаїв Луцького округу за своїм соціальним походженням були селяни, а за національністю всі – українці [868, арк.60].

У центральних та східних областях антирадянські настрої були розповсюдженими, хоча у цілому стриманими. Мешканці Києва напередодні окупації міста відверто висловлювали свої думки: «... немає у нашого народу такого настрою, щоб дати відсіч поганому німцю. Багато незадоволених є, особливо серед селян. Дали б землю селянам у власність, як раніше, так знав би він тоді, що захищати» [159, с.146].

У звіті про роботу Винницького підпільного обласного комітету КП(б)У про настрої населення досить обережно зазначено, що «населення тимчасово окупованих районів України було не в змозі підтримувати...партизан ні морально, ні матеріально. Більша частина його була залякана фашистським терором і лише незначна частина наважувалася на підтримку боротьби проти німецьких окупантів... Лише незначна частина...виступала на боротьбу проти німецьких загарбників у способи ...саботажу » [60, арк.9, 11].

В щоденнику М. Н. Попудренка 1 березня 1942 р. зазначено, що «...іноді кажуть, що мерзоти в нас багато. Правда, її виявилось більше, ніж можна було очікувати» [369]. До парадоксальних висновків щодо складного спектру настроїв населення дійшов О. Ф. Федоров: «Більшість населення незадоволене приходом німців...Але деяка частина настроєна проти Червоної армії і радянської влади. Були випадки, коли німців зустрічали квітами, хлібом-сіллю...Ще одна загадка: розкуркулені, священики та інші особи нерідко виявлялися патріотами...І в той же час здавалося, наші люди, навіть комуністи, ставали наволоччю...» [817, с.44].

Відповідні деформаційні тенденції у патріотичної свідомості населення були викликані крім жахів колективізації та сталінського терору 30-х рр. й діями карально-репресивних органів. Першими діями органів НКДБ на початку німецько-радянської війни стали заходи щодо нейтралізації виступів

антирадянськи налаштованого елемента. Вже 22 червня 1941 р., відповідно до директиви НКДБ СРСР №127/5809 органи держбезпеки отримали завдання привести у готовність весь оперативно-чекістський апарат, провести вилучення контрреволюційного та шпигунського елемента, який перебував у стадії розробки, забезпечити своєчасне розкриття і попередження всіх шкідницько-диверсійних актів у системі народного господарства, на оборонних підприємствах [561, с.32]. Результатом таких дій стала масова жорстока розправа з політичними в'язнями у ряді міст України, що зовсім не додало авторитету більшовицькій владі і навіть викликало лють населення (див. § 4.1). Відповідно, у західних областях України з початком війни розпочалися ряд повстань. Наприклад, у Підгайцях Тернопільської області місцеві мешканці, озброєні господарським реманентом, роззброїли відступаючих червоноармійців. Один працівник залізниці влаштував катастрофу потягу з бійцями військ НКВС, що рухався до Підгайців [821, с.198].

Про ступень обмеженої підтримки партизанського руху населенням свідчать наступні цифри. В Україні з серпня 1941 р. до 26 липня 1942 р. органи держбезпеки залишили в тилу і перекинули 778 партизанських загонів 622 диверсійні групи (28 753 чол.). Але станом на 25 серпня 1942 р. підтримувало зв'язок лише 216 [457, с.46–47]. 6 березня 1942 р. нарком внутрішніх справ УРСР В. Сергієнко направив секретареві ЦК КП(б)У Д. Коротченку доповідну, в якій зазначалося, що з серпня 1941 р. до 1 березня 1942 р. НКВС УРСР сформував 1874 партизанських загони чисельністю 29307 та заслав у тил ворога 776 агентів-одинаків та зв'язкових з партизанськими загонами – понад 30 тисяч чоловік. У доповідній записці НКВС СРСР повідомлялося, що на 1 травня 1942 р. в Україні діє 37 партизанських загонів з 1918 учасниками [224, с.11]. Тобто йдеться про 7% партизанів, що вижили. І. Старінов подає інформацію, що в Україні на 26 червня 1942 р. із 778 партизанських загонів діяло лише 22 (3310 чоловік) [763, с.165–177,118]. За даними проф. В. Короля до літа 1942 р. в УРСР діяло лише 2 тис. партизан. Майже 30 тис. учасників руху Опору загинули, потрапили в табори смерті або були змушені зректися від боротьби [587, с.171]. Попри невелику

розбіжність цифр, без сумніву можна сказати, що перший рік війни був вельми невдалим для розгортання партизанського руху. Як свідчать цифри, населення на окупованих німцями територіях не поспішало йти до партизанських загонів і підтримувати партизанський рух. Більш того, однією із причин активної співпраці з німцями частини населення та створення місцевої поліції, один із керівників партизанського руху М. Попудренко вважав недостатню кількість партизанських загонів [369].

До цього аналізу також слід додати пасивну реакцію на участь у збройному русі Опору значної частини призовників та колишніх військовослужбовців, які залишилися в УРСР в окупаційний період.

Більш того, у низці випадків населення приймало активну участь у допомозі окупантам у знищенні партизанських формувань та диверсійних груп. 13 жовтня 1941 р. німецький комендант тилового району № 553 повідомляв, що місцеве населення охоче співпрацює з німцями і багаторазово доносило їм про євреїв і комуністів, які ведуть боротьбу проти Німеччини [95, арк. 4].

В «Оголошенні військового коменданту м. Запоріжжя» від 17 травня 1942 р. зазначено: «На протязі останніх тижнів більшовики спустили або переправили через фронт в різних місцевостях Східної України парашутистів, саботажистів, шпигунів і партизанів, що мали при собі радіопередатчики і радіоприймачі. Багатьох з цих шпигунів, саботажистів і партизанів пощастило знищити в найкоротший строк при дійовому сприянні населення» [148, с.17]. Німецька листівка під назвою «Німеччина нагородить усіх, хто помагатиме нищити партизан» наводить такі факти заохочення місцевого населення: «Вже у вересні 1941 р. наділено селян в генеральному окрузі «Дніпропетровськ», що помагали нищити партизан – 200 га землі...У другій половині квітня 1942 р...54 родини одержали 64 га землі» [107, арк.25].

Фактично була зірвана робота щодо переведення винищувальних батальйонів до партизанських формувань. Наприклад із 1151 бійця особового складу 7-мі винищувальних батальйонів Дніпропетровської області погодилося стати партизанами лише 610 бійців (52%) [77, арк.37–71]. Із 111 бійців

Васильківського винищувального батальйону дали згоду на участь у партизанському русі лише 50 чоловік [75, арк.138].

Причинами невдалого переведення винищувальних батальйонів до партизанських формувань були: неготовність до партизанських дій внаслідок незадовільного відбору особового складу (наявність бійців лише двох вікових категорій: до 17 та старше 50 років); відсутність планової бойової підготовки з особовим складом батальйонів; залишковий принцип забезпечення зброєю та видами технічного та тилового забезпечення; відсутність військової освіти у командного складу батальйонів; низький рівень військової дисципліни та політико-виховної роботи; незадовільний стан роботи щодо переведення батальйонів до партизанського руху [75, арк.43–44].

Зміни настроїв населення щодо партизанського руху відносяться до зими 1941–1942 рр. По-перше, вони пов'язані насамперед з поразкою німецьких військ під Москвою. Була доведена здатність Червоної армії до перемог. Більшість населення вже не вважало крах радянської системи очевидним. Відповідно не було необхідності пристосування до умов жорсткого окупаційного режиму, так як це могло бути загрозливим у випадку повернення радянської влади.

По-друге, насильницькі дії та масові страти гітлерівцями місцевих жителів поступово ставали причиною формування стійкої соціальної бази руху Опору. Своєрідним акордом політики тотального терору в початковій фазі війни став циркулярний лист Кейтеля про посилення боротьби з повстанським рухом на окупованих територіях. Цікаво, що в документі, на одному рівні загрози для окупантів були «комуністичний повстанський рух» і «націоналістичний та інші кола». Фельдмаршал вимагав у зародку придушити незадоволення, з першого ж приводу слід негайно вжити найжорстокіших заходів, щоб утвердити авторитет окупаційної влади і запобігти подальшому поширенню руху [477, с.84]. На початку листопаду 1941 р. за співпрацю з партизанами було спалено перше українське село Баранівка Миргородського району Полтавської області, частина його мешканці – розстріляна [106, арк.160]. Відбувалися корені зміни настроїв відносно німецької аграрної політики. У 1941 р. багато колгоспників чекали, що

земля господарств буде розподілена. Проголосивши ліквідацію колгоспів, німці фактично змінили їх так званими громадськими господарствами, схожими на радянські колгоспи [671, с.144].

Характерною особливістю відношень населення та партизанів була відсутність зафіксованих конфліктних ситуацій, які пов'язані з фактами насильницьких дій та реквізиції продовольства та майна з боку партизан до населення. Це свідчить, по-перше, про стійкі моральні основи учасників партизанського руху самого складного періоду його формування. По-друге, основне питання виживання партизанських формувань не передбачало створення зайвих конфліктів з місцевим населенням.

Незважаючи на низку несприятливих факторів, вже початок партизанських дій викликав серйозну стурбованість німецького командування. Начальник Головного штабу фон Браухіч 25 жовтня 1941 р. видав «Спеціальну інструкцію про боротьбу з партизанами» де констатував факт того, що «російські партизани наносять удар не тільки по легким військовим частинам та з'єднанням, але й руйнують постачання військ, військові споруди та зв'язок у районах. Звідси завдання усіх військових частин та військових з'єднань у східних областях – виявлення та знищення партизан» [107, арк.12]. Командувач 6-ої армією групи армій «Південь» фельдмаршал В. фон Рейхенау в низці своїх наказів жовтня – листопаду 1941 р. категорично вимагав від командирів публічно вішати партизанів, які потрапили в полон, поза залежністю від статі. До помічників партизанів застосовувалося спалення будинків родини та розстріли. Фельдмаршал особисто відслідковував усі випадки знищення більш 10 партизанів [561, с.76]. Командування 48 танкового корпусу у своєму «Керівництві по боротьбі з партизанами» вимагало: «Партизан...у полон не брати та не розстрілювати а вішати» [107, арк.10].

Нацистські репресії викликали відповідну реакцію партизанів. Об'єктами їх бойової та диверсійної діяльності стали поряд з військовослужбовцями вермахту, тилова інфраструктура військ та комунікації, структурні елементи німецької окупаційної адміністрації та її суб'єкти.

Крім того, диверсійна діяльність партизан була спрямована й на господарські та природні об'єкти, які залишилися на окупованій території. Наказом начальника охорони військового тилу Південно-Західного фронту полковника Рогатина «Про організацію диверсійних груп з боротьби з ворогом» від 21 липня 1941 р. одним із завдань груп повинне було стати «підпалення лісових масивів, прилеглих до комунікаційних ліній противника та хлібних ланів» [78, арк.34–35]. В звіті поліції безпеки та СД Німеччини «Про положення в окупованих областях СРСР» від 17 квітня 1942 р. вказано на арешт 19 підпільників та партизан, які перед відступом РСЧА із Києва організували вибух на ковбасної фабрики, вивели з ладу сільгоспмашини та трактори, знищували запаси збіжжя [224, с.82–83]. Крім того, для протидії партизанському руху, перед війною з СРСР у вермахту були створені 9 дивізій охорони тилу. У складі групи армій «Південь» діяло 3 дивізії для прикриття найбільш важливих об'єктів та комунікацій [684, с.15].

Відносно низька ефективність партизанського руху у початковому періоді пояснюється також й фактором ізоляції партизан від оточуючого соціуму в районах їх розташування. Особливістю формування партизанських загонів була їх відносно однорідна соціальна база, яка включала в себе бійців винищувальних батальйонів, колишніх партійних та радянських функціонерів та бійців та командирів РСЧА, які вийшли із оточень та втекли із полону.

Партійні документи свідчать, що «у більшості це був комсклад РСЧА. Ця частина ... «іногородців» у селах і містечках була найбільш готовою до рішучої...боротьби проти фашистів-загарбників» [60, арк.12]. За даними головного штабу вермахту «банди (партизанські загоны) формуються із колишніх російських військових частин, російських солдатів...О чолі банд стоять раніше залишені на місцях або закинуті повітряним шляхом офіцери та комісари або кадрові працівники адміністрації, поліції, партії та НКВС» [91, арк.4–5]. За даними відділу кадрів Центрального штабу партизанського руху від 28 лютого 1944 р. у створенні та розвитку партизанського руху прийняло участь 10227 офіцерів Червоної армії (для порівняння: вчителі сільських та міських шкіл –

3792, директори підприємств – 915, робітники прокуратури – 166, представники органів НКВС-НКДБ, міліції – 3350) [219, с.472].

Відомий український дослідник А. Чайковський вважає що основою партизанського руху були селяни та робітники, які вели свою патріотичну боротьбу під комуністичними гаслами [817, с.250]. На нашу думку цей науковий дискурс лише розкриває ті або інші сторони та особливості соціальної бази всенародного партизанського руху в Україні.

Поряд з безумовно величезним організаційним обсягом робіт щодо формування партизанських загонів з боку НКВС, слід зазначити й таку характерну рису формування партизанського руху як стихійність. Факти відвертих провалів роботи щодо організації партизанських загонів з боку партійних керівників були непоодинокі внаслідок їх панічної втечі з частинами РСЧА [224, с.19–20].

Об'єднання у партизанські групи та загони колишніх військовослужбовців, партапаратчиків та НКВСівців мотивувалося складною гаммою відчуттів, де були тісно переплетені боротьба за виживання в умовах крайньої жорстокості німців до учасників партизанського руху та генетичний патріотизм, збереження власного життя та ненависть до загарбників, бажання помститися за смерть рідних та бойових друзів. Фактично для партизанів, яких нацисти не вважали комбатантами, існувала лише можливість героїчної загибелі в бою з ворогом. Дилема у вигляді полону, на відміну від воїнів РСЧА, просто не існувала.

Не останню роль у цьому спектрі грав й чинник радянської патріотичної свідомості, як відданість тому ладу, який сприяв реалізації людини у прогресивному напрямку соціальної мобільності у системі соціальної стратифікації радянського суспільства.

Звідси витікали інші аспекти, які не сприяли налагодженню ефективного зв'язку з місцевим, переважно сільським населенням. В складі партизанських загонів була відносно велика доля мешканців міст у переважно сільському оточенні. Також впливав фактор їх зв'язку з ВКП(б) та НКВС. Але ця суперечна конструкція, яка заважала партизанам у налагодженні відносин з місцевим

населенням, одночасно сприяла досить високій ступені їх згуртованості та вірності радянської Батьківщині. Причому вірність та відданість соціалістичної Батьківщині була дійсно щирою. Так наприклад, у щоденнику командира Чернігівського партизанського з'єднання М. Н. Попудренко, поряд з записами суто особистісного, навіть інтимного характеру є й такі: «22 вересня 1941 р....Київ залишений Червоної армією...Але перемога буде за нами...22 листопада 1941 р....Бої йдуть на підступах до Москви...Я не виключаю, що Москва буде залишена, але перемога залишиться за нами. За нами правда, за нами народ» [369].

Характерно, що відданість комуністичним ідеалам відображалася навіть у назвах партизанських загонів. Наприклад, загін «Перемога або смерть», якій був сформований із представників партійно-комсомольського активу м. Києва, мав ще назву 1-й комуністичний партизанський загін (практично весь загинув у боях. Залишки з'єдналися з 27 армійським корпусом генерал-майора П. Д. Артеменка) [381, с.34–35]. Сформований у серпні 1941 р. С. Ковпаком загін носив ім'я В. І. Леніна. Партизанський загін під командуванням О. Сабурова, який був сформований у листопаді 1941 р. мав назву «Ім. 24-ої річниці РСЧА». Чернігівське-Волинське партизанське з'єднання О. Федорова починалося зі сформованого 5 вересня 1941 р. обласного партизанського загону ім. Й. Сталіна. 25 червня 1941 р. шахтарями Донбасу був сформований 1-й Сталінський партійний загін. Партизанське з'єднання Остерського району Чернігівської області на 1 квітня 1942 р. включало у свій склад загоони імені М. Щорса, Й. Сталіна, К. Ворошилова. Патріотичні уподобання партизан того часу розкривають назви загонів «За Батьківщину!», «Смерть фашизму!», «Переможці» [239, с.50,53,57,85].

Прикладом відверто прокомуністичної спрямованості патріотизму партизан слугує й текст присяги одеських партизан: «Я громадянин Радянського Союзу, вірний син героїчного радянського народу, червоний партизан, даю урочисту клятву, що буду рішучим, безжалісним до ворога, не випущу з рук зброю, доки останній фашист не буде знищений на нашій землі. Не шкодуючи крові й життя,

за спалені міста і села, за смерть дітей наших, за муки, насильства і знущання над моїм народом – клянусь мстити ворогові жорстоко, нещадно, невтомно. Кров за кров, смерть за смерть! Я клянуся, що скоріше помру в жорстокому бою з ворогом, ніж віддам себе, свою сім'ю, свій радянський народ у рабство кривавому фашизмові» [380, с.119]. Звертає на себе увага, щодо проголошення ідеологічних констант, які притаманні взагалі пропагандистським конструкціям того періоду. Наголошується на вірності радянському народу та ненависті до загарбників. Особливістю присяги є відсутність посилянь на комуністичну партію та Сталіна. Характерною рисою тексту присяги є звернення до сімейних цінностей, що свідчить про процеси своєрідного «олюднення» пропагандистських штампів.

Іншою характерною, притаманною лише партизанському рухові особливістю початкового періоду була відносна імперативність патріотичного виховання. Незважаючи на наявність багатьох центрів керівництва партизанським рухом у початково-організаційному періоді (органи партії, НКВС, армія, штаби партизанського руху) політичне виховання у партизанських загонах, на відміну від армії, переважно залежало від конкретних умов дислокації, особистості керівника конкретного загону, стану військової дисципліни, напруженості бойових дій. Як правило, патріотичне виховання у партизанських загонах не несло на себе відбиток заформалізованості партійної та комсомольської роботи на будувалося на наступних напрямках: забезпечення безперервного зв'язку населення окупованих територій з радянською владою з метою роз'яснення завдань громадян СРСР у вітчизняній війні; розкриття звірачої сутності німецького нацизму, виховання ненависті до німецьких загарбників; розправа особами, які встали на шлях співробітництва з окупаційною владою.

Нарешті, сам факт існування збройного протистояння окупантам у тилу противника мав величезне значення для визначення патріотичної позиції населення.

Партизанські загони у тилу ворога на окупованій території були єдиною ланкою, яка зв'язувала її з радянською владою. Саме тому значну складову патріотичної діяльності партизанських загонів становила пропагандистська та агітаційна робота.

Слід зазначити, що пропагандистська робота партизанських загонів серед населення окупованої України залежала від багатьох чинників. По-перше, це настрої населення. Німецька пропаганда стверджувала, що абсолютна більшість населення України прихильно ставиться до окупаційної влади. Радянська пропаганда зазначала факт розгортання масового партизанського руху. По-друге, відсутність достатньої кількості необхідного пропагандистського апарату. Переважна більшість кадрового та самодіяльного активу пропагандистів, патріотично налаштованого населення були призвані до лав Червоної армії та були евакуйовані в тил. Так, дбаючи про збереження інститутів державності УРСР в евакуації, у вересні 1941 р. було розроблено відповідний план щодо функціонування в радянському тилу українських державних, політичних, громадських і культурних організацій. Згідно нього на схід було евакуйовано і головні структури агітаційно-пропагандистського апарату України: відповідні відділи ЦК КП(б)У, Головліт, Радіокомітет, радіотелефонну агенцію (РАТАУ), Управління у справах мистецтва, творчі спілки, редакції газет. Відповідно, для відновлення та організації роботи щодо патріотичного виховання був потрібний час [513, с.148]. По-третє, виникали труднощі, які були пов'язані з відсутністю технічних засобів пропаганди. По-четверте, пропагандистська робота велась в умовах величезного ідеологічного тиску противника.

Виходячи з цього, основними формами патріотичної пропаганди партизанських формувань серед населення окупованих територій, на той час, були переважно розповсюдження центральної та армійської друкованої продукції та усна пропаганда.

- Так згідно директиви ГоловПУ РСЧА № 161 від 26 липня 1941 р. «Про створення газети для окупованих областей України» члени військової ради Південно-Західного фронту повинні були створити спеціальну газету «За

Радянську Україну!» Розповсюдження газети накладом 300 тис. примірників планувалося через партизанські загони [219, с.54]. В період з червня 1941 р. по липень 1942 р., за даними організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У від 30 вересня 1942 р. за допомогою партизанських загонів було розповсюджено 111 номерів газети «За Радянську Україну!» загальним накладом 20 млн. примірників [219, с.201].

Крім того, фактично кожний партизанський загін видавав друковані газети: «Партизан», «Червоний партизан» та інші. Так, за свідченнями М. Н. Попудренка «25 грудня 1941 р...4. Створили типографію та провели велику політичну роботу серед трудящих» [329].

Ефективність цих заходів на протязі перших місяців війни була вкрай низка. У грудневому донесенні 1941 р. політуправління Південного фронту зазначено: «За браком об'єктивної інформації в багатьох районах панує розгубленість. Радянські листівки туди не доходять, а гітлерівська пропаганда працює невпинно» [817, с.39].

Але, вже у донесенні політуправління Південно-Західного фронту Головнокомандувачу Південно-Західного напрямку «Про діяльність партизанських загонів у прифронтовій смузі» від 1 лютого 1942 р. зазначено, що «політуправлінням фронту...за другу половину січня розповсюджено 5500000 листівок до партизан та населення окупованих територій...Значна кількість листівок розповсюджена через партизанські загони та групи, які діють у тилу противника». Крім листівок, які надходили з ГоловПУ РСЧА, політуправління фронту додатково розробило та розповсюдило на окупованій території України 10 листівок [219, с.229].

Велика увага приділялася усній пропаганді: «...крім розповсюдження листівок, кожній групі, яка іде на операцію або диверсію, дається завдання проводити індивідуальні та групові бесіди серед населення...» [4, арк.7]. Так, агітатори партизанського загону ім. К. Ворошилова за шість місяців 1942 р. провели серед населення 3 мітинги, 10 зборів, 8 першотравневих бесід, 20 інформувань Радіоінформбюро, агітували за невиконання вимог щодо сплати

німецьких податків. У результаті, за даними цього загону, села Серова, Кожанка, Петрятинка, Сеножатное, Кріуша не здали ані м'яса, ані хліба окупантам [513, с.148].

Патріотична позиція партизанських загонів проявлялася також й у реакції на факти співробітництва населення окупованих регіонів з нацистською владою. На компроміс чи вимушені контакти з окупантом пішло близько мільйону населення України. За аналітичними висновками радянських партійних органів «до числа українців, які працювали в органах фашистської влади відноситься та частина українського населення, котра при радянській владі мало підлягала вихованню та елементи, ображені на радянську владу. Частково до цієї категорії належали особи із колишнього радянського активу, іноді навіть члени ВКП(б)...Більшість українського населення відмовилося від участі у створених органах влади» [60, арк.12–13]. Але співпраця населення з окупантами викликали появу наказу НКВС УРСР № 3320/СВ від 30 листопада 1941 р. «Про заходи з ліквідації фашистської адміністрації на тимчасово окупованій противником території УРСР», де вказано, що «органи НКВС керуючи партизанською, диверсійною та розвідувальною діяльністю в тилу ворога не приділяють необхідної уваги знищенню місцевої фашистської адміністрації». З цією метою вимагалось «негайно організувати систематичне ...знищення фашистської адміністрації та їх майна, особливо старост, бургомістрів, керівників поліцейських органів та агентури гестапо». Органам визначалося завдання створення терористичних груп складом 3–5 осіб для проведення цих акцій [196, с.371–372].

Таким чином, важливу роль щодо розгортання радянського партизанського руху в Україні під час війни відіграли органи НКВС-НКДБ. У 1941–1942 рр. роль цих органів була визначальною.

Поряд з організаційними досягненнями НКВС, слід зазначити й стихійне об'єднання радянських громадян у партизанські загони, що слугувало прикладом інтуїтивного, генетичного патріотизму, якій мав яскраво виражену радянську ідеологічну спрямованість.

Незважаючи на особисту активну патріотичну позицію керівників та учасників партизанського руху, неузгодженість питань організації та координації зусиль з боку воєнно-політичного керівництва країни, індиферентна, а у ряді випадків відверта ворожа реакція місцевого населення до партизанів, не дозволили у повному обсязі ефективно використати потенціал збройного Опору народу. Слід погодитися з висновками українського дослідника Ю. Ніколайця, що «...твердити можна про те, що ні радянські партизани, ні національні партизанські об'єднання не мали всенародної підтримки на території України» [669, с.37]. Фактично, у 1941–1942 рр. партизанські дії носили характер розрізнених бойових та диверсійних дій, частково ізольованих один від одного партизанських загонів.

Враховуючи об'єктивні складності функціонування партизанського руху у початковому періоді його існування, результати партизанської боротьби за 1941 – першу половину 1942 рр. свідчать про суттєвий внесок у справу загальної боротьби з нацизмом. Начальник Українського штабу партизанського руху (УШПР) Т. Строкач у своїх мемуарах зазначав: «На день створення УШПР ми мали такі відомості: за рік війни українські партизани вбили й поранили близько 30000 гітлерівських солдатів і офіцерів, пустили під укіс 85 ешелонів, висадили в повітря десятки мостів» [380, с.157]

Таким чином, незважаючи на складність та неоднозначність розвитку воєнно-політичної обстановки на початковому періоді війни, сам факт збройного протистояння комуністичного руху Опору чітко визначив пріоритети патріотичної позиції той частини народу, яка своїми жертвними діями заклала основи перебудови свідомості населення України та слугувала прикладом честі та гідності, вірності військовому обов'язку, патріотизму та звичайної людської порядності.

5.2. Вплив радянського патріотизму на розвиток партизанського руху у 1942–1944 рр.

На протязі першого року війни між партійними, армійськими та структурами НКВС йшла боротьба за важелі впливу та контролю за партизанським рухом. К середині 1942 р. партійна номенклатура в цілому переграла чекістів та частково військових у боротьбі за вплив на партизанський рух.

Другий період партизанської війни хронологічно охоплює часові рамки від створення Українського штабу партизанського руху (УШПР) 16 червня 1942 р. до 23 грудня 1944 р., коли рішенням ЦК КП(б)У УШПР був розформований.

Особливостями цього періоду були:

- переключення партійних органів на безпосереднє керівництво партизанським рухом;
- підпорядкування партизанських формувань штабам партизанського руху;
- залишення за НКВС функцій підготовки фахівців вузької спрямованості та підпорядкування спеціальних диверсійних груп;
- створення резерву партизанських сил.

На відміну від 1941–1942 рр., партизанський рух набуває рис цілеспрямованого та організованого руху Опору з координацією основних зусиль та влітку 1943 р. фактично перетворюється у партизанський фронт в тилу ворога. У цей період в оперативне мистецтво вводяться нові форми бойового застосування крупних партизанських формувань – рейди по тилах противника.

30 травня 1942 р. постановою ДКО при ставці ВГК було створено Центральний штаб партизанського руху на чолі з П. Пономаренком. Нове управлінське формування включало в себе ряд структурних підрозділів, у тому числі й Український штаб партизанського руху при військової раді Південно-Західного напрямку, якій був сформований згідно наказу НКО СРСР № 00125 від 16 червня 1942 р. Очолив штаб майор держбезпеки Т. Строкач. Фактично, УШПР був створений як між фронтний орган координації дій армії та

партизан. Тому виникла відповідна проблема подвійного підпорядкування: з питань загального керівництва УШПР був підпорядкований ЦШПР, з питань забезпечення видами постачання – військової раді Південно-Західного напрямку. 29 червня 1942 р., у зв'язку з ліквідацією Південно-Західного напрямку, УШПР набув статусу республіканського штабу у структурі ЦШПР з обов'язковою координацією дій з командуванням Південно-Західного та Південного фронтів [219, с.114–116].

Відбувається організаційне оформлення партизанського руху при його централізованому управлінні. У спільному наказі начальника управління НКВС УРСР в.о. наркома внутрішніх справ майора держбезпеки С. Савченка та начальника УШПР майора держбезпеки Т. Строкача від 7 липня 1942 р. зазначалося, що керівництво партизанською боротьбою відтепер здійснюється УШПР, а УНКВС негайно має передати за територіальністю начальникам відповідних оперативних груп, фронтів та армій усі партизанські загони, що знаходяться як за лінією фронту, так і в тилу противника. Тобто партизанські загони з підпорядкування НКВС передавалися до УШПР [224, с.14–15].

Згідно даним ЦШПР, які він надав Ставці Верховного Головнокомандування 3 липня 1942 р., станом на 1 липня Український фронт партизанського руху включав у себе 238 партизанських загонів та груп загальною чисельністю 12133 особи. Зазначено, що суттєве (майже 4-х кратне) збільшення чисельності партизан пов'язане з всенародним розмахом партизанського руху в Україні та виходу на зв'язок раніше сформованих партизанських загонів [219 с.119]. За мемуарами Т. Строкача «під час створення Український штаб партизанського руху взяв на облік 1438 загонів, загальною чисельністю 30 049 бійців» [380, с.157]. Цікаво, що згідно зведеним даним ЦШПР на 1 листопада 1942 р. в УРСР діяло вже 55 партизанських загонів та груп загальною чисельністю партизан 6350 осіб [219, с.168]. На 1 січня 1943 р. за даними ЦШПР в УРСР діяло 63 загони та групи з чисельністю партизанів 8926 осіб [219, с.264]. Поряд з визнанням факту відродження партизанського руху, слід, на нашу думку, враховувати вірогідність банальних

приписок як на рівні партизанських загонів так й на рівні штабів, з метою обґрунтування існування будь-якої бюрократичної структури. Тільки станом на 7 квітня 1943 р., за даними першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова чисельність партизан наблизилася до 15 тис. в 74 партизанських формуваннях [219, с.355].

Створення єдиного центру керівництва сприяло чіткої регламентації діяльності партизанського руху. Так розпорядженням начальника ЦШПР «Про розмежування діяльності штабів фронтів партизанського руху» від 5 липня 1942 р. у зону відповідальності УШПР включені партизанські формування операційних напрямків Південно-Західного, Південного фронтів, а також областей Західної України, партизанські загони Криму та Молдавської РСР. Постановою ДКО № 2635с від 17 грудня 1942 р. партизанські загони Криму були підпорядковані уповноваженому ЦШПР з Кримської АРСР [219, с.121–122,180]. Цикл розпоряджень ЦШПР удосконалював організацію видів забезпечення (медично-санітарного, кадрового, бойового) [219, с.122–125].

Були відпрацьовані питання організації взаємодії між армією та партизанським рухом. З цією метою УШПР створив армійські оперативні групи при 1-ої, 62-ої, 63-ої, 64-ої арміях Сталінградського фронту [219, с.126]. Згідно наказу НКО СРСР № 00189 «Про завдання партизанського руху» від 5 вересня 1942 р. основним завданням було визначено організація взаємодії армії та партизанського руху [219, с.132]. Після наказу НКО СРСР від 5 вересня 1942 р. №00189 «Про завдання партизанського руху» постановою ДКО №2541сс від 26 вересня 1942 р. були створені представництва штабів партизанського руху при фронтах [219, с.172]. 11 лютого 1943 р. наказом начальника ЦШПР представництво ЦШПР при Південно-Західному фронті підпорядковане УШПР [219, с.270].

У нескінченні організаційно-штатні експерименти вніс свою лепту й ЦК ВКП(б). Так наприклад, «для безпосереднього керівництва партизанським рухом в Україні», постановою ЦК ВКП(б) від 2 жовтня 1942 р. був створений нелегальний ЦК КП(б)У [219, с.149]. За задумом, цей орган повинен був

покласти на себе функції організації взаємодії підпілля та партизанів безпосередньо на окупованій території. Для цього, постановою ДКО № 2403 від 11 жовтня 1942 р. «Про партизанський рух на Україні» визначені заходи для «розгортання всенародного партизанського руху». З метою координації зусиль підпілля та партизанського руху планувалося закинути на територію окупованих областей УРСР оперативні групи ЦК КП(б)У та УШПР у складі партійних робітників та фахівців з партизанської війни [219, с.156]. Але ефективність цієї структури була досить низькою. Склад цього органу включав в себе переважно партійних функціонерів та представників партизанського руху, які внаслідок знаходження в тилу противника просто були не в змозі впливати на його рішення. Поряд з легально існуючим ЦК КП(б)У поява ще однієї структури лише ускладнювала систему управління. За час свого існування підпільний ЦК прийняв 310 рішень, які у кінцевому результаті не вплинули на розвиток партизанського руху [817, с.101]. Нелегальний ЦК КП(б)У в своїх рішеннях фактично дублював директивні положення наказів УШПР та директив ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У щодо керівництва партизанським рухом. Стратегічні рішення щодо українського партизанського руху приймалися в інших структурних підрозділах та за їх виконання остаточною відповідальність ніс УШПР.

26 листопада 1942 р. ДКО уточнив питання структури та штатів УШПР, яка набула свого остаточного організаційно-штатного оформлення [718, с.178].

7 березня 1943 р., постановою ДКО ЦШПР був розформований. Функції керівництва партизанським рухом були покладені на ЦК компартій та штаби партизанського руху. Наприклад УШПР отримав виключне право на представництво при штабах фронтів, які діяли на операційних напрямках УРСР [219, с.277–278]. Але вже 17 квітня 1943 р. постановою ДКО № 3195сс ЦШПР був відтворений. Особливістю цього рішення було те, що керівництво партизанським рухом на окупованій території Української РСР покладалася на ЦК КП(б)У та УШПР, котрий був виведений із підпорядкування ЦШПР [219, с.281].

Незважаючи на численні експерименти, побудована організаційно-штатна структура у партизанського руху все ж залишала відповідну відомчу систему підпорядкування. У 1942–1944 рр. фактично діяли 3 види червоних партизанських формувань: партизанські загони, які були підпорядковані УШПР, групи й загони 4-го управління НКВС–НКДБ СРСР, загони Головного розвідувального управління [224, с.269].

Але, створена організаційна побудова партизанського руху дозволяло здійснювати відносно стійке управління партизанським рухом та створювало систему противаг між відповідними структурами при головній ролі партійних органів у керуванні комуністичним рухом Опору.

Централізація управління партизанським рухом сприяла зміцненню рівня військової дисципліни, координації зусиль у бойовому управлінні та координації дій з частинами Червоної армії. Командувач окупаційними збройними силами України у своєму листі до підлеглих від 27 вересня 1942 р. зорієнтував військовослужбовців на той факт, що «у деяких бандах може посилитися суворе керівництво та сувора дисципліна» [107, арк.5].

Відродження партизанського руху відбувалося на фоні принципових змін у суспільної свідомості українського населення. Антинацистські настрої, які вперше проявили себе після перемоги РСЧА під Москвою, проявляли чіткі тенденції до зростання. Корінні зміни у настроях населення відбулися після поразки німецьких військ під Сталінградом. У постанові ЦК КП(б)У від 15 липня 1943 р. «Про стан і подальший розвиток партизанського руху в Україні» зазначено, що «особливо виріс партизанський рух під час наступу Червоної армії взимку 1942/43 рр. Натхненне успіхами радянських військ, населення окупованих районів стало більш активно підніматися на збройну боротьбу проти німецьких поневолювачів» [219, с.378–379].

Народний характер партизанського руху вимушені були визнати й нацисти. У «Основних положенням з боротьби з партизанами» у розділі «Пропаганда» кінцевим завданням було визнано «придушення ідей партизанської боротьби, як ідей народного руху» [107, арк.28].

За висновком професора Каліфорнійського університету в Берклі Мартіна Маля : «...коли радянські частини...відвоювали захоплену німцями територію,...населення активно приєднувалося до радянської сторони. Ця хвиля почуттів...стала, без сумніву, вирішальним фактором у досягненні перемоги над Гітлером, оскільки ніщо не може врятувати людину, яка не боротиметься» [634, с.316–317].

Також визначальним фактором народної підтримки стала реакція на звірства нацистів на окупованій території. Політика тотального терору на українських землях мала зворотній ефект у вигляді зростаючого ворожого ставлення народу до окупантів. Один із політичних діячів Західної України, доктор права І. Макух, який пережив окупацію, у своїх спогадах, написаних за кордоном, так охарактеризував нацистський режим: «Адміністрація України була найгіршою в світі. Вона зробила із України пекло. Засліплені расовою ідеологією тупоумні, злобні й зарозумілі адміністратори України нищили населення України, як нижчу людську породу...» [365, с.13].

Продовжувалося використання заручників із населення, як засобу боротьби з партизанським рухом. Згідно з вимогами п. 86 «Настанови по боротьбі з бандами на сході», яке було введено у дію начальником головного штабу вермахту з 1 грудня 1942 р. стосовно населених пунктів, які надають допомогу партизанам рекомендувалося застосування колективних мір відповідальності, до яких відносилися масові реквізиції майна, конфіскація майна, примусове відправлення на роботи та повне знищення населеного пункту [91, арк.41].

Слід зазначити, що й офіцери вермахту вірно розуміли ті складнощі, які в їх службі створюють вкрай жорстокі дії окупаційної адміністрації. Начальник диверсійної служби групи армій «Південь» Т. Оберлендер застерігав гітлерівське керівництво, що «активна і навіть пасивна підтримка партизанського руху значною частиною українського населення вибила б ґрунт з-під ніг німецького панування і призвела б до неможливості продовження операцій на Сході» [94, арк.4]. У «Настанові по боротьбі з бандами на сході» п. 90 справедливо

значалося, що «бажаної співпраці з населенням можна досягнути тільки лише справедливим і коректним відношенням» [91, арк.44].

Визнавали нацисти, й те, що зробили велику помилку, недооцінивши «абсолютно інших форм мислення і життєвого укладу української людини, недооцінки моральної сили, народної національної і життєвої волі українського народу», який «з російського, тобто більшовицького деспотизму попав до німецького рабства» [94, арк.10]. Український письменник і журналіст У. Самчук також згадував з цього приводу бесіди з німецькими офіцерами, які шукали причини, чому широкі маси населення, які й не думали захищати комуністичний режим і сподівались, що німці їм допоможуть, почали «битися не на Бузі і Сяні, а на Дону та верхній Волзі», і відповідали самі собі: «німці, замість того, щоб допомогти, запровадили тут порядки, ефективніші, ніж совєтські... Почав битися не партійний комісар, який спасав свою шкуру, а народ. І не тільки той пануючий, московський, а й ті поневолені, не московські. Яким не було іншого виходу... » [377, с.45].

Жорстокість дій окупаційної адміністрації викликала лише зміцнення морально-психологічного потенціалу учасників партизанського руху. Вже 2 липня 1942 р. командувач військової південної території зазначав: «досвід свідчить про те, що загальні загрози, розстріли заручників та проведення таких заходів у випадках актів саботажу не викликають ні якого враження на образ думок більшовицьких банд» [107, арк.5].

Відбуваються суттєві якісні та кількісні зміни у складі учасників партизанського руху. Як зазначають сучасні українські дослідники: «Якщо в червні 1941 р. – червні 1942 р. серед партизанів більшу частину становили особи, мобілізовані до лав партизанського руху по лінії партійно-радянських органів, співробітники системи НКВС, а також військовослужбовці, котрі опинилися в оточенні, то вже восени 1942 р. все частіше стали приєднуватися тисячі тих, хто став об'єктом нацистських репресій» [563, с.72]. За свідченнями партійних документів «1941 – 1942 рр. відрізняються від 1943 р. як день від ночі. Якщо у

1941 р. озброєному партизану було важко достати навіть кусень хлібу, то у 1943 р. вже сам народ заносив їжу та зброю, передавав усі дані про ворога» [60, арк.9].

Створюються так звані «партизанські краї» [862]. У звіті за червень 1942 р. командувач південним військовим округом зазначав: «Території між місцевостями Холм – (нерозбірливо). – Ворожба – Глухів – Гремяч можна вважати майже без пробілів переповненою партизанами» [107, арк.2].

Особливо активно діяли в партизанському русі представники молоді, на відміну від більш стриманої позиції людей середнього та похилого віку. Результатом створеної у СРСР системи патріотичного виховання стало те, що на думку нацистів «більшість молодих людей є фанатичними більшовиками» [91, арк.10]. Також чимало дітей та підлітків брали участь у партизанських загонах. Однак досі вітчизняній науці не вдалося встановити точну цифру неповнолітніх учасників руху Опору на теренах України. За різними даними їх чисельність коливалась від 103 до 1811 особи [475, с.139; 577, с.224; 817, с.251].

Фактично з весни 1943 р. розпочався масовий (у порівнянні із 1941–1942 рр.) приток населення до партизанських загонів. 60% особового складу партизанських з'єднань С. Ковпака, О. Федорова, О. Сабурова, О. Наумова складали бійці, які пішли до партизанів у 1942–1943 рр. [561, с.12]. За даними начальника ЦШПР П. Пономаренка від 4 березня 1944 р. «на Україні, тільки у Житомирській, Рівненській та Чернігівській областях резерви партизанських загонів складають 60000 осіб» [219, с.276].

Але, зміни настроїв населення не завжди матеріалізувалися у форми збройного протистояння окупантам. У травні 1943 р. комісар Сумського партизанського з'єднання С. Руднев на нараді командирів партизанських з'єднань, співробітників УШПР і ЦК КП(б)У застеріг від надмірної ідеалізації та спрощення настроїв населення. Він зазначав, що «народ ... став ближче до радянської влади, але сам зброю (у руки) не бере та не підіймається на активну боротьбу з німцями» [561, с.151].

Відносна активізація участі у партизанському русі широкого спектру верств та шарів соціуму викликало поряд з кількісним збільшенням

партизанських загонів й проблеми, які пов'язані з відношенням до місцевого населення, особливо при проведенні партизанських дій поза зонами основних баз дислокації формувань руху Опору.

У періоді, що вивчається, патріотичне виховання у партизанських загонах було спрямоване на: виховання вірності комуністичної партії, уряду та Й. Сталіну; боротьбу з фактами мародерства, насильства відносно місцевого населення; виховання ненависті до окупантів та зрадників; проведення пропагандистських заходів серед населення окупованих територій; пропаганду пролетарського інтернаціоналізму та дружби народів СРСР; боротьбу з українським націоналізмом.

Домінування партійних структур у процесі керівництва партизанським рухом, відповідно визначило пріоритети патріотичного виховання. Незважаючи на відверто русофільські тенденції офіційної патріотичної ідеології того часу, патріотичне виховання в партизанських загонах чітко відповідало постулатам класичного радянського патріотизму. Прикладом цьому слугує текст «Присяги партизана» яку приймали у січні 1943 р. партизани Чернігівсько-Волинського з'єднання. Поряд з необхідними елементами етичних категорій честі та гідності, сміливості та відваги присутні відверто ідеологічні засади: «Я буду до кінця життя вірний своєї Батьківщині, партії, своєму вождю та вчителю товаришу Сталіну» [369]. Як ми бачимо, у присязі поряд з патріотичною константою Батьківщини, використані патерналістські основи вірності партії та Сталіну.

У другому періоді розвитку партизанського руху організація патріотичного виховання остаточно була приведена до вимог загальнодержавних принципів управління. З цією метою наказом Головнокомандувача партизанським рухом від 30 вересня 1942 р. «Про реорганізацію ЦШПР та створення його представництв на фронтах» було сформоване політичне управління. На новостворену інституцію покладалися завдання керівництва та розвитку агітаційно-пропагандистської роботи серед населення в тилу ворога, насадження керівництва підпільними партійними організаціями, робота яких

безпосередньо пов'язана з бойовою діяльністю партизанських загонів. В склад політуправління були включені 3 відділу: партійних та радянських організацій, пропаганди та агітації, печаті та історичне відділення. Начальником політуправління ЦШПР був призначений бригадний комісар В. Малін. Але вже 25 листопада 1942 р., внаслідок чергових організаційно-штатних змін, політуправління було переформовано у політвідділ [219, с.148,153,171].

Побудована система керівництва партизанським рухом дозволила централізувати питання патріотичного виховання в партизанських загонах. Наказом Головнокомандувача партизанським рухом № 0059 від 18 жовтня 1942 р. в партизанських формуваннях був введений інститут заступників командирів з політичної частини, внаслідок скасування інституту воєнних комісарів в армії та на флоті [219, с.161].

Виходячи із специфіки функціонування партизанських формувань наказом начальника ЦШПР від 6 січня 1943 р. в партизанських загонах був відроджений інститут воєнних комісарів [219, с.263]. Слід зазначити, що це був унікальний випадок, коли введення інституту воєнних комісарів відбулося у супереч державної політиці встановлення єдиноначальства в усіх силових структурах. На нашу думку, залишення апарату комісарів у командному ешелоні партизанських з'єднань було наслідком посилення партійного контролю за командним складом партизанських формувань, які виконували завдання в тилу противника та надання комісарам величезних командирських повноважень при підтриманні військової дисципліни в загонах.

Роль та місце комісарів партизанських загонів у системи патріотичного та військового виховання достатньо вичерпне розкрито у дисертаційному дослідженні В. О. Шайкан [867]. Важливість цієї посади для організації партизанського руху визнавали усі командири партизанських з'єднань. Наприклад, П. Вершигора так сформулював комплекс морально-психологічних та професійних якостей партизанського комісара: «...Крім інших якостей, які необхідні командирю, вимагається велика душа, відчуття гумору, сердечність та разом з тим непохитна воля» [349].

Патріотична та виховна робота організовувалася комісарами та проводилася партійно-політичним апаратом із затверджених комісарами планів. Основними формами патріотичного виховання були щоденні політичні заняття та бесіди, політичні інформування, випуск стінного друку (газет і бойових аркушів), лекції.

Ефективною формою патріотичного виховання була організація приведення до присяги партизана та урочисте вручення зброї. Важливим засобом патріотичного виховання були подання на нагородження партизан державними нагородами, які обов'язково погоджувалися із комісарами з'єднань. Також було налагоджено кінообслуговування та пропагандистське забезпечення партизанських загонів. Тільки з листопада 1942 р. по квітень 1943 р. кінопересувки обслужили більш 10 тис. партизанів і населення Чернігівської області [788, с.244,247]. С. А. Ковпак у своїх мемуарах зазначає: «Прийняли чимало літаків з «Великої землі», побачили нові радянські фільми «Суворов» і «Розгром німців під Москвою», прослухали доповідь про міжнародне положення, прочитаний лектором ЦК КП(б)У» [363].

Для організації патріотичного виховання особового складу партизанських загонів та населення окупованих територій у період з листопаду 1942 р. по липень 1943 р. у партизанські формування були закинуті 120 портативних друкарень. Відряджене 9 друкарів. Віддруковано, передано та розповсюджено 13,5 млн. примірників листівок [розрахунки за: 219, с.379; 239, с.31].

Згідно плану заходів УШПР на зимовий період 1942–1943 рр. від 13 листопада 1942 р. планувалося «...відрядити терміном на 1,5–2 місяця в зағони тов. Федорова, Ковпака, Сабурова, Кумонька трьох письменників-кореспондентів, двох операторів, а також закинути кінопересувки. Організувати виїзні редакції газети «Комуніст» в зағонах Федорова та Ковпака» [219, с.218]. За свідченнями М. Попудренко 27 грудня 1942 р. в партизанське з'єднання прибули «кореспонденти ТАРС та «Комсомольської правди» Коростоянова та Трифон, кінооператор Фроленко та фоторепортер Давідзон. Привезли

кінопересувку...Вирішили випускати газети «Більшовик» і «Комуніст» у нашому з'єднанні» [369].

В партизанських з'єднаннях та загонах був організований випуск газет. У з'єднанні О. Сабурова випускалася газета «Партизан України», О. Федорова – «Радянська Україна», І. Федорова – «Народний месник», О. Кондратюка – «Партизанська правда», С. Ковпака – «Червоний партизан», С. Малікова – «Червоне Полісся». Редакторська політика цих видань організовувала інформаційне забезпечення з наступних тем: переможні дії Червоної армії на фронтах; міжнародна підтримка боротьби Радянського Союзу з німецькими загарбниками; взаємодія партизанських загонів та частин РСЧА; допомога тилу; інтернаціональне братство народів СРСР; обмін досвідом партизанської боротьби; звірства окупантів та їх приспівників; пропаганда бойових традицій російської армії (у досить обмеженої формі) [57, арк. 8,38,39]

Слід зазначити, що виходячи із наявності негативних супутніх моментів бойової та повсякденної діяльності, структури політико-виховної роботи у партизанських формуваннях виконували відповідну регулятивну функцію боротьби проявами порушень військової дисципліни. Як приклад від зворотного, апарат комісарів не був введений в партизанських та диверсійних формуваннях НКВС та ГРУ РСЧА. З цього приводу 20 червня 1943 р. начальник обласного штабу партизанського руху Рівненської області В.Бегма у листі, адресованому Маленкову та Хрущову, писав, маючи на увазі партизанські загони Бринського, Каплуна, Медведєва: «...В цих трьох загонах відсутній інститут комісарів, немає ні комсомольських, ні партійних організацій. В результаті такої бездіяльності і відсутності контролю і виховної роботи серед особового складу люди розкладаються, [є] маса випадків самовільних розстрілів ні в чому не винного населення [спостерігається] масове пияцтво, хуліганство і т.п....» [426, с.362–363]. У постанові Винницького підпільного обкому КП(б)У від 27 лютого 1944 р. «Про бойову діяльність партизанських загонів і з'єднань на території області» зазначено, що «за

останній час мають місце численні випадки порушень нормальних взаємовідносин з місцевим населенням. Частина бійців загонів...поряд з репресіями до антирадянських (елементів), проводять вилучення коней та особистих речей у мирного населення. Частіше це приймає характер простого пограбування, яке чинять провокаційні елементи...Усі особи, які ...ганьблять високе звання партизана вітчизняної війни, повинні бути суворо покарані» [60, арк.40].

Командування партизанських формувань приймало комплекс відповідних мір щодо наведення порядку серед особового складу партизанських загонів. Слід зазначити оперативність реакції та жорсткість покарань з боку командно-політичного складу партизанських загонів відносно порушників військової дисципліни. Так, згідно наказу №17 з гарнізону партизанських загонів Чернігівської області від 9 травня 1943 р. доводиться рішення командира загону Чернігівського з'єднання М. Попудренка відносно факту мародерства командира відділення загону імені Боженка Батуріна, який 8 травня 1943 р. у с. Софієвка зробив спробу пограбування матері партизана та був вбитий на місці злочину комісаром загону. Характерна введена у дію наказом імперативна норма: «людей, за якими будуть встановлені факти мародерства – розстрілювати на місці злочину» [102, арк.138].

Обов'язковим елементом патріотичного виховання було створення партійних та комсомольських організацій в партизанських формуваннях. Тому, при розгляданні негативних фактів поведінки партизан, партійні осередки в загонах виконували функцію громадського карального органу. Так, у щоденнику Г. Баліцького від 27 грудня 1943 р. наводиться приклад партійного зібрання штабної парторганізації. «На партійному зібранні була розкрита ціла низка злочинних фактів...Виявлені факти мародерства ...Оголошено...догану за несвоєчасне викриття фактів мародерства...поставлено на вид. Кожен день займаюся питаннями побуту, вихованням бійців та командирів» [224, с.171].

Отже, командування, структури політико-виховної роботи активно впливали на процес виховання особового складу щодо викорінення фактів безчинств відносно цивільного населення.

Але, слід зазначити, що незважаючи на негативні прояви злочинних дій партизанів до місцевого населення, мешканці окупованих територій з початку 1943 р. все ж позитивно сприймало партизанський рух. Він асоціювався у їх свідомості як представники сторони, що перемагає нацистів і як сила, яка позбавляє народ від окупантів, до яких на той час було стійке відчуття ненависті.

У другому періоді прояви помсти з боку партизанів відносно зрадників та представників окупаційної адміністрації не поступалися своєю жорстокістю фактурі першого періоду. Так за даними військової розвідки окупованих східних територій від 9 червня 1943 р. «комуністичні партизани найбільше переслідують українських поліцейських. У Костопільській області вони замордували 13 українських поліцейських» [167, с.212]. За агітаційними матеріалами партизанського з'єднання № 44, до нацистських прислужників була спеціально випущена листівка де вказано, що «жодному фашистському ублюдку (рос.) та зраднику не вдасться втекти від вірних синів народу – червоних партизан» [60, арк.59].

З метою патріотичного виховання активно використалися форми агітаційно-пропагандистської роботи. С. Руднев у своєму щоденнику так визначив особливості патріотичної пропаганди партизан: «Вони є чудовими агітаторами та пропагандистами радянської влади. ...Простою мовою боєць розмовляє з чоловіком або жінкою про звичайні речі, а у цих словах стільки любові, відданості та гордості за свою Батьківщину» [369].

У період що вивчається, боротьба за знищення живої сили противника, комунікацій набула оперативно-стратегічного розмаху. На 13 січня 1944 р. партизанськими загонами УРСР було пущено під укіс 1292 ешелони, розбито та знищено 1204 паровоза та 13608 вагонів та цистерн. Вбито 58685

військовослужбовців вермахту та 946 поліцейських. Знищено 7720 рельсів [219, с.456–457,459].

Визнанням патріотичного внеску партизан було запровадження медалі «Партизану Вітчизняної війни» 1-го та 2-го ступеню [219, с.268].

Особливістю патріотичного виховання у партизанських загонах була його переважна спрямованість на комуністичні ідеологеми. Не слід применшувати ролі ідей активно розповсюдженого російського радянського патріотизму, але, слід зазначити, що у порівнянні з армією, в партизанському русі ці тенденції проглядалися дуже слабко.

Так, аналізуючи динаміку іменних найменувань створених в Україні партизанських загонів у 1942–1944 рр. ми спостерігаємо продовження тенденції першого року війни. Із 31 іменного загону та з'єднання (крім польських та чехословацьких) ім'я державних діячів носило 11 формувань (В. Ленін, Ф. Держинський, С. Кіров, М. Урицький, В. Молотов, Й. Сталін, М. Хрущов, Л. Берія, А. Мікоян, В. Куйбишев, М. Калінін), героїв громадянської війни – 7 (В. Боженко, Г. Котовський, В. Чапаєв, О. Залізник, М. Фрунзе, С. Лазо, О. Пархоменко), радянських полководців – 3 (Г. Жуков, К. Ворошилов, С. Будьонний, останніх двох можна віднести й до героїв громадянської війни) та героя 30-х рр. В. Чкалова. Ім'я партизанського командира мали чотири з'єднання – М. Попудренка, Копьонкіна, Михайлова та І. Боровика. Національні герої були представлені у іменних формуваннях наступним чином. Постаті української історії – 4 (І. Богун, М. Коцюбинський, У. Кармалюк, Б. Хмельницький). Російський національний компонент був виражений також 4 рази в іменних партизанських формуваннях О. Невського, О. Суворова, М. Кутузова та В. Пожарського [239]. Тобто спостерігається домінуюча тенденція радянського патріотичного виховання з використанням «пантеону героїв» переважно революційної комуністичної спрямованості (23 із 31). Характерно, що національний компонент, як данина новим поглядам національної політики, в іменних формуваннях став системно проявлятися лише у 1943 р. За свідченнями командира партизанського з'єднання Воронізького фронту М.

Шукаєва, із 5-ті загонів створеного в Чернігівській області 27 серпня 1943 р. формування 3 носили імена героїв російської історії (О. Невський, О. Суворов, М. Кутузов), 2 – революціонерів (М. Урицький, О. Залізняк) [369].

Слід зазначити, що при проведенні партизанських рейдів у Західну Україну для сприйняття місцевим населенням партизанських загонів були внесені зміни в найменування одного із партизанських з'єднань. У жовтні 1943 р. партизанське з'єднання імені М. Хрущова під командуванням І. Шитова, що діяло на Кам'янець-Подільщині, було перейменоване у з'єднання партизанських загонів Тернопільської області й отримало завдання дислокуватися та діяти у Тернопільській області [706, с.41].

Таким чином, в іменних формуваннях, постаті радянського патріотизму повністю відповідають постулатам офіційної ідеології.

Щодо використання історичних аналогій у патріотичному вихованні партизан, то, безумовно, пріоритетне значення надавалося подіям 1812 р. Так у наказі НКО СРСР № 00189 від 5 вересня 1942 р. «Про завдання партизанського руху», який визначив основне завдання партизанських формувань як взаємодію з бойовими операціями армії, підведене навіть історичне обґрунтування такого рішення: «Наполеон намагаючись підкорити нашу країну, під кінець був розгромлений російською армією, яка була підтримана озброєним народом, який розгорнув безпощадну партизанську війну в тилу ворога...» [219, с.161].

Російський національний компонент використовувався також у пропагандистській діяльності партизан Криму (в період підпорядкування УШПР). У постанові бюро Кримського обкому ВКП(б) від 15 липня 1942 р. «Про заходи щодо подальшого розгортання партизанського руху в Криму» зазначено: «Зобов'язати комісарів районів та загонів проводити систематичну політико-виховну роботу серед бійців-партизан, виховуючи їх на прикладах героїчних севастопольців, ленінградців, на прикладах партизан України та Білорусії та кращих партизанських загонів Криму, на великих традиціях героїчного минулого російського народу...» [219, с.193].

У патріотичному вихованні також використалися постулати українського радянського патріотизму (див. §§ 2.3, 6.2). Так в «Плані заходів УШПР з посилення бойової діяльності партизанських формувань на зимовий період 1942–1943 рр.» від 13 листопада 1942 р. зазначено, що «український народ, який отримав від радянської влади державну самостійність, вільний розвиток національної культури, підняв на високий рівень промисловість та сільське господарство, разом з усіма народами Радянського Союзу встав на боротьбу проти німецьких окупантів» [219, с.213].

Іншою фундаментальною складовою радянського патріотизму була дружба народів СРСР, яка будувалася на принципах пролетарського інтернаціоналізму. За даними І. Старінова національний склад українських партизан включав 54% українців, 24% росіян, 6,2% білорусів та інших 59 національностей 15,8% . Тільки у з'єднанні С. Ковпака національний склад відрізнявся від загальних даних у бік несуттєвого перебільшення росіян (росіяни – 38%, українці – 33%, білоруси – 20%, інші – 9%) [718, с.189–190].

Слід зазначити, що дружба народів у партизанських з'єднаннях формувалася як елемент бойового братства, що безумовно, підвищувала її значущість як компоненту радянського патріотизму. На фоні притаманних будь-якої партизанської організації елементів нестатутних відносин, відносно низького стану військової дисципліни (у порівнянні з армією), фактів розбоїв, грабунків щодо місцевого населення, не зафіксовано жодного випадку національних конфліктів в партизанських загонах. Це не свідчить про відсутність міжнаціональних проблем у партизанському русі, але дозволяє зробити висновок про міцні інтернаціоналістські основи патріотизму радянських українських партизан.

Інтернаціоналістські класові тенденції взагалі були домінуючим чинником у патріотичній позиції партизан. Характерний у цьому сенсі є вислів під час Карпатського рейду командира 1-ої української партизанської дивізії підполковника П. Вершигори у діалозі з представниками збройних формувань Т. Бульби-Боровця : «Бульбовець – а які у вас мрії, ідеї? Про ідеї давайте не

будемо говорити, тому що справа дійде до автоматів. Ми – інтернаціоналісти, а ви – націоналісти – вже не можемо знайти спільної мови» [369].

З 1943 р. найбільш ефективною формою бойового застосування партизанських формувань стали рейди по тилах противника.

Під час рейдів перед партизанами стояли не тільки диверсійні, але й пропагандистські завдання. Відбувалася своєрідна репрезентація радянського патріотизму. «Вступаєш у село, – вчив С. Ковпак своїх підлеглих, – підіймай народ на боротьбу, використай для цього все: листівки, радіо, агітаторів» [363, с.168]. Цих правил підтримувалися усі партизанські з'єднання. Наприклад особовий склад партизанської дивізії під командуванням С. Ф. Малікова під час рейду взимку та вісною 1944 р. провів серед населення Західної України 632 зустрічі з місцевими мешканцями, на яких були присутні більш 35 тис. осіб, було розповсюджено 50 тис. листівок та газет, які було випущені ЦК КП(б)У та типографією з'єднання [572, с.62].

Особливістю пропаганди радянського патріотизму серед населення Західної України була наявність вкрай складного спектру суспільно-політичних та етнічних відносин у регіоні. За висновками сучасних російських та українських дослідників ставлення українського населення до радянських партизан можна було класифікувати наступним чином: третина населення була задоволена, що більшовицький авангард зайшов на територію Західної України, друга частина – українські націоналісти, – що становить понад 50% українців панічно боялися більшовиків, вважаючи, що це початок наступного панування більшовиків на цей території, решта 20% українців, котрих можна назвати русинами, поряд з поляками складала відносно стабільно позитивну частину соціальної бази радянських партизан. Остання категорія одночасно побоювалася ймовірних репресій з боку радянської влади [472; 706, с.39].

Ускладнювала та заплутувала ситуацію переорієнтація бойової діяльності УПА проти німців та радянських партизан та ескалація українсько-польського збройного конфлікту. Розвідувальні дані УШПР від 5 червня 1943 р.

констатували: «У Кременецької окрузі 6 квітня 1943 р. було оголошено надзвичайне положення...Німці у цієї окрузі підвергалися нападу українських націоналістів «бандерівців». Німці із багатьох населених пунктів були витиснути...» [5, арк.25]. Складна мозаїка суспільно-політичних та воєнно-стратегічних відносин вимусила С. Рудневу 24 червня 1943 р. зробити такій запис у щоденнику: «...Націоналісти – наші вороги, але вони б'ють німців. Ось тут і лавіруй, і думай». 26 червня 1943 р. С. Ковпак таким чином визначив особливості відношень з націоналістичним збройним рухом: «Ми поки ведемо політику – не зачіпати націоналістів. Половину справи вони роблять корисною для нас» [369].

Партизанські командири вірно розуміли масштаби підтримки місцевим населенням націоналістичного збройного руху та соціальний склад націоналістичних партизанських формувань. 30 червня 1943 р. С. Руднев конкретизує своє відношення до націоналістів: «Зібрався усякий націоналістичний набрид, розбити їх немає ніякого труда, але це буде на користь німцям та протиставимо проти себе західних українців» [369]. У щоденнику командира партизанського з'єднання М. Наумова зазначений факт величезного впливу націоналістичної ідеології на населення Західної України: «Слід визнати, що вони займаються серйозною пропагандою» [81, арк. 22 зв.].

Своє відношення до комуністичного партизанського руху ОУН(б) сформував наступним чином: «Ми боремося за українську державу та не за чужий імперіалізм...Ми вороже ставимося до партизан і тому знищуємо їх» [7, арк.70–71].

Ідеологічний антагонізм учасників комуністичного Опору та націоналістичного руху повинен був привести до логічного збройного зіткнення. Українські повстанські і радянські джерела фіксують зіткнення повстанських відділів з червоними партизанськими загонами, зокрема, і з відділами, що підпорядковувалися НКВС-НКДБ. Наприклад, у березні 1943 р. сталися сутички з загonom Д. Медведєва [843, s.244,249].

Офіційна позиція партійного керівництва щодо ставлення до українських націоналістів була визначена у листі першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова на ім'я С. Ковпака та С. Руднева від 23 березня 1943 р. Рекомендувалося: викривати керівників повстанських формувань як ворогів народу і німецьких агентів; не вступати в контакт з ними, не виступати збройно проти них, а також вести роботу, спрямовану на розпад організації в їхньому середовищі [561, с.370,372]. З метою ведення підривної контрпропагандистської та агентурної роботи при партизанських з'єднаннях С. Ковпака, М. Наумова, О. Сабурова діяло 9 резидентур органів держбезпеки, які мали на зв'язку 572 агенти, що використалися з метою протидії ОУН та УПА [706, с.40].

Звідси витикає логіка наказів командира Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання О. Федорова щодо поведінки партизан відносно націоналістів. «20 липня 1943 р. ...Отримав радіограму від тов. Федорова...:«Баліцькому. У бій з націоналістами не вв'язуватися, а якщо будуть заважати виконувати Вам завдання, дати по зубам. Збройні групи націоналістів, яки потрапили до Вас у полон: рядових обеззброїти та спрямовувати до дому, керівників розстрілювати» [224, с.377].

Під час рейду партизанські з'єднання попадали в епіцентр вкрай складних та драматичних українсько-польських відносин. «1 липня 1943 р. Продовжуємо рух. Народ (поляки) в селах зустрічає наших бійців з радістю. Зустрічаються спалені бандерівцями хати поляків. Шість тижнів потому ...бандерівська наволоч побила польське населення та спалила будови» – зазначає у своєму щоденнику С. Ковпак [369].

Під час рейдів партизани вміло використовували наслідки кривавого польсько-українського збройного конфлікту. Наприклад вступ 7 березня 1943 р. загонів партизанського з'єднання Шитова на територію Кам'янець-Подільської області викликав позитивні емоції у польського населення. «Населення польського села Будки зустріло нас (партизанський загін О. Одухи) радісно і дивилося на нас як на своїх захисників» [706, с.39].

З іншого боку, рейд загону О. Одухи викликав негативну реакцію у українського населення в наслідок грабунків з боку партизан. Одухівці заходили в хату, робили обшук, забирали усе їстівне, взуття, одяг. Факти мародерства визнавало і керівництво з'єднання [82, арк.28; 429, с.16].

Одночасно, під час рейдів, партизанські з'єднання намагалися своєю поведінкою скласти позитивне враження у населення. Наприклад при визволенні партизанським загonom О. Одухи м. Шумська Кам'янець-Подільської області 9 квітня 1944 р. селянам був розданий зданий ними німецької адміністрації запас зерна [82, арк.27]. Тобто, спектр відносин між партизанами та населенням Західної України під час рейду О. Одухи був досить складним та неоднозначним та коливався у залежності від проявів поведінки партизан. У матеріалах Комісії з вивчення історії Великої Вітчизняної війни, рейд О. Одухи на Тернопільщину обмежується лише одним реченням, яке лише визначає географічні межі зони відповідальності загону [101, арк.12].

Принципово відрізнялася поведінка ковпаківців відносно місцевого населення під час Карпатського рейду. Цікаві з цього приводу доповіді польської розвідки. Згідно зі звітом командування округу Армії Крайової «Львів» від 18 вересня 1943 р. партизани забезпечували себе провіантом у селах, де часто платили за харчування. У фільварках рекувізували коней, велику рогату худобу, вози, одяг та білизну, у містечках спустошували німецькі та єврейські магазини та склади [472, с.157]. Цінністю цих звітів є те, що схарактеризовано ставлення радянських партизан до населення як коректне. Крім того, партизани активно вели більшовицьку пропаганду, засилали на територію листівки, у розмовах з селянами закликали саботувати здачу збіжжя [706, с.42].

За думкою сучасного російського дослідника О. Гогуна «можна зробити висновок про те, що в польсько-українському міжетнічному конфлікті 1942–1943 рр. радянські партизани, незважаючи на декларований інтернаціоналізм, а також на те, що самі здебільшого були українцями, однозначно стали на бік поляків» [472, с.157]. Відносно надання преференції польському населенню,

зазначимо, що позиція поляків відносно партизан була дійсно більш лояльною, ніж українського населення. Сприяв цьому й той факт, що акти помсти з боку українських націоналістичних формувань щодо поляків, виходячи із їх історично складних стосунків часів II Речі Посполитої, були об'єктивно припинені з боку радянських партизанських з'єднань.

Одночасно, слід зазначити, що партизанські командири добре розуміли сутність драми україно-польських відносин. Ось запис у щоденнику С. Ковпака, яка відноситься до періоду Карпатського рейду, що розкриває причини українсько-польського конфлікту. Крім відсутності радянської влади, це на думку С. Ковпака : «гнила національна політика польського уряду, яка підвищувала поляків та принижувала інші національності, особливо українців» [369]. Відповідно, звинувачення С. Ковпака у тому, що він та його партизани «однозначно стали на бік поляків» на нашу думку було б досить спрощеним поглядом на цю проблему.

Незважаючи на складний спектр соціально-політичних та етнічних відносин у регіоні, підтримання нормальних стосунків з українським населенням сприяло налагодженню бойової та розвідувальної діяльності під час рейду. У щоденнику С. Ковпака від 24 серпня 1943 р. констатується факт того, що «населення Прикарпаття починає надавати допомогу не тільки харчуванням, але й різними відомостями про противника та наволоч (націоналістах), яка знаходилася у населених пунктах, чого не було при поході в Карпати» [369].

Об'єднані в лавах радянського патріотичного руху Опору, тисячі озброєних патріотів, які своїми ударами по комунікаціях та знищенням особового складу противника, зрадників Батьківщини сприяли створенню необхідних умов для проведення військових операцій Червоної армії, унеможлилювали та дезорганізовували постачання та забезпечення бойових дій військам вермахту. За статистичними даними, на середину 1942 р. партизани відволікали на себе 10% окупаційних військ [753, с.31]. У книзі «Україна партизанська» вказано, що, за даними УШПР, партизанами

республіки в період 1941–1944 рр. було вбито та поранено більш ніж 468 тис. солдатів і офіцерів противника, підірвано майже 5 тис. ешелонів і 61 бронепоезд, розбито та пошкоджено понад 5 тис. паровозів і майже 52 тис. вагонів, платформ, цистерн, знищено та пошкоджено 211 літаків, 1566 танків і бронемашин, 820 гармат і мінометів, 264 кулемети, майже 1800 автоматів і гвинтівок, 13,5 тис. автомашин, 1444 трактори, потоплено 29 катерів, 22 пароплави, 54 баржі, розгромлено 411 гарнізонів, комендатур, кушів поліції, 56 штабів, захоплено з боєм 139 районних центрів, селищ міського типу, залізничних станцій [239, с.238].

Радянський партизанський рух у 1942–1944 рр. відзначився активними наступальними діями та перетворився у фронт руху Опору проти нацистського агресора. Створення єдиного центру керівництва – УШПР, незважаючи на низку невдалих організаційно-штатних експериментів дозволило ефективно керувати партизанським рухом. Організаційне оформлення керівництва діями партизанського руху сприяло конкретизації патріотичного виховання його учасників. Патріотизм радянських партизан носив переважно стихійний характер, якій охоплював широкі верстви населення України. Але внаслідок особливостей бойового застосування загонів спостерігалася його чітка організаційна спрямованість на постулати радянського патріотизму. На відміну від армії та суспільного життя тилу, русофільська національна політика не стала домінуючою в патріотичному вихованні партизан.

Ефективно використалася виховна роль бойового братства сім'ї народів СРСР. Багатонаціональний склад партизанських формувань при проведенні рейдів по тилах противника виступав з репрезентативною роллю інтернаціональної складовій радянського патріотизму.

Наявність негативних проявів поведінки партизан відносно місцевого населення рішуче придушувалося керівництвом та партійно-політичним апаратом. Незважаючи на низку негативних фактів, які супроводжували партизанський рух, слід визнати, що домінантою у бойовій діяльності партизан була все ж сформована радянською системою патріотична свідомість.

5.3. Патріотичний чинник у підпільній боротьбі.

Однією із характерних рис Великої Вітчизняної війни було прагнення багатьох людей стати на захист Батьківщини. Крім бажання потрапити на фронт, воно матеріалізувалося у виникненні добровільних форм участі населення в боротьбі з ворогом.

Важливою формою руху Опору на території України стала підпільна боротьба, як форма прояву радянського патріотизму. Вона була органічно пов'язана з партизанським рухом, але на відміну від нього, мала притаманні лише неї характерні риси та особливості. До них насамперед слід віднести: крайню ступень ідеологічної спрямованості патріотичної позиції підпільників, виходячи із екстремальних умов розвитку та функціонування підпільного руху Опору; широка географічна автономність підпільного руху, який не залежав від ландшафту, пори року, постачання зброї та продовольства; безперервність підпільної боротьби; зміщення й акцентування уваги форм підпільної боротьби на стратегічних промислових об'єктах та комунікаціях великих адміністративно-промислових центрів; більш широкій вибір форм антифашистської боротьби у порівнянні з партизанським рухом; централізоване формування комуністичного підпільного руху з боку партійних органів та стихійне створення груп прокомуністичних безпартійних підпільників.

Аналіз радянської та сучасної російської історичної літератури свідчить про певні розбіжності щодо тлумачення форм антифашистської боротьби. На думку російських дослідників А. Соколова та В. Тяжельніковою до «форм і методів» опору слід віднести «холодну ворожість», саботаж, неявку на роботу, підпали, диверсії, збройну боротьбу у партизанських загонах [753, с.29]. Згідно радянських енциклопедичних видань, учасники руху опору використовували наступні форми і методи боротьби: антифашистська пропаганда, допомога особам, яких переслідують окупанти, розвідувальна діяльність, страйки, саботаж, диверсії, масові виступи та демонстрації, партизанська боротьба, збройні повстання [449, с.33].

Радянський підпільний рух Опору у своєму розвитку пройшов складні стадії формування, створення, функціонування, корекції та удосконалення, що викликало низку системних протилежностей між:

- імперативним створенням підпілля «згори» та професійною нездатністю певної частини підпільників для ведення боротьби з окупантами в тилу противника;
- патріотичною спрямованістю діяльності комуністичного підпілля та переважно нейтрально-негативними поглядами та настроями місцевого населення на початковому періоді його формування;
- організаційними спробами партійного керівництва підпіллям та стихійним характером об'єднання безпартійних патріотичних сил.

Виходячи із вищевикладених особливостей, завдань, форм та протиріч, слід визнати органічний зв'язок і взаємодію підпільної боротьби з партизанським рухом. Фактично, ці дві сторони одного процесу взаємно доповнювали один одного та слугували елементами однієї системи практичної реалізації ідеологем радянського патріотизму у русі Опору на окупованих територіях. Отже, можна провести відносні паралелі із періодизацією підпільного руху, яка майже співпадає з аналогічною часовою класифікацією партизанського руху.

Перший період можна визначити як початково-організаційний. Він бере свій початок з виходу звернення 26 червня 1941 р. командування військами Південно-Західного напрямку та ЦК КП(б)У до населення окупованих територій та закінчується вісною 1942 р., коли більшість радянських підпільних формувань була розгромлена, а решта – змушена припинити активну діяльність та перейти у стан бездіяльного підпілля.

Особливостями патріотичної боротьби в тилу противника у цьому періоді були: імперативний характер створення підпільних організацій; домінування переважно незбройних форм підпільної боротьби; вузька соціальна база підтримки підпільного радянського руху; врахування динаміки змін настроїв населення щодо окупаційного режиму підпільними організаціями.

Зробивши аналіз архівних джерел можна визначити основні шляхи формування підпільних організацій та груп у початково-організаційному періоді: групи, створені особами, спеціально залишеними чи направленими з цією метою партійними та радянськими органами; групи, сформовані за участю чи під керівництвом місцевих партійних і радянських активістів; підпільні групи організовані патріотично налаштованими громадянами разом із радянськими військовополоненими.

Особливістю виникнення радянського підпілля було його централізоване формування «згори» за адміністративно-територіальним принципом. Безпартійні групи патріотів виникли пізніше, виключно стихійно-синергетичним шляхом.

Для здійснення керівництва підпільною і партизанською боротьбою в перші місяці війни було видано кілька відповідних наказів та директив: 29 червня 1941 р. – Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним організаціям прифронтової смуги про перебудову всієї роботи на воєнний лад, що визначала напрями партизанської та підпільної боротьби; 18 липня 1941 р. – Постанова ЦК ВКП(б) «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ»; 24 серпня 1941 р. – у прифронтових республіках, краях і областях утворені Четверті відділи НКВС з організації винищувальних батальйонів, партизанських загонів і диверсійних груп і керівництву їх діяльністю. Приймаються подібні рішення і на регіональному рівні.

26 серпня 1941 р. – директивою ГоловПУ РСЧА № 161 створюється газета «За Радянську Україну» для населення окупованих областей України. Також створюються відділи політуправлінь фронтів для керівництва партизанським та підпільним рухом.

Таким чином, організацією боротьби у тилу нацистів займалися 4-ті управління НКВС, військові ради фронтів та партійні органи (див. пар. 5.1).

Номінально в УРСР було сформовано 23 підпільні обкоми КП(б)У (115 чол.), 685 міських і районних комітетів (2.834 чол.), 4.316 підпільних партосередків, 883 загони, 1700 диверсійних і розвідувальних груп (35 тис.

осіб). Крім того, було утворено комсомольське підпілля у складі 9 обкомів, 213 міськкомів і райкомів, 286 організацій і груп. Загалом для нелегальної роботи залишено 26 тис. комуністів і 3 тис. комсомольців [127, с.224].

Окрім партійно-комсомольського підпілля в Україні, за допомогою НКВС, створено мережу спеціальних розвідувальних і диверсійних груп. Так, у Запорізькій області залишено 27 агентів для диверсійно-розвідувальної діяльності [787, с.298]. У Миколаєві до початку 1943 р. спеціальне завдання успішно виконувала група В.Лягіна (Корнева), яка вибухами знищила 20 т пального, склад зимового обмундирування, 53 автомашини, 27 літаків і 2 ангари [482, с.155–161]. Всього на окуповану територію України було перекинуто 805 розвідників і зв'язкових [693, с.440].

У західних та значній частині правобережних областей через швидке просування вермахту створити серйозну кадрову і матеріально-технічну базу для підпілля не вдалося. Крім того, у західноукраїнських областях лише невеликий відсоток населення підтримував більшовиків, що суттєво вплинуло на слабкість радянського підпілля в даному регіоні протягом усього періоду окупації [743, с.49].

Ефективність діяльності партійного апарату щодо створення та керівництва підпільним рухом була досить низькою. Спостерігалися численні факти масової втечі партійного керівництва, яке було залишено для організації протидії у тилу противника.

Так наприклад, для організації партизанської та підпільної боротьби на території Запорізької області були сформовані підпільний обком, Запорізький і Мелітопольський підпільні міськкоми й 11 підпільних об'єднаних райкомів КП(б)У, які охоплювали всі адміністративні райони області. Для підпільної роботи було підібрано і затверджено 310 членів та кандидатів КП(б)У, проте за визнанням самого обкому партії більшість із них відступили разом з частинами Червоної армії. У повному складі залишили межі області Мелітопольський підпільний міськком КП(б)У та 8 підпільних райкомів партії. Інші підпільні комітети, проіснувавши незначний час, в основному до початку 1942 р., були

розгромлені ворожими спецслужбами (як Запорізький міськком КП(б)У) або ж вийшли з території області через загрозу викриття та репресій з боку окупаційної влади (як Запорізький підпільний обком партії) [148, с.9]. Путивльський підпільний райком без дозволу виїхав на схід [68, арк. 7]. Спостерігалися не поодинокі факти відмови від підпільної роботи через страх перед ворогом [387, с.15].

Також, як негативну тенденцію, слід визнати й практичну неготовність певної частини підпільників для проведення роботи в тилу окупантів.

Так наприклад, для організації роботи комуністичного підпілля у м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської області було залишено 6 членів партії та два безпартійних. Загалом список комуністів, які були залишені для виконання спецзавдання у тилу противника по Дніпродзержинському МК КП(б)У нараховував тридцять дві особи. У нього входили підпільники та члени партизансько-диверсійного загону. Але із 32 членів, у Дніпродзержинську залишилося лише 7. 25 підпільників самовільно залишили місто разом з військами РСЧА. Більшість комуністів після окупації Дніпродзержинська одразу зареєструвалися у гестапо. Із 7 членів підпільного міськкому, більшість виявилися нездатними до активної діяльності внаслідок стану здоров'я та низьких моральних якостей. За свідченнями голови підпільного міськкому К. Ляудиса «для роботи у підпіллі була залишена низка випадкових людей, які були невідповідні для цієї відповідальної роботи» [746, с.115–117].

Внаслідок зради, майже одразу після окупації Чернігова, нацисти отримали вичерпні дані про склад підпільного обкому партії. Перший секретар обкому Ф. І. Коротков вимушений був залишити місто та переховувався у партизанському загоні Корюківського району. Третій секретар обкому А. С. Соловйов проводив евакуацію підприємств і виїхав у тил разом з останніми ешелонами [178, с.20]. Таким чином, за свідченнями О. Федорова «уся струнка система легальної партійної організації області зруйнована. А самі ми, керівна верхівка, уявляємо собою невелику групу озброєних людей без визначеного місця, без засобів транспорту та зв'язку» [388].

Велика кількість провалів підпільної мережі була обумовлена відсутністю досвіду конспіративної роботи. Розуміння підпільниками важливості збереження таємниці ілюструє «Клятва Батьківщині» київських комсомольців: «Свято берегти таємницю організації...У випадку арешту та катувань, які загрожують мені смертю клянуся не зрадити своїх товаришів» [58, арк.173]. У віршах невідомого підпільника «Смерть товариша» таким чином висвітлюються чесноти патріота:

«Ты умер, в борьбе с фашизмом
Не выдал нас, ни наш пароль.
Так умирают коммунисты
За дело партии и народ» [13, арк 26].

Деякі підпільні організації займалися лише імітацією боротьби з окупантами. Яскравим прикладом цього є діяльність підпільної комсомольської організації «Сталінська молодь» Києво-Святошинського району м. Києва. У своєму звіті у серпні 1944 р. керівники підпільного райкому ЛКСМУ вказали, що підпільної організацією було знищено 191 військовослужбовець вермахту, 47 вагонів, машин, бронетранспортерів. Внаслідок перевірки інформації з боку органів НКВС і комсомольськими функціонерами був зроблений висновок про несерйозність та неправдивість цифрових даних. Рішенням засідання бюро Залізничного райкому ЛКСМУ м. Києва було визначено, що «підпільний РК ЛКСМУ, як організаційний центр боротьби комсомольців і молоді району з німецькими загарбниками не існував» [58, арк.54–55].

Але, незважаючи на низку прорахунків, на окупованій території все ж змогли розгорнути свою діяльність 13 обкомів, 110 міськкомів і райкомів КП(б)У, приблизно 1000 організацій і груп, 50 підпільних обкомів, міськкомів, райкомів комсомолу [658, с.76; 788, с.34–35]. Відразу була розпочата робота Чернігівського, Дніпропетровського, Харківського, Сталінського обкомів та Київського підпільного міськкому. Основними формами роботи підпільних організацій були виведення із ладу елементів інфраструктури шляхів сполучень, системи логістики армії, знищення виробничого потенціалу

економіки, саботаж та агітаційно-пропагандистська робота. «На протязі 1941–1942 рр., – свідчать партійні документи того часу, – підпільники-комуністи зводили свою діяльність до прихованих диверсій, організації саботажу усіх заходів німецько-румунської влади, крадіжкам хлібу, цукру, худоби, ...розповсюдження повідомлень про радянський тил, листівок, звернень, листів, які закликали населення до непокори владі окупантів» [60, арк.40].

Крім партійно-комсомольського підпілля активно працювали спеціальні розвідувальні та диверсійні групи. У Миколаєві до початку 1943 р. група В. Лягіна знищила 20 т. пального, склад зимового обмундирування, 53 автомашини, 27 літаків і 2 ангари окупантів, із загальною сумою збитків 50 млн. рейхсмарок [100].

Як свідчать вищевикладені архівні дані, одним із головних завдань окупаційної влади стало придушення будь-яких проявів опору «тисячолітньому рейху». У боротьбі з рухом Опору використовувалася ціла система форм протидії з боку нацистської адміністрації. Широко застосовувалися облави, обшуки, узяття заручників. Була створена розвинута мережа контррозвідувальних органів з численною агентурою, запроваджувалася комендантська година, охорона об'єктів військового призначення та патрулювання вулиць. Розмиванню соціальної бази комуністичного підпілля слугували масовий угон молоді на роботу до Німеччини, розстріли активних діячів партії, працівників радянських органів безпеки і державного апарату. Була впроваджена обов'язкова реєстрація членів партії в окупаційних органах влади. Організації тотального контролю за населенням з боку нацистів допомагала складна (у більшості випадків – безглузда) система документування спеціальних перепусток, довідок та заборони пересування у визначених адміністрацією межах [69, арк.133–134].

Слід зазначити високу ефективність дій гітлерівської адміністрації щодо боротьби з комуністичним підпіллям на початковому етапі. Масові репресії, чистки, спричинили величезні втрати серед підпільників. Була фактично

зруйнована система обміну інформацією та оперативного керівництва. З липня по червень 1941 р. через лінію фронту перекинуто 805 розвідників і зв'язкових. В 1942 р. в тил ворога переправлено 2027 розвідників і 595 розвідувальних груп, а через деякий час повернулося лише 400 розвідників і 34 групи. Із 46 кур'єрів, які були направлені на зв'язок із партизанськими загонами Південно-Західної України від початку окупації по лютий 1942 р. повернулося лише 7 [127, с.223].

Вже упродовж осені 1941 – зими 1942 рр. нацистам вдалося розгромити або частково паралізувати діяльність комуністичного підпілля Києва, Одеси, Дніпропетровська, Харкова, Сталіно, Запоріжжя, Мелітополя, Сум, Вінниці, Кам'янця-Подільського, Житомира, Чернівців, Ізмаїла та інших міст. До літа 1942 р. продовжувало існувати лише 10% створених організацій (близько 2 тис. осіб) [693, с.438]. Діяльність підпільних організацій, що змогли уникнути розгрому, були паралізовані масованим нацистським терором. Такі підпільні формування перейшли у стадію бездіяльного підпілля, яке активізувалося лише з наближенням Червоної армії.

Таким чином, до весни 1942 р. більшість підпільних організацій були розгромлені, а рештки перейшли у стан глибокого підпілля, з метою збереження власного життя.

На думку голови УШПР Т. Строкача причинами розгрому партійного та комсомольського підпілля були відсутність конспірації, неготовність партійно-комсомольського апарату до підпільної роботи, жорсткій терор з боку окупаційних сил, відсутність бойового досвіду підпільників [380, с.128].

До причин розгрому комуністичного підпілля на початковому етапі, на нашу думку, слід віднести наступні: відсутність продуманої роботи з боку партійного апарату щодо підбору, відбору та вивчення морально-ділових якостей членів підпільного руху Опору, залишковий принцип забезпечення кадрами; організаційний безлад у розробленні питань конспірації, відсутність системи паролів, явок та зв'язку; паралелізм та дублювання функцій управління та забезпечення з боку партійних структур, НКВС, ГоловПУ РСЧА; надмірне

адміністрування процесу створення підпілля з використанням «добровільно-примусового» принципу; відсутність досвіду підпільної боротьби; зрадництво частини партійної номенклатури; депресія та параліч організаційної діяльності частини підпілля внаслідок катастрофічних поразок РСЧА; ефективне використання нацистами досвіду боротьби з рухом Опору країн Європи.

Одночасно слід визнати й позитивний бік адміністративно-імперативного методу створення підпілля. Це дозволило розпочати одразу боротьбу з окупантами, не гаючи часу на організаційне оформлення. Крім того, рештки розгромленого підпілля змогли стати основою нових, створених стихійно патріотичних підпільних формувань.

Але, безумовно головною причиною низької ефективності діяльності комуністичного руху Опору на початковому етапі була відсутність розвинутої соціальної бази підтримки підпілля з боку населення. Оскільки сталінський режим не міг розраховувати на прояви суцільної лояльності мешканців, значна частина населення не підтримувала партизанів та підпільників у перший період розвитку радянського руху Опору. Це пояснюється, насамперед, незадоволенням значної частини населення сталінським режимом з його репресивно-каральними методами розправи над ідеологічними противниками та насадження у суспільстві атмосфери страху та доносителства. Свій вплив мали й чинники вичікування розвитку подій, психологічної розгубленості та депресії від поразок РСЧА, низької ефективності агітаційно-пропагандистської роботи комуністичного підпілля.

Трансформація настроїв населення України при порівнянні радянського та нацистського режимів, не на користь останнього пройшла складну еволюцію. Очікування пом'якшення режиму та заможнішого життя перетворилося у різке неприйняття нацистського панування. Самими окупантами була побудована основа для зміни настроїв населення. Наказом командувача групи армій «Південь» Рейхенау, активізація антирадянських поглядів населення повинна була відбуватися через застосування репресивного механізму. «...Страх перед

німецькими заходами повинен бути сильнішим, ніж загрози з боку бездарних більшовицьких решток» [108, арк. 2–3].

Невиправдані сподівання українського населення на поліпшення свого життя призвели до переоцінки поглядів. Це викликало низку мотивів, котрі спонукали активізацію боротьби в тилу ворога. Серед них можна виділити економічні, побутово-психологічні та ідеологічні мотиви. Особливо слід зазначити організаційний фактор впливу центральних органів влади на ведення підпільної боротьби.

До першої групи таких мотивів, на нашу думку, слід віднести економічні. Відомий советолог Дж. Армстронг вважав аграрну політику одним з найсуттєвіших прорахунків німців щодо формування негативних відносин з українським населенням. «Врешті решт... обіцянки, які постійно порушувались, безперечно призвели до втрати довіри до німців, навіть до готовності повернутися до радянської системи, з її вже відомими пороками» [406, с.134–135].

Т. Бульба-Боровець у листі до гауляйтера України Е. Коха від 27 грудня 1942 р. так підсумовує наслідки річного німецького панування: «Німеччина ставиться до України, як до своєї колонії, а український народ трактує не як предмет міжнародного права, а як безвольний предмет .... Німецька адміністрація звернула свою увагу на безоглядне випомповування всіх економічних ресурсів краю, чим доводить його до загальної господарчої руїни» [345, с.141–142].

Однією з форм економічного визиску місцевої людності стало оподаткування всіх категорій населення.

На території України селяни повинні були сплачувати натурою і грошима більше дванадцяти видів податків в рік, згідно розробленої окупантами у жовтні 1941 р. податкової системи [580, с.44].

Наприклад на території дистрикту «Галичина» діяли такі види податку: податок з обороту, податки з нетоварних підприємств, збір на потреби житлового будівництва, збір на культурні потреби населення, на прибуток

кооперативних підприємств, сільськогосподарський податок, гербовий збір тощо. Також ураховувалися й місцеві податки та збори: податок на будівлі, поземельна рента із земельних ділянок, податок на транспорт, на утримання та розведення тварин, на собак, на розваги, кіно, бродячі ремесла [695, с.125]. Згодом були утворені податкові уряди (установи), які були зобов'язані збирати податки та стягувати штрафи [83, арк.79].

З квітня 1942 р. була збільшена величина натурального податку (контингенту), а також посилено контроль за його здачею населенням. Величина продовольчого податку призначалася на кожний повіт, відповідним розподілом норм між волостями та селами з урахуванням особливостей кожного господарства. Наприклад господар у дистрикті «Галичина», який мав у володінні 2,5 га землі, повинен був здати впродовж року 12 ц зерна, 25 ц картоплі, 800 л молока, 200 кг м'яса і 112 злотих готівкою [765, с.71].

«Здача контингенту» часто перетворювалася у сутички сільського населення з окупаційної адміністрацією. Так за даними німецької військової розвідки в Україні від 9 червня 1943 р. зазначено, що «велике озлоблення панує серед селян, яких було побито під час вилучення в них передбаченого для здавання контингенту продуктів харчування» [167, с.213]. Окупаційні газети були переповнені інформацією такого змісту (орфографія того часу збережена): «Миколаїв. Німецький суд та особливий суд у Миколаєві засудив: 1. Стражника Миколу Паніса з Михайлівни на три місяця тюрми, бо він вбив свиню без вимаганого дозвілу. 2. Сільськогосподарського робітника Дмитра Бедеху з Кандаурова на один рік і шість місяців тюрми, з конфіскуванням запасів його хлібу, бо він всупереч постановам про хлібоздачу не здав 22 цит. хлібу» [112, арк.1].

Зібраний на окупованій території України продовольчий запас, гітлерівцями розприділявся в такій послідовності: в першу чергу забезпечувалася діюча армія, потім війська в Німеччині та населення рейху. Місцевому населенню місця в списку не було: «Ми не беремо на себе жодного зобов'язання стосовно того, щоб годувати народ з цих областей у достатку», – ця теза стала ключовою

у продовольчій політиці нацистів [678, с.111]. Незначна частина продуктів та товарів, які залишалися розприділялася між працівниками цивільних установ та місцевою поліцією [90, арк.4].

Отже, економічні мотиви були викликані погіршенням матеріального становища більшості населення, збільшення економічного тиску та збереженням нацистами колгоспного ладу.

Побутово-психологічні мотиви коливалися у межах складного спектру емоційно-вольових відчуттів, емпіричних уявлень і теоретичних узагальнень. Психологічно населення визначало свою поведінку ще на радянської звичці саботувати розпорядження влади, які йому не подобалися. Крім того, слід враховувати психологічний чинник ідентифікації «своїх» та «чужих». Природне, стихійне співчуття до «наших», сподівання на допомогу своїм близьким, які перебувають у лавах РСЧА з боку таких же людей, сприяли активізації підтримки підпільного руху. Велику психологічну роль грав чинник природної помсти за смерть, страти близьких і товаришів. Також впливало на формування патріотичних відчуттів бруталне поводження окупантів та зрадників з полоненими червоноармійцями. Цінним свідченням жахливого стану військовополонених-українців є лист голови проводу Українського Центрального Комітету В. Кубійовича до митрополита А. Шептицького у вересні 1941 р. Незважаючи на свою антирадянську позицію, В. Кубійович дає об'єктивну оцінку відношення нацистів до 150 000 полонених українців на території Генеральної Губернії. «Здоровенний стан полонених представляється дуже поганим, – зазначає В. Кубійович, – вони вичерпані довгою дорогою, не відживлені як слід, легко підпадають різним хворобам і смертність серед них дуже велика. Санітарний стан в таборах не відповідає вимогам найпростішої гігієни...Як фізичний так і моральний стан впав дуже низько – в таборах трапляються випадки людоїдства» [111, арк.1]. Про факти нелюдського відношення до військовополонених з боку нацистів свідчать й вирoki військових трибуналів відносно зрадників та політдонесення про масові знищення ув'язнених концтаборів [104, арк. 2–3; 111].

Квінтесенцією відношення окупантів до України та її народу слугує заява рейхскомісара України Е. Кох 5 березня 1943 р.: «Ми – раса панів і повинні управлять жорстко...Я витисну з цієї країни все до останньої краплини...Із України треба зробити територію німецької колонізації...Треба зупинити біологічну силу України надлишком тютюну і горілки» [708, с.Ф4].

Письменник Аркадій Любченко, який добровільно пішов на співпрацю з гітлерівцями (в наші дні реабілітований) висловлював таку думку: «...Партизани і різні інші більшовицькі агенти роботи не зупиняють. Населення не викриває їх, боїться, чекає. А раз так – нехай само населення гине з голоду, з холоду, біс з ним! Таких громадян і «компатріотів» нам, звичайно, не потрібно. Зберегти б тільки українців, свідомих і корисних, швидше їх згуртувати, витягнути їх на свій ясний, хоч й загрозливий світ. А вся та наволоч – пропадай пропадом, мати твою...» [560, с.Ф 7].

Позитивному ставленню населення до комуністичного руху Опору сприяло відчуття заслужити прихильність радянської влади. Особливо це проявлялося при наближенні військ РСЧА. У цьому випадку головною психологічною мотивацією виступав чинник страху перед поверненням каральних органів СРСР.

Нарешті, сукупність економічних та побутово-психологічних мотивів сприяла формуванню чіткої ідеологічної основи патріотизму, яка насамперед базувалася на закладених у свідомість населення ідеологем передвоєнного та воєнного часу. У липні 1942 р. донесення айнзацкоманди поліції безпеки та СД таким чином визначає пріоритети патріотичних уподобань місцевого населення: «Вороже налаштовані до нас елементи заражені й доведені до фанатизму комуністичним світоглядом. Вони є членами Комуністичної партії Радянського Союзу, або її прибічниками. Вони вважають своїм природним обов'язком виконувати будь-який наказ партійного керівництва, що передається їм партійними органами, навіть ризикуючи своїм життям» [92, арк.39].

Ефективно діяла система воєнно-патріотичного виховання молоді. Особлива увага приділялася залученню молодого покоління до активної боротьби з нацистами. Перед учителями шкіл було поставлено завдання «зміцнювати й виховувати у нашої молоді почуття радянського патріотизму ...» [675, с.47]. В січні 1942 р. з'явилася листівка «До радянських юнаків, дівчат і підлітків», в якій містився заклик «збирати відомості про противника, псувати його комунікації, вчиняти диверсії, допомагати партизанам ... » [191, с.246.].

«На Сході ми, безперечно, торкнулися з чудовисько впертим опором, – писав міністр східних територій А. Розенберг. – Це ледве можна розглядати інакше, ніж звичайну слов'янську впертість, яка пов'язана з фанатичним світобаченням. Це світобачення...досить рівномірне розповсюджено серед російського населення згори до низу, причому провідником його є більшовицька партія» [517, с.382].

О. Федоров підкреслював, що «віра у силу партії, у силу опору народу була моральною опорою для кожного із нас» [388].

У віршах Галини Стругалевич «За рідну країну», мешканки с. Петропавлівка Дніпропетровської області ідеологічні мотиви концентруються у наступні рядки (орфографія автора збережена) :

«Ми клянемося життям, Батьківщиною своєю

Від варварів диких увесь світ звільнить

Й за комунізм, за велику ідею

Боротися до краю, вмирати і жить» [13, арк.18 на зв.].

Характерно, що домінування комуністичних ідеалів у підпільному русі було майже тотальним. Національні мотиви мали другорядне значення. Цікавим є архівний документ – клятва комуністів-підпільників Луганщини, яка датована липнем 1942 р.: «Я громадянин Великого Радянського Союзу, вірний син героїчного російського народу, клянуся, що не випущу із рук зброї, доки останній фашистський гад на нашої землі не буде знищений. За спалені міста та села, за смерть жінок і дітей наших, за катування, насильство та знущання над моїм народом я клянуся помститися ворогу жорстоко, безпощадно та

неустанно...» [180, раздел №3, док. № 106]. Звертає на себе увага національна самоідентифікація луганських підпільників як представників російського народу. Вірогідно це пов'язане з географічним розташуванням області, переважно російським національним складом міста та впливом цілеспрямованої проросійської пропагандистської компанії, яка була розгорнута ідеологічним апаратом держави у другій половині 1942 р.

Але навіть використання національних аспектів у підпільної діяльності, було підпорядковано постулатам українського радянського патріотизму (див. §§ 2.3, 6.2) з його використанням паралельних національно-патріотичних персоналій. Так у зверненні київських підпільників під назвою «Українці! Росіяни!» міститься заклик: «Нехай кожний чоловік буде Чапаєв або Щорс!» [13, арк.19].

До визначних чинників трансформації масової свідомості населення слід віднести й бажання помсти за смерть своїх близьких та товаришів. У віршах, процитованої вище Г. Стругалевич «Жінки – Червоної Армії» від 3 лютого 1942 р., зазначено:

«І помстою грізною, святим народним гнівом
Розчавлений до краю буде гад,
І знову гордою, навек непереможною
Рости і кріпнути країна буде Рад!» [13, арк 28.].

Загалом, патріотизм населення окупованих територій та підпільників являв собою складний комплекс поглядів, відчуттів й афектів, який включав у себе ненависть до загарбників, жагу помсти за звірства окупаційного режиму та смерть близьких, свідомий опір нацистам та бажання відновити радянську владу. Природно, що в реальному житті всі ці чинники були тісно переплетені та їх діалектичний зв'язок у поєднанні з комплексом мотивацій зіграв вирішальну роль для відновлення та розгортання руху Опору.

Таким чином, із весни 1942 р. радянський рух Опору вступив у новий період свого розвитку який закінчився з повним визволенням українських земель. Особливостями цього періоду були: створення системи керівництва

підпільним рухом, його взаємодії з партизанським рухом та армією, організація забезпечення видами постачання; організаційне відтворення раніше розгромлених підпільних осередків; стихійне виникнення некомуністичних підпільних організацій; акцентуація діяльності підпілля на активних збройних формах боротьби.

Причинами відродження підпільного руху Опору на нашу думку були: психологічний вплив перемог Червоної армії; природний відбір найбільш стійких і підготовлених кадрів підпільного руху, які вижили після нацистських чисток; кардинальні зміни у настроях населення України.

Наприкінці весни 1942 р. відбулися процеси організаційного оформлення керівництва рухом Опору на окупованих територіях. Була відпрацьована схема взаємодії партизанського, підпільного руху з частинами РСЧА щодо надання розвідувальних даних (див. § 5.2). 2 жовтня 1942 р. був створений підпільний ЦК КП(б)У. Постановою бюро ЦК ВЛКСМ «Про заходи комсомольських організацій на тимчасово окупованих районах» від 19 травня 1942 р. визначені завдання щодо створення на територіях тимчасово зайнятих ворогом бойових підпільних комсомольських організацій. Для організації взаємодії з підпільним комсомольським рухом ЦК ЛКСМУ повинен був сформувати групи інструкторів у кількості 5 – 10 осіб та зв'язкових у кількості 10 – 20 осіб для організації регулярного зв'язку [219,с.112–113].

Незважаючи на деяку догматичність та відірваність від реалій життя більшості постанов керівних партійно-комсомольських органів, слід визнати їх вирішальне організаційне начало та відповідний вплив на підпільний рух (на відміну від партизанського).

Наприкінці листопада 1942 р. нелегальний ЦК КП(б)У розглянув питання «Про стан підпільних організацій України». Також була спланована діяльність органів управління на період із листопада 1942 по березень 1943 р. Згідно плану передбачалося створити на окупованій території УРСР 10 підпільних обкомів, 34 міськкоми і райкоми партії, направити у Полтавську, Харківську, Житомирську, Вінницьку, Дніпропетровську і Київську області 70 партійних

організаторів. Із жовтня 1942 по травень 1943 р. в тил ворога було перекинуто 180 уповноважених ЦК КП(б)У, направлено 126 працівників ЛКСМУ, організовано 7 підпільних обкомів комсомолу, 36 райкомів та 141 відповідну організацію [788, с.182].

Отже, формування єдиної системи управління підпільно-партизанським рухом надало йому організованого і цілеспрямованого характеру, створило умови для більш ефективного його використання у взаємодії з військами діючої армії.

Паралельно з відродженням комуністичного підпільного руху почався процес стихійного виникнення нових патріотичних організацій некомуністичного підпілля. Часто вони ставали більш життєздатними, ніж підготовлене комуністичне підпілля, оскільки свідомо формувалися із найбільш стійких бійців, які керувалися тверезою оцінкою існуючих реалій, а не лише партійними директивними вказівками. Тільки протягом літа й осені 1942 р. виникло близько 200 осередків; на кінець року їх нараховувалося понад 1000 [556, с.36]. Наприклад, в м. Житомир у першій половині 1942 р. стихійно виникло 20 підпільних патріотичних груп. На середину 1942 р. на Чернігівщині діяло 65 відповідних осередків підпільників чисельністю понад 430 осіб, на Вінниччині – 179 осередків, на Полтавщині – 31 підпільна партійна організація, 4 комсомольських і 27 патріотичних груп [143, с.78]. У Миколаївській області протягом 1942 р. створено 29 організацій та груп, із них 8 – у містах і 21 – у селах [473, с.54].

У другому періоді, протягом 1942 р. – першої половини 1943 р., підпільний рух Опору зазнав відчутних втрат внаслідок заходів німецької окупаційної влади, які були спрямовані на забезпечення підготовки літнього наступу вермахту в 1942 р.

Так, у травні – червні 1942 р. було заарештовано більшість членів підпільних Київського міського, а у січні 1943 р. – розгромлено Київський обласний комітети КП(б)У. Усього за період окупації нацистами знищено у столиці України 617 підпільників, «саботажників» та інших противників

режиму [614 с.149]. У літку 1942 р. у Вінниці за опір окупаційному режиму було розстріляно 300 осіб [817, с.19]. З 9 липня 1942 р. почалися масові репресії нацистів, які повністю знищили підпільний рух м. Дніпропетровська. До лютого 1943 р. було заарештовано 85 осіб, із них 43 – розстріляно [143, с.88]. На початку вересня 1943 р. німецькими каральними органами в м. Запоріжжі були здійснені масові арешти осіб за підозрою у належності до підпільної антифашистської організації. Всього було арештовано приблизно 50 чоловік, з них близько 10 жінок [148, с.105]. 25 липня 1942 р. розгромлена підпільна комсомольська організація м. Кадіївка Донецької області, у жовтні знищено підпілля Успенського району Ворошиловградської області. У січні – травні 1943 р. вбита більшість учасників Херсонського підпільного центру. Із березня по липень 1943 р. у Одеській області заарештовано 300 підпільників, більшість з яких була розстріляна. 15 березня 1943 р. було заарештовано керівників запорізького підпільного «Ревкому» та близько 50 підпільників [788, с.190,226]. Внаслідок тотальних репресій з боку окупаційного режиму не вдалося відновити підпільний рух у Дрогобицькій, Станіславській, Чернівецькій, Ізмаїльській, Одеській, Миколаївській та Львівській областях.

Незважаючи на відчутні втрати, на початок 1943 р. у більшості областей підпільний рух був відновлений. Наприклад у травні 1943 р. відновив роботу Черкаський підпільний райком. У літку того ж року у Києві вели боротьбу із окупантами 5 райкомів та 128 організацій і груп. На початок 1944 р. на Вінниччині діяло понад 100 патріотичних груп у складі 2200 підпільників. На Волині відновив роботу підпільний обком, 11 райкомів та 39 низових організацій. У склад радянського підпілля Рівненщини входило 1600 осіб [789, с.70 –72].

Загалом, за даними доповідної записки ЦК КП(б)У ЦК ВКП(б) від 30 червня 1943 р. «Про стан роботи підпільних партійних організацій України» на окупованій території України діяло 6 підпільних обкомів КП(б)У, 3 уповноважених ЦК КП(б)У по Львівській, Вінницькій та Дрогобицькій областях щодо створення підпільного руху, 31 підпільний райком і міськком

КП(б)У, 139 партійних організацій із 2570 членами партії (дані разом з партизанськими загонами). На цей час було створено 2 підпільних обкоми ЛКСМУ, 3 райкоми та діяло 127 комсомольських організацій у складі 2698 членів [219, с.376].

Слід визнати слабкість радянського підпілля на заході України. Відсутність централізованого керівництва, відсутність підтримки місцевого населення, активні дії підпілля ОУН, а також польських та єврейських організацій залишали досить скромне місце комуністичних підпільників у складному спектрі нелегального руху на західних теренах України. Так на території Львівщини, Дрогобиччини, Станіславщини та Тернопільщини діяла «Народна гвардія західних областей України», яка була перейменована наприкінці 1943 р. на «Партизанський рух західних областей України». Загальна чисельність активних прибічників радянського визвольного руху серед населення чотирьох областей складала тільки 600 осіб [818].

Характерною особливістю другого періоду підпільного руху Опору слід визначити перехід від підпільних форм боротьби до партизанських. Відбувався процес активізації саботажної діяльності, диверсій на підприємствах та транспорті, здійснення терактів. Так, металургійні заводи Донбасу і Придніпров'я, за розрахунками німців, повинні були дати 1 млн. т. продукції, а у 1944 р. – 2 млн. т. Але максимальне виробництво сталі так і не перевищило 35 – 70 тис. т. на рік. Теж саме відбувалося із виробництвом електроенергії, видобутком вугілля та залізної руди [616, с.209].

У 1942–1943 рр., незважаючи на величезні зусилля фахівців компаній «Круп», «Сіменс», «Опель» щодо відновлення технологічного процесу видобутку вугілля у Донбасі, станом на листопад 1942 р. вдалося отримати із донецьких шахт тільки 2,3% від норми виробки вугілля за аналогічний довоєнний період [633, с.167].

Внаслідок активних форм саботажу у 1942 р. врожай зернових в Україні склав лише чверть довоєнного рівня [512]. Окупаційний орган «Вісті для українських селян» 24 лютого 1943 р. писала, що причиною низької

вroachності сільськогосподарських культур є саботаж, бо серед населення багато таких, хто працює лише тоді, коли за їх спинами стоять наглядачі [428, с.37].

Серед населення окупованих районів активно проводилися агітаційно-пропагандистські заходи щодо саботування роботи та невиконання вказівок німецького командування. У зверненні Житомирського підпільного обкому КП(б)У від 1 грудня 1942 р. до населення містився заклик: «Не давайте гітлерівцям хлібу та худоби, зривайте усі гітлерівські заходи, допомагайте партизанам нищити ворога» [64, арк.28]. Пропагандистські заходи комуністичного підпілля були також спрямовані на агітацію молоді до участі у партизанському русі. «Молодий патріот! Від тебе Батьківщина чекає бойових подвигів. Йди у армію народних месників, берись за зброю, громи прокляту німчуру та їх холопів», – ідеться у листівці підпільників у грудні 1942 р. [64, арк.14].

По мірі наближення військ РСЧА на перше місце виходили форми активної протидії спробам нацистів знищення виробничого потенціалу країни. Згідно доповідної записки секретаря Запорізького обкому ЛКСМУ Зінухової У. П. про патріотичні дії Гузовського Михайла, члена підпільної групи м. Осипенко (Бердянськ) 5 березня 1944 р. вказано, що патріот розповсюджував листівки наступного змісту: «Товариши! Фашистська гадина уповзас. ...Не давайте увозити наші цінності, наш хліб. Підпалюйте, травити, душити та вбивайте цю ...гадину!» [148, с.114].

Основним напрямом бойової діяльності підпільників з кінця 1942 р. і до вигнання окупантів була підготовка до організації збройних повстань, як найбільш гострої та активної форми боротьби проти загарбників. «Починаючи з лютого місяця 1943 року, – зазначено у постанові Винницького підпільного обкому КП(б)У від 27 лютого 1944 р., – багато підпільних комуністів...перейшли від підпільної діяльності до створення партизанських груп та загонів» [60, арк.40].

Визначною сторінкою історії радянського руху Опору стало Павлоградське повстання у лютому 1943 р. Особливістю збройного повстання була його всебічна підготовка, ретельне планування, інформаційно-психологічне забезпечення ведення бойових дій підпільниками [726, с.39–40].

Планування дій включало в себе й заходи інформаційно-пропагандистського забезпечення проведення збройного повстання. Основним мотивом віддрукованої 12 лютого 1943 р. звернення Дніпропетровського обкому до трудящих Павлограда було звернення до патріотичних відчуттів населення. У ньому проголошено: «Ми повинні показати, як любимо свободу, свою Батьківщину, як вміємо виконувати свій обов'язок» [625, с.114–115].

Повстання почалося 13 лютого 1943 р., коли німці оточили та знищили в бою 50 підпільників, які зосередилися на шкіряному заводі. При веденні бойових дій підпільники вбили 150 гітлерівців. 16 лютого 1943 р. підпільники розпочали у місті масштабне повстання, в якому взяли участь близько 500 осіб. Ними були захоплені будинок місцевої управи й приміщення гестапо. Понад 300 ув'язнених поповнили ряди повстанців. Були також захоплені пошта, телеграф, перерізані шляхи на Дніпропетровськ і Запоріжжя [658, с.366–376]. 16 лютого повстанцям вдалося вибити фашистів з міста. Було вбито понад 300 німців. 17 лютого частинами 4-го гвардійського корпусу місто було повністю очищено від окупантів. Майже всі підприємства Павлограда, склади із зерном і продовольством, лінії зв'язку вдалося врятувати. Радянській армії було передано 9 тисяч тонн зерна, 120 ц соняшнику, 730 голів великої рогатої худоби, 135 свиней, 14 автомашин та 1 мільйон карбованців [726, с.41]. Але вже 22 лютого німці провели контрнаступ, і радянські війська залишили місто аж до повторного його звільнення восени 1943 р.

27 лютого 1943 р. збройне повстання відбулося у райцентрі Варва Чернігівської області. У результаті спланованих бойових дій підпільників місто на два дні опинилося в руках повстанців. Після проведених боїв з карателями, підпільники організовано відступили, переформували бойові групи в партизанський загін і перейшли до тактики партизанських дій [788, с.224–226].

Збройні повстання та виступи були важливим етапом розвитку комуністичного руху Опору. Фактично, підпільний рух заявив про себе, як про значну політичну та воєнну силу, яка здатна суттєво дезорганізувати тилову діяльність окупаційних військ.

Оцінюючи ефективність підпільного руху радянських патріотів слід враховувати її кількісні та якісні показники. До першої групи показників слід віднести масовість, прямі та побічні військові та економічні втрати окупантів, власні втрати, кількість окупаційних сил, які були задіяні для підтримання порядку на окупованих територіях. До другої – морально-психологічний стан військ окупантів та суспільно-політичні настрої населення окупованих територій.

Слід зазначити, суттєві розбіжності при врахуванні кількісних показників. За офіційними даними, протягом 1941–1944 рр. на окупованій території України діяло 22 підпільних обкоми, 13 інших великих підпільних центрів, 200 міськкомів і райкомів КП(б)У, понад 50 підпільних обкомів, міськкомів, райкомів ЛКСМУ, 3,5 тис. низових організацій і груп, в яких знаходилося понад 100 тис. патріотів [788, с.414]. Із них протягом війни загинуло 40 тис. осіб [622, с.217].

За даними П. Брицького, на XVI з'їзді КП(б)У кількість створених підпільних організацій в окупованій Україні була наступної: 14 підпільних обкоми, 154 міські та районні комітети партії, 700 підпільних організацій. У 1967 р. виникли інші цифри: 16 обкомів, 172 міських й районних комітетів, 7000 партосередків. На 1975 р. їх кількість вже дорівнювала 23 обкомам, 685 міських та районних комітетів і 4310 парторганізацій [435, с.61].

Слід зазначити, що такі розбіжності виникали внаслідок низки причин. Це насамперед обмежена кількість збереженого документального матеріалу підпільного руху в умовах жорсткої конспірації та загибелі багатьох учасників. По-друге, збережений матеріал містить у себе елементи перебільшення, окомилювання та помилки. Причому масштаби фальсифікацій багатократно зросли у післявоєнний час. По-третє, зміни у трактуванні статусу учасників

підпільного руху. 28 листопада 1961 р. за постановою президії ЦК КП(б)У «Про недоліки в обліку учасників антифашистського підпілля й партизанського руху на Україні у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» у склад учасників радянського руху Опору були справедливо включені зв'язкові, розвідники, провідники, господарі явок, особи, які переховували та лікували поранених бійців, поширювали листівки, ремонтували партизанам зброю, постачали продукти тощо. Тому зростання чисельності учасників підпільного руху в Україні до 100 тис. осіб є цілком логічним.

Незважаючи на складність та неоднозначність кількісних показників, слід визнати величезний вплив підпільного руху на деморалізацію військ противника. Самовідданість та патріотизм підпільників суттєво впливав на зміни суспільно-політичних настроїв населення.

Модель радянського патріотизму, яка була реалізована у партизанському русі свою функцію виконала повністю. Це було обумовлено низкою об'єктивних чинників, які були ефективно використані у патріотичному вихованні збройних формувань радянського руху Опору.

Аналізуючи внесок радянського підпілля у загальну Перемогу, слід відзначити, що впродовж 1941–1944 рр. у його лавах боролися десятки тисяч людей, котрі завдали противнику окупантам відчутних втрат у живій силі, ослабили його економічний потенціал, підривали волю до боротьби у нацистів і зміцнювали віру українців у Перемогу.

Таким чином, патріотична позиція більшості населення України засвідчила неприйняття гітлерівського окупаційного режиму та продемонструвала мужність і стійкість народу, його вірність своєї Батьківщині.

РОЗДІЛ VI. ОРГАНІЗАЦІЙНА, ІДЕОЛОГІЧНА ТА ДУХОВНА СКЛАДОВІ ПАТРІОТИЗМУ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ.

6.1. Патріотизм як засіб мобілізаційно-консолідуючого впливу властей на організації відсічі агресору.

Державний управлінський апарат СРСР, вмів використовуючи широкий спектр патріотичних проявів народу, цілеспрямовано керував процесами патріотичного виховання, безперервно контролював їх ефективність та відповідність постулатам державної ідеології. З цією метою застосовувалася уся міць тоталітарної системи державного управління, яка склалася в СРСР наприкінці 30-х рр. ХХ століття.

Система тоталітарного правління являла собою складний, розгалужений механізм організації контролю та корекції діяльності державних, політичних і соціальних інститутів, який у ідеалі повинен був забезпечити ефективне керування та контроль над усіма сферами життя суспільства.

Незважаючи на апріорі визначену цільність та монолітність тоталітаризму, в умовах радянської політичної системи він викликав появу системних протиріч, вирішення яких дозволило розв'язати низку проблем державного управління на деякий історичний відрізок і надати новий імпульс існування та розвитку СРСР. Одночасно, наявність системних ортодоксальних, ідеалістичних поглядів на партійно-радянську систему управління так і не дозволили корінним чином оптимізувати діяльність державного апарату щодо підвищення ефективності керівництва країною. На нашу думку, до цієї системи протиріч відносилися протиріччя між:

- соціальною сутністю ВКП(б) та її домінуючим політичним становищем у країні;
- визнання єдності політичної системи радянського народовладдя та партійним диктатом у керівництві управлінськими та законодавчими інституціями;

- проголошеними демократичними засадами партійного життя та узурпацією одноосібного керівництва державою Й. Сталіним;
- великим обсягом практичної роботи щодо воєнно-патріотичного виховання радянського суспільства у мирний довоєнний час та організаційною неготовністю частини партійно-державного апарату до керування складними процесами перебудови країни у військовий табір на початку війни;
- тотальним пануванням догматизму у середовищі партійно-бюрократичного апарату та проявами творчості, ініціативи з боку найбільш яскравих представників усіх верств радянського суспільства у екстремальних умовах;
- проголошеним пропагандистським гаслом авангардної ролі комуністів і масовими випадками конформізму, зради, боягузтва з боку представників комуністичної «еліти».

Ключовим питанням визначення природи, механізму тоталітарного радянського режиму в роки війни є роль та місце комуністичної партії у системі органів державного управління.

Російський дослідник А. Чубар'ян до складових тоталітарного режиму відносить диктатуру однієї партії, придушення громадянських свобод, масові репресії, наявність харизматичного вождя, централізацію управління, яка доведена до апогею та повне державне регулювання економічного життя. Я. С. Дрбакін до аспектів тоталітаризму додає ще наявність масового народного руху, що є головною відмінністю тоталітарного режиму від авторитарного [779, с.5–6, 9–10, 502].

На думку українського дослідника Д. В. Табачника, феномен тоталітаризму включає у себе моноідеологізм, однопартійність, монополізацію влади, партійний контроль над всіма сферами життя суспільства, монополію на інформацію, мілітаризацію суспільного життя, широке застосування терору, як одного з головних засобів здійснення внутрішньої та зовнішньої політики, реалізації репресивних політичних технологій. У даному випадку однопартійність визначалася як форма зрощення партії з державним апаратом або одержавлення та партізіція усіх суспільних структур [769, с.31–32].

На нашу думку, слід погодитися з дефініцією тоталітаризму Ю. І. Ігрицького, де він визначив цей політичний режим, як режим державної влади, який зосереджує у ядрі (центрі) держави політичну організацію, яка ототожнює себе з державою, зрослася з нею. Політична організація ставить себе за мету повний контроль ідеологічної, економічної та політичної сфер суспільства у цілому та їх важливих складових частин, які здатні створити загрозу діючої тоталітарної владі [536, с.11].

Визначення Ю. Ігрицького логічно розкриває роль ВКП(б) у роки війни, яка за статтею 126 Конституції СРСР 1936 р. належала до громадської організації. Одночасно наголошувалася на виключному місці цієї інституції у політичній системі суспільства як керівного ядра «всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних».

У принципах державного управління застосовувався своєрідний дуалізм існування партійних та державних інституцій при головної ролі партійного компонента та суто декоративно-розпорядчих функцій виконавчої та законодавчої гілок влади. В. І. Вернадський у своїх щоденниках 1941 р. напередодні війни таким чином коментував систему радянського державного управління: «кидаються в очі, факти, які знаходяться у різкому протиріччі словам й ідеям комунізму. Подвійний на словах уряд – ЦКП (ЦК ВКП(б)) та Раднарком. Справжня влада – ЦК і навіть диктатура Сталіна. Це те, що пов'язує нашу організацію з Гітлером і Муссоліні» [346]. Таким чином, розв'язання цього ключового діалектичного протиріччя між суспільним характером партії та її центральним керівним місцем у політичній системі суспільства вирішувалося, як правило, на користь останнього.

Слід визнати позитивну централізаторську функцію партії у керівництві державою під час війни. Це здатність до централізації управління усіма сферами життя суспільства при наявності розгалуженого партійно-бюрократичного апарату, який у той або іншій мірі був здатний дублювати функції гілок влади при зруйнуванні системи виконавчої та законодавчої влади, тобто партійний апарат був підготовлений до виконання завдань

своєрідного кризового менеджера; наявність жорсткої, навіть жорстокої системи партійного дисциплінарного впливу, який був органічно вписаний у систему загального державного примусу, що повністю виправдовувало себе у надзвичайних умовах війни; імперативне нав'язування принципів комуністичної патріотичної моралі дозволяло ефективно впливати на підвищення політико-морального стану як комуністів, так і безпартійних, що виконувало консолідуючу роль у духовному єднанні суспільства його матеріальних і духовних ресурсів і потенціалів; наявність механізмів, сил і засобів для максимальної мобілізації суспільства; всебічне та ефективне використання фактору союзників під час війни; оперативне поповнення втрачених ресурсів перших місяців війни; здатність до нанесення поразок вермахту.

Слід погодитися з думкою дніпропетровського вченого В. К. Якуніна що «сталінська тоталітарна система змогла більш ефективно використати економічні, географічні та духовні ресурси, які мав СРСР» [795, с.14–15]. Цікаво, що у сучасній українській (як й російській) історіографії відсутні фундаментальні дослідження, які заперечують або спростовують висновки радянської історіографії стосовно ролі ВКП(б) у війні. Фактично йдеться лише про визначення кола проблем, які потребують свого подальшого вивчення [794, с.27–28].

Поряд з позитивними наслідками граничної централізації державного управління у руках партійного апарату з метою всебічної концентрації усіх сил і засобів держави у критичні моменти історії, це одночасно викликало появу низки системних недоліків, до яких на нашу думку слід віднести: підміну управлінських функцій партійним апаратом політичних і економічних інститутів держави, що значним чином знижувало оперативність управління та динамічність внесення коректив у процеси державного управління та викликало у ряді випадків безладдя та хаос; перетворення партійного апарату у замкнуту «касту» з відповідною догматикою принципів управління що виступало своєрідним гальмом механізму демократичного оновлення та

прогресу у застосуванні передових методів економічного та господарського управління; створення системи державного управління, яка визначала партію як керівну силу та одночасно «розмивало» конкретику її відповідальності, що виводило цю політичну організацію із зони критики.

Особливостями організаційного функціонування державних органів влади у період війни, на нашу думку, були: швидка перебудова життя держави з мирного на воєнний лад, перетворення країни у військовий табір; тотальна централізація управління усіма сферами життя суспільства; мобілізація партійного організаційного потенціалу на рішення завдань воєнного часу у взаємодії з органами виконавчої та законодавчої влади.

Найбільш яскраво ці протиріччя та особливості проявилися в надзвичайних умовах війни.

Військово-організаторська робота державних органів влади під час війни – це діяльність партійних, радянських, господарчих, воєнних органів управління щодо створення, удосконалення структури державних, воєнних, політичних, громадських інститутів, координації їх зусиль та визначення напрямків, форм та методів досягнення результатів щодо виконання завдань військового часу.

Часові межі військово-організаторської роботи органів державного управління на території УРСР можна визначити двома періодами. Перший – з початку війни 22 червня 1941 р. та до моменту повної окупації території України 22 липня 1942 р. Він характеризувався включенням партійно-державного апарату УРСР у загальносоюзну структуру створення органів управління країною в умовах війни. Другий – з 1 лютого 1943 р., коли на нараді голови РНК УРСР, голови Президії Верховної Ради УРСР та секретаря Ворошиловградського обкому КП(б)У [25] були визначені завдання початку відновлення системи радянської влади та відродження народного господарства на звільнених територіях до 11 жовтня 1944 р., коли у зверненні РНК УРСР, ПВР УРСР і ЦК КП(б)У були визначені завдання щодо ліквідації наслідків нацистської окупації в Україні.

Програму перебудови всього життя союзної держави на воєнний лад було викладено в директиві ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 29 червня 1941 р., у виступі Й. Сталіна 3 липня 1941 р. та в рішеннях партії і уряду. Зміст цих загальносоюзних правових документів зводився до наступного: безпощадна боротьба з ворогом за кожен п'ядь землі; організація всебічної допомоги армії мобілізаційними ресурсами та транспортними засобами, перерозподілити людські ресурси для забезпечення мобілізації до Збройних Сил і потреб воєнної економіки; зміцнення тилу Червоної армії, розгортання у чимдалі більших масштабах військового виробництва й постачання фронту необхідного озброєння і бойової техніки, мобілізувати матеріальні й трудові ресурси сільського господарства на безперервне постачання армії, населення міст – продовольством, а промисловості – сировиною; знищення при вимушеному відході матеріальних цінностей, не залишаючи ворогу нічого; розгортання на тимчасово окупованих територіях партизанського та підпільного руху, створення партизанських загонів і диверсійних груп, безжалісна розправа зі зрадниками Батьківщини [18, с.221–223].

Незважаючи на величезний обсяг роботи щодо підготовки країни до війни, нацистська агресія виявила організаційну неготовність держави до ведення бойових дій на своїй території. Причинами цього на нашу думку були: наявність значного прошарку управлінського апарату, який не мав відповідного досвіду керування значними контингентами військ і масштабними економічними одиницями. Це з'явилося наслідком різкої зміни кадрового потенціалу держави у результаті сталінських репресій кінця 30-х рр. XX ст.; насадження імперативних ідеологем культу особи Сталіна перетворювало управлінський апарат у бюрократичну масу, яка була апріорі нездатна до прийняття самостійних рішень у екстремальних умовах початку війни; створення атмосфери страху у суспільстві, гіпертрофоване відчуття боязні відповідальності за будь-які самостійні рішення викликало у ряді випадків параліч управлінської системи.

В. І. Вернадський у своєму щоденнику 1941 р. таким чином охарактеризував моральну атмосферу суспільства напередодні війни: «Поліцейський комунізм росте та фактично роз'їдає державну структуру. Зараз усе перейнято шпіонажем...Колгоспи...перетворюються як форма 2-го кріпацтва – партійці о чолі». «Вражає убогість та відсутність живої думки...більшовиків». «Наркоми... уявляють із себе живий брак». «Любов» до Сталіна є фікція, у котру ніхто не вірить» [346].

Слід визнати, що партія та органи державного управління досить швидко оговтались від шоку, який викликав початок війни. Оформлення організаційної структури перетворення країни у єдиний військовий табір відбувалося у обмежений часовий відрізок. Так, вже 23 червня 1941 р. постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б), з метою суворо централізованого та гнучкого управління військами була створена Ставка Головного Командування ЗС СРСР о чолі з Наркомом оборони Маршалом Радянського Союзу С. К. Тимошенко у складі Г. К. Жукова, Й. В. Сталіна, В. М. Молотова, К. Є. Ворошилова, С. К. Будьонного, М. Г. Кузнєцова. З 10 липня 1941 р. – Ставка Верховного Командування ЗС СРСР о чолі зі Й. В. Сталіним та з 8 серпня – призначення Й. В. Сталіна Верховним Головнокомандувачем [168, с.211,227,231]. У подальшому робота Ставки ВГК виявилася настільки ефективною та результативною, що її склад був дещо змінений тільки 28 серпня 1942 р. введенням посади заступника Верховного Головнокомандувача та призначенням на цю посаду Маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова. Кардинально персональний склад ставки був змінений постановою ДКО № 7550с від 18 лютого 1945 р з введенням знову призначених військових діячів, Наркома ВМФ і партійних функціонерів, що у принципі не впливало на результат війни [478, с.5].

До вдалих кроків удосконалення системи комплексного управління слід віднести створення Постановою Президії Верховної Ради СРСР, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 30 червня 1941 р. Державного Комітету Оборони, як надзвичайного органу з мобілізації усіх сил і засобів країни на розгром агресора [168, с.224]. Постанови і розпорядження ДКО мали силу законів військового

часу і вимагали їх виконання усіма органами влади. З 1941 р. до листопада 1942 р. ДКО через Ставку керував військовими діями, а також воєнної промисловістю та частиною базових галузей промисловості. З 8 грудня 1942 р. постановою ДКО № 2615 сс «Про затвердження Оперативного бюро ДКО» до його підпорядкування було віднесено 14 наркоматів воєнної промисловості та базових галузей промисловості. Під час війни з військових питань ДКО прийняло 2256 постанов та приблизно стільки ж – з галузей оборонної промисловості [478, с.7].

ДКО був вищою інстанцією, яка здійснювала загальне керівництво збройною боротьбою Радянської держави, а Ставка стала виконавчим військовим органом, що керувався вказівками ДКО. Головним напрямом діяльності ДКО були розгортання Збройних Сил, підготовка резервів, їх забезпечення озброєнням, спорядженням, продовольством. ДКО також керував мобілізацією економіки, організацією воєнного господарства, розробляв заходи щодо збільшення виробництва танків, літаків, боєприпасів, металу, палива, продовольства тощо. ДКО тісно співпрацював з ЦК ВКП(б) і РНК СРСР. Єдність їхньої діяльності забезпечувалася суміщенням посад. ДКО не мав свого апарату, тож використовував апарати ЦК ВКП(б), Раднаркому і наркоматів. Для вивчення і вирішення деяких найскладніших проблем ДКО створював спеціальні комітети, ради й комісії, що готували проекти постанов. Нерідко вони й самі вирішували конкретні питання. Під керівництвом Оперативного бюро ДКО діяли постійні комісії з питань постачання країни продовольством і промисловими товарами, з організації відновлення танків (лютий 1942 – лютий 1943 рр.); Рада з радіолокації (з червня 1943 р.). Під керівництвом ДКО працювало ряд комітетів: Комітет з евакуації, Комітет з розвантаження залізниць, Транспортний комітет (лютий 1942 – травень 1944 рр.), Трофейний комітет (лютий 1943 – лютий 1945 рр.), Особливий комітет (з лютого 1945 р.), який виконував функції Транспортного комітету та керував демонтажем німецьких підприємств. Для втілення у життя рішень ДКО на місцях призначалися уповноважені ДКО.

Із загальної чисельності постанов ДКО 387 (4%) цілком присвячені УРСР у період війни. До цієї чисельності слід додати постанови ДКО, які стосувалися вугільної, металургійної, хімічної галузей промисловості. Основні питання, які розглядалися ДКО відносно УРСР були: евакуація промислових об'єктів і населення (40 постанов); організація оборони, мобілізації та депортації населення (81 постанова); партизанський рух (3 постанови); відродження промислової бази республіки (224 постанови); - повернення вивезеного окупантами майна та надходження репарацій (39 постанов) [792, с.25–33].

Поряд з ДКО продовжували функціонувати постійні конституційні органи державної влади й управління: Верховна Рада СРСР, її Президія, Рада Народних Комісарів СРСР. Більшість функцій Верховної Ради СРСР здійснювала Президія. Вона видала укази про воєнне становище, про мобілізацію військовозобов'язаних, про встановлення нових орденів і медалей, про доповнення до кримінального, цивільного, сімейного, процесуального законодавства, про реорганізацію відомств тощо.

У сферу повноважень Раднаркому входило керування наркоматами, вирішення питань будівництва, сільського господарства, соціально-культурного будівництва та ін. Під керівництвом ДКО і РНК СРСР удосконалювалася діяльність наркоматів, створювалися нові структури державного управління. Виникла нова галузь управління щодо державного забезпечення і побутового влаштування сімей військовослужбовців. У період війни було створено й надзвичайні органи, як-от: Комітет з обліку й розподілу робочої сили, Рада з евакуації, надзвичайна Державна Комісія із встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх співучасників тощо.

Удосконалення армійських управлінських структур, які безпосередньо відповідали за стан патріотичного виховання, завжди було у полі зору партійного та державного керівництва. Одним із заходів, який організаційно зміцнював партійний вплив на армію, було повернення до інституту воєнних комісарів. Виходячи із обстановки, яка склалася, 16 липня 1941 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР управління та відділи політичної пропаганди

реорганізуються в політичні управління та політичні відділи, а у з'єднаннях, частинах та установах вводиться інститут воєнних комісарів [168, с.304].

Зі зміною воєнно-стратегічного становища на користь СРСР відпала необхідність у посиленому комісарському контролі за діяльністю командного складу. 9 жовтня 1942 р., згідно указу Президії Верховної Ради СРСР інститут воєнних комісарів був скасований та в армії та на флоті вводилося повне єдиноначальство (див. § 3.3).

Для виконання завдання масштабного розгортання військового виробництва й постачання фронту необхідного озброєння і бойової техніки потрібно було: змінити економічні пропорції в інтересах збільшення військового виробництва; сконцентрувати всі ресурси для забезпечення потреб війни; передати військовій промисловості максимальну кількість підприємств з інших галузей; перебудувати на воєнний лад роботу транспорту, зв'язку; збільшити пропускну спроможність залізничних шляхів, щоб забезпечити військові перевезення і евакуацію промисловості та населення на схід із прифронтових областей; спрямовувати діяльність наукових і дослідно-конструкторських установ на досягнення воєнно-технічних переваг над противником і забезпечення потреб армії. Конкретизація завдань відповідним інституціям щодо вирішення цього найважливішого стратегічного та воєнно-господарського завдання вже 24 червня 1941 р. визначена постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, коли «для керівництва евакуацією населення, закладів, воєнних та інших вантажів, обладнання та інших цінностей» була створена Рада з евакуації в складі Л. М. Кагановича (голова), О. М. Косигіна (заступник голови), М. М. Шверника (заступник голови), членів: Б. М. Шапошнікова, С. М. Круглова, П. С. Попкова, М. Ф. Дубровіна, О. І. Кірпічнікова. 26, 27 червня та 1 липня 1941 р. рішеннями вищевказаних органів в Раду з евакуації додатково введені А. І. Мікоян (першим заступником голови) та Л. П. Берія і М. Г. Первухін (заступник голови) [168, с.212].

У липні 1941 р. організаційне створення Ради було в основному закінчено. 3 липня 1941 р. головою Ради було призначено М. М. Шверника. 16 липня

рішенням ДКО «Про склад Ради з евакуації» у склад Ради, крім Шверника увійшли: О. М. Косигін (заступник голови), М. Г. Первухін (заступник голови), члени: А. І. Мікоян, Л. М. Каганович, М. З. Сабуров, В. С. Абакумов [168, с.212]. З метою ефективності централізації управління евакуаційними заходами 16 серпня 1941 р. постановою ДКО в склад Ради з евакуації був додатково введений заступник начальника Головного управління тилу Червоної армії генерал-майор М. В. Захаров. В окремий напрямок роботи відокремлена евакуація населення. 26 вересня 1941 р. було сформоване Управління з евакуації населення, яке очолив заступник Голови РНК РРФСР К. Д. Памфілов (який одночасно був призначений заступником голови Ради) [394, с.72]. Контроль за вивезенням населення, обладнання та матеріальних цінностей здійснювала група інспекторів при Раді, яку очолював О. М. Косигін [544, с.143]. Як наслідок, у східні райони СРСР були вивезені цілі галузі промисловості. У грудні 1941 р. Рада з евакуації у зв'язку з виконанням своєї місії була розформована. В Україні цю багатопланову діяльність координувала комісія з евакуації, якою керував заступник Голови РНК УРСР Д. М. Жила.

На початку війни питання організації та проведення патріотичного виховання були у зоні відповідальності відповідних політуправлінь Народного комісаріату шляхів сполучень та Народних комісаріатах морського та річкового флоту. З метою посилення патріотичного виховання робочих і службовців МТС, членів колгоспів, зміцнення дисципліни виробництва та виконання планів сільськогосподарських робіт постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1941 р. «Про організацію політвідділів у МТС і радгоспах» були введені відповідні інститути та посади начальників політичних відділів в МТС і радгоспах. Начальники політвідділів несли персональну відповідальність за ефективність партійно-політичної роботи, організацію діяльності партійних і комсомольських організацій у МТС і радгоспі. Разом з політичними відділами були організовані політуправління народних комісаріатів радгоспів, харчової промисловості, м'ясомолочної промисловості, земельних ресурсів для

централізації управління, контролю в організації політичного та патріотичного виховання персоналу наркоматів [168, с.260–26; 21].

Ведення додаткових партійно-політичних структур створювало комплекс принципових протиріч між галузевими партійно-політичними інституціями та місцевими партійними органами, керівництвом підприємств і установ, які полягали у наступному: дублюванні обов'язків керівників підприємств з боку партійно-політичного апарату, що знижувало їх відповідальність за стан справ; паралелізм у вирішенні господарських і адміністративних справ керівництва та політвідділів; самоусунення місцевих партійних органів від впливу на галузеві партійно-політичні структури.

З метою усунення цих протиріч постановами ЦК ВКП(б) від 31 травня 1943 р. були ліквідовані політвідділи на МТС, радгоспах, залізничному, річковому та морському транспорті та відповідні галузеві політуправління. Це дозволило, по-перше: конкретизувати відповідальність керівників установ і підприємств шляхом введення єдиноначальства у керуванні економічними процесами у екстремальних умовах; по-друге: звільнити масу народу та спрямувати їх діяльність для вирішення завдань НКО [168, с.412–417].

З початком війни змінилися напрями діяльності й організація республіканських органів влади і управління. Виконуючи директивні вказівки ДКО, ЦК ВКП(б) та інших союзних органів, Президія Верховної Ради УРСР, Рада Народних Комісарів УРСР і Центральний Комітет КП(б)У опублікували 7 липня 1941 р. звернення, в якому закликали український народ тісніше згуртуватися навколо Комуністичної партії, стійко і мужньо захищати кожен шматок радянської землі, надавати допомогу Червоній армії, наполегливо працювати на виробництві в тилу, вступати в народні ополчення, винищувальні батальйони, створювати партизанські загони й підпільні організації в тилу ворога [164, с.5–7].

На місцеві ради покладалася складна робота з евакуації населення та виробничої бази. Умови вимагали суттєвої перебудови роботи місцевих органів влади й управління. Найбільшою мірою це стосувалося місцевих рад районів,

розташованих найближче до фронту й оголошених на воєнному становищі. Всі функції влади з питань оборони, забезпечення порядку і державної безпеки передавалися військовим органам (військовим радам фронтів, армій, військових округів, а де їх не було – вищому командуванню військових з'єднань). У прифронтових і обложених ворогом містах створювалися надзвичайні органи – міські комітети оборони. Такі комітети з'явилися в червні – липні 1941 р. в Києві, Одесі, Севастополі з ініціативи місцевих радянських, партійних органів і військового командування. Їх називали штабами оборони міста, комісіями з оборони та ін. Узагальнивши досвід діяльності цих органів, ДКО в жовтні 1941 р. постановив утворити комітети оборони у 60 прифронтових містах країни на базі апарату обкомів чи міськкомів партії з включенням до них керівників місцевих радянських і військових органів. Вони підпорядковувалися ДКО. Комітети оборони мали виключне право оголошення облогового стану, застосування дискримінаційних мір до жителів щодо їх виселення, запровадження комендантської години, визначення промисловим підприємствам воєнних завдань. Вони відповідали за будівництво оборонних споруд, формування частин народного ополчення, винищувальних батальйонів та ін.

У зв'язку з тимчасовим відходом Червоної армії з України центральні органи влади УРСР евакуювалися в глиб СРСР, зокрема в м. Саратов, а пізніше в м. Москву. В умовах війни вдосконалювався державний апарат, скорочувалася кількість зайнятих у ньому працівників, створювалися нові управління і комітети, необхідні для воєнної економіки. При РНК УРСР діяло бюро з обліку й розподілу робочої сили.

Такі ж бюро функціонували при виконавчих комітетах обласних рад УРСР. При місцевих радах засновувалися відділи з державного забезпечення і влаштування сімей фронтників, з працевлаштування евакуйованого населення та інші. Значні зміни відбулися в діяльності постійних комісій рад. Поряд з комісіями, що існували до війни, при радах засновувалися нові: з питань оборони, евакуації, державного забезпечення і побутового влаштування сімей

фронтовиків. З окупацією України життя радянських органів влади не зупинялося.

Постанова ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. про організацію боротьби в тилу німецьких військ ставила перед республіканськими, обласними й районними парторганізаціями прифронтової смуги конкретне завдання: розгорнути мережу більшовицьких підпільних організацій на захопленій території для керівництва всіма діями проти фашистських окупантів. На 1 жовтня 1941 р. в Україні вдалося створити 23 підпільних обкоми, 63 міськкоми і 564 райкоми КП(б)України. ЦК КП(б) України, місцеві партійні й радянські органи розгорнули організаційну роботу щодо створення партизанських формувань і підпільних організацій. У республіці в перші місяці війни було організовано й залишено в тилу ворога для розгортання партизанської боротьби 683 загони, понад 1700 диверсійних груп (див. § 5.1)

30 травня 1942 р. ДКО з метою об'єднання керівництва партизанським рухом і подальшого посилення боротьби народних мас проти ворога створив Центральний штаб партизанського руху. Для безпосереднього керівництва партизанськими загонами при військових радах фронтів формувалися штаби партизанського руху. При Військовій раді Південно-Західного напрямку було організовано Український штаб партизанського руху (УШПР). Начальником штабу призначили Т. Строкача. З ліквідацією Військової ради Південно-Західного напрямку 29 липня 1942 р. постановою ДКО УШПР було перейменовано на республіканський штаб. Створення УШПР сприяло розгортанню народної боротьби на тимчасово окупованій ворогом території, організації партизанського руху, раціональнішій концентрації сил на найважливіших ділянках боротьби проти окупантів (див. § 5. 2). Незважаючи на дублювання деяких функцій УШПР з боку нелегального ЦК КП(б)У, слід визнати, що з свого боку цей орган сприяв відповідної активізації роботи партійних організацій у партизанських загонах [164, с.8–10].

Більш ефективно працювали партійні органи в умовах організації підпільної боротьби. Так за постановою нелегального ЦК КП(б)У «Про стан

роботи підпільних партійних організацій від 10 грудня 1942 р.» був проведений величезний обсяг роботи, а саме: було утворено 2 підпільних обкому, 7 міськкомів і 32 райкоми КП(б)У; направлено для організації підпільної роботи 88 відповідальних партійних працівників; направлено 4 лектори; перекинуто 60 друкарень (у Чернігівській області створена редакція підпільної газети «Комуніст» і направлена кінопересувка); закинути для організації прослуховування радіостанцій «Радянська Україна» та ім. Шевченка 200 – 250 детекторних радіоприймача [164, с.14–19].

Судова система й органи прокуратури УРСР у роки війни зазнали реорганізації. Указом Президії Верховної Ради від 22 червня 1941 р. було затверджено «Положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному становищі, і в районах воєнних дій». Відповідно до цього положення військові трибунали діяли: а) при військових округах, фронтах і флотах; б) при арміях, корпусах та інших військових з'єднаннях і воєнізованих установах. Лінійні суди залізничного і водного транспорту було реорганізовано у відповідні військові трибунали (див. § 3.1, 3.2). Головним завданням військових трибуналів і органів військової прокуратури була рішуча боротьба з посяганням на безпеку СРСР, на боекдатність РСЧА, військову дисципліну і порядок несення військової служби.

Логіка екстремальних, надзвичайних умов організації діяльності партійно-державного апарату висувала на керівні посади самостійних ділянок роботи людей творчо мислячих, здатних на прийняття неординарних рішень та таланливих управлінських кризових менеджерів. Під час бойових дій на теренах України високі полководські якості, самостійність мислення та прийняття рішень показали майбутні Маршали Радянського Союзу К. Рокосовський, І. Баграмян, К. Москаленко, генерали армії І. Черняхівський, О. Ватутін та інші. Організація партизанського руху та підпільної боротьби в Україні висунула на високі керівні посади С. Ковпака, С. Руднева, М. Попудренка, С. Наумова, О. Сабурова та інших, які у катастрофічні для країни дні проявили патріотизм, витримку, волю та здатність до організації збройного

протистояння ворогу. Державно-партійному апарату вдалося організувати з високою ефективністю роботу військово-промислового комплексу завдяки висунення на керівні посади молодого когорти управлінців, серед яких М. Г. Первухін, О. І. Шахурін, Д. Ф. Устинов, О. В. Хрульов, Д. Г. Жімерін, З. О. Шашков, П. М. Горемикін, П. Ф. Ломако, М. К. Байбаков, Г. М. Орлов, С. З. Гінзбург, О. О. Ішков, П. П. Лобанов, І. О. Бенедіктов, І. В. Ковальов та інших.

У другому періоді, з метою відродження та організаційного зміцнення радянських органів, партійних, комсомольських і профспілкових організацій, економічного та культурного життя України органами державної влади був зроблений величезний обсяг робіт [28]. Постановами Політбюро ЦК КП(б)У від 1 листопада 1943 р. та 1 квітня 1944 р. були створені партійні організації та органи місцевих рад народних депутатів трудящих у визволених від окупантів районах УРСР [164, с.36–39]. Були складені плани комплектування наркоматів та інших республіканських органів управління, керівних органів обласного рівня, крупних міст. У січні – лютому 1943 р. уповноваженими ЦК КП(б)У було відібрано для партійної та господарської роботи 5 тис. осіб. На квітень 1943 р. із місць евакуації було повернуто у визволені райони України навколо 3 тис. представників управлінського партійно-радянського апарату. На грудень 1943 тільки із східних районів СРСР прибуло 20 тис. спеціалістів народного господарства. На 10 жовтня 1943 р. у 300 визволених населених пункти ЦК КП(б)У направив 9479 осіб, із них 2034 партійних, 3627 радянських, 2618 господарських та 825 комсомольських робітників [788, с.424,427]. Вже 24–26 травня 1944 р. Пленум ЦК КП(б)У розглянув питання весняної сівби, підготовки і збирання врожаю та підготовку та проведення заготівель сільськогосподарських продуктів у 1944 р. [164, с.40–77].

Слід зазначити, що поряд з дійсно патріотичною позицією більшості комуністів у війні, відсутності фактів державної зради серед вищого керівництва партії та держави, непоодинокими були випадки проявів відверто антипатріотичної поведінки комуністів (див. §§ 3.2, 4.1, 5.1, 5.3). Комплекс причин цих проявів включав у себе, на нашу думку, наступні положення:

особливості особистого морально-психологічного стану та емоційних афектів; створеною системою сталінського керівництва атмосфери страху, паралічу творчості та самостійності мислення; розщеплення свідомості партійців між проголошеними гаслами та реаліями життя, що викликало цинічне ставлення до цінностей радянського суспільства; безвихіддя економічного становища вимушувало до співпраці з окупантами з метою виживання власних родин членів партії; приховання власних антирадянських поглядів у лавах партії внаслідок кар'єристського та ідеологічного пристосуванства, схильність до меркантильної політизованості вели до заміни одного політичного власника на іншого.

За звітом про роботу підпільного обкому КП(б)У Винницької області «майже у кожному сілі були випадки, коли комуністи, які прийшли з фронту до дому піддалися окупаційній владі, здали партійні квитки, ходили на реєстрацію у комендатуру» [60, арк.12]. Загалом слід визнати факт відвертого конформізму майже 12% членів партії при визначенні своєї громадянської позиції у війні. За даними, які були оприлюднені у часи «перебудови» з 564536 членів республіканської партійної організації 113425 комуністів залишилися на окупованій території. Із них переважна більшість робітники та селяни. Після визволення УРСР 69125 було відмовлено у поновленні в партії внаслідок ухилення від усіх видів боротьби з окупантами [794, с.59]. Таким чином, із 20% членів партії, які залишилися на окупованій території, половина не витримала випробування війною.

Але, незважаючи на часткові негативні прояви, партія, як ядро політичної системи змогло згуртувати навколо себе усі шари та верстви населення для організації дієвої роботи і мобілізації усіх зусиль для досягнення перемоги над ворогом.

В систему організаційних заходів відносилися також питання військово-мобілізаційної роботи. Військово-мобілізаційна робота – це комплекс організаційних, розпорядчих, виховних заходів партійних, радянських, господарських, військових органів управління щодо поповнення

мобілізаційними ресурсами армії та флоту, забезпечення передової ролі комуністів і комсомольців при проведенні мобілізаційних заходів, мобілізації населення країни на всебічну допомогу армії при веденні бойових дій.

Часові межі організації військово-мобілізаційної роботи органів державного управління на території УРСР можна визначити двома періодами. Перший – з початку війни 22 червня 1941 р. та до моменту повної окупації території України 22 липня 1942 р. Другий – з початку відновлення мобілізації населення на звільнених територіях з січня 1943 р. та комплексу заходів щодо відновлення народного господарства до перемоги у Великій Вітчизняній війні 9 травня 1945 р.

З нападом Німеччини на СРСР, 22 червня 1941 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР була оголошена загальна мобілізація. Гігантський розмах битв, великі втрати особового складу, вимагали поповнення діючої армії новими людськими контингентами.

23 червня на території трьох військових округів, які були розташовані на території УРСР (КОВО, ОдВО, ХВО), почалася призовна кампанія військовозобов'язаних 1905–1918 р. н. 10 серпня 1941 р. була оголошена друга загальна мобілізація військовозобов'язаних 1904–1919 р.н. Наприкінці грудня 1941 р. проведена мобілізація призовного контингенту 1900–1904 р.н., а у грудні 1942 р встановлені граничні вікові межі призову 1887–1924 р.н. [651, с.35].

Україна мобілізувала у перші місяці війни з території 16 областей за неповними даними 2 515 891 бійців, з них 200 тис добровольці (за іншими даними до лав РСЧА та флоту було мобілізовано 3 184 726 громадян УРСР) [127,с.49].

Слід визнати факт величезного патріотичного піднесення населення при проведенні мобілізації. Так, наприклад, Винницька область вже 24 червня 1941 р. виконала план відмобілізування на 80%, Камінець-Подільська область на 23 червня 1941 р. – на 75%. Чернівецька область завершила мобілізаційні заходи у повному обсязі вже 23 червня 1941 р. [63, арк.13,24,19]. У перші дні війни Київ

дав фронту 200 тис. призовників. На 25 червня 1941 р. у військкомати м. Києва надійшло 800 заяв добровольців. У райкоми ЛКСМУ м. Києва надано понад 3 тис. заяв комсомольців для відправки на фронт [685, с.118]. До 1 липня 1941 р. по Сталінському обласному військкомату (ОВК) зареєстровано 14 453 заяви добровольців (із них 5 314 – жінки) [63, арк.67]. На 4 липня 1941 р. по Запорізькому ОВК – 4 033 заяви (1100 – жінки) [63, арк.78]. По Вінницькому ОВК – 250 заяв (23 – жінки), Кримському ОВК РРФСР – 10 000 заяв [63, арк.225].

З метою посилення партійно-політичного впливу в полках, постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 27 червня 1941 р. була проведена мобілізація комуністів і комсомольців. Київський та Харківський обкоми КП(б)У к 1 липню 1941 р. відмобілізували 2,5 тис. членів партії та комсомолу. Загалом, за перші 6 місяців політбійцями у війська були призвані 60 тис. комуністів і комсомольців, на керівну політичну роботу у війська було направлено навколо 9 тис. партійних функціонерів [168, с.220,254].

Слід визнати факт суттєвого падіння патріотичних настроїв населення при проведенні мобілізаційних заходів внаслідок швидкого ворожого наступу, відсутність правдивої інформації у населення про реальний стан розвитку воєнно-стратегічної обстановки, розповсюдження панічних чуток, проведення поспішної (часто самовільної) евакуації державних і партійних установ.

Зазначені факти масового ухилення від мобілізації працівників міліції м. Одеси [62, арк.15]. На 16 жовтня 1941 р. у Ворошиловграді на призовних пунктах було відзначено вкрай незадовільну явку військовозобов'язаних [62, арк.141 (на звороті)]. У кінці жовтня 1941 року спостерігалися випадки масового дезертирства по Харківському військовому округу на шляху просування колон мобілізованих: дезертирували по Чугуївському райвійськкомату – 30%, по Сталінському – 35%, по Ізюмському – 45%, по Дергачовському – 50% мобілізованих [76, арк.141–143].

Отже, впродовж 1941–1942 рр. органами державного управління проведена величезна робота з організації та проведення мобілізаційних заходів щодо

призову населення до лав діючої армії. Воєнно-мобілізаційна робота виявила як позитивні результати патріотичного виховання у передвоєнні часи так й низку недоліків. Системна робота щодо організації військово-патріотичного виховання сприяла яскравим проявам населення любові до Батьківщини, особливо у молоді, при проведенні першої хвили мобілізації. Однак, катастрофічний перебіг подій для Червоної армії, відсутність продуманого інформаційно-пропагандистського забезпечення бойових дій, поширення паніки, дезорганізаційні процеси мобілізаційної роботи у військкоматах, наявність латентних антирадянських настроїв суттєво знизили ефективність мобілізаційних заходів.

До питань воєнно-мобілізаційної роботи відносилися також мобілізаційні заходи створення винищувальних батальйонів, народного ополчення, побудови інженерно-фортифікаційних споруд, створення фонду оборони.

Раднарком СРСР 24 червня 1941 р. прийняв постанову про створення у прифронтовій смузі винищувальних батальйонів для боротьби з диверсантами. На початок липня 1941 р. в УРСР діяло 657 винищувальних батальйонів з кількістю 158704 бійця. На допомогу ним діяло біля 18 тисяч груп підтримки, які об'єднували понад 200 тис. учасників. За перші півтора місяця війни цим формуванням вдалося захопити 98 шпигунів та диверсантів у Київській, Одеській, Чернігівській, Запорізькій та Кіровоградській областях [787, с.92].

За результатами ґрунтовного дисертаційного дослідження винницького історика Ю. Ніколайця, слід зробити висновок, що винищувальні батальйони виконували функції боротьби проти «п'ятої колони» всередині держави, т. зв. дезорганізаторів тилу, панікерів і дезертирів, допомоги органам військового тилу, створення бази для ведення партизанських дій та диверсійних акцій, що сприяло перетворенню країни у «військовий табір» і сприяло популяризації «народної війни» проти окупантів [670, с.40].

У масовому порядку йшов запис у лави народного ополчення. Загалом по 12 областях УРСР у народному ополченні знаходився 1 млн. 300 тис. чол., які були розподілені в 406 окремих підрозділах, частинах та з'єднаннях

[розрахунки за 787, с.92–93]. Звичайно, існувала ціла низка проблем, які були пов'язані з питаннями організації воєнного навчання та бойової підготовки ополченців, забезпечення необхідною кількістю зразків озброєння, кадрового підбору командирів та бойового застосування цих з'єднань та частин [865, арк.109–110], але факти масового патріотичного духовного підйому населення при запису у лави народного ополчення не підлягають сумніву.

За висновками відомого дослідника участі українців у добровільних збройних формуваннях донецького історика П. Доброва, народне ополчення створене в Україні з початку війни для надання допомоги регулярній армії при проведенні військових операцій щодо оборони міст і сіл УРСР, відіграло у перший, найважчий період війни велику роль як бойова сила, резерв РСЧА і джерело формування партизанських загонів [861, с.25–27].

Згідно проекту постанови ЦК КП(б)У та РНК УРСР «Про заходи із забезпечення будівництва оборонних споруд Південно-Західного та Південного фронтів» від 26 серпня 1941 р. [15], рішенням Ставки ДКО передбачалося проведення заходів мобілізації понад мільйону чоловік та 70 тис. одиниць гужового транспорту [2, арк.58–61]. Незважаючи на масову мобілізацію, республіка виставила на побудову інженерно-фортифікаційних оборонних споруд понад двох мільйонів чоловік та 9300 одиниць інженерної техніки зі складу МТС. Силами цивільного населення було побудовано більш ніж 4 тис. кілометрів оборонних ліній [787, с.100–101].

21 вересня Сталінський обком КП(б)У і виконком Сталінської облради прийняли рішення про мобілізацію 160 тис. осіб на будівництво оборонного рубежу [552, с.82]. Секретар парткому заводу імені Ілліча У. Манохін підкреслював факт майже 100%-го залучення населення Маріуполя (50 тис. мешканців) для спорудження протитанкових ровів, причому із застосуванням лише одних лопат [63, арк.153].

Під час організації будівництва оборонних споруд був здійснений вдалий маневр трудовими ресурсами для зосередження зусиль на найбільш загрозливих ділянках. Наприклад, Сталінський обком КП(б)У 13, 19, 20 вересня

1941 р. затвердив рішення «Про залучення населення Сталінської області на спецроботи Південного фронту», згідно з яким в район Павлограду Дніпропетровської області було направлено 100 тис. осіб, 4 тис. підвід та 180 тис. тракторів. Загалом із Сталінської області на протязі серпня–жовтня 1941 р. на будівництво оборонних споруд до Запорізької, Дніпропетровської, Харківської областей було направлено 370 тис. осіб [514, с.74].

Архівні матеріали дозволяють стверджувати, що на будівництві оборонних споруд на підступах до Донбасу в серпні – жовтні 1941 р. працювало близько 500 тис. мешканців регіону, серед яких було багато підлітків [675, с.47].

У 1941 р. на будівництво оборонних рубежів ГУЛАГом було передане 200 тис. ув'язнених [531, с.24–25].

Організація будівництва оборонних споруд включала у себе й систему заходів забезпечення. Постановою № 1074/460-сс РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 29 вересня 1941 р. були визначені додаткові обсяги виробництва будівельного інструменту та забезпечення лісом та місцевими матеріалами процесу спорудження фортифікаційних укріплень [2, арк. 66–67].

Перебудова народного господарства включала у себе складний комплекс організаційних і виробничо-технічних рішень який повинен був забезпечити мобілізацію виробничих потужностей на виготовлення продукції, розрахованої на забезпечення потреб армії; розгорнути будівництво оборонних підприємств; перебудувати роботу транспорту; перекваліфікувати значну кількість робітників промисловості та підготувати нові кадри замість мобілізованих до лав Червоної армії.

Згідно з проектом постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 10 серпня 1941 р. «Про додаткове виготовлення озброєння та боєприпасів» були визначені додаткові обсяги продукції для випуску мінометів, мін, вогнеметів, танкових корпусів, автоматів для підприємств Харкова, Сталіно, Ворошиловграда [2, арк.42]. Усі визначені показники були виконані та перевиконані трудівниками заводів [16; 514, с.32–37]. Успішно були виконані завдання за рішенням постанови ЦК КП(б)У від 2 вересня 1941 р. «Про збільшення випуску із

ремонту літаків на заводі №242 ГУГР та в авіаційних майстернях №257 ХВО» [2, арк.50–53].

Для забезпечення народного господарства робочими ресурсами усе працездатне населення, яке було зайнято в оборонній промисловості, на час війни було оголошено мобілізованим [514, с.38–39].

Яскравим проявом патріотизму при забезпеченні бойових дій армії було створення фонду оборони. За даними Наркомфіну СРСР вказувалося, що найбільша сума коштів надійшла від трудящих Сталінської (18,8 млн. крб.) області та Ворошиловградської (13,2 млн. крб.) області. Уся УРСР за неповними даними, на 1 вересня 1941 р. дала фонду оборони 343,3 млн. крб., а на 1 листопада – близько 1 млрд. крб. грошима та 1 млрд. 300 тис. крб. облігаціями державної позики [787, с.103]. В УРСР був також організований фонд допомоги пораненим бійцям. Тільки Київ на початок вересня 1941 р. зібрав суму навколо 1 млн. крб. [787, с.105].

Згідно Указу Президії Верховної ради СРСР «Про порядок начислення та виплати допомоги родинам військовослужбовців рядового та керівного складу у військовий час» від 26 червня 1941 р., тільки у десяти східних областях УРСР було виплачено грошевої допомоги 320849 родинам військовослужбовців на суму 25 млн. крб. [787, с.105].

На заклик ЦК ВЛКСМ школярі вступали у прифронтові комсомольсько-молодіжні загони охорони населених пунктів, залізниць, промислових об'єктів тощо. За архівними даними таких загонів вже в перші місяці війни налічувалося 1260 і їх кількість невпинно зростала [618, с.16].

Другий період організації військово-мобілізаційної роботи КП(б)У розпочався одразу після звільнення східноукраїнських областей та закінчився 9 травня 1945 р. (періодизація дається у рамках нашого дослідження).

Обласні комітети КП(б)У особливу увагу приділяли організації військово-мобілізаційної роботи щодо призову до лав РСЧА. Особливо це стосувалося західноукраїнських областей. Ці питання постійно розглядалися на засіданнях

обласних партійних організацій [35, арк.1–3; 36, арк.1; 37, арк.1–3; 38, арк.1–3; 39, арк.1–2; 40, арк.1–4].

Характерною особливістю військово-мобілізаційної роботи партії у цьому періоді була діяльність щодо забезпечення народного господарства робітниками спеціальностей для відновлення зруйнованої промисловості та закладів науки та культури.

Централізована система розподілу трудових ресурсів, за надзвичайних умов війни, довела свою життєспроможність. Завдяки максимальній централізації керівництва вдалося здійснити вмілий маневр трудовими ресурсами, який включав у себе трудову мобілізацію місцевого населення [19], застосування реєвакуйованного контингенту [42], використання демобілізованих військовослужбовців, а також завербованих трудівників із областей Росії та інших республік СРСР (див. § 4.2). Активно використовувалися потенційні можливості комсомольських організацій [20]. Важливим фактором у вирішенні кадрової проблеми став рух з підготовки державних трудових резервів – юнаків та дівчат у ремісничих училищах та школах ФЗН [772].

Ефективно використовувалися механізми використання трудових ресурсів з допомогою комісії при РНК СРСР зі звільнення та відстрочкам від призову. Так, згідно листів директора інституту електрозварювання АН УРСР Є. Патона надана відстрочка від призову у 1943 р. 25 співробітникам інституту [26, арк.5]. Згідно рішення комісії при РНК СРСР зі звільнення та відстрочкам від призову з мобілізації 21 липня 1943 р. по УРСР були звільнені від призову 26 робітників культури та мистецтва УРСР, від 7 листопада 1943 р. – робітники друку за переліком професій [26, арк.17–18, 31].

Цікаво виглядає загальна відомість щодо звільнення від призову робітничих спеціальностей м. Харкова від 16 листопада 1943 р. Усього звільнено від призову 17297 осіб за 80 позиціями робочих спеціальностей. Із них рейтинговий список за пріоритетністю та дефіцитністю спеціальностей виглядає наступним чином: слюсарі – 3184; залізничники – 2129; робітники

різних спеціальностей – 1977; столяри – 1368; підсобники – 1278; обслуговуючий персонал – 1230 [27, арк.5–6].

Отже, у другому періоді військово-мобілізаційної роботи КП(б)У основні зусилля зосередила на спрямуванні робочих резервів на відновлення об'єктів промисловості, закладів науки та культури з застосуванням механізму звільнення від призову до лав РСЧА представників дефіцитних робочих спеціальностей та діячів науки, культури та мистецтва.

У цілому, оцінюючи роль та місце комуністичної партії, як ключового елемента політичної системи держави, можна погодитися з оцінкою, яку дав академік Ю. Поляков: «Єдина, масова, добре організована, побудована за принципом жорсткого централізму, дисциплінована, вона стала, за суттю найважливішим державним інструментом» [401, с.26]. Сам факт вступу у ВКП(б) під час війни 5 млн. осіб свідчить про ступень довіри до партії, як організації з величезним мобілізуючим потенціалом усього радянського суспільства [458, с.299–300].

Отже, партійно-державні інституції досить оперативно створювали органи управління, керували кадровою роботою та динамічно вносили відповідні зміни у їх організаційно-штатну структуру та комплекс функціональних завдань. На початку війни паралелізм роботи партійних, радянських, господарських органів виконав в основному позитивну роль концентрації контрольних функцій в руках партійних структур. У подальшому, дублювання функцій стало вносити відповідний дисбаланс у систему управління, що викликало процеси коректування діяльності управлінських структур на користь органів виконавчої влади при збереженні постулатів партійного керівництва.

Військово-організаторська діяльність органів державного управління у роки війни носила яскраво виражений патріотичний характер, який був спрямований на мобілізацію партійно-радянського апарату, усіх верств населення для досягнення перемоги над ворогом. Концентрація усіх важелів управління у системі партійно-державного апарату у ході Великої Вітчизняної війни сприяло

удосконаленню управлінської діяльності та її спрямованості на вирішення завдань організації роботи політичних і соціальних інститутів задля досягнення перемоги над окупантами. Основними напрямками цієї роботи були організаційна та військово-мобілізаційна, які дозволили оптимізувати діяльність партійних, радянських, господарських органів в умовах війни та спрямувати їх роботу на мобілізацію усіх сфер життя суспільства на організацію збройної боротьби, евакуації населення та об'єктів промисловості, партизанського та підпільного руху на боротьбу за свободу та незалежність Батьківщини та відновлення народного господарства при визволенні українських земель.

6.2. Діяльність партійно-державних органів щодо актуалізації та розвитку ідеології радянського патріотизму.

Комуністична партія, як центр державної влади СРСР ефективно використовувала інструментарій ідеологічного впливу на свідомість громадянина радянського суспільства з метою створення (в ідеалі) практично однаково мислячих індивідів.

Ідейною основою сталінського тоталітарного суспільства виступав моноідеологізм, як домінування марксистсько-ленінської ідеології у сфері духовного життя. Слід зазначити, що марксизм-ленінізм сталінської епохи мав досить мало спільного з класичним марксизмом та був втілений у життя з допомогою штучно відокремлених імперативно-догматичних постулатів та комуністичної фразеології марксизму, поставленої на службу інтернаціональному етатизму [779, с.516–518]. Але не слід ототожнювати нацизм і сталінський соціалізм виходячи лише із зовнішніх форм реалізації програмних установок [836, с.248–254].

Пропаганда ідей радянського патріотизму здійснювалася к рамках ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи, як комплексу заходів, які проводили специфічні соціальні інститути з метою формування патріотичних ідеологічних констант у масовій та індивідуальній свідомості радянського суспільства.

До особливостей ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи у роки Великої Вітчизняної війни слід віднести наступні: суттєве зменшення марксистсько-ленінської риторики відносно масованого звернення до патріотичної тематиці в період 1941–1943 рр.; формування позитивного образу союзників з антигітлерівської коаліції; деяке послаблення ідеологічного контролю; широке використання патріотичного змісту російської воєнної історії; апофеоз пропаганди російського патріотизму у 1943 р., як пріоритету патріотичних та національних ідей; використання панславізму при проведенні контрпропагандистських заходів та при визволенні східнослов'янських країн та народів; повернення до «союзної» складовій патріотизму у 1944 р.; повернення

до класового змісту радянського патріотизму в період визволення Європи у 1944–1945 рр.

Принципами ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи під час війни слід визнати наступні: імперативність – жорстке нав'язування відповідних ідеологічних штампів, з метою створення патріотичної масової свідомості суспільства; динамічність – оперативне реагування на зміщення акцентів патріотичного виховання у залежності від розвитку воєнно-стратегічної обстановки; гнучкість – несуттєві корекції основних постулатів радянського патріотизму при утилітарному використанні національних компонентів патріотизму.

Спектр діалектичних протиріч притаманний періоду розвитку та функціонуванню ідеологічних основ радянського патріотизму у 1941–1945 рр., на нашу думку включав у себе протиріччя між:

- залишками у свідомості радянських громадян ідей пролетарського інтернаціоналізму та реаліями нелюдських проявів нацистської ідеології;
- активним використанням у пропаганді патріотичного дискурсу та символів, які асоціювалися з історичним минулим Росії та України та ортодоксією пролетарського інтернаціоналізму значних шарів населення;
- атеїстичною сутністю комуністичного режиму та безпрецедентним зближенням з Російською Православною церквою;
- класовим обмеженням ідей російського патріотизму з його національним змістом та інтернаціональною місією визволення Європи;
- установкою на ненависть до нацизму та спробами механістичного перенесення її на німецький народ;
- класовим змістом офіційної комуністичної ідеології та пріоритетом загальнолюдських цінностей при побудові відносин зі антигітлерівською коаліцією при новому трактуванні інтернаціональної місії РСЧА;
- реальними фактами, дійсними подіями та вимислом та пропагандистськими штампами при створенні історико-героїчних символів;

- елементами стихійної десталінізації свідомості населення та вмілим використанням патерналістських та авторитарних структур менталітету та суспільних настроїв того часу;

- проявами громадянської свідомості та дифузією відповідної частини радянських цінностей.

Періодизація ідеологічної й агітаційно-пропагандистської роботи щодо патріотичного виховання, на нашу думку, включала у себе наступні часові відрізки.

Період домінування інтернаціоналістсько-класових констант в організації інформаційно-пропагандистського забезпечення патріотичного виховання радянського народу при обмежено-утилітарному використанні системи національно-історичних образів і символів – від виступу В. М. Молотова 22 червня 1941 р. до виступу Й. В. Сталіна на урочистому засіданні присвяченому 24-ої річниці Жовтневої революції 6 листопада 1941 р.

Катастрофічні поразки СРСР на першому етапі війни з Німеччиною були викликані комплексом причин політичного, воєнного, ідеологічного характеру. Сукупність ідеологічних причин включала в себе, у тому числі, й суттєві прорахунки в практичній реалізації світоглядних основ радянського патріотизму. Політика загальнонаціонального радянського патріотизму, яка прийшла на зміну політики класового розколу, на початок війни несла у себе рудименти пролетарського інтернаціоналізму. Вихідні установки національної політики, які були закладені у свідомість радянського суспільства у 20-ті рр. стосувалися відношення до вітчизняної історії, співвідношення понять патріотизму та інтернаціоналізму. Звичайно, їх кардинальне коректування у 30-ті рр. все ж не змогли знівелювати та подолати наслідки відверто антипатріотичної кампанії першого десятиріччя радянської влади. Процес консолідації радянського суспільства у єдиний радянський народ знаходився практично на початковій стадії, загальмований до того ж масовими репресіями.

Хоча війна у багатьох моментах розвіяла інтернаціоналістські ілюзії, тем не менш, спрацьовував факт різкого згорання антифашистської пропаганди

перед війною після введення в дію пакту Молотова-Рібентропа. Все це, та також ідеї пролетарської солідарності, штампи побутової свідомості народжували настрої, які породжували заяви про те, що німці – найкультурніше нація Європи, у якій слід повчитися організації виробництва та побутової культурі. Також мало місце й думка, що німці борються лише з євреями та комуністами. Армію відверто дезорієнтувала заява ТАРС від 14 червня 1941 р. про міцні та дужні взаємини СРСР та Німеччини [620, с.100].

У виступі В. М. Молотова 22 червня 1941 р. ще висловлюються надії на пролетарський інтернаціоналізм: «Ця війна нав'язана нам не німецьким народом, не німецькими робітниками, селянами та інтелігенцією, ..., а клікою кровожерливих правителів Німеччини». Слід зазначити, що в зверненні Молотова вперше використаний історичний пасаж щодо війни 1812 р.: «У свій час на похід Наполеона наш народ відповів вітчизняною війною та Наполеон зазнав поразки, прийшов до свого краху. Теж буде й з ...Гітлером, який оголосив новий похід проти нашої країни». Висловлена надія на прояви радянського патріотизму [168, с.221–223.]. Великий вчений В. І. Вернадський таким чином прокоментував пропагандистський ефект від звернення Молотова: «Промова Молотова була не зовсім вдалою. Він оголосив, що це друга вітчизняна війна, і Гітлера чекає доля Наполеона. Закликав згуртуватися навколо більшовицької партії» [346].

Історичні мотиви лунали у зверненні ЦК КП(б)У та РНК УРСР 6 липня 1941 р. до українського народу. Нагадувалося, що «німецьких псів-лицарів рубали мечі воїнів Данила Галицького, рубали їх й шаблі козаків Богдана Хмельницького» [164, с.6].

Вводиться у пропагандистський оберт термін «Велика Вітчизняна війна» [340]. Ця пропагандистська конструкція вдало поєднувала у собі по-перше, приховування сумісної участі СРСР та нацистської Німеччини у військових компаніях до 1941 р. По-друге, це поняття надавало народу самопочуття невинної жертви агресії, що дозволяло організувати роботу щодо патріотичної пропаганди оборонного, справедливого характеру війни [411, с.93]. Й нарешті,

це поняття виступало, як своєрідний діалектичний розвиток на принципово новій класовій основі бойових традицій захисту Батьківщини у Вітчизняній війні 1812 р.

В основу патріотичного виховання був покладений принцип справедливого характеру Великої Вітчизняної війни. На роз'яснення справедливого характеру війни було спрямована велика кількість матеріалів, які публікувалися у періодичній пресі. Тільки у перші дні війни, з 22 по 29 червня 1941 р. в газетах «Правда», «Известия», «Комсомольская правда», «Труд», «Красная звезда», «Литературная газета», «Боевая подготовка» було надруковано 70 пропагандистських матеріалів про морально-політичну єдність та патріотизм радянського народу [584, с.65–66].

У своєму виступі 3 липня 1941 р. Сталін інтуїтивно зробив акцент на те, що це «війна всього народу», «всенародна вітчизняна війна», «війна за свободу нашої Вітчизни». Незважаючи на відверті ідеологічні прорахунки, слід зазначити, що емоційний ефект від виступу керівника держави був колосальним. Згаданий вище В. І. Вернадський, якого важко віднести до апологетів сталінського режиму зазначав: «3 липня 1941 року промова по радіо Сталіна. Промова дуже добра та розумна. Загалом мобілізація та інш. йде добре» [346]

З початку війни пріоритети ідеологічної роботи були спрямовані суто на патріотичне виховання. Масоване звернення до патріотичної тематики після 22 червня 1941 р. можна вважати безпрецедентним. Призови щодо захисту Батьківщини лунали на кожному зібранні, мітингу, у радіопередачах та статтях. Комуністична риторика навпаки згорталася. При цьому характер патріотизму, до якого апелювала пропаганда трактувався у досить широкому спектрі від «радянського» патріотизму, як лояльності до СРСР, вірності справи захисту його території, народу, образу життя до патріотизму, сфокусованому на рідному районі або місті та ненависті до загарбників.

Іншою особливістю патріотичної ідеології було створення образу ворога – антипода радянського патріота, як вже відпрацьований механізм ідеологічного

впливу 30-х рр. З цією метою 24 червня було створено Совінформбюро. Завданнями цього органу було керівництво процесами аналізу та розповсюдження інформаційних матеріалів щодо міжнародних подій, внутрішнього життя, ходу бойових дій на фронтах, організація контрпропаганди. Начальником був призначений секретар ЦК ВКП(б) О. С. Щербаков, заступником С. А. Лозовський [168, с.213]. Активно використалися можливості засобів масової інформації. В цілому, власна мережа кореспондентів ТАРС на фронті охоплювала приблизно 40 чоловік. До лютого 1942 р. вона була поповнена 77 літераторами [411, с.95].

Трагічні події початкового періоду війни, визначна штучність інтернаціоналістських гасел, втрата територій національних республік логічно сформували зміну ідеологічних аспектів на користь активного використання констант російського патріотизму.

Другий період організації ідеологічної й агітаційно-пропагандистської роботи щодо патріотичного виховання радянського народу визначається хронологічними межами від виступу Й. В. Сталіна на урочистому засіданні присвяченому 24-ої річниці жовтневої революції 6 листопада 1941 р. по січень 1943 р., коли війська діючої армії вийшли на кордони національних республік СРСР. Цей період можна охарактеризувати як період безпрецедентного звернення до російських історичних національних символів з відповідною системою класово-інтернаціонального обмеження.

Особливостями цього періоду були: активне використання подій російської воєнної історії; застосування російських й українських історичних персоналій для організації процесу патріотичного виховання; виховання ненависті до окупантів; пропаганда подвигів радянського народу; акцентування пропагандистської роботи на класово-інтернаціоналістській основі радянського патріотизму народів СРСР.

Вже у виступі 6 листопада 1941 р. Сталін вперше за період війни звертається до теми російського патріотизму. Вислів «велика російська нація» обґрунтовується прізвищами, які на думку Сталіна відображають внутрішню

сутність народу. Це Плеханов і Ленін, Белінський та Чернишевський, Пушкін і Толстой, Глінка і Чайковський, Горький та Чехов, Рєпін і Суриков, Суворов і Кутузов. Звертає на себе увагу досить врівноважений підбір революціонерів, літераторів, музикантів, художників, вчених та полководців та втримання між цими відповідного відсоткового паритету [229].

На параді 7 листопада 1941 р., у виступі перед військами, Сталін назвав «натхненні» імена головних героїв нашої історії: Олександра Невського, Дмитрія Донського, Кузьми Мініна, Дмитрія Пожарського, Олександра Суворова, Михайла Кутузова, а також вказав мету війни – забезпечення свободи та незалежності нашої Батьківщини (без епітета «радянська») [689, с.128].

Виходячи із особливостей катастрофічної воєнно-політичної обстановки 1941 – початку 1942 рр., відбувається корекція використання історичних подій, щодо їх конкретного застосування до умов, що склалися на театрі воєнних дій.

У перший період війни у агітаційно-пропагандистській роботі домінувала тема історичної спадкоємності захисту Батьківщини з Вітчизняною війною 1812 р. В рекомендаціях Управління пропаганди та агітації від липня 1941 р. суттєво збільшена історична тематика щодо війни 1812 р. при використанні форм агітаційно-пропагандистської роботи. Контрнаступ під Москвою взимку 1941–1942 рр. трактується радянською пропагандою як аналогія поразки Наполеона під Москвою у 1812 р. «Росія не забуде другий день Бородіна..., – пише у той час І. Еренбург, – та гідних червоноармійців, котрі сказали своїм славним предкам: ми вас не осоромили, ми відстояли Москву від проклятих чужоземців» [334; 832, с.188]. Яскравим прикладом використання у патріотичних цілях подій 1812 р. слугує також організація радіотрансляції п'єси О. Гладкова «Давним-давно» у серпні 1941 р. В умовах масового вилучення радіоприймачів, прослуховування п'єси відбувалося біля вуличних репродукторів та мало неабиякий успіх [352, с.337,344,346].

Незважаючи на великоруську патріотичну риторичку, керівництво держави ніколи не переходило ті межі, які визначали ідеологічні основи

існування режиму. Прикладом цієї тези слугує звернення Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР, ЦК КП(б)У до українського народу у грудні 1942 р.: «25 років тому під керівництвом великої партії Леніна, за допомогою братського російського народу, український народ гордо підніс над своєю землею червоний прапор Великої Жовтневої соціалістичної революції» [164, с.20]. Тобто визнання домінування російської національно-патріотичної складової у своїй основі мало інтернаціонально-класову домінанту.

Упродовж війни формувалося нове бачення союзників з антигітлерівської коаліції. Відбувається зменшення інтенсивності антиімперіалістичної пропаганди. На перше місце виходять суто військові та загальнолюдські основи побудови міждержавних відносин [230, с.6–7,10].

У початковий період війни однією із основних установок патріотичного виховання було формування у радянських людей відчуття ненависті до нацизму. Для цих цілей слугували повідомлення про німецькі звірства у «Віснику фронтової інформації ТАРС»: про отруєння мирних мешканців сіркою, про жорсткості відносно військовополонених, про рабську працю. Ці приклади повинні були підготувати патріотичну основу для героїчних дій воїнів. Гасло першого періоду війни «Смерть фашистським загарбникам!» практично реалізовувалося у публіцистиці І. Еренбурга, О. Толстого, М. Шолохова та інших. Одним із апологетів антинімецької пропаганди став відомий письменник І. Еренбург. Його стаття «Вбий його!», несе у себе високий дух патріотизму, але одночасно сприймається як гімн ненависті до німецької нації [338]. Акцент робився на повідомлення про нелюдську жорстокість німців, як відповідної нації та носіїв націонал-соціалістичної ідеології [265].

Активно використалася інформація про подвиги радянських людей на фронті, в тилу та окупованих територіях. Характерною особливістю була сакралізація жертвності подвигу – своєрідного варіанту радянського камікадзе: повітряні тарани, боротьба з танками з використанням лише «коктейлю Молотова», закриття амбразури власним тілом.

Але головним компонентом пропаганди, безумовно виступав російський компонент радянського патріотизму. Слід зазначити, що радянська пропаганда дуже обмежено використала патріотичний потенціал історичної Росії. Акцент у більшості випадків робився на відносно «нейтральні» постаті представників науки, техніки, культури та мистецтва. Як приклад, виступ завідувача Управління пропаганди та агітації при ЦК ВКП(б) Г. Александрова на міжобласній нараді з пропаганди та агітації 27 листопада 1942 р. де він зазначив, що «російська наука, техніка, література...надала величезного впливу на розвиток світової культури. Наш народ повинен знати про...видатного винахідника Ползунова, який перший у світі побудував парову машину...пам'ятати про знаменитого вченого Попова, котрий відкрив радіо сигналізацію...Наш народ повинен мати уяву про Яблочкова, Лобачевского, Пирогова, Менделєєва, Сеченова, Тімірязєва...роль та значення яких у розвитку світової науки та техніки ...величезні» [258, с.12]. Крім того, виходячи з програмних заяв Г. Александрова проводилися практичні заходи, що реалізовувалися у виданні патріотичної літератури. Заснована у 1933 р. серія біографій «Жизнь замечательных людей» у 1941 р. припинила своє видання та була відроджена у 1943 р. вже під назвою «Великие русские люди». У 1944 р. серія отримала назву «Великие люди русского народа». Аналіз виданих у період 1943–1945 рр. біографій не тільки підкреслює російськоцентричні тенденції, але й обмежено класовий характер радянського патріотизму того періоду. Із 27 виданих книг, присвячених видатним постатям російського народу 13 відносились до людей світу мистецтва (літератори, художники, композитори), 11 – до вчених та дослідників, 2 – до воєнначальників (Ушаков і Нахімов) та лише 1 – до революціонерів (Радищев) [530, с.103–106]. Але активне використання пропаганди російської історії мало своє пояснення. Це було пов'язано, насамперед з своєрідним розривом з минулим та зменшенням обсягу історичної пам'яті та переносу основного тягаря війни на населення РРФСР. О. Довженко зазначав у своїх щоденниках, що спроби звернення на мітингах до історичних постатей минулого (Б. Хмельницького, Т.

Г. Шевченка, М. О. Щорса) не мали відгуку у слухачів, внаслідок їх малої обізнаності [359, с.478].

Незважаючи на активне використання російської компоненти у вихованні радянського патріотизму, також активно застосовувалася система втримання та противаги у вигляді своєрідного класового гальма. Так у статті начальника Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) Г. Александрова «Ленін – великий патріот нашої Батьківщини» стверджується про постійну турботу ватажка пролетаріату за виховання в народі почуття любові до Батьківщини у його боротьбі за свободу та незалежність, за традиції та культуру. Вказано на виключне місце російського народу, «який ще на початках цивілізації та культурного життя Європи надав приклади славного захисту своєї Вітчизни». Розкрита сутність радянського патріота: «Справжнім патріотом, ...послідовником великого Леніна може бути тільки той, хто не покладаючи рук працює на благо соціалістичної Батьківщини» [259, с.2–3]. З'являються досить спірні у історичному плані апологетичні статті щодо штучного поєднання російського патріотизму з класиками марксизму. У статті О. Степанової «Карл Маркс» наголошується теза, що «Карл Маркс з великою любов'ю відносився до великого російського народу» без посилання на конкретні джерела, крім визначення класиком особистої хоробрості російського солдата у Кримській війні [318, с.19–20].

Набуває розмаху пропаганда ведучої ролі російського народу. Хрестоматійною становиться теза про те, що «кожний народ нашої країни знає, що своїм свобідним життям він зобов'язаний братерству та взаємної допомоги усіх народів Радянського Союзу, та у першу чергу великого російського народу» [550, с.24]. В 1943 р. масовим накладом виходить книга «Героїчне минуле російського народу» [134].

1 січня 1944 р. твір на музику О. Александрова та вірші С. Михалкова та Г. Ель-Регістана, який відображав роль та місце в державі Великої Русі був затверджений у якості нового гімну СРСР. У травні 1943 р. був розпущений

Комінтерн. Замість його при ЦК ВКП(б) був створений відділ міжнародної інформації о чолі з Г. Димитровим.

1943 р. можна без перебільшення назвати апофеозом російського патріотизму у новітній історії СРСР. Активне використання у пропаганді патріотичного дискурсу та символіки, які асоціювалися з історичним надбанням Росії, у цілому позитивно сприймалося широкими шарами та верствами населення. Але ортодоксально налаштовані громадяни сприймали це як задачу класових та партійних позицій та відродження великодержавного шовінізму [852, с.48,50].

Зворотній бік цієї реакції ортодоксів був представлений антисемітськими тенденціями, які проявлялися у суспільстві. І. Арад приводить свідчення: «Вислови громадян: «Ми на фронті а євреї в Ташкенті», «на фронті не бачити євреїв» – можна почути як серед солдатів, так і серед цивільного населення» [757, с.360].

В результаті вирішального наступу Червоної армії к початку 1944 р. перемога у війні вже стала питанням часу. Завдання спасіння Вітчизни було виконане. Ідеологічна робота, інформаційно-пропагандистське забезпечення патріотичного виховання переходять в іншу фазу свого розвитку у третьому періоді. На нашу думку, цей період охоплює хронологічні межі від початку 1943 р. до початку 1944 р. коли РСЧА вийшла на кордони Східної Європи.

Особливостями даного періоду, на нашу думку, були: інтернаціоналізація процесу патріотичного виховання населення СРСР; активне використання констант «українського радянського патріотизму»; панслов'янський фактор інтернаціонального виховання.

По мірі визволення території СРСР відповідно збільшувався призовний контингент, який підлягав призову. Частка росіян у лавах РСЧА стала знижуватися: на 1 липня 1943 р. вона складала 63,84%, на 1 січня 1944 р. – 58,32%, на 1 липня 1944 р. – 51,78%. Одночасно різко збільшився відсоток українців: на 1 липня 1943 він складав 11,62%, а 1 липня 1944 р. вже 33,93%.

Росли долі білорусів, молдован, естонців, латишів, литовців, поляків [408, с.58–59,89].

У зв'язку з виходом на кордони національних республік, інтернаціоналізацією складу Червоної армії стало нагальне питання щодо повернення до основ комуністичної догматики та інтернаціональної риторики.

Особливостями використання радянського патріотизму при врахуванні національного українського компоненту були наступні: жорстке існування в аспекті ключового аспекту радянського патріотизму – дружби народів СРСР; домінуючою ідеологічною догмою визнавався постулат вічного союзу з великим російським народом; існування українського патріотизму розглядалася у нерозривному зв'язку з ведучою роллю російського народу; імперативне обмеження української історичної науки виключно класово-інтернаціоналістськими лекалами; створення суто декоративних державних інститутів імітації незалежності з одночасним збільшенням контролю за внутріполітичним життям республіки; наявність проблеми Західної України та розгляд українського націоналізму як антипода радянському патріотизму.

Початок визвольної місії радянських військ на території УРСР 18 грудня 1942 р. викликав своєрідну активізацію «українського радянського патріотизму» у політичного керівництва СРСР та УРСР.

З метою мобілізації українського народу на боротьбу з ворогом, у нагородної системи СРСР 10 жовтня 1943 р. з'явився орден, який на протязі всього існування СРСР був єдиним іменним орденом особи неросійської національності. Це – орден Богдана Хмельницького для нагородження військовослужбовців і партизанів, що виявили «особливу рішучість і вміння в операціях по розгрому ворога, високий патріотизм, мужність і самовіддачу в боротьбі за визволення радянської землі від німецьких загарбників» [23; 237]. Відбувається процес відповідної «інтернаціоналізації» персони гетьмана як одного із інтеграторів двох гілок східнослов'янських народів. Для підвищення державного значення постаті Б. Хмельницького 12 жовтня 1943 р. м. Переяслав отримує назву Переяслав-Хмельницький «на відзнаку пам'яті великого сина

українського народу, державного діяча і полководця України Богдана Хмельницького» [22, арк.8–9]. «Життя Богдана Хмельницького – це приклад рішучої і самовідданої боротьби за братній союз й нерозривну дружбу українського народу зі своїм старшим братом – російським народом, – писала тоді «Красная звезда». – Власне Богдан Хмельницький...заклав основи возз'єднання братських народів» [300]. Таким чином, у порівнянні з 1935 р. (див. § 2.3) складний і неоднозначний образ українського державного діяча Богдана Хмельницького було інтерпретовано в гіпертрофованому русофільському змісті, який на той час відповідав загальним вимогам радянського патріотизму. Змінилися і оцінки Переяславської Ради, що яскраво продемонструвало святкування 18 січня 1944 р. 290-ої річниці Переяславської Ради [50].

Ця подія визначалася українською партійною пресою як «епохальна», «священний союз» у якому «закладені основи вічного союзу російського та українського народів», «воля і щастя України в непорушнім сталінським союзі з російським народом і всіма радянськими народами-братами». Черговий раз також було наголошено, що гетьман Богдан «обрав єдиний вірний шлях – об'єднання з братнім російським народом» [315].

Цікава у плані трактування постаті Б. Хмельницького стаття В. Пічети «Великий син українського народу – Богдан Хмельницький», яка була опублікована напередодні святкування цієї події. Вказано, що український народ завжди мріяв про об'єднання з братським великим російським народом. Підкреслена прогресивна роль Хмельницького, який «усвідомлював, що свободний розвиток та розквіт України можливо лише у найтіснішій співпраці з Росією» [307, с.27–28].

У зв'язку зі визволенням ряду районів України від німецько-фашистських загарбників пропаганда радянського патріотизму у вигляді ленінських ідей союзу та дружби російського та українського народу лише посилилася. Основою патріотичного виховання у республіці стали слова В. І. Леніна, що «...ми, великоруські та українські робітники, повинні йти тіснішим союзом, так

як поодинці нам не впоротися...А якщо ми не зможемо зберегти тіснішого союзу між собою...тоді справа труда вірогідно загине на довгі роки у тому сенсі, що Радянську Україну та Радянську Росію тоді у змозі задавити та задушити капіталісти» [175, с.47].

Пропаганда радянського патріотизму на час визволення України носила яскраво висвітлений панегіричний характер відносно російського народу. Слід зазначити, що об'єктивні фактори для цього дійсно існували. Військо, яке визволяло УРСР дійсно було багатонаціональним, але у ньому переважали воїни російської національності. Про роль цієї армії вичерпано сказав О. П. Довженко, який назвав її «справжнім визволителем України од німців». «Без допомоги російського народу український народ загинув би у війні», – стверджував письменник [360. с.247].

Після визволення Києва від окупантів було прийняте звернення трудящих до російського народу. «...На високих київських горах...стоїмо та дивимось на схід. Там землі великого російського народу. Звідси прийшла свобода. Та у визволеному від німецької неволі Києві – від всього серця славимо вічну дружбу та союз безсмертних народів – російського та українського...Ми всенародно підтверджуємо: свобода та щастя України – у непорушному союзі з російським народом, з усіма радянськими народами-братами» [434, с.78].

У 1943 р. відбувається активне звернення до української історії у зв'язку з масовим визволенням українських міст. Рефреном проходить теза українського радянського історика М. Петровського: «Історія українського народу – це історія довгої і запеклої боротьби проти різних чужоземних загарбників, проти соціального і національного гніту, за воз'єднання в єдиній українській державі, за встановлення непорушного союзу з братнім російським народом» [306, с.3].

21 травня 1943 р. у зверненні ЦК КП(б)У, РНК УРСР, Президії Верховної Ради УРСР «До населення окупованих районів України» міститься теза, що «народ, що дав світові Тараса Шевченка і Богдана Хмельницького, Івана Франка і Миколу Щорса... – цей народ непереможний» [164, с.27]. 18 листопада 1943 р. у зверненні ЦК КП(б)У, РНК УРСР, Президії Верховної Ради

УРСР «До українського народу» з нагоди визволення Києва, керівники республіки згадують «славу Богдана Хмельницького, Петра Сагайдачного, Тараса Шевченка і Миколи Щорса». На цей час, скорочений варіант «пантеону героїв» українського радянського патріотизму має досить обмежений географічний характер, прив'язаний до історичних подій відносно столиці України [24].

Активізація української історичної тематики у 1943–1944 рр. призвели до непередбачених сталінським керівництвом наслідків – критики українською інтелігенцією політики партії в галузі національного патріотичного виховання [720, с.116–134,459], що одразу викликало шквал нищівної критики з боку партійно-державного апарату та офіційної науки [54, арк.1–9, 16,18].

З метою уніфікації поглядів на історію, на протязі 1945 р. партійними ідеологами УРСР були проведені низки нарад з визначенням пріоритетних напрямків розвитку суспільної думки в Україні. На нараді при відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У 1 грудня 1944 р., де були обговорені питання збору матеріалів з історії філософської думки в Україні, домінуючою тезою було визнання того, що розвиток української філософської думки відбувався у тісному зв'язку з російською літературою та російським народом [53, арк.46,49]. Питання змісту історичного процесу в Україні розглядалася на нарадах істориків при Управлінні пропаганди і агітації ЦК КП(б)У у період з 10 березня по 14 квітня 1945 р. Серед проблем, які були порушені при обговоренні розглядалися питання класового підходу у трактуванні історичних подій, героїзації української історії, ролі та місця російських царів (конкретно Петра I) в історії України, впровадження самостійного курсу Історії України [44; 55].

Іншим, не менш значущим напрямком виховання радянського патріотизму у його «української моделі» була провідна думка про соборність українських земель, тобто їх об'єднання у межах єдиної радянської держави. Історико-наукове обґрунтування цієї тези надав М. Петровський у короткому огляду української історії – «Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі», де істориком була запропонована дещо нова

ідея української історії, як історії боротьби народних мас проти експлуататорів за возз'єднання у єдиної державі, об'єднаної з великим російським народом [52; 56; 305]. Характерно, що цей нарис з'явився на початку 1944 р., коли РСЧА перетнула колишній польський кордон і вступила на територію Західної України, яка за тезою Петровського, завжди була споконвічною руською землею [30].

По мірі визволення України, актуальним стає питання щодо західних кордонів УРСР [267]. Конкретизував ці вимоги у своєму виступі на VI сесії Верховної Ради УРСР Перший секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов де висловив претензії на польські землі з демографічним заселенням українців (Холмщина, Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав) [328, с.2].

Одночасно з ідеологічним піднесенням українського народу – жорстка реакція на будь-які прояви відносної самостійності національного мислення. Такі «націоналістичні прояви» були виявлені у творчості О. П. Довженка. Причому, за даними НКВС драматург «грішив» цим й раніше. Наприклад, у липні 1943 р. він висловив своє незадоволення тим, що «створили польську дивізію, а не формують українських національних частин» [13, с.499]. У грудні 1943 р. була розкритикована повість О. Довженка «Перемога», за «націоналістичні погляди» автора, який робив спробу штучно виокремити український народ у справі визволення України. Також звернута увага на те, що жодного разу не використаний епітет «радянська» відносно України. Особливий осуд викликали слова про український народ, як «єдиний сорокамільйоний народ, який не знайшов себе у століттях Європи людського життя на своїй землі...Народ розтерзаний, розщеплений». Кардинально змінилося сприйняття вислову, що «на яких би фронтах ми не билися...ми б'ємося за Україну», що однозначно стало трактуватися як український націоналізм [738, с.45–46]. Хоча буквально з місячною різницею О. Фадеев у журналі «Пропагандист» стверджував, що «на яких би фронтах вони (представники народів СРСР) не билися, вони разом з російським народом захищають свою національну свободу» [327].

31 січня 1944 р. Сталін прийняв особисту участь в обговоренні кіноповісті О. П. Довженка «Україна в огні» [46] на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б). Як висновок: «повість є яскравим проявленням націоналізму, вузької національної обмеженості» [233, с.91]. Від своїх поглядів О. П. Довженко не відмовився. У доповідній записці наркома держбезпеки В. Меркулова зазначено, що Довженко «зовнішнє погоджуючись з критикою «України у вогні» у завуальованій формі продовжує висловлювати націоналістичні настрої» [575, с.108–119].

Боротьба з проявами українського націоналізму в літературі корелювалася з фронтальним наступом на Українську Повстанську армію та її ідеологічну інституцію Організацію українських націоналістів. Вперше, на реально існуючю проблему націоналістичного руху було вказано у виступі М. С. Хрущова на VI сесії Верховної Ради УРСР 1 березня 1944 р. «Українських націоналістів ми називаємо українсько-німецькими тому, що вони є вірними псами та помічниками німців у пригнобленні українського народу. Вони не мають нічого спільного з українським народом. Вони є агентами німців в українському середовищі»[328, с.55].

27 вересня 1944 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про недоліки у політичній роботі серед населення західних областей УРСР», а у грудні 1944 р. – «Про міри допомоги західним областям Української РСР у справі поліпшення масово-політичної та культурно-просвітницької роботи». Документи констатували усю серйозність поширення націоналістичних поглядів серед населення Західної України. [168, с.524–531]. Активно відслідковувалися оперативні зміни у реакції населення Західної України на організаційні та пропагандистські заходи, які проводилися радянською владою [31-34].

Реалізації рішень постанови «Про недоліки у політичній роботі серед населення західних областей УРСР» була обговорена на пленумі ЦК КП(б)У від 22–24 листопада 1944 р. На пленумі, поряд з комплексом організаційних, кадрових, агітаційно-пропагандистських заходів, головним напрямком, що забезпечить нормалізацію обстановки у західних областях УРСР визнано

«зміцнення непорушної братерської дружби українського народу з великим російським народом», розуміння того, що «єдність всіх народів, які населяють СРСР, є основою могутності Радянської держави» [164, с.78–88].

Зміна орієнтирів щодо інтернаціоналізації внутрішньополітичного життя СРСР з урахуванням створення майбутньої моделі нового світового порядку на противагу російському національному фактору знайшла своє відображення у широко розрекламованому рішенні пленуму ЦК ВКП(б) від 27 січня 1944 р. «Про розширення прав союзних республік в області оборони та зовнішніх відносин». З цією метою були прийняті укази Верховної Ради СРСР про створення республіканських наркоматів оборони та зовнішніх справ. Республіканські наркомати зовнішніх справ були створені лише номінально, наркомати оборони, крім УРСР взагалі не формувалися.

Проголошення декоративних засад самостійності української радянської держави вимагало функціонування відповідних символічних атрибутів. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про державні гімни радянських республік», згідно з яким всі союзні республіки дістали розпорядження утворити свій власний державний гімн, було видано 3 лютого 1944 р. Після ретельної відбірки у другий тур конкурсу вийшло кілька десятків віршів, проте остаточно текст державного гімну УРСР під час війни так і не був прийнятий [43].

Таким чином, радянська влада вміло використовувала потенційні можливості впливу «радянського українського патріотизму» на свідомість українського населення. У результаті розведені для багатьох українців поняття «держави» і «батьківщини», виявились непринциповими у боротьбі з ворогом, а загальнолюдське, глибинне поняття патріотизму, великою мірою співпало з офіційно сформованим державою і стало одним з визначних джерел у захисті своєї землі [490, с.20].

Велика Вітчизняна війна була періодом рішучих змін щодо поступок національної свідомості народів СРСР, особливо російської самосвідомості. Це знайшло своє відображення у трактуванні історичного минулого, як основи

патріотичного виховання радянського народу між послідовниками М. Покровського та групою Є. Тарле.

З 29 травня по 8 липня 1944 р. була проведена нарада, на якій принципово встало питання визначення історичної легітимізації Радянського Союзу у його існуючих кордонах. Чітка, офіційна позиція, вироблена не була. Замість цього нарада закінчилась промовою секретаря ЦК ВКП(б) О. Жданова з хрестоматійним, ходульним набором постулатів радянського патріотизму: «Радянський патріотизм виріс та зміцнювався внаслідок повалення влади поміщиків та буржуазії, встановлення радянської влади, побудови соціалістичного суспільства та створення у обличчі СРСР братерського союзу рівноправних народів, в якому ведуча роль належить російському народу» [653, с.49].

Під час війни активно застосовувався панслов'янський фактор. Вже 10–11 серпня 1941 р. на Всеслов'янському мітингу у Москві зазначено: «Пробив час, коли вісь слов'янський світ повинен об'єднатися для ... остаточного розгрому фашизму.. Ми об'єднаємось як рівні із рівними» [189]. На мітингу було прийнято рішення щодо створення Всеслов'янського комітету, який був сформований 5 жовтня 1941 р.

У заключному періоді, який на нашу думку включає у себе хронологічні межі початку 1944 р по травень 1945 р. відбувається своєрідна сакралізація інтернаціонально-класової місії держави-переможця нацизму, як носія найбільш передової соціально-політичної системи.

Незважаючи на те, що впродовж війни влада постійно зосереджувала свою увагу на те, що громадяни захищають не просто Росію, а Росію радянську, у витоків якої стояв «вождь світового пролетаріату», використання російського національного фактору все ж було головним у забезпеченні морально-політичної мобілізації радянського суспільства.

На заключному періоді війни у ідеологічній роботі органів державної влади спостерігається своєрідний дуалізм. З одного боку, керівництво країни визнавало роль російського народу в радянській державі. Факт особливого

внеску російського народу в перемогу постійно відображався у пропаганді та враховувався радянським керівництвом. Кульмінаційним став виступ Й. Сталіна на прийомі на честь командувачів фронтів військами Червоної армії 24 травня 1945 р. Сталін визначив російський народ, як «найбільш видатну націю», яка заслужила «загальне визнання, як керівної сили Радянського Союзу», яка має «ясний розум, стійкий характер та терпіння». Сталін підкреслив, що «довіра російського народу Радянському уряду з'явилася той рішучої силою, яка забезпечила перемогу у війні» [392, с.470–471]. Ведучі засоби масової інформації одразу визначили, що тост Сталіна за російський народ «є класичним узагальненням того історичного шляху, що пройшов російський народ» [292].

З іншого боку вже з початку 1944 р. у засобах масової інформації з'являються критичні інтонації стосовно тих, хто робить спробу механістично перенести досвід минулого на сучасність. Починається компанія щодо основної ролі революційних традицій та досвіду Громадянської війни [738, с.40]. Заявлено, що відбувається процес зближення у свідомості періоду війни понять «радянського» та «російського» патріотизму [582, с.52–54]. На завершальному етапі війни знизилась активність пропаганди ролі російського народу у боротьбі з загарбниками, хоча продовжувалась реабілітація кращих сторінок в історії країни з їх осучасненим застосуванням к політичній доцільності сьогодення. Так використовувалась історична постать М. І. Кутузова, у зв'язку з тим, що тактику великого полководця 1812 р. можна було застосувати для виправдання провальної воєнно-стратегічної політики Й. Сталіна на початковому етапі війни. Відповідно фільм С. Ейзенштейна «Кутузов», який вийшов на екрани країни у 1944 р. був названий «крупним досягненням радянської кінематографії» [290].

Слід зазначити характерну особливість у формуванні образу ворога на заключному етапі війни. Її можна визначити як перехід антинімецької пропаганди з національної на загальнолюдські основи. Сталін звернув увагу на те, що «радянські люди ненавидять німецьких загарбників не тому, що вони

люди чужої нації, а тому, що вони принесли нашому народу та всім ... народам нечисленні страждання» [228, с.161]. Особливо яскраво ця політика проявилася відносно оцінки антинімецької публіцистики І. Еренбурга. 11 квітня 1945 р. І. Еренбург у статті «Досить!» визначив Німеччину як країну розбійників та фактично призвав до поголовної різанини німецького населення за злочини гітлерівського режиму [335]. У відповідь 14 квітня начальник Управління пропаганди і агітації Г. Ф. Александров виступив з жорсткою критикою у статті «Товариш Еренбург спрощує». Александров наголосив, що «Червона армія...ніколи не ставила та не ставить за мету знищення німецького народу» [260] (див. § 3.3).

Одночасно, керівництво держави не заохочувало й германофільські настрої. У 1944 р. сам завідувач Управління пропаганди і агітації Г. Ф. Александров був розкритикований за надмірне захоплення німецькими філософами Г. Гегелем та Й. Фіхте, яке було відображено у підготовленому за участю Г. Александрова 3-му томі «Історії філософії» [192].

Створені під час війни історико-героїчні патріотичні символи являли собою еkleктичну суміш реальних фактів та вимислів, дійсних подій та пропагандистських штампів. Потреба у харизматичному лідері, що було частиною генетичного коду нашого суспільства, базувалася на стійких психологічних домінантах патерналістських конструкцій масової свідомості, які були сформовані монархічною ідеологією на протязі століть. З іншого боку, культ особистості Сталіна існував як перетворена форма масової та міцної підтримки реального процесу соціалістичного будівництва [436, с.349]. У обстановці «культу особистості» культ окремих героїв сприймався як природне явище та слугував зміцненню системи. Знаменита формула «За Батьківщину! За Сталіна!» виникла за ініціативою ідеологічного апарату та цілеспрямовано насаджувалась у свідомості радянських громадян як вища чеснота патріотизму. Зауважимо, що цей ідеологічний штамп несе у себе суперечну єдність як і штучного пропагандистського «творіння» так і реального відношення народу до Сталіна (особливо на завершальному етапі війни).

Оцінюючи еволюцію ролі та місця особистості Сталіна, як керівника держави під час війни, на нашу думку слід погодитися з думкою О. Бузгаліна та О. Колганова, що «його одноосібний авторитет, а точніше культ його особистості, ототожнення усіх позитивних сторін Радянської держави з його іменем теж відіграли відповідну мобілізуючу роль. Але у той же час злочини та прорахунки, які були пов'язані зі сталінською політикою, перетворили багатьох людей або в противників режиму або в інертних та пасивних «гвинтиків», що також підривало нашу обороноздатність та особливо сказалося у початковий період війни. В ролі Сталіна у Великій Вітчизняній війні яскраво проявилися його як й сильні так й слабкі сторони системи одноосібної влади, які були помножені на його далеко неординарну та неоднозначну натуру» [436, с.253].

Сакралізація персони Сталіна не вирішувала питання провалів військових операцій початкового етапу війни, не запобігало фактам паніки та здачі у полон [248]. Але, слід визнати відповідну мобілізуючу роль його харизматичного образу, який був своєрідним образом сили та волі, що при проекції цієї пропаганди на населення мала величезний вплив на духовний, морально-психологічний стан у ключові моменти війни.

Відповідно війна не змогла не змінити свідомість радянських людей. Відбулося своєрідне дзеркальне відображення подій закордонного походу російської армії 1813 р., коли перед простими людьми відкрився європейський світ. «Контраст між рівнем життя в Європі та у нас, контраст, який відчувли мільйони людей, які воювали, – писав К. М. Симонов, – був моральним та психологічним ударом, який було не так легко перенести нашим людям, незважаючи на те, що вони були переможцями у цій війні» [378, с.383]. Зміни у суспільної свідомості викликали одночасно й прояви як зразків людської слабкості, боягузтва, зради так й висот людського духу, жертвовності, честі та гідності. Філософ-емігрант Г. П. Федотов зауважив, що «війна принесла з собою апологію помсти та жорстокості. Але та ж війна розбудила ключі сплячої ніжності до поруганої Батьківщини...На масці залізного більшовицького робота 20-х років поступово проступають риси людського обличчя» [802,

с.213]. Відбулася дифузія частини радянських цінностей та набуття пріоритетного значення загальнолюдських цінностей, які були сформовані жорстокими нелюдськими умовами війни перед штапованими заідеологізованими чеснотами комуністичної пропаганди.

Патріотизм радянського народу у роки Великої Вітчизняної війни мав яскраву національну спрямованість. Більшовицьке керівництво вірно зрозуміло необхідність наповнення трафаретних постулатів пролетарського інтернаціоналізму традиційними національними цінностями народів СРСР, насамперед російського.

У період 1941–1943 рр. пріоритетною національною складовою в ідеології радянського патріотизму була російська компонента. Було ефективно використане єднання форм радянського та вітчизняного (російського) патріотизму. У свідомості та поведінці народу органічно об'єдналися історичні традиції боротьби з загарбниками та нові соціальні риси радянського суспільства, які були вироблені у передвоєнні роки.

Але, надмірна пропаганда російського національного фактору у війні могла привести, за думкою політичного керівництва, до рецидивів великоруського шовінізму, що традиційно розглядалося як одна із значних загроз цілісності держави. Тому, у 1944 р. національна політика радянського керівництва була переглянута на користь зміцнення базових принципів радянського патріотизму. Російський народ використовувався вже у якості «цементуючого» державного фактору. Слід зазначити, що інтернаціональні основи комуністичної влади СРСР як догматичної, самоцінної складової державної ідеології залишилися фактично непорушними. Національна політика почала схилитися до використання концепції «радянського народу, як нової історичної спільноти».

У системі радянського патріотизму український фактор використовувався лише з позицій зміцнення радянського патріотизму, вічного союзу з російським народом, цілісності держави та боротьби з українським націоналізмом.

Таким чином, радянський патріотизм у часи Великої Вітчизняної війни можна вважати апофеозом органічного єднання окремої особистості, нації, держави з цілями високих зразків гуманістичної спрямованості – розгрому німецького нацизму та визволення країни та Європи від найбільш страшного політичного режиму в історії людства. Держава та народ – це дві основні рушійні сили нашої історії – завжди вступали між собою у складну систему взаємовідношень. Вірогідно вперше у новітньої історії країни відбулося єднання інтересів усіх верств та шарів населення з інтересами нації та держави. «Вісь правлячий шар потрапив у ситуацію, котра не вміщувалася в їхню ідеологію. – зазначав І. Шафаревич. – У війні все дивно переплелось, що перемога стала умовою виживання й Росії, й російського народу, й комуністичної партії й, у якомусь сенсі Сталіна. У цей точці їх фундаментальні інтереси співпали» [823, с.146].

Отже, радянський патріотизм у 1941–1945 рр. носив яскраво виражений державний характер.

6.3. Передумови та прояви релігійної складової патріотизму під час війни.

Характер взаємовідносин державного апарату та церкви, міра її патріотичного впливу на населення в період Великої Вітчизняної війни важко осмислити без аналізу драматичних історичних подій в історії Росії ХХ століття.

В державно-церковних відносинах між церквою та радянською владою, на нашу думку, варто виділити декілька періодів.

Перший період включає хронологічні межі 1918–1929 рр., з часу прийняття радянською владою декрету від 23 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» до введення Постанови ВЦВК та РНК РРФСР від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання». Умовно цей період можна характеризувати як секулярний стосовно церкви.

Варто зазначити такі основні особливості першого періоду: відмова радянської влади від діалогу з церквою; позбавлення церкви гарантій правового захисту; цілеспрямована політика держави на дискредитацію церкви; насадження атеїстичного світогляду переважно силовими, навіть терористичними методами; відродження патріаршества відбувалося на фоні трагічних подій громадянської війни; активне втручання держави в процеси розколу церковної єдності.

Зовнішні статистичні дані свідчать що Російська Православна Церква до Жовтневої революції була стабільним та потужним інститутом [710, с.35]. Однак, кризові явища, означені вище, а також відсутність чіткого організаційного оформлення церковної ієрархії в особі Патріарха та традиційної соборної структури сприяли фактичній роз'єднаності в середовищі церкви в період руйнування імперії.

З метою зміцнення авторитету церкви та удосконалення організаційної структури 15(28) серпня 1917 р., вперше за 217 років, у Москві відкрився повноцінний Помісний Собор [581, с.88–96]. 15 листопада Помісний Собор обрав Патріархом Московським та всієї Русі митрополита Тихона (Беллавіна).

З приходом до влади більшовиків, ленінський уряд почав поступово впроваджувати у суспільне життя основні постулати марксизму, які стосувалися релігії [806]. 28 лютого 1918 р. Патріарх Тихон та Синод видали постанову, яка була спрямована проти реалізації положень декрету «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» [465, с.88–90].

7 листопада 1918 р. Патріарх Тихон звернувся з листом до Ради Народних Комісарів. Фактично, це – звинувачувальний акт проти більшовизму. Такою мовою церква не розмовляла зі владою з XVI століття. Тихон звинувачує владу в омані народу, у розпалюванні громадянської ворожнечі та терору, в підбурюванні до грабежів, у скасуванні свободи слова та гонінні на віру [814, с.44–45].

Розвал важелів державної влади у часи громадянської війни, політичний управлінський хаос, катастрофічне падіння норм моралі у суспільстві сприяли фактам масового прояву бандитизму відносно священників та майна церкви. Антицерковна політика нової влади теж була сприятливим супутнім фактором для відверто терористичних дій кримінальних елементів проти православного кліру. Тільки за вісім місяців 1918–1919 рр. було вбито 19 архієреїв РПЦ. За даними відкритої преси, на протязі 1922–1923 рр. було фізично знищено 2691 священик та більш ніж 5400 ченців [521].

Спроби дискредитації церкви з боку держави викликав голод 1921 р. У серпні 1921 р. РПЦ створила Всецерковний комітет допомоги голодуючим. Церквам та общинам були надані рекомендації та дозвіл на пожертву прикрас та предметів, які не мають богослужбового використання. Одночасно Патріарх Тихон звернувся з відповідним проханням й до голів зарубіжних християнських церков. За короткий термін були зібрані значні кошти. Однак ці дії, які об'єктивно сприяли росту авторитету церкви, повністю суперечили планам держави щодо остаточного знищення церкви, як суспільно-культурного інституту. Рішенням уряду Всецерковний комітет був закритий, кошти реквізовані, 23 лютого 1922 р. був прийнятий декрет про конфіскацію усіх церковних цінностей, яка проводилась виключно репресивно-терористськими

методами. Визначення В. І. Леніним подальшої позиції держави як «безжальної битви чорносотенному духовенству» та придушення опору «з такою жорстокістю, щоб вони не забули цього впродовж кількох десятиліть» [204] важко піддаються логічному осмисленню, навіть враховуючи надзвичайну ситуацію в країні. Страшні події 1921–1922 рр. були використані державною владою для дискредитації церкви. Під величезним тиском Патріарх Тихон публічно визнав реальні та неіснуючі гріхи церкви, сподіваючись на нормалізацію державно-церковних відносин. В зверненні Патріарха від 7 квітня 1925 р., яке було оголошене вже після його смерті, духовенство скеровувалось на приведення форм та методів церковного життя відповідно до умов й вимог сучасності.

Слід зауважити, що спроба створення нового суспільства була здійснена в країні з абсолютно архаїчною свідомістю у більшості населення. Сприйняття нової комуністичної ідеології було можливим лише через форми квазірелігійної догматики. Розповсюдження марксистських ідей відбувалося у своєрідній «теологічній» площині як й на офіційному, так й побутовому рівні. У 1920-ті рр. впроваджувалась та розповсюджувалась радянська імітація церковних обрядів, так звані «червоні великодні» та хрещення. У 1923 р. була створена спеціальна комісія щодо проведення «комсомольського великодня» при Політпросвіті ЦК РКСМ. Існували зародкові елементи «богобудівництва». Як приклад, публікація «молитов за Марксом» [830, с.29–30].

На державному рівні здійснювалась підтримка розкольніцьких рухів реформаційного напрямку, які розповсюджували новітні погляди на релігію. Найбільш розповсюдженими рухами були обновленська церква, григоріанський та іосіфлянський розколи. В Україні специфіка розколу носила суто політичний характер. При гетьманаті Скоропадського митрополит Антоній (Храповицький) отримав сан митрополита Київського та підтримував канонічний зв'язок з РПЦ патріарха Тихона. Московський Собор 1918 р. підвищив статус Української церкви до екзархату з правом використання української мови при сповіді та богослужінні. Але у автокефалії було відмовлено. У 1921 р. відбулося

організаційне оформлення Української автокефальної православної церкви [866, с.99–109].

Спроба зруйнування тисячолітніх догматів церкви більшовицькою владою та обновленською церквою зазнала відчутної поразки. Загальна чисельність релігійних православних громад по Україні на 1 липня 1925 р. виглядає наступним чином: РПЦ – 6231 громада, обновленська церква – 1873 громади, УАПЦ – 966 громад [3, арк.63].

18 травня 1927 р. тимчасовий священний патріарший синод обрав на вищу церковну посаду митрополита Сергія (Страгородського). Внаслідок тиску держави митрополит Сергій був вимушений зайняти компромісну позицію у церковно-державних відносинах. 29 червня 1927 р., у співпраці з членами Патріаршого Священного Синоду, Сергій випустив «Послання до пастирів та пастви», яка у спеціальній літературі має назву «Декларація митрополита Сергія». Основна ідея цієї декларації – підтвердження лояльності церкви до радянської влади [630, с.114–123].

Отже, держава у період 1918–1929 рр. діяла переважно терористично-силовими методами, які включали фізичне знищення духовенства, грабування церковних цінностей, руйнування культових споруд. Відсутність результатів змусила владу перейти до відверто розкольницьких дій з підриву догматичних основ існування церкви як інституції, та застосування важелів економічного тиску на усі види церковної діяльності.

Другий період включає в себе історичні події від прес-конференції митрополита Сергія (Страгородського) у лютому 1930 р. до зустрічі Й. Сталіна з митрополитами РПЦ 4 вересня 1943 р.

Цей період може бути охарактеризований як достатньо суперечливий з репресивними переслідуваннями церкви, й одночасно непослідовними відступами від каральних акцій з боку держави.

Його основні особливості: тотальний контроль за усіма сферами церковного життя з боку держави та її силового апарату; визнання релігії та віруючих класовими ворогами соціалістичної держави; цілеспрямована

репресивна діяльність держави стосовно духовенства та масове знищення культових споруд; одночасно окремі компромісні дії влади відносно церкви; активна патріотична діяльність РПЦ у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1943 рр.).

Тяжким компромісом для митрополита Сергія була його заява на міжнародній прес-конференції 15 лютого 1930 р. про відсутність переслідувань церкви з боку держави. Вона була обумовлена спробою захисту сільських священиків від так званого «розкуркулення» [612, с.157–169].

У 1931 р. уряд дозволив видання вісника Московської Патріархії. Незважаючи на малий тираж (3000 примірників), неперіодичність виходу видання та його закриття в 1935 р., вісник виконав свою функцію друкованого органу з розповсюдження християнських цінностей серед населення СРСР. Також, разом з дозволом на видання вісника були відкриті на короткий термін кілька патріархальних училищ.

З початку 30-х рр. розпочинається своєрідний церковний Ренесанс. Опитування школярів у 1930 р. дали владі приголомшливі результати. Від 11% до 92% у сільській та міській місцевості визнали себе віруючими, причому найвищий відсоток був в одній із московських шкіл. Серед призовників в лави Робоче-Селянської Червоної Армії до 70 % військовозобов'язаних вважали себе віруючими (див. § 3.1) [710, с.165].

Цей стан духовного життя суспільства безумовно змусив владу переглянути свої дії. Влада зробила акцент на посилення агітаційно-пропагандистського напрямку боротьби з церквою. При розробці нової Конституції СРСР Сталін повинен був врахувати реалії внутрішнього стану тогочасного суспільства. В докладі «Про проект Конституції Союзу РСР», Сталін рішуче заперечив включення в Основний Закон положень, які забороняють здійснення релігійних обрядів та позбавлення виборчих прав служителів культу [227, с.531; 737, с.81–92.]. Пропозиції Й. Сталіна викликали бурхливу реакцію населення. За даними НКВС, мешканець с. Хмельниця Чернігівської області В. Ф. Новожилов, таким чином сформулював низку

питань стосовно ст. ст. 124, 125: «Як розуміти у проекті нової Конституції пункт про свободу зібрань? Дозволяється цим пунктом свобода релігійних зібрань богослужінь...поза стінами церкви?». Заява групи селян у Путивльській райвиконком Чернігівської області від 15 серпня 1936 р. містила прохання «для виконання усіх християнських обрядів і служінь зареєструвати нами обраного священика». У с. Березівка Одеської області на бригадному зібранні, яке було присвячено обговоренню проекту Конституції, пункт про свободу здійснення релігійних культів був трактований як дозвіл будувати нові церкви [190, с.140,142].

Характерним для цього періоду є відносна гнучкість політичного керівництва відносно церкви при виконанні завдань зовнішньополітичного спрямування. Слід зазначити досить виражену релігійну політику у період бойових операцій у Західній Україні та Західній Білорусії у вересні – жовтні 1939 р. та початкового етапу встановлення радянської влади відносно Української греко-католицької церкви. Згідно директиви Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) СРСР № 20177 від 15 вересня 1939 р. вказано: «Арешти духовних осіб, поки не проводити, особливо католиків» [182, с.20]. Згідно директиви наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова начальникам обласних УНКВС «Про активізацію оперативної роботи по церковниках та сектантах у західних областях України» від 22 грудня 1939 р. зазначено, що «в умовах Західної України агентурно-оперативна робота із релігійниками набуває особливого значення та вимагає вмілого та правильного вирішення агентурно-оперативних питань». На відміну від 20-х рр. з їх величезними масштабами репресій відносно кліру РПЦ запропоновано цикл заходів щодо розколу духівництва УГКЦ та виявлення зв'язків католицької церкви з польською розвідкою [182, с.29–33].

Але стосовно церкви, радянська влада займала стійку ортодоксально-ворожу позицію. Всупереч історичним фактам журнал «Безбожник» в червні 1941 р. стверджував, що «релігія є злочим ворогом радянського патріотизму...Історія не підтверджує заслуг церкви у справі справжнього

патріотизму», а навпаки, вказує на численні «ганебні факти зради та боягузтва у момент боротьби народу з зовнішнім ворогом» [278]. Події того ж місяця повністю розвінчали це судження.

Перед тим як перейти до аналізу діяльності РПЦ у роки Великої Вітчизняної війни, було б доречно зробити проміжні висновки щодо стану церкви до 1941 р.

По-перше. Церква, навіть в умовах тотального державного тиску змогла зберегти свою структуру як соціальна інституція. По-друге. Церква змогла захистити та залишити без змін основні догмати віри, які є стрижнем будь-якої релігії. По-третє. Незважаючи на терор, репресії, інсинуації влади, церкві вдалося зберегти соборну єдність на території історичного впливу православ'я. По-четверте. Церква зберегла та навіть примножила кількість віруючих, незважаючи на організовану на державному рівні антирелігійну пропаганду. По-п'яте. Церква залишилась впливовим специфічним соціальним інститутом в системі створеного соціалістичного суспільства.

Аналіз державно-церковних відносин з 1917 по 1941 рр. дозволяє глибше зрозуміти діяльність РПЦ в роки Великої Вітчизняної війни, дати об'єктивну оцінку високому пастирському служінню церкви та виявити особливості ставлення держави до православ'я у воєнні роки.

Патріотична діяльність РПЦ в період Великої Вітчизняної війни відбувалась за такими напрямками:

1. Роз'яснювальна робота серед віруючих, які знаходилися у лавах діючої армії, партизанських загонах та на тимчасово окупованій території.
2. Особистий приклад мужньої поведінки священиків у боротьбі з нацизмом.
3. Акти милосердя духівництва та віруючих при догляді за хворими та пораненими у шпиталях, допомога дітям-сиротам, родинам загиблих, багаточисельні пожертви на оборону та на подарунки військовослужбовцям на фронті.
4. Публічне засудження частини духівництва, яка співпрацювала з окупаційним режимом.

5. Активізація антифашистської боротьби народів, які знаходилися під окупацією нацистського та фашистського режимів [870].

Роз'яснювальна робота серед віруючих в цей період відбувалася переважно у формі звернень вищого керівництва РПЦ до пастви. Впродовж війни місцеблюстителю патріаршого престолу звертався до пастви з патріотичними зверненнями 24 рази.

Глава РПЦ митрополит Сергій вже 22 червня 1941 р. виступив зі зверненням «Пастырям и пасомым Христовой Православной церкви», в якому закликав народ до боротьби з німецько-фашистськими загарбниками. Основними положення звернення Сергія до пастви є такі:

1. Обґрунтування історичної спадкоємності героїв Росії, повернення до історичних коренів народу. Короткий аналіз історичної ретроспективи часів татаро-монгольської навали, північної війни, вітчизняної війни 1812 р. Наводиться приклад святих Олександра Невського та Дмитрія Донського, які поклали своє життя за народ. Робиться висновок про неминучість перемоги над ворогом з Божою допомогою.

2. Констатація положення про єдність церкви та народу. «Православна наша Церква завжди поділяла долю народу. Разом з ним вона переживала усі його успіхи та невдачі. Не залишить церква народ свій і зараз».

3. Визначення основних завдань православному духівництву, які включали в себе моральну та духовну підтримку народу, активну роз'яснювальну роботу щодо виконання військового обов'язку, вірність Батьківщині.

Характерна повна відсутність у зверненні термінів «радянська влада» та «радянський уряд», які досить часто використовувалися у довоєнній церковній риторичі. Більш того, у зверненні можна прослідкувати і констатацію церквою провалу зовнішньої політики Сталіна. «Ми сподівалися, що війна нас мине», тобто надії на пакт Молотова-Рібентропа виявилися марними [188].

26 червня митрополит Сергій у Богоявленському соборі відправив молебень за перемогу російської зброї. Причому, наприкінці богослужіння Сергій висловив надію на те, що як гроза освіжає повітря, так і війна сприяє

«оздоровленню нашої атмосфери духовної» [542]. В словах митрополита прослідковується віра у можливість зміни довоєнної моральної обстановки панування доносительства, страху, безпідставного фізичного знищення духовенства.

Звернення до пастви митрополита Сергія та ієрархів церкви є зразком мужності та патріотизму, особливо у найскладніший для народу період 1941–1942 рр. Так, у зверненні від 14 жовтня 1941 р., в день свята Покрова Пресвятої Богородиці, в момент трагічних подій під Москвою, Сергій підтримує бойовий дух воїнства, закликаючи його до оборони столиці [814, с.217].

В листопаді 1941 р. Московська патріархія о чолі з Сергієм була евакуйована в Ульяновськ, який став своєрідним духовним центром церковного життя.

24 листопада 1941 р. Сергій, разом з митрополитом Київським та Галицьким Ніколаєм, архієпископами Куйбишевським Андрієм, Ульяновським Іоанном знову звернулися до пастви. Основною тезою цього звернення була думка про несумісність віри та нацистської ідеології. Фашисти є «сатанинськими ворогами християнства та віри... У всіх, кому дорога наша Вітчизна зараз одна ціль – ...подолати ворога» [814, с.218].

У січні 1942 р. звернення Сергія було адресоване мешканцям окупованих територій. В ньому митрополит закликає до вірності Батьківщині та засуджує співпрацю з ворогом [814, с.218].

У лютому та грудні 1942 року митрополит Сергій двічі звертається до єдиновірців Румунської православної церкви з проханням негайно розірвати стосунки з нацистським рейхом.

У Великодньому зверненні від 2 квітня 1942 р. митрополит Сергій розкрив антихристиянську сутність нацистської ідеології. «Не свастика, а хрест повинні очолити нашу християнську культуру, ... християнське «житіє». В фашистській Німеччині стверджують, що християнство нічого прогресу не додало. За ці безумні слова чекає праведний суд Гітлера та його прибічників» [814, с.218].

В першу річницю початку Великої Вітчизняної війни митрополит Сергій двічі звернувся до віруючих – до мешканців Москви та всеросійської пастви. У московському зверненні йшлося про радість щодо поразки гітлерівців під Москвою. У всеросійському зверненні митрополит критикував нацистів, які проголошували гасла про захист християнської Європи від більшовиків-безбожників. У посланні висловлена надія на близьку перемогу над ворогом [814, с.218,220].

22 вересня 1942 р. митрополит Сергій звернувся до віруючих Балтії. У посланні засуджена діяльність митрополита Сергія (Воскресенського) та єпископів, які співпрацювали з окупаційним режимом. У зверненні підкреслено, що у росіян немає іншого виходу як боротися з нацистами, які ставлять за мету фізичне знищення російського народу. Також вказано пріоритет національного характеру війни перед класовим [674]. Відносно м'які формулювання стосовно екзарха Сергія обумовлені його чіткою позицією щодо канонічної єдності Прибалтійського екзархату з Московською Патріархією. Відверто проросійська спрямованість екзарха підтверджена донесеннями поліції безпеки та СД «Висловлювання екзарха Сергія про більшовизм»: «Під натиском російської душі почалася дегенерація більшовизму. У цієї війни більшовизм повинен капітулювати перед російським духом...» [830, с.342].

Різдвяне звернення митрополита від 1943 р. проголошувало неминучість перемоги радянських військ. Великодне звернення 1943 р. закінчувалося словами: «З допомогою Бога наша російська армія позбавить нашу землю від ворога» [710, с.187]. В посланні, яке присвячене другій річниці початку війни Сергій звертався до віруючих з проханням продовження «патріотичного подвигу на фронті та в тилу» [710, с.187].

27 березня 1943 р. в зверненні Сергія різко засуджений український архієпископ Полікарп. Безкомпромісність оцінки пов'язана зі свідомим відступом Полікарпа від канонів, тобто підтримкою факту організаційного відродження неканонічної Української автокефальної православної церкви [710, с.187].

Патріотична позиція РПЦ знайшла своє відображення у зверненнях митрополитів Ніколая (Ярушевича) та Алексія (Сіманського). Екзарх України, митрополит Київський та Галицький Ніколай особисто проводив богослужіння у церквах прифронтової смуги, брав участь в поїздках по частинах діючої армії. 22 червня 1942 р. Ніколай звернувся до пастви, яка залишилася на тимчасово окупованій території. В зверненні розкривається антихристиянський зміст нацистської ідеології та надається благословення «народним героям» для участі у партизанському русі [710, с.196]. Пастирська діяльність Ніколая носила переважно зовнішньополітичний аспект. З листопада 1942 р. та впродовж 1943 р. Ніколай звернувся з посланнями до єдиновірних церков Югославії, Чехословаччини, Греції з проханням активізації антинацистської діяльності духовництва та віруючих. Одночасно Ніколай став членом організованого радянським урядом Всеслов'янського комітету, метою якого була координація дій братів-слов'ян проти нацистів. Звернення Ніколая є мов би логічним продовженням еренбургівської тези «Вбий німця!», що досить неприродним для церкви, але воно безумовно відповідало умовам та завданням ідеології того часу. Вислів Ніколая що «церква переповнена страшенної ненавистю до ворога», заклики до смертної кари нацистам, твердження про неможливість застосування заповіді «не убий» до загарбників є розвитком поглядів грецької патристики (Василія Великого, Іоанна Златоуста, Ісидора Пелусіота) у питаннях співвідношення постулатів християнської етики та військового обов'язку, а також й теологічного обґрунтування понять «справедлива війна» та «справедлива причина» Августина Аврелія та Хоми Аквінського [812, с.14–20].

Звичайно, догмати християнської етики вступали в певне протиріччя з проголошеними ВКП(б) та радянським урядом гаслом «Смерть фашистським загарбникам!». Слід зазначити, що в цієї досить дуалістичної позиції священики-патріоти благословили своїх прихожан на самовіддану боротьбу з ворогом на фронті, партизанських загонах, на самовіддану працю в тилу.

Реальним результатом цієї роботи була практична відсутність випадків ухилення від мобілізації в армію віруючих та зривів роботи в тилу в свята та

вихідні за релігійними переконаннями. Як писав, протоієрей Олександр Ляшенко, «мені довелося сповідати та причащати одну чудову людину, генерал-майора, фронтовика. На моє питання, як він на фронті відносився до віри...сказав: «Вірив...І багато вірило». Він показав мені хрестик, зроблений із латуні. На фронті солдати-умільці робили й із стріляних гільз...Віра сколихнула самі кращі якості російської людини» [445, с.2].

Величезному патріотичному впливу на свідомість сприяла особиста громадянська мужність служителів церкви. Митрополит Ленінградський Алексій в дні Блокади Ленінграда постійно знаходився з віруючими. Була організована пастирська діяльність в п'яти діючих храмах міста. 22 червня 1941 р. митрополит звернувся до віруючих зі зверненням «Церква кличе до захисту Батьківщини». Вже влітку 1941 р. Алексій призвав паству до пожертв на оборону держави. В своїх проповідях Алексій завжди опирався на історичну спадкоємність народу та церкви. У Великодній тиждень, 9 квітня 1942 р. він звернувся до пастви з нагадуванням, що 700 років тому Олександр Невський переміг німців на Чудському озері та врятував північно-західні землі Русі від загарбників. В своїх проповідях Алексій постійно звертав увагу на те, що Олександр Невський та Дмитрій Донський перемагали противника не тільки з допомогою патріотизму, але й християнської віри в справедливість та праведність справи. У вербну неділю 1942 р. Алексій звернувся до пастви з призовом самовідданої допомоги воїнам чесною роботою в тилу [710, с.187]. Рішенням Верховної Ради СРСР митрополит Алексій був нагороджений медаллю «За оборону Ленінграда».

Крім керівництва РПЦ активну патріотичну позицію зайняли й інші ієрархи усіх гілок православ'я.

Голова обновленської церкви митрополит Олександр (Введенський) в посланнях 1942 р., під час бойових дій на Північному Кавказі (де діяли багаточисельні обновленські спільноти) звертався до воїнів та працівників тилу з проханням вірити в перемогу, виконувати військовий обов'язок та самовіддано працювати в тилу. Старообрядницький архієпископ Московський

та всея Русі Ірїнарх у Рїздвяному зверненнї 1942 р. закликав віруючих до протидїї ворогу на окупованїй територїї в лавах партизанського руху та гїдно служити в РСЧА [677].

Патріотичнї звернення до віруючих, як форма релїгїйного виховання була використана також й центральним мусульманським духовним управлїнням та Московської юдейською спїльнотою [115].

З'їзди представникїв мусульманського духївництва, якї відбулися у 1942 р. в Уфї та 1943 р. у Ташкентї засудили спївпрацю деяких ісламських груп на Півнїчному Кавказї та в Криму з нїмецькими окупантами.

Характерною особливїстю усїх звернень вищого духївництва є толерантне ставлення до релїгїйних уподобань противника. У жодному зверненнї немає нападїв на догмати католицтва та протестантства, якї поряд з православ'ям є гїлками християнства, як свїтової релїгїї. Лише в червнї 1945 року, пїд час лекцїї в Лондонському унїверситетї, архїєпископ Нїколай дозволив собї обвинувачувальнї вислови на адресу Ватикану, як ворога православ'я та англіканства. Але ця заява мала на той час полїтичну, а не релїгїйну спрямованїсть внаслїдок антикомунїстичних заяв Папи Пїя XII на початку 1945 р.

Таким чином, роз'яснювальна пропагандистська, душпастирська робота ієрархїв росїйського православ'я сприяла мобїлізацїї усїх верств населення на боротьбу з ворогом при ефективному використаннї усього рїзноманїття форм та методїв релїгїйного впливу на населення з метою пїдняття його патріотичного духу.

Самовїддана дїяльнїсть церкви яскраво проявилася в реальнїй допомозї щодо органїзацїї роботи вїйськових шпиталїв. У своєму зверненнї до пастви православної церкви на Донбасї вїд 15 грудня 1943 р. виконувач посади благочинного з Сталїнської областї протоїєрей Г. Коханов зазначав: «Ми повиннї пам'ятати, що десятки тисяч воїнїв, якї отримали поранення на полях бранї, а також якї захворїли далеко вїд своїх рїдних родин, також потребують нашої невідкладної допомоги» [235, с.132]. Реальна допомога медичним

зкладам по жертвами віруючих, душпастирська робота серед поранених та скалічених – ось основні форми допомоги церкви у медичних закладах тилу. Видатний лікар-хірург, архієпископ Красноярський Лука (Войно-Ясенецький) особисто провів сотні найскладніших хірургічних операцій для спасіння життя військовослужбовців. У 1944 р. Войно-Ясенецький отримав Сталінську премію I ступеню за медичні дослідження та практичну діяльність на допомогу фронту. Із 200 тис. рублів премії 130 тис. Лука перерахував на допомогу дітям, які постраждали у війні [635, с.64-66].

Патріотична діяльність, особиста мужність духівництва стала настільки масштабною, що нагородження державними нагородами віруючих та духівництва стало повсякденною практикою. Перше масове нагородження відбулося у листопаді 1943 р.. Велика група духівництва була нагороджена медаллю «За оборону Ленінграда». У 1944 р. медалями «За оборону Москви» нагороджені представники московського та тульського духівництва.

З перших днів війни духівництво та віруючі прийняли активну участь у наданні матеріальної допомоги фронту. Збір пожертв почався вже 23 червня 1941 р. Тільки Ленінградська єпархія надала фронту 6 млн. руб., Красноярський край – 4 млн. руб., Вологодська область – 2,5 млн. руб., Горьківської – 9 млн. руб. Вже наприкінці 1944 р. сума внесків від РПЦ складала 150 млн. рублів – величезну на ті часи суму [611, с.99].

На кошти РПЦ створювалися військові формування. За призовом митрополита Сергія 30 грудня 1942 р. почався процес створення танкової колони імені Дмитрія Донського, а вже 7 березня під Тулою відбулася урочиста передача 40 танків особовому складу 38-го та 516-му окремим танковим полкам. При передачі техніки з закликом до воїнів продовжити славні бойові традиції Дмитрія Донського звернувся митрополит Крутицький Ніколай (Ярушевич) [235, с.131–132]. Надалі 38 окремий танковий полк знаходився у складі II Українського фронту та брав участь у визволенні південно-західної України. За мужність та героїзм 49 танкістів полку були нагороджені орденами та медалями, 21 солдат й офіцер загинули смертю хоробрих, 19 згоріли у

танках. 516 окремих танкових полк брав участь у визволенні Білорусі та Польщі у складі I Білоруського фронту [857, с.15]. У Новосибірську збиралися гроші на будівництво літаків Сибірської ескадрильї «За Батьківщину», йшло формування авіаескадрильї імені Олександра Невського.

У зверненні представників православних церковних общин і духівництва м. Києва від 22 лютого 1944 р. до Й. Сталіна йдеться: «Горімо ентузіазмом разом з усією країною посилити бойову міць нашої славної доблесної Червоної Армії для остаточного знищення кровавого ворогу. Церковні общини православних церков і духівництво м. Києва включилися у роботу з обслуговування евакогоспіталю № 1695 та вносять свій посильний дар готівкою сто п'ятдесят тисяч рублів у фонд оборони країни» [41, арк.2–3].

Активна патріотична позиція РПЦ не могла залишатися поза увагою влади. Відбувається процес пом'якшення ставлення держави до церкви. Розпочинають свою діяльність нові приходи, поновлюються богослужіння у знову відкритих храмах, практично зникає зі сторінок преси антирелігійна пропаганда. У 1942 р. В Москві влада дозволила офіційно великодній хресний хід. Отже, можна стверджувати, що позиція та діяльність митрополита Сергія сприяли процесам фактичної легалізації церкви. Причинами, які змушували державу визнати впливовість церкви, як соціального інституту, були:

1. В умовах війни було нерозумно витратити сили на боротьбу з власним, в основному православним, народом.
2. Ідеологія пролетарського інтернаціоналізму під час війни прийшла через низку закономірних трансформацій та перетворилася на синтезований продукт, у якому були відображені елементи національної історичної свідомості на класово-інтернаціоналістській основі (див. § 6.2).
3. Закономірна в умовах страшної війни психологічна криза населення. Релігія, зі своєю компенсаторною функцією чудово виконувала завдання посилення психологічної стійкості населення у лавах РСЧА, партизанському русі, тилу, на окупованих територіях.

4. Об'єктивна, в умовах загальної мобілізації населення тенденція до старіння населення тилу в соціально-демографічному аспекті соціальної структури. Відповідно ця категорія була більш релігійно спрямована внаслідок свого виховання. Тому розповсюдження релігійних поглядів в тилу мало для влади переважно матеріальне значення щодо використання церкви, як механізму впливу, з метою підвищення показників виробництва.
5. Релігія стала реальним впливовим чинником на окупованій території. Радянська влада була повинна враховувати політичні реалії та, відповідно, послабити тиск на клір, який залишився вірним РПЦ.
6. Врахування позиції союзників, які постійно задавали радянській владі питання існування релігійної свободи.
7. Єдність позицій РПЦ та влади у зовнішньополітичному аспекті. Це стосувалося насамперед того, що православна релігія була або державною, або домінуючою в країнах Східної Європи (Болгарія, Югославія, Румунія). Зовнішні контакти РПЦ використовувалися владою як інструмент впливу на масову свідомість населення цих країн з метою виходу союзників Гітлера із війни та всебічної підтримки бойових дій РСЧА [491].

Таким чином, до початку 1943 р. патріотична позиція РПЦ, загальна політична обстановка в країні, положення на фронтах, намагання обмежити потужність нацистської пропаганди з проблем релігії, бажання зняти напругу у відносинах з союзниками та наміри об'єднати усі антифашистські сили – змусили Й. Сталіна здійснити певні кроки на поступки церкві для стабілізації державно-церковних відносин.

Третій період хронологічно, на нашу думку, можна окреслити від зустрічі Й. Сталіна з патріархами РПЦ 4 вересня 1943 р. до Великої Перемоги 9 травня 1945 р. (трактується в хронологічних рамках нашого дослідження). З відповідними умовностями його можна охарактеризувати, як період відродження церкви та зосередження її зусиль на зміцненні тоталітарного режиму.

Характерними рисами цього періоду можна вважати: активну патріотичну діяльність РПЦ; правову оформленість РПЦ проведенням Архієрейського Собору; створення Ради з справ російської православної церкви, як органу контролю церкви державою; відкриття духовних навчальних закладів та друкованих органів РПЦ; консолідація РПЦ, поновлення її організаційно-штатної структури.

Історично склалося так, що 4 вересня 1943 р. Й. Сталін провів коротку нараду за участю Г. М. Малєнкова та Л. П. Берії на якій обговорювалась кандидатура очільника державного органу для співпраці з Московською патріархією. Результатом стало рішення про призначення на посаду голови Ради з справ РПЦ при РНК СРСР полковника держбезпеки Г. Г. Карпова. Ввечері того ж дня відбулась зустріч Сталіна з митрополитами Сергієм (Страгородським), Алексієм (Сіманським), Ніколаєм (Ярушевичем).

Підсумком зустрічі можна вважати твердження Сталіна про те, що церква має право «розраховувати на всебічну підтримку уряду в питаннях організаційного зміцнення та розвитку в СРСР» [711; 712; 829].

Слід визнати, що своєрідний «курс на примирення» Й. Сталіна щодо церкви був насправді прагматичним тактичним кроком у великій внутрішньої та зовнішньої політиці. Д. А. Волкогонов, досліджуючи феномен Сталіна, зазначав: «Є така думка, що потеплення відносин між державою та церквою в 1943 р. пов'язано з тим, що Сталін переглядів своє ставлення до бога. Початок ...війни він сприйняв як кару божу, тому що бог не пробачив йому кривавих діянь проти свого народу... Думаю, що такі міркування зі сфери ірраціонального...Сталін був людиною прагматичною...У світських та церковних колах у цілому тверезо оцінювали кардинальні повороти радянської влади залежно від конкретної ситуації». Тому, Д. А. Волкогонов стверджував, що Сталін з допомогою церкви «планував активізувати патріотизм віруючих людей» [461, с.11].

8 вересня 1943 р. в Москві розпочав свою роботу Архієрейський Собор. На Соборі були присутні 19 ієрархів: 3 митрополити, 11 архієпископів та 5

єпископів. Особливої уваги заслуговує доповідь місцєблєститєля Сергія про патріотичну діяльність церкви за два роки війни. Митрополит означив роль та місце церкви, підкреслив її принципову позицію в період війни. Він звернув увагу на те, що «фашисти напали на нашу країну, розорили її, змушували наших співвітчизників до примусових робіт за кордоном. Просте відчуття порядності не дозволило нам зайняти іншу позицію» [710, с.196]. Таким чином, Сергій зробив спробу задекларувати відносну можливість та здатність церкви самостійно приймати адекватні рішення, виголосив сподівання про статус церкви як відокремленої від держави інституції. На особливу увагу заслуговує доповідь архієпископа Ленінградського Алексія «Обов'язок християнина перед Церквою та Батьківщиною у епоху вітчизняної війни». У ній Алексій визначив основні моральні складові успіху російської зброї на основі історичного порівняння Великої Вітчизняної війни з Вітчизняною війною 1812 р. На думку митрополита це: тверда віра в Бога, який благословляє справедливую війну; релігійний підйом духу; усвідомлення правди справедливої, священної війни; усвідомлення обов'язку перед Богом та Батьківщиною. «Це невичерпне джерело...джерело віри з поривом покаєння, виправлення життя, бажання чистоти моральної. Він живиться молитвами та подвигами та у них знаходить своє відображення» [814, с.248].

Паралельно з організаційним створенням церковних структур відбувався процес побудови системи контролюючих органів за її діяльністю [113, 114, 116].

Діяльність церкви в роки Великої Вітчизняної війни не зробила її привабливою для ВКП(б) в ідеологічному відношенні [520, с.19–21]. Окрім того, влада остерігалася своєрідного релігійного суспільного ренесансу та зростанням реального авторитету церкви. Вже з 1944 р. основою для антирелігійної політики стала постанова ЦК ВКП(б) «Про організацію науково-просвітницької пропаганди». Основні положення цього документа: необхідність матеріалістичного пояснення природних явищ, роз'яснення досягнень науки, техніки, культури; акцентування уваги на необхідності

атеїстичного виховання молоді та цілеспрямованій роботі з вчителями з питань антирелігійної пропаганди; визнання несумісності віри в Бога з членством в партії (особливо це стосувалося слов'янських республік. Для республік з домінуванням ісламу допускались значні послаблення) [168, с.521–523].

Крім вищевказаних постанов, були видані розпорядження про звільнення від призову та мобілізації священників – 1944 р., про відкриття церков та молитовних будинків – 1943, 1945 рр., про надання релігійним спільнотам прав юридичної особи для ведення господарської діяльності – 1945 р., про порядок оподаткування доходів монастирів та підприємств при єпархіальних управліннях – 1945 р та ін.

Незважаючи на дуалістичність та умовність цих рішень, слід визнати факт створення відносно сприятливих умов для церкви, які в подальшому обумовили зростання масштабу патріотичної діяльності РПЦ.

В «Журналі Московської Патріархії» значна кількість статей мали яскраво виражений патріотичний характер. У статтях пропагувалися благодійні вчинки приходів, які організували допомогу для ранених та інвалідів, дії священників, які добровільно виконували обов'язки санітарів, приймали участь в концертах світських колективів художньої самодіяльності [710, с.197].

В цей період основною формою патріотичної діяльності РПЦ була організація збору коштів для перемоги. Всього за роки війни загальна сума коштів, які перерахувала РПЦ у фонд оборони складала 300 млн. руб

Але, все ж, партія та уряд не могли не визнавати факту патріотичної діяльності церкви. Впродовж війни релігія зміцнювала національну самосвідомість народу, сприяла вихованню патріотизму, високої моральності, терпіння, милосердя, соборності. Визнанням внеску релігійних організацій в протистоянні нацизму є слова Й. Сталіна з доповіді, яка присвячена 26-ій річниці Жовтневої революції: «Усі народи Радянського Союзу ...встали на захист своєї Батьківщини, справедливо вважаючи ...Вітчизняну війну загальною справою усіх трудящих без відмінностей національності та віросповідання» [231, с.2].

Незважаючи на досвід антагоністичних за своїм змістом відносин між державою та церквою, релігійні інституції змогли зайняти патріотичні загальнонаціональні позиції та разом зі своїми вірними внести свій внесок у справу Перемоги.

Звичайно, не слід перебільшувати роль та місце релігійного компонента в спектрі радянського патріотизму внаслідок глибокого протистояння світоглядних позицій церкви та радянської ідеології, при повному диктаті до усіх сторін життя радянським тоталітарним режимом. Церква гідно виконала свою пастирську місію в межах, у яких вона функціонувала з дозволу радянської держави.

Отже, можна казати про цілеспрямовану політику маніпулювання релігійною свідомістю віруючих, а відтак і церквою, в інтересах радянської влади. Це підтверджується відсутністю принципових змін щодо правового стану церкви та віруючих. Значно поліпшуючи численними директивами та постановами стан віруючих, держава залишала за собою усю систему важелів впливу та контролюючих функцій. Слід зазначити, що радянська влада вміло використовувала мобілізаційні можливості та механізми релігії. Конфесії фактично перетворилися на потужний ресурс у досягненні Перемоги над Німеччиною, інструментом формування нового іміджу СРСР за його межами та соціальної реабілітації населення країни та нових територій.

Патріотична позиція РПЦ з перших годин війни є наслідком як історичної традиції руського православ'я, так і релігійної вимоги ведення священної війни проти ворогів Господа та його чад, якими були на той час слов'янські народи СРСР. Тобто, єдність цих двох начал треба сприймати, як історико-духовну даність. За висловом митрополита Ніколая: «Російський народ сприйняв цю війну як священну війну, війну за свою віру та свою країни...Патріотизм і православ'я – єдине ціле» [631, с.82].

Слід зазначити, що абсолютна більшість релігійних об'єднань в радянському Союзі гідно та з честю виконали свій пастирський та патріотичний обов'язок. Об'єднуючи у своїх рядах мільйони віруючих, разом з державними та

громадськими організаціями, релігійні конфесії внесли вагомий внесок у справу Перемоги радянського народу в Великій Вітчизняній війні.

Отже, організаторська, ідейно-виховна робота суспільно-політичних інститутів влади була спрямована на виховання радянського громадянина-патріота. Метою організаційної роботи влади була створення системи роботи органів управління для забезпечення функціонування країни в умовах воєнного часу.

Трансформація ідеологічних констант патріотизму залежала від багатьох чинників. До них відносилися: динаміка суспільно-політичних настроїв населення, реакція суспільства на життєздатність постулатів пролетарського інтернаціоналізму, ефективність використання національно-патріотичних та релігійно-духовних компонентів у системі ідеологічної роботи партійно-державного апарату. Поєднання класово-інтернаціоналістських та національних складових у патріотичному вихованні дозволило владі досягти духовної єдності переважної частини радянського суспільства у роки Великої Вітчизняної війни.

В умовах, коли радянський народ постав перед необхідністю захисту СРСР від загального ворога, віруючі та невіруючі були об'єднані однією метою забезпечення безпеки кожної людини, кожної родини, народу, поза залежністю від релігії. Все це гарантувало патріотичний підйом та відповідну позицію більшості релігій на церков, які діяли на радянському просторі. Таким чином, в досягненні Перемоги органічно злилися інтереси церкви та держави, віруючих та невіруючих, що зміцнювало віру патріотів в свої сили та соборність країни в боротьбі добра зі злом.

ВИСНОВКИ

Кожен із періодів української історії ХХ ст. мав свої закономірності історичної драматургії, які визначалися соціальними, національними революціями, повстаннями, завойовницькими війнами, громадянським збройним протистоянням, економічними стрибками, кризами, всебічним розвитком і стагнаційними процесами, духовними злетами та реакційними занепадами.

У цієї класифікації, Велика Вітчизняна війна є найбільш яскравою героїчною та трагічною подією епохального значення для нашого народу. Країна продемонструвала свою цілісність, витримала найважчий екзамен на міцність зі своєю багатонаціональністю, різноманіттям культурного, історичного минулого, традицій, різними конфесіями та сферами впливу сусідніх держав.

Процес формування радянського патріотизму, патріотичної свідомості українського радянського суспільства пройшов у розвитку відповідну послідовність діалектичних протиріч і сформулювався як багатоплановий феномен соціокультурного життя суспільства та складне явище української історії. Владі вдалося у досить стислі терміни створити міцну систему ідеологічного впливу на суспільну свідомість, яка діяла ефективно та давала реальні результати.

Радянський патріотизм часів Великої Вітчизняній війни проявлявся у формі складного синтезованого феномена та явища в яких були тісно переплетені відчуття та афекти, погляди та ідеї вірності ідеологічним постулатам соціалістичної держави та любові до рідного краю, розуміння історичної єдності народів СРСР і акцентуації ведучої ролі російського народу, віри у прогресивність суспільного ладу держави та категоричного неприйняття нелюдської соціальної моделі нацизму, чесноти бойового братства та ненависть до окупантів, патерналістського сприйняття особистості вождя та неупередженого аналізу сталінської моделі соціалізму.

Сучасні джерельна база та література дають величезний матеріал для аналізу зародження, розвитку та функціонування феномену радянського патріотизму, що дозволяє нам зробити висновки.

1. Радянський патріотизм революційної доби та 20-х рр. ХХ ст. закономірно сформувався на основі діалектичного заперечення дореволюційного, монархічного патріотизму, який на той час перебував у стані кризи. Стагнаційні процеси у догматиці вікових постулатів охоронної ідеології «Православ'я – Самодержавство – Народність» обумовили появу нових ідеологічних символів, які ґрунтувалися на фундаменті соціальної справедливості, інтернаціонального братерства народів, класової, пролетарської основи першої у світі держави робочих і селян. Більшовикам вдалося ефективно використати духовний революційний потенціал народу та спрямувати його на досягнення нових суспільно-політичних ідеалів. Мобілізуюча сила нових ідеологічних конструкцій, безумовно, сприяла формуванню основ революційного патріотизму, як чинника перемоги нової влади у громадянській війні.

Одночасно, результатом тотального заперечення постулатів монархічного патріотизму, свідомої відмови від дореволюційних історичних традицій стало різке скорочення обсягу історичної пам'яті народу. Стрімкий та остаточний розрив з минулим обумовив появу культурного та морального вакууму, що призвело до соціального конфлікту у часи громадянської війни. Суспільство було поставлено в умови, коли за класовим розколом логічно слідувала громадянська війна. Це не могло бути основою всенародної єдності нації, що у подальшому вкрай негативно впливало на долю радянської держави, особливо при трагічному розвитку бойових дій на теренах України у 1941–1942 рр.

Акцентуація класового та інтернаціонального начал у революційному патріотизмі народу сприяла вирішенню на той час національного питання, яке залишилося у спадщину від царської влади. Створення умов для всебічного розвитку народів СРСР (у тому числі й українського) у соціальному, економічному та культурному житті слід визнати беззаперечним досягненням

держави того часу. Проведення політики «коренізації» сприяло розквіту української культури та мистецтва та заклало основи інтернаціонального братства народів. Водночас, культивування пріоритетності основ пролетарського інтернаціоналізму відбувалося за рахунок розмивання та ігнорування патріотичних основ російського народу. Нігілістичне заперечення історичного шляху дореволюційної Росії, поряд з справедливою критикою соціально-економічної політики царизму, призвело до значної девальвації класичних патріотичних цінностей – Батьківщини та Вітчизни.

2. До середини 1930-х рр., внаслідок трансформації ідеологічної доктрини, був здійснений синтез інтернаціональної та традиційно-патріотичної тенденцій. Відбулося друге заперечення вже революційного патріотизму та формування на його основі компонентів дореволюційного патріотизму постулатів класичного радянського патріотизму.

Було засуджено нігілістичне ставлення до російської історії та традицій російського народу. Відбулися зворотні тенденції згорання політики «коренізації» та встановлення пріоритетності російської мови. Одночасно були закладені основи моделі українського радянського патріотизму. Цілеспрямованого характеру набувають процеси патріотичного виховання суспільства. Була створена міцна система формування патріотизму, у складі державних та суспільно-політичних організацій, добровільних оборонних товариств, засобів масової інформації, освіти, науки, діяльності творчої інтелігенції. Усе це, безумовно, мало значний вплив на формування масової свідомості, встановлення та зміцнення патріотичних домінант. При цьому активно пропагуються поняття «Радянська Батьківщина» та «Соціалістична Вітчизна».

В умовах перетворення країни у «військовий табір», процес патріотичного виховання був акцентований виключно на мілітаризовану складову, що значно звужувало його рамки. Відбувалися деформаційні процеси у трактуванні пріоритетності воєнно-патріотичного виховання. Але, формування у масовій свідомості позитивного, героїзованого образу РСЧА, всенародної поваги до

ратної праці, сприяло ефективній підготовці мобілізаційного резерву. Сотні тисяч добровольців на початку Великої Вітчизняної війни – яскравий приклад ефективності політики військово-патріотичного виховання.

Створення синтезованого поняття радянського патріотизму поряд з класово-інтернаціоналістською складовою ґрунтувалося на елементах патерналістських архетипів дореволюційної свідомості народу. Усе це створило відповідну систему символів культу особистості Й. Сталіна. Ототожнення культу особистості з патріотичною позицією народу, поряд з відповідною трансформацією основних етичних категорій у масовій свідомості, відіграло, з іншого боку, роль консолідуючого чинника радянського суспільства.

У цілому, феномен покоління, свідомість якого була сформована за стандартами радянського патріотизму 1930-х рр., був різноплановим і суперечним. У ньому органічно поєднувалися та взаємовиключали одне одне віра у соціалістичні ідеали та психологія страху періоду сталінських репресій, трудовий ентузіазм індустріалізації та пасивність, яка була обумовлена надмірною бюрократизацією виробничого процесу та відсутністю диференціації оплати праці, реальний радянський патріотизм, як форма вірності соціалістичної Батьківщині та негативні риси тоталітарного світобачення у вигляді утилітарного ставлення до особистості людини, шляхетні ідеали соціальної справедливості та деформовані з допомогою абсолютизації «класово-інтернаціоналістських принципів» норми моралі, здатність до жертвності, фанатична віра у найкращу соціально-економічну систему у світі та одночасно наївна віра у штампи антикапіталістичної пропаганди. Політика загальнонаціонального радянського патріотизму, звичайно, розв'язала деякі протиріччя політики розколу суспільства з класових основ, але, не знівельовала суспільно-політичні суперечності часів громадянської війни.

В цілому, процес виховання радянського патріотизму (особливо серед молоді) перед початком війни слід визнати досить ефективним.

3. У надзвичайних умовах Великої Вітчизняної війни був здійснений рішучий перехід на нові патріотичні позиції. З метою консолідації радянського

суспільства була використана вдала у зовнішньополітичному сенсі та справедлива ідеологічна конструкція – Велика Вітчизняна війна. Внаслідок втрат західних та південно-західних територій СРСР, домінантою патріотичного виховання стала традиційно-національна константа російського народу. Відбулося чергове діалектичне заперечення класичного радянського патріотизму 1930-х рр. з його класово-інтернаціоналістським та національним балансом при визначній ролі ідеологічної марксистсько-ленінської складової. Усе це, поряд з генетичним патріотичним світоглядом народу, дозволило досягти ефективних результатів у найбільш катастрофічний період війни. Здатність до оновлювання та змін пріоритетів та акцентів патріотичного виховання сприяло динамічному розвитку патріотичної ідеології на основі російського національного компоненту. З початком визволення радянських територій, у 1944 р., відбувається своєрідне відродження інтернаціональної складової радянського патріотизму. Інтенсивно розробляється концепція українського радянського патріотизму з класово-інтернаціоналістськими обмеженнями.

Радянська влада вміло використовувала можливості творення «радянського українського патріотизму», як ідеологічної похідної від загальносоюзного патріотизму, з використанням класово-інтернаціоналістських кліше історичного характеру для обґрунтування братського союзу українців і росіян.

Отже, відбулося чергове діалектичне заперечення, яке розкриває поступальність, наступність та спадкоємність динамічного розвитку феномену радянського патріотизму.

Одночасно, поняття «визволення» знову набуло рис класичного радянського патріотизму 1930-х рр. Визволення народів Європи передбачало визволення «братів по класу» від «гніту капіталу» та встановлення передовій форми державного правління. Відбулося наповнення світовим месіанським змістом форм радянського патріотизму при домінуванні класово-інтернаціоналістських констант.

Враховуючи відповідні кореляційні тенденції у трактовці радянського патріотизму, слід визнати, що у період Великої Вітчизняної війни вдалося досягнути органічної єдності суспільства та держави яке ґрунтувалася на духовній та моральній єдності суспільства, без якої перемога була б неможлива.

4. Окремо слід визначити роль Комуністичної партії у воєнний період. Жорстка централізована побудова партійної організації сприяла концентрації зусиль партійно-державного апарату на вирішення завдань оборони країни на початковому періоді війни. Ефективності роботи ідеологічного апарату партії сприяло визначення пріоритетних напрямків діяльності, які були спрямовані на максимальне зближення національної та класово-інтернаціоналістських констант за домінування постулатів офіційної державної ідеології. Поряд з позитивними наслідками граничної централізації державного управління у руках партійного апарату, це одночасно викликало появу низки системних недоліків. Це підміна управлінських функцій партійним апаратом політичних і економічних інститутів держави, що значним чином знижувало оперативність управління та динамічність внесення коректив у процеси державного управління та викликало у ряді випадків безладдя та хаос. Перетворення партійного апарату у замкнуту «касту» з відповідною догматикою принципів управління виступало своєрідним гальмом механізму демократичного оновлення та прогресу у застосуванні передових методів економічного та господарського управління. Створення системи державного управління, яка визначала партію як керівну силу та одночасно «розмивало» конкретику її відповідальності виводило цю політичну організацію із зони критики.

Таким чином, під час війни відбувався процес розвитку радянського патріотизму шляхом зближення національно-патріотичної та інтернаціоналістсько-класової тенденцій. Домінування у 1941–1944 рр. патріотичної складової було урівноважено постулатом незмінності соціалістичних основ.

5. Абсолютизація атеїстичної складової класово-інтернаціоналістського патріотичного виховання призвела до застосування переважно репресивно-

терористичних методів до кліру та реквізиційних дій до майна церкви; активізації пропагандистської боротьби з релігією та церквою у довоєнний період.

Патріотична діяльність Російської Православної церкви та основних релігійних конфесій СРСР здійснювалась в період Великої Вітчизняної війни у таких напрямках: виховання мужності та патріотизму у віруючих, які брали участь у бойових діях на фронті та в партизанських загонах; самовідданості у праці в тилу; стійкості та волі до опору у населення на окупованих територіях; проголошення гасла священної війни на захист своєї Батьківщини; особистий приклад мужності та героїзму духівництва; організація збору коштів для допомоги фронту, милосердя віруючих, безкорислива турбота та догляд за пораненими та хворими у шпиталях; ослаблення моральних страждань громадян від втрати близьких; спрямування зовнішніх міжцерковних відносин на об'єднання усіх християн та релігій проти загального ворога – нацизму.

Радянською владою було ефективно використана національна самоідентифікація російського та українського народів, як народів з давньою православною традицією. Безпрецедентне зближення влади із церквою у період війни ґрунтувалося насамперед на утилітарно-прагматичному використанні національно-патріотичної позиції церкви та її духовного потенціалу для захисту політичного, культурного суверенітету соціалістичної держави.

6. Армія, як соціальний інститут держави, послідовно впроваджувала у патріотичне виховання домінуючі тенденції ідеологічного впливу на свідомість червоноармійців. Початковий період існування РСЧА (1918–1922 рр.) характеризувався домінуванням у системі патріотичного та інтернаціонального виховання основ революційного. Основними принципом політичного виховання того часу був принцип класовості на інтернаціональній основі. Патріотичне виховання червоноармійців періоду воєнної реформи (1923–1928 рр.) відзначилось глибоким вивченням національної культури, традицій та мов народів СРСР. Проголошення основним принципом патріотичного виховання – дружби народів СРСР при класовій підтримці світового пролетаріату, –

незважаючи на свою світоглядну обмеженість заклало міцні основи бойового братерства народів. Організація політико-виховної роботи у період 1929–1941 рр. наблизила патріотичне виховання до питань врахування національного аспекту на основі історичних та бойових традицій російського та українського народів.

Створена у лавах РСЧА жорстко-імперативна система організації патріотичного виховання сприяла впровадженню у життя комплекс ціннісних орієнтирів і нормативно-практичних регуляторів поведінки при виконанні завдань соціально-психологічної мобілізації армії на перемогу над нацистськими окупантами.

На початку війни радянський патріотизм в лавах РСЧА проявлявся у переважно генетичної формі, як реакція протистояння народу на будь-яку агресію. Більшість радянських воїнів у захисті Вітчизни керувалися насамперед патріотичними, а не ідеологічними переконаннями. На цьому часовому відрізку відбулося перше стихійне об'єднання інтересів народу та держави, поняття патріотизму у його класичному вигляді та інстинктивної форми його прояву у лавах РСЧА. Разом з тим, наявність значного прошарку суспільства, який не визнавав постулати радянського патріотизму, викликав числені факти дезертирства, здачі у полон частини червоноармійців Південно-Західного та Південного фронтів.

Патріотизм радянського воїна на заключному етапі Великої Вітчизняної війни був різноплановим комплексом почуттів і переконань, у якому були переплетені елементи класового та загальнолюдського, інтернаціонального та національного, стихійного та імперативного. Безумовно, провідна роль у ньому належала державному впливу застосування міцного виховного апарату армії та флоту.

Разом з патріотичними проявами масового героїзму радянських воїнів слід визнати й наявність низки негативних факторів в їх свідомості, які впливали на відверте порушення норм міжнародного гуманітарного права відносно місцевого населення за кордонами СРСР. Це почуття відплати за смерть рідних

і бойових друзів, антинацистська (а також у першому періоді війни й відверто антинімецька) пропаганда та незворотні зміни у психіці людини, яка пройшла через усі жахи війни.

У період Великої Вітчизняної війни державний патріотизм народу найбільш яскраво проявився у формі воєнного патріотизму, як свідoctва самовідданої, жертвної боротьби за незалежність Батьківщини.

7. Патріотизм народу при проведенні евакуаційних заходів не мало та не має аналогів у світовій історії. Вражаюча масштабність евакуації підприємств та закладів України в умовах вкрай напруженого розвитку бойових дій, лише свідчить про неймовірний патріотичний потенціал народу. Цей небувалий в історії людства маневр продуктивними силами, який був здійснений з високим рівнем організації та оперативності. Діяльність робітників та селян, інженерно-технічного складу та інтелігенції, фахівців військової логістики та персоналу транспортних відомств, керівників евакуаційних заходів в УРСР дала блискучі зразки патріотичної свідомості народу.

З іншого боку, рецидиви громадянського протистояння у 1920–30-ті рр., створили умови для проявів досить значною частиною українського населення антирадянських настроїв та дій, які були спрямовані на саботування та зрив заходів евакуації.

В надзвичайних умовах евакуації промисловості УРСР та розгортання її в східних регіонах країни та реєвакуаційні заходи виявили високі можливості планової радянської економіки. Смертельна загроза Вітчизні, інтереси захисту Батьківщини вимагали від людей максимального напруження усіх фізичних і духовних сил, значного росту продуктивності праці, підвищення оперативності, організованості в роботі. Закладені у свідомості народу постулати радянського патріотизму реалізувалися в трудовій діяльності усіх верств населення переважно у формі деідеологізованого почуття любові до Батьківщини, захисту її незалежності, самовідданої праці заради великої Перемоги.

8. Безпощадність ворога, котрий вів війну на знищення, сприяла усвідомленню безальтернативності цілей боротьби, посилюючи патріотичні

відчуття народу. За роки війни фашисти закатували на українській землі більш як 5 млн. осіб, у тому числі майже 1,3 млн. радянських полонених і близько одного мільйона євреїв, на роботу до Німеччини вивезли 2,4 млн. юнаків та дівчат. Каральні загони СС спалили 250 населених пунктів республіки, населення яких розстріляли. В Україні було створено 50 гетто і більш ніж 180 великих концтаборів. Населення України за період окупації скоротилося на 13 млн., у тому числі міське населення – на 45 %. Отже, німецько-фашистський режим в Україні сів смерть, голод, руйнування культури. Тому, жертвність радянських людей, була обумовлена розумінням масштабів загрози від жорстокого противника.

9. Факт наявності радянського руху Опору чітко визначив пріоритети патріотичної позиції тієї частини народу, яка своїми жертвними діями заклала основи перебудови свідомості населення України та слугувала прикладом честі та гідності, вірності військовому обов'язку, та людської порядності.

Об'єднані в лавах радянського патріотичного руху Опору, тисячі озброєних патріотів, які своїми ударами по комунікаціях та знищенням особового складу противника, зрадників Батьківщини, сприяли створенню необхідних умов для проведення військових операцій Червоної армії на теренах України, дезорганізували постачання та забезпечення бойових дій військам вермахту.

Слід також визнати величезний вплив підпільного руху на деморалізацію військ противника. Самовідданість та патріотизм підпільників України суттєво впливав на зміни суспільно-політичних настроїв населення. Впродовж 1941–1944 рр. у лавах радянського підпілля боролися десятки тисяч людей, котрі завдали противнику відчутних втрат у живій силі, ослабили його економічний потенціал, підривали волю до боротьби у нацистів і зміцнювали віру українців у Перемогу.

10. Війна виявила колосальний моральний потенціал народу, що стало визначним чинником Перемоги. У цілому, народ України продемонстрував єдність фронту та тилу, патріотизм, громадську свідомість та вірність

військовій присязі, готовність до жертвних дій заради врятування Вітчизни. Військові подвиги, самовіддана праця сприймалися у масовій свідомості переважної більшості українського народу, як вища форма радянського патріотизму.

Радянський патріотизм у часи Великої Вітчизняної війни пройшов відповідні стадії розвитку, які характеризувалися визначенням пріоритетних напрямків, їх трансформацію та оновленням механізму його втілення у життя. Це був процес нелінійного, творчого пошуку оптимальних ідеологем, які найбільш повно відображали патріотичні уподобання народу.

Особливостями радянського патріотизму часів Великої Вітчизняної війни були:

- існування у багатогранній системі діалектичних протиріч, що були джерелом його функціонування та розвитку, здатність до змін та оновлення;
- творче поєднання догматичних міфологічних постулатів комуністичної ідеології з необхідними національно-патріотичними тенденціями у залежності від зміни та розвитку обстановки;
- детермінізмом національного та інтернаціонального, класового та загальнолюдського, творчого та імперативного начал у формуванні масової патріотичної свідомості народу.

Радянський патріотизм став основою духовного потенціалу народу. Люди вірили у можливості своєї країни. Цьому сприяли проведена у вкрай стислі терміни, із залученням усіх національних ресурсів індустріалізація та ліквідація неписьменності. Також, владою була створена система соціальної стратифікації, яка надавала рівні можливості усім верствам населення. Отже, створена після жовтня 1917 р. модель нового державного устрою, незважаючи на жорстокі нелюдські методи її становлення, сталінські деформації, невідповідності ідеологічних конструкцій практиці життя, все ж за своєю соціальною природою більш відповідала стандартам соціальної справедливості у масовій свідомості, ніж інші соціально-економічні моделі.

Процес формування патріотичної свідомості радянського народу являв собою складне багатопланове явище, сутність якого визначали постулати радянського патріотизму при ефективному використанні механізмів державної влади.

Сучасне становище Української держави характеризується складною гамою соціально-економічних і геополітичних викликів, які пов'язані з відсутністю консолідуючої патріотичної ідеології, пошуком об'єднавчих національних домінант, зміною традиційних суспільних устоїв, визначення вектору зовнішньополітичного розвитку. Тому, на нашу думку, було доречно сформулювати низку *науково-практичних рекомендацій* реалізації більш конструктивної державної політики щодо формування патріотичної свідомості українського суспільства, що ґрунтуються на одержаних результатах дослідження.

1. *Історично-консолідуюча.* Виникає нагальна потреба формування єдиних поглядів на історію українського народу, яка б включала у себе неупереджений аналіз минулого. У цьому аспекті, на нашу думку, слід звернути увагу на вивчення феномену патріотизму у лавах Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської армії. Але, цей феномен, на нашу думку слід розглядати, як сукупність протиріч, у які входили самопожертва та зрада, любов до свого краю та акти помсти відносно інших етносів, проголошені гуманістичні ідеали щодо ролі та місця українського народу та терор відносно політичних противників, військовий героїзм вояків і звірства служби безпеки УПА, співробітництво з окупаційним режимом і фанатична віра у незалежну українську державу. При співставленні радянського та українсько-націоналістичного патріотизму, слід шукати, на нашу думку, основу, для подальшої розробки ідеології патріотичної українського суспільства.

2. *Науково-практична.* Історичний досвід Великої Вітчизняної війни свідчить про велику мобілізуючу силу патріотизму народу-переможця, носія загальнолюдських, інтернаціональних, класових констант радянського патріотизму.

На нашу думку, не буде зайвою постановка питання про необхідність впровадження історичного стратегічного мислення дослідників і вчених з метою формування патріотичної свідомості народу. Основними напрямками цієї наукової діяльності повинні бути наступні:

- формування переможної патріотичної ідеології, яка ґрунтується на зразках мужності та героїзму наших попередників у роки Великої Вітчизняної війни;
- визнання права українського народу на роль народу-переможця у війні, рятівника європейської цивілізації у тому числі й від нацистського расистського режиму;
- збереження історичної пам'яті в оцінках процесів і подій минулого при усьому їх різноманітті та неоднозначності.

3. Ідеологічна. За Конституцією України жодна ідеологічна система не може претендувати на статус державної. Але вимоги соціального будівництва все більш спонукають до того, аби певний комплекс державотворчих уявлень у національному менталітеті все ж таки був сформований, принаймні на традиційних шаблонах патріотичної свідомості, які включають у себе пріоритети національної історії, національної мови та національної культури.

Потрібно сформуванати комплекс ціннісних констант, які б визначали орієнтири патріотичної свідомості громадян України. Проголошення вищою цінністю поняття людського життя в Конституції України у його екзистенціонально-філософському значенні, безумовно відповідає гуманістично-ліберальним стандартам, але провокує процеси розщеплення свідомості громадянина при виконанні свого почесного обов'язку захисту Вітчизни від абстрактного носія людського життя зі зброєю в руках, який може виконувати загарбницькі завдання на теренах України.

Отже, наукове та практичне використання одержаних результатів дослідження сприяє зміцненню причинно-наслідкових детермінованих історичних зв'язків у формуванні патріотичної свідомості сучасників, їх вихованню на зразках вірності громадянському та військовому обов'язку українського народу у роки Великої Вітчизняної війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

І. АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ),
м. Київ

Ф.1 «Центральний комітет Компартії України, 1917-1991 рр.»

Оп. 6 «Особливий сектор (протокольна частина) – протоколи засідань політбюро ЦК Компартії України 1919-1955 рр.»

1. Спр. 409 «Протоколы №№ 63–71 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 17.07.1936г.-29.09. 1936 г.», 238 арк.

оп.16 «Особая папка»

2. Спр. 48 «Постанови Політбюро ЦК КП(б)У і РНК УРСР про фінансування із бюджету УРСР видатків на друкування оборонних видань у зв'язку з війною, виробництво протитанкових мін, організацію ремонтних бригад для Червоної армії, зведення оборонних споруд у смугах Південно-Західного та Південного фронтів та матеріали про них», 73+1 арк.

Оп. 20

3. Справа 2007 «Доклады, записки, справки отделов ЦК КП(б)У, советских органов и учреждений о состоянии сектанства и религиозном движении на Украине. Протокол заседания комиссии Политбюро ЦК КП(б)У, обзор, докладная записка главного бюро евсекции при ЦК КП(б)У о сионистском движении на Украине и работе среди еврейского населения. Прокламации, листовки, инструкции сионистско-социалистической партии в СССР присланные губкомами и окружкомами КП(б)У в Главное бюро евсекций ЦК КП(б)У. 21 03.1925 г.-02.12.1925 г.», 186 л.

Оп. 22

**«Особливий сектор і організаційно-інструкторський відділ. Документи про
підпільно-партизанський рух у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945
рр.» 1941-1953**

4. Спр. 10 «Отчеты, информации, докладные записки секретарей подпольных обкомов КП(б)У Винницкой, Ворошиловградской, Каменец-Подольской, Сталинской, Харьковской, Черниговской областей и руководителя подпольной организации г. Черкассы Киевской области в ЦК КП(б)У в ЦК КП(б)У о состоянии и деятельности подпольных партийных организаций, партизанских отрядов, немецко-фашистском режиме на временно оккупированной территории. 17.11.1941г.-18.01.1941 г.», 196 арк.
5. Спр. 41 «Разведовательные сводки УШПД в ЦК КП(б)У о состоянии, расположении и продвижении войск противника (в деле имеются сведения о действиях украинских буржуазных националистов). 01.06.1943 г.-05.09.1944 г.», 171 арк.
6. Спр. 63 «Докладные записки, справки, спецсообщения, письма НКВД УССР в ЦК КП(б)У по руководству и боевой деятельности партизанских отрядов, борьбе советских патриотов с оккупантами, о немецких карательных органах и их борьбе с партизанами, распространении антисоветских листовок. Справка опергруппы НКВД по Харьковской области о героизме, проявленном железнодорожниками Северо-Донецкой дороги в борьбе с фашистами. 06.03.1942 г.-25.09.1942 г.», 174 арк.
7. Спр. 81 «Информационные сообщения немецких карательных органов о подпольном партизанском движении, действиях украинских буржуазных националистов, экономическом и политическом положении в районах временно оккупированных немецко-фашистскими войсками / 4 декабря 1942 – 15 мая 1943 // перевод с немецкого документов представленных в Нюрнберге Международному Военному трибуналу. 29.11.1946 г.», 72 арк.
8. Спр. 84 «Справки оргинструкторского отдела ЦК КП(б)У о создании и деятельности подпольных партийных организаций и партизанских отрядов на территории районов Украины, временно оккупированных немецко-фашистскими захватчиками и др. документы / 1-экз. // 10.10.1941 г.-26.06.1942 г.», 181 арк.
9. Спр. 114 «Списки слушателей, курсантов спецшкол ЦК КП(б)У, личного состава партизанского отряда «П»», 117 арк.

10. Спр. 118 «Отчеты, докладные и объяснительные записки, донесения командиров партизанских отрядов, связных, разведчиков, коммунистов, вышедших из окружения в ЦК КП(б)У и НКВД УССР о создании и деятельности партизанских отрядов, подпольных большевистских и комсомольских организаций, расположении вражеских войск, оккупационном режиме, положении в промышленности и сельском хозяйстве на временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками территории. 27.09.1941г.-29.11.1941 г.», 140 арк.

11. Спр. 153 «Отчет Винницкого обкома КП(б)У о деятельности подпольных большевистских организаций на территории области в период ее временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками (июль 1941-март 1944 гг.). 22.03.1950 г.», 247 арк.

12. Спр. 176 «Отчет Волынского обкома КП(б)У о деятельности подпольных большевистских групп и партизанских отрядах, действовавших в тылу противника в период Великой Отечественной войны на территории области (июль 1941 г.-июль 1944 г.). 1950», 179 арк.

13. Спр. 220 «Сводки Совинформбюро, листовки, воззвания, издаваемые и распространяемые партизанами и подпольщиками», 30 арк.

14. Спр. 416 «Отчеты, донесения командира первой Львовской группы, комиссара соединения партизанских отрядов имени Буденного, руководителя антифашистской подпольной организации «Визволення Вітчизни» в ЦК КП(б)У о боевых действиях группы в начальный период Великой Отечественной войны, проведенной отрядами политико-массовой работы, деятельности подпольной организации на временно оккупированной территории Глинянского и Перемышлянского районов Львовской области. 02.08.1941 г.-28.10.1948 г.», 48 арк.

Оп. 23 «Особливий сектор ЦК Компартии України (таємна частина) 1941-1946 рр.»

15. Спр. 8 «Проект постановления ГКО, докладные записки, справки и переписка с ЦК ВКП(б) по вопросам строительства оборонительных сооружений Юго-Западного и Южного фронтов и др. 06.07.1941 г.-03.10.1941 г.», 55 арк.
16. Спр. 9 «Справки о производстве военного имущества сверх Госплана для нужд Юго-Западного и Южного фронтов по Киевской, Запорожской, Полтавской, Одесской, Харьковской, Сталинской и Ворошиловградской областям. 21.07.1941 г.-15.06.1942 г.», 15 арк.
17. Спр. 19 «Докладные записки о выходе из окружения генерала армии Данилова и члена ВКП(б) Заходного В.М. 26.10.1941 г.», 20 арк.
18. Спр. 156 «Листовки, издания Политуправления Сталинградского фронта, присланные члену Военного совета тов. Хрущеву Н.С. 1942 г.», 75 арк.
19. Спр. 172 «Справки и переписка по вопросам мобилизации рабочей силы, восстановлении электростанций, строительстве оборонных рубежей. 20.06.1942 г.-15.06.1942 г.», 18 арк.
20. Спр. 188 «Справка об участии комсомольских организаций в восстановлении промышленности и сельского хозяйства», 2 арк.
21. Спр. 201 «Справка об организации Политотделов МТС и совхозов по Ворошиловградской и районам Харьковской областей. 03.06.1942 г.», 4 арк.
22. Спр. 328 «Проект Указа Президиума Верховного Совета СССР и переписка о переименовании города Переяслав в город Переяслав-Хмельницкий. 12.10.1942 г.», 15 арк.
23. Спр. 355 «Письма на имя тов. Сталина, образцы медалей и почетной боевой грамоты по вопросу учреждения ордена Богдана Хмельницкого и почетной грамоты. 18.09.1943 г. – 08.10.1943 г.», 42 арк.
24. Спр. 362 «Обращение Президиума Верховного Совета, СНК УССР и ЦК КП(б)У к украинскому народу в день освобождения гор. Киева от немецких захватчиков. 06.11.1943 г.», 17 арк.
25. Спр. 538 «Протоколы совещания с участием членов Украинского правительства тт. Корнейца и Гречухи о состоянии в Меловском и Беловодском

районах Ворошиловградской области после освобождения от немецкой оккупации», 9 арк.

26. Спр. 557 «Постановление Комиссии при СНК СССР по освобождению и отсрочки от призыва в Красную Армию», 92 арк.

27. Спр. 558 «Сведения и переписка на имя тов. Сталина об итогах призыва-мобилизации и отправке военнообязанных запаса, призывников и веннослужащих бывших в окружении. 1943 г.», 11 арк.

28. Спр. 641 «Переписка ЦК КП(б)У, телеграммы по вопросам работы и реэвакуации украинских театров на Украину. 12.01.1943 г.-30.12.1943 г.», 19 арк.

29. Спр. 645 «Докладные записки, справки и переписка об эвакуации промышленных предприятий, вузов и культурно-просветительских учреждений. 1943 г.», 44 арк.

30. Спр. 860 «Материал лекции «О западно-украинских землях». 1944 г.», 30 арк.

31. Спр. 890 «Докладные записки, информация по вопросам работы партийных организаций, реагирование населения западных областей УССР на мероприятия, проводимые Советской властью. 26.11.1944 г.-28.12.1944 г.», 246 арк.

32. Спр. 898 «Справки о состоянии массово-политической работы среди населения западных областей Украины. 18.11.1944 г.-12.12.1944 г.», 74 арк.

33. Спр. 920 «План ликвидации вооруженных банд украинских националистов, действовавших в Житомирской, Ровенской, Тернопольской и Каменец-Подольской областях. Март 1944 г.», 4 арк.

34. Спр. 929 «Специальные сообщения, докладные записки, информации о действиях украинских националистических банд и о мероприятиях по борьбе с ними. 04.10.1944 г.-декабрь 1944 г.», 139 арк.

35. Спр. 988 «Особая папка – приложение к протоколу № 18 и № 22 заседаний бюро Львовского обкома КП(б)У о мобилизации местного гражданского населения для восстановления железнодорожного транспорта в районе действий 1 Украинского фронта. 01.09.1944 г.», 3 арк.

36. Спр. 989 «Особая папка – постановление бюро Черниговского обкома КП(б)У о мобилизации людских ресурсов для Красной Армии», 1 арк.

37. Спр. 990 «Особая папка – выписка из протокола заседания бюро Стрийского горкома КП(б)У Дрогобычской области о проведении мобилизации военнообязанных 1907-1900 годов рождения. 29.11.1944 г.», 3 арк.
38. Спр. 992 «Особая папка – выписка из протокола №24, п.13 – заседания бюро Волынского обкома КП(б)У о проведении мобилизации военнообязанных 1907–1898 годов, годных к строевой службе. 10.11.1944 г.», 3 арк.
39. Спр. 994 «Особая папка – постановление о проведении мобилизации мужского населения в возрасте 1926-1894 годов рождения в освобожденных районах Львовской области. 23.04.1944 г.», 2 арк.
40. Спр. 995 «Особая папка – приложение к протоколу №130 п.30 заседания бюро Каменец-Подольского обкома КП(б)У по приписке к призывным участкам граждан 1928 года рождения и подготовке к призыву. 04.04.1944 г.», 4 арк.
41. Спр. 1030 «Письмо на имя тов. Сталина за подписью тов. Хрущева, докладные записки и др. документы о сборе средств в фонд Красной Армии церковными общинами и духовенством гор. Киева. 22.02.1944-22.09.1944 г.», 16 арк.
42. Спр. 1249 «Справки и переписка по вопросам реэвакуации предприятий и учреждений на Украину. 13.03.1944 г.-26.12.1944 г.», 28 арк.
43. Спр. 1608 «Рецензия на музыку Гимна украинского народа композиторов Веревки и Козицкого. 25.08.1945 г. – 17.09.1945 г.», 10 арк.
44. Спр. 1652 «Стенограмма совещания по вопросам истории Украины, состоявшегося при отделе пропаганды и агитации ЦК КП(б)У. 10.03.1945 г.-17.04.1945 г.», 153 арк.
45. Спр. 2858 «Копия лекции по истории Украины профессора Крипьякевича. 27.10.1946 г.», 23 арк.
46. Спр. 4504 «Киноповесть «Украина в огне» А. Довженко, имеющая националистические проявления. 1947 г.», 128 арк.

Оп. 46

«Отдел організаційно-партийной работы 1940-1947 рр.»

47. Спр. 161 «Докладные записки, информации, справки о политико-экономическом положении, о работе партийных советских и хозяйственных организаций по восстановлению хозяйства в освобожденных районах Сталинской области. 19.11.1943 г.-11.12.1943 г.», 125 арк.

48. Спр. 317 «Политинформации о разъяснении среди населения Днепропетровской, Запорожской, Ровенской, Сталинской областей решений X-ой сессии ВС СССР и VI сессии ВС УССР. 25.03.1944 г.-14.04.1944 г.», 40 арк.

Оп. 70

«Відділ пропаганди і агітації ЦК КПУ 1940-1967 рр.»

49. Спр. 71 «Проекты постановлений ЦК КП(б)У и СНК УССР по вопросам усиления массовой политико-воспитательной работы среди эвакуированного населения с оккупированной территории западных областей Украины, переименования города Переяслав в город Переяслав-Хмельницкий. 12.10.1943 г.», 9 арк.

50. Спр. 91 «Письмо тов. Хрущева Н.С. тов. Сталину И.В. об ознаменовании 290-летия со дня присоединения Украины к России. Материалы к докладу о 26 годовщине Великой октябрьской революции. 30.10.1943 г.-18.01.1944 г.», 47 арк.

51. Спр. 111 «Акты и политдонесения о массовом истреблении немцами жителей и военнопленных в период оккупации Украины. 25.03.1943–1944 гг.», 26 арк.

52. Спр. 152 «Статья проф. Петровского «Воссоединение Украинского народа в Украинском советском государстве. 1943 г.», 106 арк.

53. Спр. 203 «Стенограмма совещания при отделе пропаганды и агитации ЦК КП(б)У по вопросам сбора материалов по истории философской мысли на Украине. 01.12.1944 г.», 53 арк.

54. Спр. 266 «Замечания к докладу М. Рыльского «Киев в истории Украины»», 18 арк.

55. Спр. 385 «Стенограмма совещания по вопросам истории Украины. 10.03.1945 г.», 259 арк.

56. Спр. 399 «Стенограмма лекции проф. Петровского «Борьба украинского народа за воз'єднання в єдину українську державу. 25.10.1945 г.», 38 арк.

Ф.7 «Центральный комитет Ленинского коммунистического союза молодежи Украины»

Оп. 10 «Особый сектор / документы об участии комсомольцев и молодежи в подпольном и партизанском движении Украины в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.»

57. Спр. 54 «Листовки, прокламации, плакаты, призывы, отчеты о боевой жизни Героев Советского Союза, газеты, специальные выпуски на русском, украинском и немецком языках для населения временно оккупированных районов и обращение к солдатам гитлеровской армии. 14.04.1942 г.-06.11.1945 г.», 91 арк.

58. Спр. 171 «Выписки из протоколов заседаний бюро Киевского обкома, решения бюро Железнодорожного, Киево-Святошинского и Ржищевского РК ЛКСМУ, отчеты, справки, докладные записки о деятельности подпольных обкомов и комсомольско-молодежных организаций. Характеристики, списки подпольщиков, листовки, прокламации, вырезки из газет», 261 арк.

Ф.43 «Партийный архив института истории партии при ЦК Компартии Украины»

Оп. 1 «Центральный комитет украинской партии социалистов-революционеров, украинской коммунистической партии (боротьбистов) и местные организации. 1917-1920 гг.»

59. Спр. 38 «Выписка из постановления Секретариата ЦК с протестом против приказа о ликвидации Украинского фронта. Проект положения о Реввоенсовете УССР, докладная записка к проекту и письмо члена Реввоенсовета Украинского фронта Савицкого в Совет Обороны УССР об образовании Реввоенсовета УССР. Докладная записка Савицкого об учреждении штаба по руководству всеми партизанскими отрядами действующими в тылу Деникина. Письмо начальника 6-ой стрелковой дивизии командиру 1-ой бригады Тютюннику о его приезде в Киев для доклада командующему фронтом В. А. Антонову о состоянии дивизии. Проект инструкции о создании военных организаций У КП (боротьбистов) и положения о представителях казачества в Украинской Красной Армии Правобережья. 18.04.1919 г.-16.10.1919 г.», 12 арк.

Ф.57 «Колекція документів з історії Комуністичної партії України »**Оп. 4 «Документи періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 гг.»**

60. Спр. 3. «Копия директивы СНК СССР и ЦК ВКП(б) в связи с нападением на страну Советов фашистской Германии. Копия постановления бюро Винницкого обкома партии о работе колхозов и совхозов в военный период. Копии протокола постановления, отчета о работе Винницкого подпольного областного комитета партии, боевой деятельности партизанских соединений, отрядов, действовавших на территории области в период временной немецко-фашистской оккупации области. Копия стенограммы беседы с организатором и руководителем подпольной типографии «Украина» Кузьминым Т. Ф. Копии листовок и обращений периода Отечественной войны», 66 арк.

61. Спр. 6 «Копии постановлений бюро Полтавского обкома КП(б)У. 25.06.1941 г.-09.1941 г.», 25 арк.

62. Спр. 8 «Копии протоколов, постановлений Одесского обкома, горкома и райкомов КП(б)У и доклада о работе обкома партии в начальный период Великой Отечественной войны. 23.06.1941 г.-10.10.1941 г.», 68 арк.

63. Спр. 12 «Справки и дополнения к ним об организации народного ополчения, истребительных батальонов, мобилизации людских резервов и деятельности партийных организаций в начале Великой Отечественной войны в Винницкой, Днепропетровской, Донецкой, Житомирской, Запорожской, Кировоградской, Крымской, Львовской областях. 1941 г.», 237 арк.

64. Спр. 15 «Копии докладных записок, информации, справок о сборе средств на строительство боевой техники и подарков для Красной Армии, воинским частям и госпиталям комсомольцами и трудящимися. Копии листовок, воззваний и др. материалов периода Великой Отечественной войны по Житомирской области», 30 арк.

65. Спр. 26 «Копия сведений о партийности личного состава КВО. Копии постановлений военных советов Южного фронта и КВО, справок, сведений воинских частей о ходе строительства оборонных сооружений, тыловой оборонительной работы, об установке минных полей и др. заграждений в районе

действий армий Южного фронта. Копии приказов, донесений о ходе оборонительных боев, дислокации и вооружении войск противника, о призыве в ряды Красной Армии всех военнообязанных, пользовавшихся отсрочками. Копии докладов, спецсообщений, донесений, справок о боевых действиях, партийно-политической работе воинских частей, армий Украинских фронтов, копии оперативно-разведовательных сводок УШПД о боевой и разведовательной деятельности партизан. 01.01.1941 г.-17.08.1944 г.», 180 арк.

66. Спр. 44 «Выписки из документальных материалов, сделанных из архива истории Великой Отечественной войны Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС членом авторского коллектива Клоковым В. И. по теме «Украинская ССР в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.», 38 арк.

67. Спр. 189 «Отчеты, докладные записки, справки Куйбышевского обкома ВКП(б) и директоров заводов, эвакуированных из Украины, об их восстановлении и пуске, о развертывании соцсоревнования на этих заводах. 03.07.1941 г.-22.09. 1945 г.», 298 арк.

68. Спр. 191 «Постановления, протоколы, отчеты и справки Новосибирского обкома ВКП(б) о работе заводов, предприятий, эвакуированных с городов Украины и других временно оккупированных городов в Новосибирскую область, об их размещении, строительстве и вводе в действие. Список предприятий и учреждений, эвакуированных в Новосибирскую область. 17.09.1942 г.-10.11.1943 г.», 107 арк.

69. Спр. 197 «Копии докладов и выписок из политдонесений политотделов армий, I, III, IV Украинских фронтов об агитационно-пропагандистской работе в воинских частях в период наступательных боев и среди населения освобожденных районов. 09.1941 г.-01.02.1945 г.», 40 арк.

Ф.62 «Украинский штаб партизанского движения»

Оп. 4 «Командування і відділи Українського штабу партизанського руху 1941-1947 рр.»

70. Спр. 59 «Приказы №№ 1-96 по личному составу 02.01.1944 г.-11.03.1944 г.», 232 арк.

71. Спр. 253 «Докладные записки партизанских соединений в УШПД, справки отдела из донесений органов НКВД, представительств штаба на фронтах и партизанских отрядов о действиях украинских буржуазных националистов, дислокации лагерей советских военнопленных на временно оккупированной территории Украины. 25.01.1943 г.-10.10.1943 г.», 185 арк.

72. Спр. 1289 «Исходящие шифрограммы ЦК КП(б)У, ЦК КП(б) Молдавии, УШПД, ЦК ЛКСМУ, Брянскому ШПД, уполномоченным ЦК КП(б)У подпольным обкомам партии, областным штабам партизанского движения, представительств УШПД на фронтах, оперативным группам штаба, Саратовской спецшколу УШПД, командирам партизанских соединений, отрядов, разведовательно-диверсионных групп. 14.07.1943 г.-23.07.1943 г.», 242 арк.

73. Спр. 1387 «Входящие шифрограммы Каменец-Подольского обкома партии, областного штаба партизанского движения и партизанского соединения под командованием И. И. Шитова в ЦК КП(б)У, СНК УССР, ЦК ЛКСМУ и УШПД. 08.04.1943 г.-07.08.1943 г.», 250 арк.

74. Спр. 1530 «Входящие шифрограммы уполномоченного ЦК КП(б)У по Сталинской области М. М. Козенко и партизанского соединения под командованием Л. Я. Иванова в ЦК КП(б)У, УШПД и ЦК ЛКСМУ. 01.01.1944 г.-31.03.1944 г.», 215 арк.

Оп. 8 «4-е управление НКВД СССР 1941-1942 гг.»

75. Спр. 1 «Директивные указания НКВД УССР и переписка с НКВД СССР, областными управлениями НКВД УССР об организации и боевой деятельности истребительных батальонов, усиления боевой и политической подготовки их личного состава и др. вопросах. Справки и сведения оперативного штаба НКВД УССР о ходе формирования, количестве, численном составе и вооружении истребительных батальонов Украинской ССР, дислокации воинских частей НКВД Киевского округа. 25.06.1941 г.-28.12.1941 г.», 141 арк.

76. Спр. 15 «Докладные записки, справки, статистические сведения НКВД УССР в НКВД СССР и ЦК КП(б)У об оперативной службе и боевой деятельности, личном составе и вооружении истребительных батальонов, боевых действиях

партизан, установлении связи и материально-техническом обеспечении партизанских отрядов, подготовке партизанских кадров и награждении партизан. Справка организационно-инструкторского отдела ЦК КП(б)У о подпольной деятельности в тылу противника. 15.01.-01.07.1942 г.», 145 л.

77. Спр. 35 «Докладные записки, справки, сведения УНКВД по Днепропетровской области в УССР в НКВД УССР сотрудников 4 отдела УНКВД в областное управление о переводе истребительных батальонов на партизанские методы борьбы с противником. 10.09.1941 г.-01.07.1942 г.», 92 арк.

78. Спр. 57 «Постановление ГКО СССР об уничтожении посевов зерновых и технических культур на эвакуируемой территории СССР, приказы и указания НКВД УССР, оперативной группы НКВД УССР, начальника охраны тыла ЮЗФ, УНКВД по Киевской области об организации истребительных батальонов, борьбе с диверсантами противника и др. вопросам, планы оперативных мероприятий УНКВД по Киевской области. 28.06.-12.08.1941 г.», 92 арк.

79. Спр. 58 «Докладные записки, сведения, спецсообщения УНКВД, районных отделений УНКВД по Киевской области и боевой деятельности истребительных батальонов, протоколы допросов, удостоверения, доверенности, расписки работников УНКВД. 25.06.-02.08.1941 г.», 81 арк.

Ф.64 «Чернігівське-Волинське партизанське з'єднання»

Оп.1 «1941-1945 рр.»

80. Спр. 59 «Дневник (копия) командира отряда Героя Советского Союза Г. В. Балицкого. 15.09.1942 г.-29.18.1943 г.», 225 арк.

Ф. 66 «З'єднання українських кавалерійських партизанських загонів

(командир М. І. Наумов) »

Оп.1 «1942-1945 рр.»

81. Спр. 42 «Дневник и копия дневника командира соединения М. И. Наумова», 115 арк.

Ф. 96 «Камянець-Подільське партизанське зєднання імені Ф. М. Михайлова

(командир – А. З. Одуха)»

Оп.1 «1942-1944 рр.»

82. Спр. 5 «Приказы (копии) по соединению (2-й экз...неполный). 23.10.1943 г.-03.05.1944 гг.», 47 арк.

**Ф. 166 «Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії Наук
УРСР»**

Оп.3 «Документи записної частини комісії (стенограми бесід, спогади учасників війни, листи громадян з фашистського полону, копії актів про збитки та злочини, заподіяні окупантами, інші документи воєнного часу)»

83. Спр. 142 «Директивы бывшего рейхсминистра Германии о порабощении и закабалении населения оккупированных областей Украины. 1941», 135 арк.

84. Спр. 275 «Отчет о производственной деятельности и эвакуации имущества МТС, колхозов и др. хозяйственных организаций Наркомата земледелия за 1941-1942гг. 1942 г.», 32 арк.

**Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
(ЦДАВОВУ), м. Київ**

Ф. Р-2 «Управління справами Ради Народних Комісарів Української РСР»

Оп. 1

85. Спр. 33 «Постанови Ради Народних комісарів УРСР №№ 830-840. Червень 1938 р.», 193 арк.

86. Спр. 345 «Матеріали про евакуацію театрів та інших установ мистецтва про їх роботу за межами Української РСР (доповідні записки, смети, телеграми, листи тощо). 17.12.1940 р.-24.12.1941 р.», 159 арк.

87. Спр. 346 «Матеріали про евакуацію і роботу за межами Української РСР радіостанцій Українського радіокомітету, української студії хроніко-документальних фільмів, українського товариства культурного зв'язку з закордоном (доповідні записки, довідки, листи тощо). 21.09-08.12.1941 р.», 22 арк.

88. Спр. 348 «Матеріали про евакуацію інститутів та інших учбових закладів Української РСР (проект постанови Уряду, листи, смети тощо). 22.07.-11.08.1941 р.», 22 арк.

89. Спр. 376 «Матеріали про евакуацію населення і худоби за межі Української РСР (статистичні відомості, проекти постанов Уряду, довідки, смети, інформації тощо). 01.07.-31.12.1941 р.», 152 арк.

Ф. КМФ – 8 «Колекція мікро документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп та їх тилових охоронних підрозділів, які діяли на окупованих територіях (1939-1945 рр.)»

Оп.1 «Німецько-фашистські адміністративні установи на окупованій східній території 1939-1945 рр.»

90. Спр. 38 (Т-454 ЕАР 99/454) «Указания Гитлера и Министерства о политике немцев на Украине и об отношении к украинскому населению; отчеты командующего немецкими войсками на Украине и хозяйственного штаба на Востоке о хозяйственном положении и настроениях населения Украины; доклад Коха «Советское наследие на Украине – настроение и опыт»; обращение к Гитлеру председателя украинского националистического комитета во Львове – митрополита А. Шептицького, председателя украинского национального комитета в Киеве – профессора Величковского, отамана войск УНР – А. Левицкого (в Праге) петлюровского генерала Омеляновича-Павленко Д.М. (в Праге) и вождя ОУН – А. Мельника; административное деление рейхскомиссариата «Украина» и списки генерал-комиссаров. 1941-1942 гг.», к. 652–862

91. Спр. 61 (Т-454 ЕАР 99/476, р. 94) «Брошура, содержащая предписания Главного командования Вермахта о мерах борьбы с партизанами (карательные меры, пропаганда и т.д.). Ноябрь 1942 г.», к. 392–438.

Оп. 2 «Німецькі армійські групи та їх тиліві охоронні підрозділи на окупованих східних територіях. 1939–1945 рр.»

92. Спр. 135 (Т-501 39502/45, р. 32) «Распоряжение командующего немецкими войсками на юге об организации Службы безопасности и территориальном размещении на Украине тыловых частей; об основном направлении в политике «умиротворения» на Украине. 01.1941 г.-01.1942 г.», 1–66 к.

93. Спр. 146 (Т. 501. 16407/17, р. 7) «Донесения разведотдела о начале войны с Россией и о продвижении немецких войск с 21 июня по 17 июля 1941 г.; протоколы допросов первых русских военнопленных; распоряжения начальника тыла о вооружении украинской полиции; листовки на русском и украинских языках об ответственности гражданского населения за оказание помощи партизанам и партизанским частям; список офицеров штаба группы», к. 317–444.

94. Спр. 296 (Т-311, 75127/1, р. 165) «Приказы и указания Верховного командования вооруженных сил, а также письмо Розенберга рейхскомиссару Украины Эриху Коху от 14 декабря 1942 г. об использовании украинского вопроса в целях пропаганды, о «националистической русской рабочей партии». Апрель-май 1944», к. 859–1229.

95. Спр. 394 (Т-501 20383/II, р. 56) «Приложение к журналу боевых действий №2: распоряжения немецкого командования и переписка с подразделениями службы безопасности об отношении к русским военнопленным, гражданскому населению и евреям. Октябрь-декабрь 1941 г.», к. 339–552.

Ф. Р-337 «Государственная плановая комиссия Украинской ССР при Совете Министров УССР (Госплан УССР)»

Оп. 21

96. Спр. 14 «Материалы (справки, информации, переписка) об эвакуации скота из прифронтовых районов Украинской ССР. Ноябрь 1941 г.», 61 арк.

97. Спр. 20 «Отчет о производственной деятельности и эвакуации имущества МТС, колхозов и других хозяйственных организаций системы Наркомзема Украинской ССР. 1941-1942 гг.», 69 арк.

Ф. 4620 «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни»

Оп. 3 «1941-1945»

98. Спр. 11 «Виписки із довідок райкомів КП(б)У м. Києва про евакуацію промислових підприємств міста і роботу їх в евакуйованих районах», 39 арк.

99. Спр. 22 «Виписки співробітника комісії Балкового П. із доповідних записок УНКВС УРСР про винищувальні батальйони України», 12 арк.

100. Спр. 65 «Нарис члена комісії Клокова В. І. про Героя Радянського Союзу підпільника Корнева (Лягіна) В. А.», 5 арк.

101. Спр. 76 «Нарис члена комісії Кузовкова П. О. про Героя Радянського Союзу Одуху А.В.», 33 арк.

102. Спр. 82 «Історико-біографічний збірник Чернігівської обласної комісії про Героя Радянського Союзу Попудренка М. Т.», 192 арк.

103. Спр. 104 «Довідка про діяльність та стан 1-го партизанського полку НКВС УРСР (автор невідомий). 05.02.1942 р.», 40 арк.

Оп. 5 «1941-1946»

104. Спр. 2 «Виписка із вироку військового трибуналу військ НКВС Українського округу про групу зрадників Батьківщини на території Сталінської області. 27 вересня-4 жовтня 1944 р.», 12 арк.

105. Спр. 7 «Основні положення розроблені Ставкою Головнокомандувача німецької армії по боротьбі з партизанами. 1941», 22 арк.

106. Спр. 9 «Виписки із наказів німецького командування про організацію боротьби з партизанами. 1941-1944 рр.», 199 арк.

107. Спр. 10 «Виписки із німецьких документів про боротьбу з партизанами. 1942 р.», 35 арк.

108. Спр. 15 «Наказ гітлерівського генерала фон Рейхенау про знищення усіх історичних і художніх цінностей, знищення чоловічого населення в окупованих німцями радянських районах. 10.10.1941 р.», 4 арк.

Центральний державний історичний архів України у м. Київ (ЦДАК)

Ф. 275 «Киевское охранное отделение»

Оп. 1 «1908-1913»

109. Спр. 2534 «Переписка с Киевским губернатором, полицмейстером и другими учреждениями и лицами об организации охраны Николая II при посещении им гор. Киева. 19 августа-30 сентября 1911 г.», 216 арк.

Ф. 296 «Редакция газеты «Киевлянин»»

Оп.1 «1890-1919 гг.»

110. Спр. 2 «Оригиналы статей о событиях общественной и политической жизни в России и за границей, о забастовках рабочих, о выступлениях крестьян и волнениях студентов, о социал-демократической фракции в Государственной Думе; открытые письма реакционных партий царю, Столыпину, императору Вильгельму; политические памфлеты и карикатуры. 1896-1910 гг.», 98 арк.

Центральний державний історичний архів України у м. Львів (ЦДАЛ)
Ф. 358 «Шептицький Андрей, граф, митрополит греко-католицької церкви, архієпископ Львівський, єпископ Кам'янець-Подільський, культурний і церковний діяч, меценат, дійсний член Наукового Товариства імені Т. Шевченка. 1865-1944 рр.»

Оп. 3 «1901, 1907-1945»

111. Спр. 162 «Лист голови проводу Українського Центрального комітету Кубійовича В. до Шептицького А. про організацію допомоги українським полоненим», 6 арк.

112. Спр. 308 «Вирізка з Винницької газети про суспільно-політичну ситуацію 1942-1943 рр.», 2 арк.

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ) м. Москва

Ф. 6991 «Совет по делам Российской Православной Церкви»

Оп. 2

113. Дело 16 «Докладные записки уполномоченных в советах по делам РПЦ о состоянии, положении, деятельности РПЦ за 1944 г., справки инспекторов Совета по деятельности церкви в СССР» – 130 л.

114. Дело 68 «Постановления и распоряжения СНК СССР, относящиеся к деятельности Совета по делам РПЦ» – 19 л.

Российский государственный архив социально-политической истории

(РГАСПИ) м. Москва

Ф. 17 «ЦК ВКП(б) – КПСС»

оп. 88

115. Дело 188 «Письма НКВД СССР с препровождением антифашистских патриотических обращений глав православной, мусульманской и других церквей

к верующим временно оккупированных территорий СССР, славянским и еврейским народам мира, к мусульманам Крыма, Средней Азии, Казахстана и стран Востока с просьбой о напечатании и распространении этих обращений» – 18 л.

116. Дело 313 «Справки отделов пропаганды и агитации, письма и записки ЦК КП(б)У, Советов по делам религиозных культов и по делам РПЦ при СНК СССР по вопросам естественно-научной пропаганды, о состоянии и деятельности православной русской церкви, об активизации духовенства и верующих, о работе по разложению униатской церкви и о Греко-католической церкви в Западной Украине, о статье «С крестом или ножом», помещенной в газетах западных областей Украины, о сборнике материалов съездов мусульман и по другим вопросам» – 267 л.

**Центральний архів Міністерства Оборони Російської Федерації,
м. Подольськ Московської обл. (ЦАМО РФ)**

Ф. 224 «Политуправление 4 Украинского фронта»

Оп. 2980

117. Дело 10 «Директивы Политического управления по партийно-политической работе в войсках фронта, постановления, указания о порядке приема, изучения и политической обработке нового пополнения. 01.01.1944 г.-31.12.1944 г.», 63 л.

Ф. 361 «Политотдел 13 армии 1 Украинского фронта»

Оп. 6092

118. Дело 110 «Политдонесения политотделов 24-го стрелкового корпуса, 112-ой, 149-ой, 287-ой стрелковых дивизий. 01.01.1944 г.-31.05.1944 г.», 420 л.

Ф. 393 «Политотдел 38-ой армии 1 Украинского фронта»

Оп. 9023

119. Дело 48 «Политдонесения частей и соединений о морально-психологическом состоянии и политико-воспитательной работе в войсках армии. 01.01.1944 г.-01.12.1944 г.», 390 л.

Ф. 417 «Политотдел 60-ой армии 1 Украинского фронта»

Оп. 10595

120. Дело 92 «Политдонесения политотделов армии о работе с местным населением, о воспитательной работе с рядовым и сержантским составом нерусской национальности. 15.05.1944 г.-08.10.1944 г.», 320 л.

Archiwum Akt Nowych, w Warszawa (AAN)

Zespół 135. Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu Emigracyjnego w Londynie. 1939-1946.

121. Sygnatura akt 36 – Sprawozdania ze stycznia 1940 r. Jednostki sowieckie w Polsce. Lwów pod władzą Rad, 255 k.

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Departament Polityczno-Ekonomiczny. Wydział Wschodni. 1918-1939.

122. Sygnatura akt 2224 – Mniejszości w różnych krajach, w tym polska w Gdańsku. Raporty, memoriały, nota, korespondencja, druki, broszura, 378 k.

Centralne Archiwum Wojskowe, w Rembertowie (CAW)

Zespół. VIII.800.3. Zarząd polityczny Armii Czerwonej. 1939.

123. Sygnatura akt t.9. «Sprawozdanie do szefa Zarządu od szefa zarządu politycznego Frontu Ukraińskiego dot. pracy partyjno-politycznej w jednostkach frontowych», 59 k.

124. Sygnatura akt t.15. – Sprawozdanie szefa zarządu politycznego Frontu Ukraińskiego do L. Mechlisa dot. pracy wśród ludności na Ukrainie Zachodniej oraz o wypadkach nadzwyczajnych i stanie moralnym jednostek KSOW, 98 k.

II. ПУБЛІКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ

125. Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР. 1923-1927 / [отв. за вып. С. А. Кондратов]. – М. : Изд. центр «ТЕРРА», 1990. – Т. 1. – 255 с.

126. Архівні джерела з історії німецько-фашистської окупації Харківщини (за матеріалами Державного архіву Харківської області) : навч.-метод. посіб. / [авт.-уклад. В. В. Жигло]. – Х. : Фоліо, 2006. – 46 с.

127. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945. – К.: Книга пам'яті України, 2000. – 944 с.

128. Бюллетень немецкой армии от 14 января 1941 г. [Електроний ресурс]. – Режим доступу до сайта: rkka.ru/idoscs.htm.

129. В братской семье: Об экономических и культурных связях трудящихся Запорожской области с трудящимися братских советских республик, 1922-1982 / [сб. док. и материалов]. – Дн.: Промінь, 1985. – 262 с.
130. Власть и художественная интеллигенция : [документы ЦК РКП(б)–ВКП(б)–ВЧК–ОГПУ–НКВД о культурной политике. 1917-1953 гг. / под ред. А. Н. Яковлева]. – М. : Издательство: Международный фонд «Демократия», 1999. – 872 с.
131. Вознесенский Н. Военная экономика СССР в период Отечественной войны / Николай Вознесенский. – М. : ОГИЗ, 1948. – 192 с.
132. Ворошилов К. Е. Сталин и вооруженные силы СССР / Климент Ефремович Ворошилов. – М. : Воениздат, 1951. – 72 с.
133. Героическое прошлое русского народа в художественной литературе. – М., Л : Изд-во АН СССР, 1941. – 75 с.
134. Героическое прошлое русского народа : [сокр. и перераб. стенограммы лекций, прочит. на сборе фронт. агитаторов / ред. Е. Н. Герасимов]. – М. : Воен. изд-во наркомата обороны, 1943. – 160 с.
135. Декрет Совета Народных Комиссаров об организации Рабоче-Крестьянской Красной армии [Электронный ресурс] – Режим доступа до сайта:http://bdsa.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=223&Itemid=112.
136. Директива Начальника Главного управления политической пропаганды, члена военного совета Западного фронта 7 июля 1941 г. «О гласности и исполнении приговоров с высшей мерой наказания» [Электронный ресурс]. – Режим доступа до сайта: rkka.ru/idoocs.htm.
137. Директива ЦК ВКП(б) от 29. 06. 1941 г. // Известия ЦК КПСС. – 1991. – № 9. – С. 217.
138. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам : [сб. док.]. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 2. – 829 с.
139. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам (1929-1957 гг.). – М : Госполитиздат, 1968. – Т.3. (1929-1945 гг.). – 888 с.

140. Доклад начальника Главного политического управления РККА Л. З. Мехлиса о военной идеологии. 1940 г. // Исторический архив. – 1997. – № 5-6. – С.85–99.
141. Доклад заведующего Отделом печати и издательств ЦК ВКП(б) Л. З. Мехлиса «О русских газетах на Украине». 30 октября 1937 г. // 2000. – 2013. – № 25 (611). – С. А1.
142. Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): [сб. док. и мат.]. – Донецк : «Донбасс», 1980. – 312 с.
143. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945 : [сб. док. и мат.]. – Днепропетровск : Днепропетр. книж. издат, 1962. – 362 с.
144. Заключительная речь народного комиссара обороны Союза ССР Героя и Маршала Советского Союза С. К. Тимошенко на военном совещании 31 декабря 1940 г. // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 1. – С.16–24.
145. Закон о всеобщей воинской обязанности (Принят IV сессией Верховного Совета СССР 1 сентября 1939 г.) // Партийно-политическая работа в РККА. – 1939. – № 17-18. – С. 4–5.
146. «Замечания тт. Сталина, Кирова и Жданова по поводу конспекта учебника по «Новой истории»» // Правда. – 1934. – 26 августа. – С. 2.
147. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945 : [сб. док.]. – Запорожье : Запорож. издат, 1959. – 363 с.
148. Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський Рух Опору на території Запорізької області : [збірник документів і матеріалів : наук.-довід. вид. / авт.-упоряд.: В. О. Бондар, О. Г. Величко, І. В. Козлова]. – Запоріжжя, Прем'єр, 2005. – 560 с.; фото.
149. Звернення ЦК КП(б)У та Ради Народних Комісарів УРСР до українського народу // Комуніст. – 1941. – 6 липня. – С. 3–4.
150. Иванов С. А. «Орден должен иметь глубоко патриотическое по своему значению содержание» / С. А. Иванов // Исторический архив. – 2009. – № 2. – С. 82–89.

151. Из архивов МО СССР. Первые дни войны в документах // Военно-исторический журнал. – 1989. – № 6. – С. 22–34.
152. Из архивов МО СССР. Первые дни войны в документах // Военно-исторический журнал. – 1989. – № 7. – С. 22–34.
153. Из приказа Начальника Главного Политического Управления Красной Армии Л. Мехлиса от 10. 12. 1941 // Родина. – 1991. – № 6–7. – С. 75.
154. Из сводок управления политической пропаганды Юго-Западного фронта 1941 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до сайта: rkka.ru/idoocs.htm.
155. Инструкция ЦК РКП(б) партийным ячейкам красноармейских частей фронта и тыла // Известия ВЦИК. – №4 (556). – 05.01.1919. – С. 1–2.
156. Калинин М. И. О воспитании советских воинов: Статьи, речи, доклады / Михаил Иванович Калинин. – М. : Воениздат, 1975. – 350 с.
157. Киевский и Одесский погромы в отчетах сенаторов Турау и Кузьминского. – Спб. : Летописец, 1906. – 152 с.
158. Киевщина в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945 : [сб. док. / сост.: Ф. И. Ильин, М. А. Коломойский, О. О. Кременчугская-Мурай и др.; под ред. П. Т. Тронько]. – К. : Обл. кн.-газ. изд-во, 1963. – 836 с.
159. Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – Київ–Львів : Б. в., 2003. – 527 с.
160. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 : [зб. док. і мат.]. – Дніпропетровськ : Промінь, 1965. – 305 с.
161. «Когда уничтожат имущество» // Источник. – 1995. – № 2 (15). – С. 112–113.
162. Количество награжденных орденами и медалями СССР за 1918-1964 гг. // Источник – 1998. – № 3 (34). – С. 134–144.
163. Коминтерн и Вторая мировая война. – М. : ЭКСМО, 1994. – Ч. 1: До 22 июня 1941. – 554 с.
164. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : [в 2-х т.]. – К. : Політвидав України. – 1976. – Т. 2. – 1976. – 1022 с.

165. Косик В. М. Україна в Другій світовій війні : [збірник німецьких архівних документів / упоряд. В. М. Косик]. – Л. : Жовківська книжкова друкарня вид-ва оо. Васильян «Місіонер», 1997. – Т. 1. – 383 с.
166. Косик В. М. Україна в Другій світовій війні : [збірник німецьких архівних документів / упоряд. В. М. Косик]. – Л. : Жовківська книжкова друкарня вид-ва оо. Васильян «Місіонер», 1998. – Т. 2. – 384 с.
167. Косик В. М. Україна в Другій світовій війні : [збірник німецьких архівних документів / упоряд. В. М. Косик]. – Л. : Жовківська книжкова друкарня вид-ва оо. Васильян «Місіонер», 1999. – Т. 3. – 184 с.
168. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : [в 16 т.]. 9-е доп. и испр. – М. : Политиздат, 1985. – Т. 7. 1938-1945. – 574 с.
169. КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза : [документы: 1917-1981 / сост. Н. Савинкин, К. Боголюбов]. – М. : Воениздат, 1981. – 622 с.
170. «Кричат во все горло: Мы пострадавшие!» // Источник. – 1995. – № 2(15). – С. 113–114.
171. Лаврентий Берия: 1953 г. : [стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы / под ред. ак. А. Н. Яковлева; сост. В. Наумов, Ю. Сигачев]. – Международный фонд "Демократия" Серия: Россия XX век. Документы. – 512 с.
172. Ленин В. И. О национальной гордости великороссов / Владимир Ильич Ленин // Полн. собр. соч. – М. : Политиздат, 1974. – Т. 25. – С. 106–110.
173. Ленин В. И. Ценные признания П. Сорокина / Владимир Ильич Ленин. // Полн.собр.соч. – М. : Политиздат, 1974. –Т. 37. – С.188–197.
174. Ленин В. И. Отчет ЦК РКП(б) 18 марта 1919 г. / Владимир Ильич Ленин // Полн. собр. соч.– М. : Политиздат, 1974. – Т. 38. – С. 130–151.
175. Ленин В. И. Письмо к украинским рабочим / Владимир Ильич Ленин // Полн. собр. соч. – М. : Политиздат, 1974. – Т. 40. – С. 43–47.
176. Ленин В. И. Тезисы ко II конгрессу Коммунистического Интернационала. Первоначальный набросок тезисов по национальному вопросу / Владимир Ильич Ленин // Полн. собр. соч. – М. : Политиздат, 1974. – Т.41.– С.169–182.

177. Ленин В. И. Речь на Московской губернской конференции РКП (б) 20 ноября 1920 г. / Владимир Ильич Ленин // Полн. собр. соч. – М. : Политиздат, 1974. – Т. 42. – С. 115–137.
178. Летопись города Чернигова периода Великой Отечественной войны: [по документам, воспоминаниям очевидцев, публицистике и мемуарам / сост. Г. А. Кузнецов]. – Чернигов : Издательство «Десна», 1992. – 138 с.
179. Луганщина в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) : [сб. мат. и док.]. – Донецк : Донбасс, 1969. – 374 с.
180. Луганщина в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) [Электронный ресурс] / [сб. мат. и док.]. – Донецк : Донбасс, 1969. – 374 с. – Режим доступа до сайта: <http://molodguard.ru/heroes1793.htm>.
181. Львівщина у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 : [Збірник документів і матеріалів]. – Львів : Каменяр, 1968. – 408 с.
182. Митрополит Андрій Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939-1944 рр.) / [упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, Ст. Сердюк]. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – 480 с.
183. «Мы все видим и знаем». Крик души красного командира // Источник. – 1998. – № 1 (32). – С. 85–87.
184. Наказ народа (Письма народов СССР к бойцам и фронтовикам). – М. : Воен. изд-во наркомата обороны, 1943. – 182 с.
185. На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924-1953 гг.). – М. : АСТ, 2008. – 784 с.
186. Національні відносини в Україні у ХХ ст. / [рук. сост. М. Панчук]. – К. Наукова думка, 1994. – 560 с.
187. Николаевщина в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945 : [Сборник документов]. – Одеса : Маяк, 1964. – 359 с.
188. Обращение митрополита Сергия Пастирям и пасомым Христовой Православной церкви 22.06.1941 г. [Электронный ресурс] / Сергей (Страгородский). – Режим доступа до сайта: <http://www.liveinternet.ru/users/3047070/post172431504>.

189. Обращение всеславянского митинга ко всем славянским народам // Известия. – 1941. – 12 августа. – С. 1–2.
190. Общество и власть 1930-е годы. Повествование в документах. – М. : РОССПЭН, 1998. – 352 с.
191. Огненные годы. Молодежь в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 годов : [сборник документов / сост. В. Н. Малин, А. В. Коробов]. – М. : Наука, 1965. – 346 с.
192. О недостатках и ошибках в освещении истории немецкой философии конца XVIII и начала XIX в. // Большевик. – 1944. – №7-8. – С. 14–19.
193. О порядке вывоза и размещения людских контингентов и ценного имущества // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 6. – С. 201–209.
194. О порядке принятия военной присяги. Указ Президиума Верховного Совета СССР// Партийно-политическая работа в РККА. – 1939. – № 1. – С. 18.
195. О преподавании гражданской истории / постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) // Правда. – 1934. – 16 мая. – С. 1.
196. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов в 8 т. – М. : «Издательство "Русь"», 2000. – Кн. 2 (1 сентября-31 декабря 1941 года). – 724 с.
197. О работе Политического управления Красной Армии. Из доклада в ЦК ВКП (б) 23 мая 1940 г. // Известия ЦК КПСС. – 1990. – №3. – С. 192–202.
198. «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944-1948 рр. : [збірник документів / упоряд. Ярослав Шашкевич, Василь Кук]. – Л. : Літературна агенція «Піраміда», 2010. – 594 с.
199. Основная военная задача момента. Дискуссия на тему о единой военной доктрине. Доклады т.т. Троцкого, Фрунзе и прения по ним. Стенографический отчет 2-го дня совещания военных делегатов XI-го Съезда Р. К. П. 1-го апреля 1922 г. [Электронный ресурс]. – М. : Высший Военный Редакционный Совет, 1922. – Режим доступа до сайта: rkka.ru/idoscs.htm.

200. Офіційний сайт інституту ім. Горшеніна [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайта: institute.gorshenin.ua/researches/29_Sostoeanie_ukrainskoy_armii.html.
201. Партийно-политическая работа в Красной Армии (апрель 1918-февраль 1919 гг.): [документы / введ. В. П. Портнова]. – М. : Воениздат, 1961. – 360 с.
202. Партийно-политическая работа в Красной Армии (март 1919-1920 гг.) : [документы]. – М. : Воениздат, 1964. – 536 с.
203. Партийно-политическая работа в Красной Армии (июль 1929 г.-май 1941 г.) : [документы: / сост. Т. Ф. Каряева, В. Ф. Клочков, Е. С. Степанов, В. П. Шевчук]. – М. : Воениздат, 1985. – 535 с.
204. Письмо Ленина товарищу Молотову. Для членов Политбюро // Известия ЦК КПСС. – 1990. – №4. – С. 190–193.
205. Погромы по официальным документам. – СПб. : Издательство: Типография т-ва «Общественная польза», 1908. – 265 с.
206. Поезд Троцкого : [документы и материалы / публ. О. В. Головниковой, И. И. Володаевой] // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 11. – С. 53–64.
207. Послания старца Филофея // Памятники литературы Древней Руси. Конец XV первая половина XVI века. – М. : Мысль, 1984. – 246с.
208. Приказ командующего войсками Юго-Западного фронта № 0026 от 7 декабря 1941 г. [Електроний ресурс]. – Режим доступу до сайта: rkka.ru/idoocs.htm.
209. Рабоче-Крестьянская Красная Армия. «Серия пособий политрукам к политическому уставу». – М. : Высший военный революционный совет, 1922 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: rkka.ru/idoocs.htm.
210. Распоряжение начальника политуправления Юго-Западного фронта от 9 декабря 1941 г. «О подборе добровольцем для выполнения задач в тылу противника» [Електроний ресурс]. – Режим доступу до сайта: rkka.ru/idoocs.htm.

211. Реформа в Красной Армии / Документы и материалы. 1923-1928 гг.: [в 2 кн.]. [Электронный ресурс]. – М.; СПб.: Летний сад. – Кн. I. – 2006. – 720 с. – Режим доступа до сайта: <http://lib.rus.ec/b/318857/read>.
212. Реформа в Красной Армии / Документы и материалы. 1923-1928 гг.: [в 2 кн.]. [Электронный ресурс]. – М.; СПб.: Летний сад. – Кн. 2. – 2006. – 525 с. – Режим доступа до сайта: <http://lib.rus.ec/b/318857/read>.
213. Реформа в Красной Армии. Документы и материалы. 1923-1928 гг.: [в 2 кн.]. / [Редакционная коллегия: К. М Андерсон, И. И. Басик, В. Л. Воронцов, В. А. Жилин, В. П. Козлов, А. А. Кольтюков, В. Н. Кузеленков, Н. И. Никифоров. А. С Рукшин]. – М.; СПб. : Летний сад. 2006. – Кн. I. – 2006. – 720 с.
214. Реформа в Красной Армии. Документы и материалы. 1923-1928 гг.: [в 2 кн.]. / [Редакционная коллегия: К. М Андерсон, И. И. Басик, В. Л. Воронцов, В. А. Жилин, В. П. Козлов, А. А. Кольтюков, В. Н. Кузеленков, Н. И. Никифоров. А. С Рукшин]. – М. ; СПб. : Летний сад. 2006. – Кн. 2. – 2006. – 525 с.
215. Русский архив: Великая Отечественная: Приказы народного комиссара обороны СССР. 22 июня 1941 г.-1942 г. / [под общей редакцией генерал-майора В. А.Золотарева]. – М. : ТЕРРА, 1997. – Т. 13 (2-2).– 448 с.
216. Русский архив: Великая Отечественная: Приказы Народного комиссара обороны СССР. 1943-1945 гг. / [под общей редакцией генерал-майора В. А.Золотарева]. – М. : ТЕРРА, 1997. – Т. 13(2-3). – 456 с.
217. Русский архив: Великая Отечественная: Ставка ВГК. Документы и материалы. 1941 год / [под общей редакцией генерал-майора В. А.Золотарева]. – М. : ТЕРРА, 1996. – Т. 16 (5-1). – 448 с.
218. Русский архив. Главные политические органы Вооруженных Сил СССР в годы Великой Отечественной войны: документы и материалы, 1941-1945 гг. / [под общей редакцией генерал-майора В. А.Золотарева]. – М. : ТЕРРА, 1996.с. – Том 17-6 (1-2). – 672 с.
219. Русский архив. Великая Отечественная. Партизанское движение в годы Великой отечественной войны 1941-1945 гг. / [под общей редакцией генерал-майора В. А.Золотарева]. – М. : ТЕРРА, 1999. – Том 20 (9). – 672 с.

220. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – Москва : Воениздат, 1960. – 472 с.
221. Свод законов Российской Империи. – Спб. : Русское книжное Тов-во «Деятель», 1912. – 586 с.
222. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни / [нові документи і матеріали]. – К. : Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1996. – 496 с.
223. Советские органы госбезопасности в Великой Отечественной войне. – М. : ВШ КГБ, 1985. – Т. 2. – 640 с.
224. «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941-1944: малоизученные страницы истории : [документы и материалы / авт.-сост.: А. Гогун, А. Кентий]. – Киев : Украинский издательский союз, 2011. – 430 с.
225. Справка о генералах Красной Армии по состоянию на 15 мая 1944 г. (без ВМФ, НКВД, НКГБ и других наркоматов. Национальный состав генералов Красной Армии // Источник. – 1996. – № 2 (21). – С. 148.
226. Сталин И. О статье Энгельса «Внешняя политика русского царизма» / Иосиф Виссарионович Сталин // Большевик. – 1934. – № 9. – С. 3–8.
227. Сталин И. Вопросы ленинизма / Иосиф Виссарионович Сталин. – М. : ОГИЗ, Госполитиздат, 1939. – 611 с.
228. Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза / Иосиф Виссарионович Сталин. – М. : Госполитиздат, 1951. – 208 с.
229. Сталин И. XXIV годовщина Великой Октябрьской Социалистической революции. Доклад председателя Государственного Комитета Оборона на торжественном заседании Московского Совета депутатов трудящихся с партийными и общественными организациями г. Москвы 6 ноября 1941 года / И. В. Сталин // Правда. – 1941. – 7 ноября. – С. 1–2.
230. Сталин И. В. XXV годовщина Великой Октябрьской Социалистической революции. Доклад председателя Государственного Комитета Оборона на торжественном заседании Московского Совета депутатов трудящихся с

- партийными и общественными организациями г. Москвы 6 ноября 1942 года / И. В. Сталин // *Спутник агитатора*. – №20. – 1942. – С.1–10.
231. Сталин И. XXVI годовщина Великой Октябрьской Социалистической революции. Доклад председателя Государственного Комитета Обороны на торжественном заседании Московского Совета депутатов трудящихся с партийными и общественными организациями г. Москвы 6 ноября 1941 года / И. В. Сталин // *Правда*. – 1943. – 7 ноября. – С. 1–2.
232. Сталин И. В. Историческая идеология в СССР в 1920-1950-е годы: Переписка с историками, статьи и заметки по истории, стенограммы выступлений : [сборник документов и материалов. Часть 1. 1920-1930-е годы / сост. М. В.Зеленов]. – СПб : «Наука-Питер», 2006. – 496 с.
233. Сталин И. В. Об антиленинских ошибках и националистических извращениях киноповести Довженко «Украина в огне». Публикация м вступительная статья А. Латышева // *Искусство кино*. – 1990. – № 4. – С. 84–94.
234. Сумская область в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945 : [сборник документов]. – Харьков: Харьковское книж. издат, 1963. – 459 с.
235. Танковая колонна Дмитрия Донского // *Источник*. – 1995. – №2 (15). – С. 131–132.
236. Уголовный кодекс УССР. – М. : Юридическое издательство НКЮ, 1942. – 104 с.
237. Указ Президиума Верховного Совета СССР об учреждении ордена Богдана Хмельницкого // *Красная звезда*. – 1943. – 11 октября. – С. 1.
238. Указы Президиума Верховного Совета СССР об учреждении орденов и медалей СССР (май 1942 г.-июнь 1943 г.). – М. : Тип. «Известий Сов. депутатов трудящихся СССР», 1943. – 63 с.
239. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.) / [авт.-упоряд. О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.]. – К. : Парламентське вид-во, 2001. – 319 с.

240. Украинский национализм и Донбасс. Историческая перспектива : [сборник материалов]. – Донецк : ЧП «Астро», 2010. – 350 с.
241. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны : Документы: в 2 т. / [под. ред. А. Н. Артизова]. – М. : РОССПЭН, 2012. – Т. 1: 1939-1943. – 878 с.
242. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны : Документы: в 2 т. / [под. ред. А. Н. Артизова]. – М. : РОССПЭН, 2012. – Т. 2: 1944-1945. – 1167 с.
243. Устав внутренней службы РККА. – М. : Гос. Изд-во Наркомата Обороны Союза ССР, 1938. – 131 с.
244. Устав внутренней службы РККА [Электронный ресурс]. – Глава I. Обязанности военнослужащих и взаимоотношения между ними. – Режим доступа до сайта: <http://army.armor.kiev.ua/hist/komissar.shtml>.
245. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945 : [сборник документов]. – Харьков : Прапор, 1965. – 428 с.
246. Херсонская область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945) : [сборник документов]. – Одесса : Маяк, 1968. – 296 с.
247. Хрущов М. С. Визволення українських земель від німецьких загарбників і чергові завдання відбудови народного господарства Радянської України: Доповідь на VI сесії Верховної Ради УРСР 1 березня 1944 р. в м. Києві / Микита Сергійович Хрущов. – К. : Укрдержвидав, 1944. – 64 с.
248. «Чего стоят полководческие качества Сталина» непроизнесенная речь маршала Г. К. Жукова // Источник. – 1995. – № 2 (15). – С. 143–159.
249. Циркуляр ЦК РКП(б) всем коммунистам и организациям РКП(б) о задачах по политическому воспитанию на командирских курсах // Правда. – №30. – 09.02.1919. – С. 2.
250. Эвакуация евреев СССР во время Второй мировой войны [Электронный ресурс] / Яд Вашем. – Режим доступа до сайта: http://www1.yadvashem.org/yv/ru/education/learning_environments/families/evacuation.asp#1.5.1.

251. 1917. Разложение армии / [авт.- сост. В.Л. Гончаров]. – М. : Вече, 2010. – 496 с.
252. 1941 год – уроки и выводы / [рук. кол. В. П. Неласов]. – М. : Воениздат, 1992 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до сайта: <http://militera.lib.ru/h/1941/index.html>.
253. 1941: взорванный Киев как часть тактики выжженной земли: Новые документы // Клио. – 2006. – № 3. – С. 61–63.
254. VII конгресс Коммунистического Интернационала и борьба против фашизма и войны : [сб. документов]. – М. : Политиздат, 1975. – 527 с.
255. VIII съезд Российской Коммунистической Партии (большевиков). Москва, 18-23 марта 1919 года. Стенографический отчет [Электронный ресурс]. – Режим доступа до сайту: <http://www.agitclub.ru/center/comm/rkpb/1919progr.htm>.
256. Agresja sowiecka na Polsce w swietle dokumentow. 17 wrzesnia 1939. Dzialania wojsk Frontu Ukrainskiego. – W-wa, 1996. – Т. 2. – 392 s.

III. ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА

257. Абрамов Я. Мощное средство воинского воспитания / Я. Абрамов // Пропагандист Красной Армии. – 1941. – № 4. – С. 6–11.
258. Александров Г. О некоторых задачах пропагандистской и агитационной работы. Из выступления на межобластном совещании по пропаганде и агитации в Москве 27 ноября 1942 года / Г. Александров // Спутник агитатора. – 1942. – №23-24. – С. 6–12.
259. Александров Г. Ленин – великий патриот нашей Родины / Г. Александров // Пропагандист. – 1943. – № 1. – С. 1–4.
260. Александров Г. Ф. Товариш Эренбург упрощает / Г. Александров // Правда. – 1945. – 14 апреля. – С. 3.
261. Бородкин М. М. О революции / М. М. Бородкин // Мирный труд. – 1907. – № 6-7. – С. 132–137.
262. Беккер М. Страницы благородного гнева и священной ненависти / М. Беккер // Спутник агитатора. – 1942. – № 13. – С. 12–17.

263. Берков Е. Стойкость русских воинов (Бородинский бой, сентябрь 1812 года) / Е. Берков // Спутник агитатора. – 1942. – № 17. – С. 18–22.
264. Брусилов А. А. Воззвание к бывшим офицерам / А. А. Брусилов // Правда. – 1920. – 30 мая. – С. 2.
265. Василевская В. Ненависть / Ванда Василевская // Красная звезда. – 1942. – № 1. – января. – С. 3.
266. Вишневецкий Вс. Разгром немцев и взятие Берлина в войне 1756-1763 / Всеволод Вишневецкий // Красноармеец. – № 13-14. – С. 16–17.
267. Виступ Голови Верховної Ради УРСР М. Гречухі на Х сесії Верховної Ради СРСР // Радянська Україна. – 1944. – 15 лютого. – С. 1.
268. Военные знания политработника // Красная Звезда. – 1942. – № 296 (5360). – 18 декабря. – С. 1.
269. Волынец А. Заметки / А.Волынец // Киевлянин. – 1907. – № 96. – С. 1.
270. Волынец А. Заметки / А.Волынец // Киевлянин. – 1907. – № 200. – С. 1.
271. Горбатов Б. Орден Славы / Борис Горбатов // Красноармеец. – 1944. – № 1 – С. 14.
272. Городовиков О. Сыны Советского Союза / Ока Городовиков // Красноармеец. – 1943. – № 11. – С. 2.
273. Грозный обвинительный акт // Правда. – 1942. – 8 января. – С. 1.
274. Двадцать пять лет дружбы народов СССР // Спутник агитатора. – 1942. – № 19. – С. 5–10.
275. Довженко А. Родина приказывает / А. Довженко // Красноармеец. – 1942. – № 15. – С. 2–3.
276. Дорошенко Д. Без назви / Д. Дорошенко // Рада. – 1906. – № 45. – С. 2.
277. До українського народу!: [Звернення Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У у зв'язку з визволенням Києва від нім.-фашист. загарбників] // Україна. – 1943. – № 8–9. – С. 10–11.
278. Евстратов А. Патриотизм и религия / А. Евстратов // Безбожник. – 1941. – № 6. – С. 2–3.

279. Жданов А. А. О внутренних причинах военного поражения Польши / А. А. Жданов // Правда. – 1939. – 14 сентября. – С. 1.
280. Жданов В. Ненависть к врагу рождает героев фронта и тыла / В. Жданов // Спутник агитатора. – 1942. – № 14. – С. 4–8.
281. «За Родину!» // Правда. – 1934. – 9 июня. – С. 1.
282. Игнатъев А. А. Рядовой / А. А. Игнатъев // Красноармеец. – 1943. – № 1. – С. 2–3.
283. Из речи начальника Политуправления РККА армейского комиссара 2-го ранга тов. Л. З. Мехлиса на второй партконференции центральных управлений Наркомата Оборона СССР // Красная звезда. – 1938. – 21 июня. – С. 1–2.
284. Источники силы и незыблемости Советского государства // Пропагандист. – 1943. – № 22. – С. 17–27.
285. Калинин М. И. Слово к бойцу / М. И. Калинин. // Красноармеец. – 1942. – № 18. – С. 2–3.
286. Калинин М. И. О некоторых вопросах агитации / М. И. Калинин // Спутник агитатора. – 1942. – № 20. – С. 22–29.
287. Калинин М. И. Товарищ Сталин об отечественной войне / М. И. Калинин // Спутник агитатора. – 1942. – № 16. – С. 1–13.
288. Карамзин Н. М. О любви к Отечеству и народной гордости / Н. М. Карамзин // Вестник Европы. – 1802. – № 4. – С. 59–61.
289. Карсавин Л. П. Армия и революция / Л. П. Карсавин // Евразийская хроника. – 1927. – Вып. 9. – С. 40–45.
290. «Кино на селе» // Правда. – 1944. – 14 марта. – С. 1.
291. Красная звезда // Литературный, военный и научно-популярный журнал «Красной Армии». – Харків. – 1922. – № 2. – 25 с.
292. Лебедев В. Великий русский народ – выдающаяся нация и руководящая сила Советского Союза / В. Лебедев // Пропагандист. – 1945. – № 16. – С. 7.
293. Левитский О. Исторические примеры героизма русской пехоты / О. Левитский // Пропагандист Красной Армии. – 1941. – № 47. – С. 10–16.

294. Меньшиков М. Без названия / М. Меньшиков // Московские ведомости. – 1906. – № 8. – С.1.
295. Митин М. Могучий Советский Союз / М. Митин // Красноармеец. – 1943. – № 21-22. – С. 1–2.
296. Мехлис Л. З. Итоги январского Пленума ЦК ВКП(б). Доклад на собрании партийного актива частей Московского военного округа / Л. З. Мехлис // Партийно-политическая работа в РККА. – 1938. – № 1-2. – С. 14–18.
297. Непокоримая стойкость и железная дисциплина – залог нашей победы // Спутник агитатора. – 1942. – № 13. – С. 6–11.
298. «Об одной гнилой концепции» // Правда. – 1936. – 10 февраля. – С. 2.
299. О журнале «Польский солдат» // Красноармеец и краснофлотец. – 1929. – № 7 (148). – 05. 04. – С. 14–15.
300. Орден Богдана Хмельницкого // Красная звезда. – 1943. – № 241 (5612). – 12 октября. – С. 1.
301. Осипов К. Славные воинские традиции великого русского народа / К. Осипов // Пропагандист. – 1944. – № 3-4. – С. 19–28.
302. Павлов И. Роль русской армии в разгроме Германии в первую мировую войну / И. Павлов // Спутник агитатора. – 1942. – № 18. – С.14–18.
303. Первый среди равных // Известия. – 1936. – 2 февраля. – С. 1.
304. Первые ордена Александра Невского // Красная Звезда. – 1942. – № 272 (5336). – 19 ноября. – С. 1.
305. Петровський М. Воз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі / Микола Петровський // Радянська Україна. – 1944. – 29 лютого. – С. 4.
306. Петровський М. Незламний дух великого українського народу / Микола Петровський // Радянська Україна. – 1943. – 31 жовтня. – С. 3.
307. Пичета В. Великий син українського народу – Богдан Хмельницький / В. Пичета // Пропагандист. – 1943. – № 23-24. – С. 24–28.

308. Пичета В. Книга о борьбе украинского народа за воссоединение в едином украинском советском государстве / В. Пичета // Пропагандист. – 1944. – № 22. – С. 45–48.
309. Полное единоначалие в Красной Армии // Красная Звезда. – 1942. – № 240 (5304). – 11 ноября. – С. 1.
310. Постышев П. П. Борьба КП(б)У за осуществление ленинской национальной политики на Украине (Из политического отчета ЦК КП(б)У XII съезду КП(б)У 20 января 1934 г. / Павел Петрович Постышев // В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику на Украине. – К. : Политиздат Украины, 1935. – 288 с.
311. Савенко А. Украинские автономии / А. Савенко // Киевлянин. – 1905. – № 341. – С. 1.
312. Савенко А. Заметки / А. Савенко // Киевлянин. – 1906. – № 92. – С. 2.
313. Савенко А. Заметки / А. Савенко // Киевлянин. – 1907. – № 70. – С. 1.
314. Савенко А. Заметки // Киевлянин. – 1907. – № 91. – С. 1.
315. Священный союз // Радянська Україна. – 1944. – 18 січня. – С. 1.
316. Слава Красной Армии // Огонек. – 1944. – № 5-6 (870-871). – февраль. – С. 2.
317. Стеклов Ю. Народная оборона – национальная оборона / Ю. Стеклов // Известия. – 1920. – 18 мая. – С. 1.
318. Степанова Е. Карл Маркс / Е. Степанова // Пропагандист. – 1943. – № 9. – С. 16–19.
319. Тарле Е. Михаил Илларионович Кутузов / Е. Тарле // Красноармеец. – 1943. – № 8. – С. 1–2.
320. Терпигорев А. М. Восстановление угольного Донбасса / А. Терпигорев // Красноармеец. – 1944. – № 23-24. – С. 18–19.
321. Тихомиров Н. Заметки / Н. Тихомиров // Киевлянин. – 1905. – № 341. – С. 1.
322. Тихомиров Н. Заметки / Н. Тихомиров // Киевлянин. – 1907. – № 108. – С. 2.
323. Тихомиров Н. Заметки / Н. Тихомиров // Киевлянин. – 1907. – № 123. – С. 2.
324. Тихомиров Н. Заметки / Н. Тихомиров // Киевлянин. – 1907. – № 170. – С. 1.
325. Тихонов Н. Славяне / Н. Тихонов // Красноармеец. – 1942 – № 9. – С. 21–22.

326. Толстой А. Родина / Алексей Толстой // Красная Звезда. – 1941. – № 263 (5018). – 7 ноября. – С. 4.
327. Фадеев А. А. О советском патриотизме и национальной гордости народов СССР / Александр Фадеев // Пропагандист. – 1943. – № 11. – С. 3–4.
328. Хрущов М. С. Визволення українських земель від німецьких загарбників і чергові завдання відбудови народного господарства Радянської України: Доповідь на VI сесії Верховної Ради УРСР 1 березня 1944 р. в м. Києві / М. С. Хрущов // Радянська Україна. – 1944. – 6 березня. – С. 1–2.
329. Червоний воїн. – Орган політуправи УВО. – Харків. – 1931-1933 рр.
330. Шереметьев А. Слава наших металлургов / А. Шереметьев // Экономическая газета. – 1965. – 05. 09. – С. 2.
331. Шульгин В. В. Заметки / В. В. Шульгин // Киевлянин. – 1906. – № 323. – С. 1.
332. Щербаков А. Под знаменем Ленина-Сталина мы победим / А. Щербаков // Пропагандист. – 1943. – № 2. – С. 3–12.
333. Щербаков А. С. Под знаменем Ленина-Сталина советский народ идет к Победе / А. С. Щербаков // Пропагандист. – 1944. – № 2. – С. 4–12.
334. Эренбург И. Второй день Бородина / Илья Эренбург // Красная звезда. – 1942. – 24 января. – С. 2.
335. Эренбург И. Хватит! / Илья Эренбург // Красная звезда. – 1945. – 11 апреля. – С. 2.
336. Эренбург И. На Берлин! / Илья Эренбург // Красноармеец. – 1944. – № 13-14. – С. 4.
337. Эренбург И. В Берлин! / Илья Эренбург // Красноармеец. – 1944. – № 17-18. – С. 2.
338. Эренбург И. Убей его! / Илья Эренбург // Красная звезда. – 1942. – 24 июля. – С. 1.
339. Яновский Ю. Українка / Юрій Яновский // Красноармеец. – 1943. – № 5-6. – С. 16–17.
340. Ярославский Ем. Великая Отечественная война советского народа / Емельян Ярославский // Правда. – 1941. – 23 июня. – С. 1.

IV. ДЖЕРЕЛА ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

341. Баграмян И. Х. Фронтовими дорогами / Иван Христофорович Баграмян. – К. : Політвидав України, 1971. – 196 с.
342. Баграмян И. Х. Так начиналась война / Иван Христофорович Баграмян. – М. : Воениздат, 1971. – 511 с.
343. Бранд К. Ф. Дневник немецкого офицера / К. Ф. Бранд // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 8. – С. 14–27.
344. Брусилов А. А. Мои воспоминания / Алексей Алексеевич Брусилов. – Мн. : Харвест, 2002. – 432 с. – (Воспоминания).
345. Бульба-Боровець Т. Документи. Статті. Листи / Тарас Бульба-Боровець. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2011. – 816 с.
346. Вернадский В. И. Дневник. 1941 [Электронный ресурс] / Владимир Иванович Вернадский. – Режим доступа до сайта: http://zhurnal.lib.ru/s/shewljakow_m_w/vernadskij.shtml.
347. Вернадский В. И. «Я весь под напором мыслей». Из дневника 1943 г. / В. И. Вернадский // Исторический архив. – 2009. – № 4. – С. 142–162.
348. Верховский А. И. Россия на Голгофе / А. И. Верховский // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 10. – С. 63–68.
349. Вершигора П. П. Рейд на Сан и Вислу [Электронный ресурс] / Петр Петрович Вершигора. – М.: Воениздат, 1960. – 260 с. (Военные мемуары). – Режим доступа до сайту: http://militera.lib.ru/memo/russian/vershigora_pp2/index.html.
350. Гальдер Ф. Военный дневник: Ежедневные записки начальника Генерального штаба сухопутных войск. 1939-1942. [в 3-х т.] / Франц Гальдер. – М. : Воениздат, 1971. – Т. 3. – 405 с.
351. Гвардия тыла / [сб. воспоминаний]. – М. : Госполитиздат, 1962. – 448 с.
352. Гладков А. К. Театр: воспоминания и размышления / Александр Константинович Гладков.– М. : Искусство, 1980. – 462 с.
353. Грушевой К. С. Тогда в сорок первом / Константин Степанович Грушевой. – М. : Известия, 1976. – 335 с.

354. Гудериан Г. Воспоминания солдата / Гейц Гудериан ; [пер. с нем.; предисл. М. Рабиновича]. – Смоленск : Русич, 1998. – 654 с.
355. Далеко от линии фронта : [воспоминания / документы и материалы о самоотверженном труде рабочих, колхозников, интеллигенции Харьковской области, эвакуированных в различные районы страны]. – Харьков : Прапор. – 249 с.
356. Деникин А. И. Очерки русской смуты [Электронный ресурс] / Антон Иванович Деникин. – Т. 1. Крушение армии и государства. – Режим доступа до сайту: <http://www.magister.msk.ru/library/history/xx/denikin/denia001.htm>.
357. Джилас М. Разговоры со Сталиным / М. Джилас // Смена. – 1990. – № 1. – С. 133.
358. Димитров Г. Дневник (9 марта-6 февраля 1949) / Георгий Димитров. – София : Университетско изд-во «Св. Климент Охридски». – 794 с.
359. Довженко А. П. Собрание сочинений: В 4-х т. / Александр Петрович Довженко. – М. : Искусство, 1967. – Т. 2. – 543 с.
360. Довженко О. П. Україна в огні: Кіноповість, щоденник / Олександр Петрович Довженко. – К. : Рад. письменник, 1990. – 410 с.
361. Довженко О. П. Щоденник [Электронный ресурс] / Олександр Петрович Довженко – Режим доступу до сайту: <http://www.ukrlib.com.ua/kratko/printout.php?id=5&bookid=8>.
362. Дорога на Смоленск: Американские писатели и журналисты о Великой Отечественной войне советского народа, 1941-1945. – М. : Прогресс, 1985. – 472 с.
363. Ковпак С. А. Від Путивля до Карпат / Сидор Артемьевич Ковпак. – Київ : Політична Література України, 1979. – 336 с.
364. Константинов Д. Я сражался в Красной Армии [Электронный ресурс] / Дмитрий Константинов. – Buenos Aires : Editorial Guillermo Kraft Limitada, 1950. – 132 с. – Режим доступу до сайту: <http://militera.lib.ru/memo/russian/konstantinov/06.html>.

365. Лукашенко А. В окупованому фашистами Києві (вересень 1941-листопад 1943 рр.). Спогад. (До 22 червня – дня скорботи і вшанування пам'яті жертв війни в Україні / Анатолій Лукашенко // Університет. – 2011. – № 3. – С. 5–17.
366. Москаленко К. С. На юго-западном направлении / Кирилл Семенович Москаленко. – М. : Наука, 1975. – Кн.1. – 456 с.
367. Медведев Д. Н. Сильные духом / Дмитрий Николаевич Медведев. – К. : Политиздат Украины, 1980. – 467 с.
368. Ортенберг Д. И. Сорок третий: Рассказ-хроника [Электронный ресурс] / Давид Иосифович Ортенберг. – М. : Политиздат, 1991. – 414 с. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/russian/ortenberg_di3/index.html.
369. Партизанская война на Украине [Электронный ресурс] : [дневники партизанских отрядов и соединений 1941-1944 / коллек. сост. : О. В. Бажан, С. И. Власенко, А. В. Кентий, Л. В. Легасова, В. С. Лозицкий (рук.)]. – М. : ЗАО Изд-во Центрополиграф, 2010. – 670 с. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b>.
370. Погребной Л. И. Время тяжелых испытаний. Советские профсоюзы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. : [сборник воспоминаний] / Л. И. Погребной. – М. : Профиздат, 1975. – С. 19–35.
371. Попель Н. К. В тяжкую пору / Николай Кириллович Попель. – М. : Воениздат, 1964. – 346 с.
372. Роковые решения : [воспоминания немецких военачальников о Второй Мировой войне]. – М. : Воениздат, 1958. – 607 с.
373. Рокоссовский К. К. Солдатский долг / К. К. Рокоссовский // Военно-исторический журнал – 1989. – № 4. – С. 52–57; № 5. – С. 59–62.
374. Рябышев Д. И. Первый год войны / Дмитрий Иванович Рябышев. – Москва : Воениздат, 1990. – 255 с.
375. Сабуров А. Н. Силы неисчислимы / Александр Николаевич Сабуров. – М. : Воениздат, 1967. – 287 с.

376. Сабуров А. Н. Відвойована вісна / Александр Николаевич Сабуров. – К. : Політвидав України, 1980. – 718 с.
377. Самчук У. На білому коні. Спогади // Літопис Червоної Калини. [Історико-літ. збірник] / Улас Самчук. – Львів : Атлас, 1999. – № 1-3. – 286 с.
378. Симонов К. М. Глазами человека моего поколения / Константин Михайлович Симонов. – М. : Изд-во Правда, 1990. – 432 стр., ил.
379. Симонов К. М. Глазами человека моего поколения [Електронний ресурс] / Константин Михайлович Симонов. – Режим доступу до сайта: http://www.hrono.ru/libris/lib_s/simonov12.php.
380. Строкач Т. А. Наш позивний – свобода / Тимофій Амвросійович Строкач. – К. : Політвидав України, 1975. – Кн. 1. – 415 с.
381. Строкач Т. А. Наш позивний – свобода / Тимофій Амвросійович Строкач. – К. : Політвидав України, 1979. – Кн. 2. – 408 с.
382. Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930-1950 годы / Павел Анатольевич Судоплатов. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1997. – 688 с.
383. Троцкий Л. Д. Моя жизнь. Опыт автобиографии [Електронний ресурс] / Лев Давидович Троцкий. – М. : Варгиус, 2001. – 572 с. – Режим доступу до сайта: <http://magister.msk.ru/library/trotsky/trotl026.htm>.
384. Тюленев И. В. Через три войны / Иван Владимирович Тюленев. – М. : Воениздат, 1960. – 256 с.
385. Устинов Д. Ф. Во имя Победы [Електронний ресурс] / Дмитрий Федорович Устинов – М. : Воениздат, 1988. – Режим доступу до сайта: <http://militera.lib.ru/memo/russian/ustinov/index.html>.
386. Устрялов Н. В. Служить Родине приходится костью [Дневник 1935-1937] / Николай Васильевич Устрялов // Источник. – 1998. – №5-6. – С. 3–100.
387. Федоров О. Ф. Підпільний обком діє / Олександр Федорович Федоров. – К. : Політвидав України, 1981 – 831 с.
388. Федоров А. Ф. Подпольный обком действует [Електронний ресурс] / Александр Федорович Федоров. – М.: Воениздат, 1955. – 684 с. /

- [Литературная запись Евг. Босняцкого]. – Режим доступа до сайта: http://militera.lib.ru/memo/russian/fedorov_af1/index.html.
389. Шатилов В. М. На земле Украины / Василий Митрофанович Шатилов. – М. : Воениздат, 1980. – 181 с.
390. Шахурин А. И. Крылья победы [Электронный ресурс] / Алексей Иванович Шахурин. – М. : Политиздат, 1990. – Режим доступа до сайта: <http://militera.lib.ru/memo/russian/shahurin/06.html>.
391. Шахурин А. И. Сокрушение люфтваффе: Воспоминания наркома авиапромышленности / Алексей Иванович Шахурин. – М. : ЭОН, 2004. – 335 с.: ил.
392. Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны / Семен Матвеевич Штеменко. – М. : Воениздат, 1975. – Кн. 2. – 511 с.
393. Эренбург И. Г. Война. 1941-1945 [Электронный ресурс] / Илья Григорьевич Эренбург. – М. КРПА Олимп; Астрель; АСТ, 2004. – 796 с. – Режим доступа до сайта: http://militera.lib.ru/prose/russian/erenburg_ig3/index.html.
394. Эшелоны идут на Восток: Из истории перебазирования производительных сил СССР в 1941-1945 гг.: [сб. ст. и воспом.] – М. : Наука, 1966. – 263 с.

ЛІТЕРАТУРА

І. СПЕЦІАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

395. Айрапетов А. Г. Вермахт в войне против СССР (историко-психологический аспект) / А. Г. Айрапетов, С. Н. Молотков // Новая и новейшая история. – № 4. – 2010. – С. 32–46.
396. Аксаков И. С. Сочинения 1860-1886. Статьи из «Дня», «Москвича» и «Руси». – Т.1. Славянский вопрос. Речи в Славянском комитете в 1876,1877 и 1878 / Иван Сергеевич Аксаков. – М. : Тип. И.Сытина, 1886-1887. – 791с.
397. Аксаков К. С. Литературная критика. / Константин Сергеевич Аксаков, Иван Сергеевич Аксаков. – М. : Мысль, 1992. – 314 с.
398. Александров К. М. Трагедия донского казака Ивана Кононова / К. М. Александров // Посев. – 2000. – № 5. – С. 43–46; № 6. – С. 43–46.

399. Александров К. М. Армия генерала Власова / Кирилл Михайлович Александров – М. : Яуза, Эксмо, 2006. – 576 с.
400. Александров К. М. Мифы о генерале Власове / Кирилл Михайлович Александров – М.: Посев, 2010. – 256 с.
401. Анисков В. Т. Крестьянство против фашизма, 1941-1945: История и психология подвига / Виктор Тимофеевич Анисков. – М. : Памятники ист. мысли, 2003. – 500 с.
402. Анфилов В. А. С. К. Тимошенко: «Мы до того избаловались сверху донизу...» / В. А. Анфилов // Военно-исторический журнал. – 2001. – № 1. – С.26–36.
403. Ардашкин И. Б. Проблема как основание взаимодействия «реальности» и «конструкции»: к особенностям современного понимания объективности / И. Б. Ардашкин // Вестник Томского государственного университета. – 2008. – № 312. – С. 33–36.
404. Армстронг Д. Партизанская война, стратегия и тактика. 1941-1943 / Джон Армстронг. – М. : Центрполиграф, 2007. – 429 с.
405. Армстронг Д. Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941-1944 / Джон Армстронг. – М. : Центрполиграф, 2007. – 493 с.
406. Армстронг Д. Украинский национализм. Факты и исследования / Джон Армстронг. – М. : Центрполиграф, 2008. – 368 с.
407. Артамонов В. А. Государственный, военный и революционный патриотизм в России в XIX – начале XX вв. / В. А. Артамонов // Военно-исторический журнал. – 2005. – № 2. – С. 48–52.
408. Артемьев А. П. Братский боевой союз народов СССР / Александр Петрович Артемьев. – М. : Мысль, 1975. – 199 с.
409. Афанасьев Ю. Н. Трагедия победившего большинства. Размышления об отечественной истории и ее интерпретациях / Часть I. Понять прошлое, чтобы осмыслить настоящее / Ю. Н. Афанасьев [Электронный ресурс] // Новая газета. – 2007. – 22 октября. – Режим доступа: <http://www.novayagazeta.ru/data/2007/81/20.html> (дата звернения: 02.12.2012).

410. Баграмов Э. А. Национальная проблематика: в поисках новых концептуальных подходов / Э. А. Баграмов // Вопросы философии. – 2010. – № 2. – С. 34–51.
411. Байрау Д. Пропаганда как механизм самореабилитации / Д. Байрау // Отечественная история. – 2008. – № 1. – С. 91–98.
412. Балясный М. Чего ждать от русского национализма / Михаил Балясный – Спб. : Летописец, 1911. – 39 с.
413. Басов А. В. Историческая наука. Новые трактовки причин и хода Великой Отечественной войны / А. В. Басов // Россия в XX в. Историки мира спорят. – М. : Наука, 1994. – С. 459–467.
414. Басюк И. А. «Гнать немцев на мороз!»: приказ Ставки № 0428 / Иван Басюк // Отечественная история. – 2010. – № 3. – С. 19–26.
415. Белинский В. Г. Полное собрание сочинений : в 13 т. / Виссарион Григорьевич Белинский. – М. : Мысль, 1954. – Т. 4. Статьи и рецензии. 1840–1841 гг. – 674 с.
416. Белинский В. Г. Собрание сочинений : [в 9 т.] / Виссарион Григорьевич Белинский. – М. : Худож. лит., 1981. – Т. 6. – 678 с.
417. Бельков О. А. Единой боевой семьей / Бельков О. А. – М. : ДОСААФ, 1986. – 72 с.
418. Бердяев Н. А. Христианство и антисемитизм / Н. А. Бердяев // Дружба народов. – 1989. – № 10. – С. 208–216.
419. Бердяев Н. А. Душа России / Николай Александрович Бердяев – М. : Мысль, 1990. – 210 с.
420. Бердяев Н. А. Судьба России. Опыт по психологии войны и национальности / Николай Александрович Бердяев. – М.: [б. и.], 1918. – 240 с.
421. Бердяев Н. А. Самопознание / Николай Александрович Бердяев. – Л. : Лениздат, 1991. – 398 с.
422. Бердяев Н. А. Смысл истории / Николай Александрович Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 174 с.
423. Беркгоф К. Жнива розпачу / Карел Беркгоф. – К. : Критика, 2011. – 455 с.

424. Бешанов В. В. Кадры решают все. Суровая правда о войне 1941-1945 гг. [Электронный ресурс] / Владимир Васильевич Бешанов. – Мн. : Харвест; М. : АСТ, 2006. – 352 стр. – Режим доступа до сайта: <http://www.webreading.ru>.
425. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. – Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи і матеріали / Іван Григорович Білас. – К. : Либідь, 1994. – Книга перша. – 432 с.
426. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. – Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи і матеріали / Іван Григорович Білас. – К. : Либідь, 1994. – Книга друга. – 688 с.
427. Білополий В. В. Соціальні та політичні трансформації українського суспільства за роки незалежності / В. В. Білополий, С. Г. Руденко // Проблеми політичної історії України: [зб. наук. пр. / відп. ред. О. Б. Шляхов]. – Д. : Вид-во ДНУ, 2011. – Вип. 6. – С.137–144.
428. Білоус В. Д. Дії партизанів і підпільників по зриву фашистської політики пограбування сільського господарства / В. Д. Білоус, В. І. Кучер // Український історичний журнал. – 1974. – № 10. – С. 35–40.
429. Боб'юк А. – В Шумських лісах / Андрій Боб'юк. – Ланівці, б.в., 1992. – 45 с.
430. Бойко О. В. Військове навчання і виховання: [навч.-метод. посіб. / О. В. Бойко, М. М. Голик, В. М. Кожевников, О. М. Чепур]. – Львів : ЛІСВ, 2007. – 153 с.
431. Большая Советская Энциклопедия. – М., 1935. – Т. 59. – 864 с.
432. Боярский В. И. Партизаны и армия. История упущенных возможностей / Вячеслав Иванович Боярский. – Мн. : Харвест; М. : АСТ, 2001. – 304 с.
433. Бранденбергер Д. Л. Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931-1956). Гл. 3. Возникновение руссоцентричного этатизма [Электронный ресурс] / Давид Брандербергер. – Режим доступа до сайту: <http://lib.rus.ec/b/391980/read>.
434. Брежнев Л. И. На страже мира и социализма / Леонид Ильич Брежнев. – М. : Политиздат, 1979. – 663 с.

435. Брицький П. П. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / Петро Павлович Брицький. – Чернівці : Чернів. держ. ун-т ім. Ю. Федьковича, 1995. – 114 с.
436. Бузгалин А. 10 мифов об СССР / А. Бузгалин, А. Колганов. – М. : Яуза; Эксмо, 2010. – 448 с.
437. Булгарин Ф. В. Россия в историческом, статистическом, географическом и литературном отношениях / Фаддей Венедиктович Булгарин. – Спб. : Въ тип. А. Плюшара, 1837. – 411 с.
438. Бухарин Н. И. Проблемы теории и практики социализма / Николай Иванович Бухарин. – М. : Политиздат, 1989. – 512 с.
439. Быков К. Величайшая военная катастрофа: Киевский «котел» / Константин Быков. – М. : Эксмо, 2008. – 495 с.: ил.
440. В Грузии создадут комиссию по установлению исторической правды в отношениях с Россией [Электронный ресурс] // Газета.Ru. 9.04.2010. – Режим доступа: http://www.gazeta.ru/news/lenta/2010/04/10/n_1481243.shtml.
441. Вдовин А. И. История СССР от Ленина до Горбачева / Александр Иванович Вдовин. – М. : Вече, 2011. – 528 с.
442. Вдовин А. И. Русский народ и проблемы формирования советской исторической общности (1930-е гг.) [Электронный ресурс] / Александр Иванович Вдовин. – Режим доступа до сайта: <http://www.portal-slovo.ru>.
443. Вдовин А. Подлинная история русских. XX век [Электронный ресурс] / Александр Иванович Вдовин. – Режим доступа до сайта: <http://lib.rus.ec/b/259674/read>.
444. Веденеев Д. В. Історична пам'ять про Другу світову війну як чинник формування політичної нації в Україні / Дмитро Веденеев // Вісник Черкаського університету. – 2011. – Випуск 202. – Частина I. – С. 9–14.
445. Веденеев Д. В. Лжепророки под колпаком контрразведки. Органы безопасности и религиозная жизнь Украины. 1941-1945 гг. / Дмитрий Веденеев // Секретные материалы. – 2012. – № 11. – С. 2–3.

446. Веденеев Д. В. Лжепророки под колпаком контрразведки. Органы безопасности и религиозная жизнь Украины. 1941-1945 гг. / Дмитрий Веденеев // Секретные материалы. – 2012. – № 12. – С. 8–9.
447. Великая война и Великая Победа народа. К 65-летию Победы в Великой Отечественной войне : [в 2 кн.] / [отв. ред. А. И. Сахаров, ред.-сост. Л. П. Колодникова]. – М. : ИКЦ Академкнига, 2010. – Кн. 1. – 480 с.
448. Великая война и Великая Победа народа. К 65-летию Победы в Великой Отечественной войне : [в 2 кн.] / [отв. ред. А. И. Сахаров, ред.-сост. Л. П. Колодникова]. – М. : ИКЦ Академкнига, 2010. – Кн. 2. – 2010. – 520 с.
449. Великая Отечественная война 1941-1945: энциклопедия / [гл. ред. М. М. Козлов. Редколлегия: Ю. Я. Барабаш, П. А. Жилин (зам. гл. ред.), В. И. Канатов (отв. секретарь) и др.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1985. – 832 с.
450. Великая Отечественная война 1941-1945 годов : в 12 т. / [гл. ред. тома В. А. Золотарев. Редколлегия: А. М. Соколов (зам. гл. ред.), В. Г. Куликов (отв. секретарь) и др.]. – М. : Воениздат, 2011. – Т.1. Основные события войны. – 848 с.
451. Верт А. Россия в войне. 1941-1945 / Александр Верт.; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1967. – 774 с.
452. Верт А. Россия в войне, 1941-1945 / Александр Верт.; [пер. с англ.]. – Смоленск : Русич, 2003. – 666 с.
453. Вехи. Из глубины: [сборник статей о русской интеллигенции]. – М. : Издательство «Правда», 1991. – 608 с.
454. Ветров І. Г. Відбудовний проект для України: критика концептуальних підходів / І. Г. Ветров // Вісник Черкаського університету. – 2011. – Випуск 202. – Частина І. – С. 21–28.
455. Владимиров В. Русская трагедия. Советские люди на стороне вермахта. 1941-1945 [Электронный ресурс] / Владимир Владимиров // АПН. – 2011. – 4 апреля. – Режим доступа до сайта: <http://www.apn.ru/special/article23951.htm>.
456. Владимирский А. В. На киевском направлении. По опыту ведения боевых действий войсками 5-й армии Юго-Западного фронта в июне-сентябре 1941 г.

- [Електронний ресурс] / Алексей Викторович Владимирский. – М.: Воениздат, 1989. – 303 с. – Режим доступу до сайту: <http://militera.lib.ru/h/vladimirsky/index.html>.
457. Вовк О. В. Червоний партизанський Рух в Україні і органи НКВС-НКДБ (1941-1944 рр.) / О. В. Вовк // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – № X-XI. – С. 43–55.
458. Во главе защиты Советского Союза. – М. : Политиздат, 1984. – 438 с.
459. Возрождение прифронтовых и освобожденных районов СССР в годы Великой Отечественной войны. – М. : Наука, 1986. – 216 с.
460. Война и мир [Електронний ресурс] / Тексты присяг разных стран мира. – Вып. № 11-12. – 2005. – Режим доступу до сайта: <http://www.army.mil/cmhp/faq/oaths.htm>.
461. Волкогонов Д. А. Сталин и религия / Д. А. Волкогонов // Наука и религия. – 1989. – №2. – С. 11–12.
462. Волин Б. Великий Русский Народ / Борис Волин. – М. : «Молодая гвардия», 1938. – 48 с.
463. Воловик В. И. Философия политического сознания: монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье: Просвіта, 2006. – 204 с.
464. Володихин Д. М. «Новая хронология» как авангард фольк-хистори / Д. М. Володихин // Новая и новейшая история. – 2000. – № 3. – С. 50–56.
465. Вострышев М. И. Патриарх Тихон / Михаил Иванович Вострышев. – М. : Мол. гвардия, 2004. – 383 с.
466. Вронська Т. В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917-1953 рр.) / Тетяна Вронська. – К. Інститут історії НАН України, 2009. – 486 с.
467. В'ятрович В. «Велика нічія» [Електронний ресурс] / В'ячеслав В'ятрович – Режим доступу до сайту: <http://www.memory.gov.ua/ua/300.htm>.
468. Гареев М. А. Об изучении истории Великой Отечественной Войны / М. А. Гареев // Новая и новейшая история.– 1992.– № 1.– С. 3–24.

469. Гареев М. А. Сражения на военно-историческом фронте / Махмут Ахметович Гареев. – М. : ИНСАН, 2010. – 895 с.: ил.
470. Гегель Г. Энциклопедия философских наук / Георг Гегель. – М. : Мысль, 1977. – Т. 3. Философия духа. – 471 с.
471. Геллер М. Я. Союз нерушимый / Михаил Яковлевич Геллер // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал / [под общ. ред. Ю. Н. Афанасьева]. – М. : АСТ, 1997. – Т. 1. – С. 173–204.
472. Гогун О. Маловідомі сторінки історії радянського партизанського руху України в документах польського підпілля (1942-1944 рр.) / О. Гогун // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 151–158.
473. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы / Александр Гогун. – СПб. : Издательский Дом «Нева», 2004. – 416 с.
474. Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941-1944 / Александр Гогун. – М. : РОССПЭН, 2012. – 527 с.
475. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр.: монографія / Голиш Г.М. – Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 323 с.
476. Гонеева В. В. Патриотизм и нравственность / В. В. Гонеева // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – № 3. – С. 178–187.
477. Горбань А. Окупаційна політика німецького режиму як детермінаційний чинник суспільних антагонізмів (1941-1942 рр.) / А. Горбань // Сіверянський вісник. – 2009. – № 2-3 (86-87). – С. 84–89.
478. Горьков Ю. А. Государственный Комитет Обороны постановляет (1941-1945). Цифры, документы [Электронный ресурс] / Юрий Горьков. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 575 с. – Режим доступа до сайта: <http://www.litmir.net/br/?b=121662&p=4>.
479. Гофман И. Власов против Сталина. Трагедия Русской Освободительной армии / Иоахим Гофман. – М. : Астрель, АСТ, 2005. – 536 с.
480. Гранин Ю. Д. Станет ли Россия «национальным государством»? / Юрий Гранин. – Вопросы философии. – 2011. – № 1. – С. 15–26.

481. Гребенкин И. Н. Офицерство российской армии в годы первой мировой войны / И. Н. Гребенкин // Вопросы истории. – 2010. – № 2. – С. 52–66.
482. Григорович Д. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны / Григорович Д., Денисенко П., Немятый В. – К. : Политиздат Украины, 1976. – 224 с.
483. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни (1939-1945): монографія / Владислав Анатолійович Гриневич: монографія. – К. : Інститут національних відносин і політології НАН України, 2007. – 520 с.
484. Гриневич В. А. До питання діяльності ОУН у Червоній армії в роки Другій світовій війни / Владислав Анатолійович Гриневич // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. – К., 1997. – С. 201–217.
485. Гриневич В. Військове будівництво в Радянській Україні (кінець 30-х рр. – 80-ті рр.. ХХ ст.) / Владислав Анатолійович Гриневич // Історія українського війська (під редакцією Я.Дашкевича). – Львів : Видавництво «Світ», 1996. – С. 332–367.
486. Гриневич В. Як гетьман-«зрадник» став героєм. Або дещо про совітські маніпулювання історією // «Пам'ятки України». – №5. – 1991 р [Електронний ресурс] / Владислав Анатолійович Гриневич. – Режим доступу до сайта: <http://ukrlife.org/main/evshan/khmel.html>. (Дата звернення 03.11.2011).
487. Гриневич В. Катастрофа 1941: Україна сказала «Ні сталінізму» [Електронний ресурс] / Владислав Анатолійович Гриневич // Дзеркало тижня. – 2004. – № 24. – Режим доступу до сайта: http://dt.ua/SOCIETY/katastrofa_1941_ukrayina_skazala_ni_stalinizmu-0160.html. (Дата звернення 03.11.2011).
488. Гриневич В. Військові мобілізації в Україні 1943-1944 років. «Ви повинні змити власною кров'ю провину перед Батьківщиною і її великим вождем товаришем Сталіним» [Електронний ресурс] / Владислав Анатолійович Гриневич // Дзеркало тижня – 2005. – № 34. – Режим доступу до сайта: <http://dt.ua/SOCIETY/viyskovii mobilizatsiyi v ukrayini 19431944 rokiv vi pov>

- [inni_zmiti_vlasnoyu_krovyyu_provinu_pered_batk-44410.html](#). (Дата звернення 03.11.2011).
489. Гриневич Л. Військове будівництво в Радянській Україні (1917-початок 30-х рр. ХХ ст.) / Людмила Гриневич // Історія українського війська (під редакцією Я.Дашкевича). – Львів : Видавництво «Світ», 1996. – С. 10–331.
490. Грідіна І. М. Фактори патріотизму українського народу у роки Великої Вітчизняної війни / І. М. Грідіна // Історичні і політологічні дослідження: [збірн. наук. праць / гол. ред. П. В. Добров]. – 2009. – № 1 (49). – С. 16–21.
491. Грідіна І. М. Метаморфози антирелігійної пропаганди радянської влади в Україні під час Другої світової війни / І. М. Грідіна // Наука Релігія Суспільство. – 2009. – № 4. – С. 74–80.
492. Грідіна І. М. «Це війна ідеологій і боротьба рас...»: доля України в ідеологічній війні нацистської Німеччини проти СРСР / Ірина Грідіна // Історичні і політологічні дослідження: [збірн. наук. праць / гол. ред. П. В. Добров]. – 2011. – № 1-2. – С. 153–160.
493. Грідіна І. М. Православні віруючі України в роки Другої світової війни: монографія / Ірина Грідіна. – Донецьк : Сталкер, 2006. – 212 с.
494. Губанов Н. И. Отечество и патриотизм / Николай Иванович Губанов. – М. : Гос. изд-во политической литературы. – 1966. – 167 с.
495. Гула Р. В. Витоки та роль радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. (на матеріалах України): монографія / Руслан Володимирович Гула. – Дніпропетровськ : Герда, 2012. – 516 с.
496. Гула Р. В. «Киевлянин» і єврейське питання / Р. В. Гула // Гуманітарний журнал. – Д.: Вид-во Нац. Гірн. Академії, 2002. – зима-весна. – С. 54–62.
497. Гула Р. В. «Киевлянин» та політичні аспекти єврейського питання в Україні у жовтні 1905 р. на сторінках видання / Р. В. Гула // Проблеми політичної історії України: [зб. наук. пр. / відп. ред. О. Б. Шляхов]. – Д. : Вид-во ДНУ, 2010. – Вип. 5. – С.98–107.
498. Гула Р. В. Особливості розвитку та функціонування православ'я у системі монархічної ідеології на українській етнічних землях Російської імперії у

- 1900-1914 pp. / Р. В. Гула // Військово-науковий вісник: [збір. наук. праць / відп. ред. П. П. Ткачук]. – Львів : АСВ, 2011. – Вип. 15. – С. 3–10.
499. Гула Р. В. Російський месіанізм та Україна – від монархізму до євразійства та «Русского мира» / Р. В. Гула // Проблеми політичної історії України: [зб. наук. пр. / відп. ред. О. Б. Шляхов]. – Д. : Вид-во ДНУ, 2012. – Вип. 7. – С. 191–200.
500. Гуров А. А. Боевые действия советских войск на юго-западном направлении / А. Гуров // Военно-исторический журнал. – 1988. – № 8. – С. 32–41.
501. Гусев М. И. Стальные пути Донбасса. / Гусев М. И., К. Клименко Х., Максимов А. И. и др. // [под ред. В. В. Приклонского]. – Донецк : Донбасс, 1970. – 336 с.
502. Дайнес В. О. Штрафбаты выиграли войну? Мифы и правда о штрафных батальонах Красной Армии / Владимир Оттович Дайнес. – М. : Яуза: Эксмо, 2011. – 448 с.
503. Дайнес В. О. Штрафбаты и заградотряды Красной Армии [Электронный ресурс] / Владимир Оттович Дайнес. – Режим доступа до сайта: <http://militera.lib.ru/research/daynes vo02/text.html#t2>.
504. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4-х томах / Владимир Даль. – М. : Русский язык, 2002. – Т. 1: А-З. – 699 с.
505. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Николай Яковлевич Данилевский. – М. : Книга, 1991. – 574 с.
506. Данилюк М. З. Діяльність партійних організацій республіки по евакуації матеріальних засобів промисловості та сільського господарства / М. З. Данилюк // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 3 – 4. – К., 1965. – С. 70–108.
507. Дацишина М. В. Тема Наполеона и войны 1812 г. в советской и нацистской пропаганде в ходе Великой Отечественной войны / Марина Дацишина // Вопросы истории. – 2011 – № 6. – С. 149–156.

508. Демидов А. Эвакуация производительных сил СССР в начале Великой Отечественной войны и органы госбезопасности / А. Демидов // Власть. – 2009. – № 3. – С. 112–115.
509. Демидов А. Тактика «выжженной земли» начального периода Великой Отечественной войны / А. Демидов // Власть. – 2009. – № 5. – С. 113–116.
510. Дерев'янкін Т. І. Історія народного господарства Української РСР. [у 3 т.,кн.]. – Том 3. – Кн. 1 / Дерев'янкін Т. І., Толстов Р. Д., Орловський Б. М. [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1985. – 464 с.
511. Джунусов М. С. Социалистический патриотизм и интернационализм / Джунусов М. С. – М. : Госполитиздат, 1973. – 223 с.
512. Дишлевий П. С. Крах фашистської аграрної політики на тимчасово окупованій території України / П. С. Дишловий // Український історичний журнал. – 1979. – № 6. – С. 74–80.
513. Добров П. В. Пропагандистська робота партизанських загонів України / П. В. Добров, І. М. Грідіна // Історичні і політологічні дослідження: [збірн. наук. праць / гол. ред. П. В. Добров]. – 2010. – № 1–2 (43–44). – С. 146–151.
514. Добров П. В. Допомога трудівників Донбасу фронту в роки Великої Вітчизняної війни: монографія / Петро Добров, Тетяна Удалова. – Донецьк : Норд-Прес, 2006. – 237 с.
515. Дропсин Г. И. В духе патриотизма / Григорий Дропсин. – М. : «Знание», 1981. – 216 с.
516. Духовна-Кравченко О. С. Проблема визначення понять «патріотизм» та «національна ідея» в сучасній філософській думці / О. С. Духовна-Кравченко // Грані. – 2010. – №3. – С. 73–76.
517. Дюков А. Р. За что сражались советские люди. «Русский НЕ должен умереть» / Александр Решидович Дюков. – М. : Яуза, Эксмо, 2007. – 576 с.
518. Евреинов Г. А. Национальные вопросы на иностранных окраинах России: Схема политической программы / Григорий Александрович Евреинов. – Спб. : Гос. типография, 1908. – 130 с.

519. Единая Россия. Официальный сайт партии // Новости [Электронный ресурс]. – Режим доступа до сайту: <http://edinros.ru/news/> (дата звернення: 6.11.2010).
520. Елисеєв А. Б. Советское государство и Русская Православная церковь в 1943-1953 гг. в советской атеистической историографии / А. Б. Елисеєв // Вісник Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Сер. 3. – 2008. – № 2. – С. 18–22.
521. Емельянов Н. Е. Оценка статистики гонений на Русскую Православную церковь (1917-1952) [Электронный ресурс] / Н. Е. Емельянов. – Режим доступа: <http://userroma.narod.ru/goneniya.htm>.
522. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: В-во «Наукова думка», 2005. – 672 с.: іл.
523. Енциклопедія політичної думки / [пер. з англ., за ред. Наталії Лисюк]. – К.: Дух і Літера, 2000. – 467 с.
524. Ерин М. Е. Советские военнопленные в нацистской Германии 1941 – 1945 гг. Проблема исследования / Михаил Ерин. – Ярославль: ЯрГУ, 2005. – 178 с.
525. Ермолов И. Три года без Сталина. Оккупация: советские граждане между нацистами и большевиками. 1941-1944 / Игорь Ермолов. – М.: Центрполиграф, 2010. – 689 с.
526. Єскельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Сергій Єскельчик. – К.: Видавництво «Часопис „Критика”», 2008. – 303 с.
527. Єсіп І. М. Жіночі ініціативи щодо забезпечення видобутку вугілля в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни (1943-1945 рр.) / М. І. Єсіп // [збірн. наук. праць / гол. ред. П. В. Добров]. – 2009. – № 1 (49). – С. 74–79.
528. Єфименко Г. Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938): монографія / Єфименко Г. Г. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 304 арк.
529. Железнодорожники в Великой Отечественной войне 1941-1945 / [под ред. Н. С. Конарева]. – М.: Транспорт, Коми-Пермяц. отд-ние, 1985. – 322 с.

530. ЖЗЛ: Каталог, 1933-1973 / [сост. С. И. Семанов]. – М. : «Молодая гвардия», 1974. – 288 с.
531. Земсков В. Н. ГУЛАГ. Историко-социологический аспект / Виктор Земсков // Социологические исследования. – 1991. – № 6. – С. 10–27;
532. Земсков В. Н. ГУЛАГ. Историко-социологический аспект / Виктор Земсков // Социологические исследования. – 1991. – № 7. – С. 3–16.
533. Золотарев В. А. Проблемы изучения истории Великой Отечественной войны / В. А. Золотарев // Новая и новейшая история. – 2000. – № 2. – С. 3–11.
534. Зюганов Г. А. Держава / Геннадий Андреевич Зюганов. – М. : Информпечать, 1994. – 132 с.
535. Зюганов Г. А. Россия – Родина моя. Идеология государственного патриотизма / Геннадий Андреевич Зюганов. – М. : Норма, 1996. – 213 с.
536. Игрицкий Ю. И. Снова о тоталитаризме / Ю. И. Игрицкий // Отечественная история. – 1993. – № 1. – С. 3–17.
537. Идеологическая работа КПСС в действующей армии в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / [А. Д. Киселев, В. А. Глазачев, И. М. Глазунов и др.]. – М.: Воениздат, 1985. – 270 с.
538. Иловайский Д. И. Краткие очерки русской истории / Дмитрий Иванович Иловайский. – М : Университетская тип., 1912. – 388 с.
539. Ильин И. А. Советский Союз – не Россия (Памятные тезисы) / Иван Александрович Ильин. – Б.м., Б.и, 1947. – 31 с.
540. Ильин И. А. Собрание сочинений: [в 10 т.] / Иван Александрович Ильин. – М. : Русская книга, 1993. – Т. 1. – 400 с.
541. Ильин И. А. О русской идее [Электронный ресурс] / И. А. Ильин . – Мюнхен: «Im Werden Verlag». Некоммерческое электронное издание, 2006. – Режим доступа: <http://imwerden.de>.
542. Ильченко В. Н. Особенности правовых отношений между Русской Православной Церковью и советским государством в годы Великой Отечественной войны [Электронный ресурс] / В. Н. Ильченко. – Режим доступа: <http://www.church-war.ru/research/iliishenko-01/>.

543. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941-1945: В 6-ти т. – М.: Воениздат, 1960. – Т. 1. – 531 с.
544. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941-1945: В 6-ти т. – М.: Воениздат, 1961. – Т. 2. – 681 с.
545. История второй мировой войны. 1939-1945 : [в 12 т.] – М. : Воениздат, 1975. –Том 4. Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии «молниеносной войны» – 536 с.
546. История Латвии: образование, память, исследование [Электронный ресурс] // Министерство иностранных дел Латвийской республики. Декабрь 2001 г. – Режим доступа: <http://www.latviaspb.ru/ru/presse/history/280/>.
547. История России с древнейших времен до наших дней: [учеб. / А. Орлов, В. Георгиев, Н. Георгиева, Т. Сивохина]. – М. : Проспект, 1997. – 544 с.
548. История России. XX век: [учеб. пособие для студентов вузов / А. Н. Боханов, М. М. Горинов, В. П. Дмитренко и др.]. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2001. – Т. 3. История России. – 608 с.
549. История России. 1917-2004: [учеб. пособие для студентов вузов / А. С. Барсенков, А. И. Вдовин]. – М. : Аспект Пресс, 2005. – 816 с.
550. Источники победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. – М. : Наука, 1985. – 311 с.
551. Іваненко В. В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології: монографія / Валентин Васильович Іваненко, Віктор Кузьмич Якунін. – Д. : «АРТ-ПРЕС», 2006. – 424 с.
552. Ізюмов В. І. Діяльність місцевих рад Донбасу на початку Великої Вітчизняної війни / В. І. Ізюмов // Історичні і політологічні дослідження: [збірн. наук. праць / гол. ред. П. В. Добров]. – 2011. – № 1-2 (47-48). – С. 80–84.
553. Кавелин К. Д. Собрание починений / Константин Дмитриевич Кавелин. – Спб. : Гос. типография, 1899. – Т.1: Монографии по русской истории. – 694 с.
554. Калашникова В. Є. Ставлення українців до історико-культурних цінностей, як прояв національної свідомості (на прикладі Сходу України) / В. Є.

- Калашникова // Историчні і політологічні дослідження: [збірн. наук. праць / гол. ред. П. В. Добров]. – 2009. – № 1 (49). – С. 40–45.
555. Калинин М. И. О воспитании советских воинов : Статьи, речи, доклады / Михаил Иванович Калинин. – М. : Воениздат, 1975 – 350 с.
556. Калініченко В. В. Історія України / В. В. Калініченко, І. К. Рибалка. – Х. : ХНУ, 2004. – Ч. III: 1917-2003 рр. – 626 с.
557. Карамзин Н. М. О любви к отечеству и народной гордости / Николай Михайлович Карамзин. – Одесса : Б. в., 1882. – 123 с.
558. Карамзин Н. М. Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях / Николай Михайлович Карамзин. – СПб. : Летописец, 1914. – 133 с.
559. Кара-Мурза С. Г. Гражданская война (1918-1921). Урок для XXI века [Электронный ресурс] / Сергей Кара-Мурза. – М. : ЭКСМО, 2003. – 384 с. – Режим доступа до сайта: <http://militera.lib.ru/research/kara-murza/index.html>.
560. Каревин А. Кореспондент Би-Би-Си лжет / Александр Каревин // 2000 – Свобода слова – 2010. – 4. 05. – F 7.
561. Кентій А. Війна без пощади і милосердя : партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941-1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К. : Генеза, 2005. – 408 с.
562. Кентій А. В. Радянський рух Опору на окупованій території України / Кентій А. В., Лозицький В. С., Слободянюк М. А. – К. : Інститут історії України Національної академії наук України, 2010 – 98 с.
563. Кентій А. Радянські партизани 1941-1944: світло і тіні / Анатолій Кентій, Володимир Лозицький. – К. : ПП Н.Брехуненко, 2010. – 80 с.
564. Киреевский И. В. Избранные статьи / Иван Кириевский. – М. : Мысль, 1984г. – 456 с.
565. Кирилл, Святейший Патриарх. Выступление в Военной академии Генерального штаба ВС РФ / Святейший патриарх Кирилл // 2000. – 2011. – № 24 (562). – С. F1, F4.

566. Кирьян М. М. Начальный период Великой отечественной войны / М. Кирьян // Военно-исторический журнал. – 1988. – № 6. – С. 11–17.
567. Киселев И. П. Политические партии в России в 1905-1907 гг.: численность, состав, размещение / И. П. Киселев, А. П. Корелин, В. В. Шелохаев // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 70–78.
568. Киселев И. Ю. Образы государств в международных отношениях: механизмы трансформации / И. Ю. Киселев // Полис. – 2003. – № 3 (74). – С. 50–57.
569. Киселев И. Ю. Образ государства как фактор принятия внешнеполитических решений / И. Ю. Киселев, А. Г. Смирнова // Полис. – 2004. – № 4 (81). – С. 116–125.
570. Ключевский В. О. Собрание сочинений в 9-ти т. / Владимир Осипович Ключевский. – М. : Мысль, 1990. – Т.6. – 312 с.
571. Кнорр К. Военный потенциал государств / Клаус Кнорр. – М. : Военное издательство МО СССР. – 393 с.
572. Князьков А. С. Партизанские рейды / А. С. Князьков // Военно-исторический журнал. – 1988. – № 3. – С. 55–62.
573. Ковалев И. В. Транспорт в Великой Отечественной войне (1941-1945 гг.) / Иван Владимирович Ковалев. – М. : Транспорт, 1981. – 479 с.
574. Коваленко О. В. К. П. Победоносцев как идеолог русского консерватизма / Ольга Коваленко // Власть. – 2009. – № 6. – С. 145–147.
575. Коваль М. В. Справа Олександра Довженка / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 108–119.
576. Коваль М. В. У горнилі війни (Співдружність українського народу з братськими народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) / Михайло Васильович Коваль. – К. : Освіта, 1972. – 155 с.
577. Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны / Михаил Васильевич Коваль. – К. : Наукова думка, 1977. – 238 с.

578. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / Михайло Васильович Коваль. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
579. Ковальська Л. А. Наслідки німецького окупаційного господарювання у сільському господарстві Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни / Л. А. Ковальська // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 39–43.
580. Ковальська Л. А. Окупація та опір сільського населення Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни / Л. А. Ковальська // Історичні і політологічні дослідження: [збірн. наук. праць / гол. ред. П. В. Добров]. – 2011. – № 1-2 (47-48). – С. 43–47.
581. Ковырзин К. В. Поместный Собор 1917-1918 гг. и поиски принципов церковно-государственных отношений после Февральской революции / К. В. Ковырзин // Отечественная история. – 2008. – № 4. – С. 88–96.
582. Козлов Н. Д. Общественное сознание в годы Великой Отечественной войны (1941-1945) / Николай Дмитриевич Козлов. – СПб : Астрель, 1995. – 138 с.
583. Конарев Н. С. Железнодорожники в Великой Отечественной войне 1941-1945 [Електронний ресурс] / Николай Семенович Конарев. – Режим доступу до сайта: <http://militera.lib.ru/bio/index.html>.
584. Кондакова Н. И. Идеологическая победа над фашизмом 1941-1945 / Надежда Ивановна Кондакова. – М. : Политиздат, 1982. – 176 с.
585. Кондакова Н. И. Духовная жизнь России и Великая отечественная война 1941-1945 гг. / Надежда Ивановна Кондакова. – М. : Луч, 1995. – 205 с.
586. Кондратюк И. И. Эвакуация промышленных предприятий Одессы в 1941 году // Немеркнувший подвиг: Тезисы докладов научной конференции, посвященной 25-летию героической обороны города Одессы в 1941 г./ И. И. Кондратюк. – К. : Изд-во КГУ, 1966. – С. 30–33.
587. Король В. Історія України : Навчальний посібник / Віктор Король. – К. : Феміна, 1995. – 264 с.

588. Король В. Ю. Ціна перемоги над нацизмом для слов'янських та інших народів СРСР у 1939-1945 рр. / В. Ю. Король // Вісник Черкаського університету. – 2011. – Випуск 202. – Частина III. – С. 91–99.
589. Косович С. С. Советские железнодорожные: Военно-исторический очерк / С. С. Косович, А. М. Филимонов. – М. : Воениздат. 1984. – 309 с.
590. Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм / Геннадий Васильевич Костырченко. – М. : Международные отношения, 2001. – 675 с.
591. Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина. Глава II. Вызревание официального антисемитизма [Электронный ресурс] / Геннадий Васильевич Костырченко. – Режим доступа до сайта: http://krotov.info/libr_min/11_k/os/tyrchenko_4.html.
592. Кравцов И. Е. Пролетарский интернационализм, отечество и патриотизм / Кравцов И. Е. – Киев : «Наукова думка», 1965. – 154 с.
593. Кравченко Г. С. Военная экономика СССР (1941-1945 гг.) / Кравченко Г. С. – М. : Воениздат, 1963. – 398 с.
594. Кравчук М. И. Эвакуация промышленности Советской Украины и развертывание ее работы на востоке страны – коллективный подвиг народов СССР / М. И. Кравчук // Во главе нерушимого братства. – К. : Политиздат Украины, 1985. – С. 238–243.
595. Краткая еврейская энциклопедия : [гл. редакторы Ицхак Орен (Надель), д-р Нафтали Прат]: в 11 т. – Иерусалим : Кетер, 1992. – Т.6. – 720 с.
596. Кресіна І. О. Національна свідомість: сутність, основні складові та рівні функціонування / І. О. Кресіна // Нова політика, 1998. – С. 12–14.
597. Кривицкий А. Традиции русского офицерства / Александр Кривицкий. – М. : Военное издательство народного комиссариата обороны, 1945. – 107 с.
598. Криворученко В. К. История – фундамент патриотизма / Владимир Константинович Криворученко. – М. : НОУ ВПО «Институт непрерывного образования», 2012. – 271 с.

599. Крючков Г. Придумать национальную идею невозможно / Георгий Крючков // 2000. – 2011. – №17 (556). – С. F1, F2–F3.
600. Кудряшов С. Как создавались первые советские ученики по истории [Электронный ресурс] / Сергей Кудряшов. – Режим доступа до сайта: <http://promreview.net/moskva/nikakikh-proizvolnykh-tolkovaniy?page=0,0>.
601. Кук В. Чисельність УПА [Электронный ресурс] / Василь Кук. – Режим доступа до сайту: http://www2.maidan.org.ua/news/index.php3?bn=maidan_pressk&key=1164983014&action=view&trs=-1.
602. Кулиш В. М. Советская историография Великой Отечественной Войны / В. М. Кулиш // Советская историография / [под ред. Ю. Н. Афанасьева]. – М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 1996. – С. 274–315.
603. Кульчицкий С. Україна між двома війнами / Станислав Кульчицкий. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 11. – 399 с.
604. Куманев Г. А. Война и железнодорожный транспорт СССР 1941-1945 / Георгий Александрович Куманев. – М. : Наука, 1988. – 367 с.
605. Куманев Г. А. Война и эвакуация в СССР / Г. А. Куманев // Новая и новейшая история. – 2006. – № 6. – С. 7–28.
606. Куманев Г. А. Говорят сталинские наркомы [Электронный ресурс] / Георгий Александрович Куманев. – Смоленск: Русич, 2005. – Режим доступа до сайта: http://militera.lib.ru/h/kymanev_ga2/index.html.
607. Куманев Г. А. Подвиг и подлог: Страницы истории Великой Отечественной войны, 1941-1945 гг. / Георгий Александрович Куманев. – М. : Русское слово, 2007. – 343 с.: ил.
608. Куницький М. В. Діяльність військових трибуналів в умовах війни (1941-1945 рр.) / М. В. Куницький // Вісник Черкаського університету. – 2011. – Випуск 202. – Частина III. – С. 131–136.
609. Куповецкий М. Людские потери еврейского населения в послевоенных границах СССР в годы Великой отечественной войны / Марк Куповецкий // Вестник Еврейского Университета в Москве. – 1995. – № 2 (9). – С. 137–151.

610. Курас И. Ф. Штаб непокоренных: Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны / И. Ф. Курас, А. В. Кентий. – К. : Наукова думка, 1988. – 457 с.
611. Куроедов В. А. Религия и церковь в Советском государстве / Владимир Алексеевич Куроедов. – М. : Политиздат, 1982. – 160 с.
612. Курляндский И. А. Сталин и «интервью» митрополита Сергия советским корреспондентам в 1930 г. / И. А. Курляндский // Российская история. – 2010. – № 3. – С. 157–169.
613. Кучер В. І. Дезертири: військові злочинці чи заручники трагічних обставин / В. І. Кучер // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». – 2011. – Випуск 202, Частина ІІІ. – С. 99–107.
614. Кучер В. І. Україна у Другій світовій війні / В. І. Кучер, П. М. Чернеча. – К. : Генеза, 2004. – 272 с.
615. Лаута С. П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни / Лаута С. П. – К. : КГУ, 1965. – 208 с.
616. Левандовский А. А. История России, XX-начала XXI века. 11 класс: учеб. для общеобразоват. учреждений / Левандовский А. А., Щетинов Ю. А., Мироненко С. В. – М : Просвещение, 2008. – 384 с.
617. Левин И. Я. Партизанские и подпольные газеты в годы Великой Отечественной войны 1941-1944 / Левин И. Я. – М. : Книга, 1976. – 187 с.
618. Ленська В. В. Трудовий внесок школярів України в загальну перемогу над нацизмом / В. Ленська // Вісник Черкаського університету. – 2011. – Випуск 202. – Частина ІІІ. – С. 15–19.
619. Леонова Л. С. Деятельность высшей школы и академических учреждений в годы Великой Отечественной войны / Л. С. Леонов // Новая и новейшая история. – 2010. – № 6. – С. 73–87.
620. Лившин А. Я. Пропаганда и политическая социализация / А. Я. Лившин, И. Б. Орлов // Отечественная история. – 2008. – № 1. – С. 99–105.
621. Лисенко О. Є. Україна по війні: підсумки та перспективи / О. Є. Лисенко // Вісник Черкаського університету. – 2011. – Випуск 202. – Частина І. – С. 3–8.

622. Лисенко О. Є. Радянський рух опору на окупованій території України / О. Є. Лисенко, В. А. Гриневич // Україна і Росія в історичній перспективі: Нариси в 3-х т. – К. : Наукова думка, 2004– Т. 2. – 531 с.
623. Лисенко О. Є. Методологічні дослідження Другої світової / О. Є. Лисенко // Черкащина в контексті історії України. – Черкаси 2005. – С. 10–21.
624. Лихачова Л. Б. Діяльність театрів України під час Великої Вітчизняної війни / Л. Б.Лихачова, О. Ю.Титаренко // Історичні і політологічні дослідження: [збірн. наук. праць / гол. ред. П. В. Добров]. – 2009. – № 1 (49). – С. 67–71.
625. Лихолат О. В. Історія України: [навч. посібник / О. В. Лихолат, А. О. Лихолат]. – К. : Наукова думка, 1999. – 189 с.
626. Лукава Г. Г. Государственный патриотизм как основа русской идеи / Г. Г. Лукава // Российская общенациональная идея. – М. : «Реалисты». – №19. – 1996. – С. 104.
627. Лутовинов В. И. Патриотическое воспитание молодежи в современных условиях: проблемы и направления их решения / В. И. Лутовинов, Е. Г. Радионов. – М. : Военный университет, 1995г. – 87 с.
628. Лутовинов В. И. Российский патриотизм: история и современность [Электронный ресурс] / Владимир Ильич Лутовинов. – Режим доступа до сайта: <http://zhiharev.narod.ru/pr1staits/pr1Lugovinov.htm>.
629. Мазило І. В. Залізничний транспорт УРСР: управління, відбудова і військові перевезення у 1943-1945 рр. / І. В. Мазило // Вісник Черкаського університету. – 2011. – Випуск 202. – Частина III. – С. 10–15.
630. Мазырин А. В. Легализация Московской патриархии в 1927 г.: скрытые цели власти / А. В. Мазырин // Отечественная история. – 2008. – № 4. – С. 114–123.
631. Майнер С. М. Сталинская священная война. Религия, национализм и союзническая политика. 1941-1945 / Стивен Метрит Майнер. – М. : РОССПЭН, 2010 – 264 с.

632. Макаров В. В. Отечество и патриотизм / Макаров В. В. – Саратов : изд-во Саратов. ун-та, 1986. – 304 с.
633. Манекин Р. Донецкий край как осколок великой истории: историософские размышления / Роман Манекин // Историчні і політологічні дослідження: [збірн. наук. праць / гол. ред. П. В. Добров]. – 2009. – № 1 (49). – С. 166–169.
634. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991 / Мартін Маля. – К. : Альтернатива, 2000. – 608 с.
635. Марущак В., протоіакоп. Святитель-хирург: життя архієпископа Луки (Войно-Ясенецького) / Василій Марущак. – М. : Даниловський благовістник, 2007. – 416 с.
636. Марьина В. Георгій Димитров – радянський громадянин. 1934-1945 гг. (по матеріалам щоденників Г. Димитрова) / В. Марьина // Росія ХХІ. – 2007. – № 4. – С. 86–101.
637. Маслов О. О. Втрати радянського генералітету в боях 1941-1944 рр. в Україні / О. Маслов // Український історичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 57–71.
638. Маслов О. О. Втрати радянського генералітету полоненими на території УРСР (1941-1943 рр.) / О. Маслов // Український історичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 30–45.
639. Матин М. Б. Вопросы патриотизма в свете марксистско-ленинской теории / Матин М. Б. – М.: Политиздат, 1966. – 213 с.
640. Межуев В. М. Идея национального государства в исторической перспективе / В. Межуев // Полис. – 1992. – № 5-6. – С. 10–16.
641. Мельников В. М. Боевые действия войск 38-й армии в районе Харькова / В. М. Мельников // Военно-исторический архив. – 2009. – № 1 (109). – С. 89–95.
642. Мельников В. М. Боевые действия войск 38-й армии в районе Харькова / В. М. Мельников // Военно-исторический архив. – 2009. – № 2 (110). – С. 113–123.

643. Мельников В. М. Боевые действия войск 38-й армии в районе Харькова / В. М. Мельников // Военно-исторический архив. – 2009. – № 3 (111). – С. 118–134.
644. Мельтюхов М. Советско-польская война / М. Мельтюхов // Блицкриг в Европе. 1939-1941: Польша. – М. : ООО «Издательство АСТ»; СПб : Terra Fantastica, 2004. – С. 207–378.
645. Мирский Р. Я. Патриотизм советского человека: интернационализм, гражданственность, труд / Мирский Р.Я. – М. : Политиздат, 1988. – 192 с.
646. Митрофанова А. В. Рабочий класс Советского Союза в первый период Великой Отечественной войны (1941-1942 гг.) / Анастасия Владимировна Митрофанова. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 486 с.
647. Михненко А. М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни / Михненко А. – Донецьк : Юго-Восток, 2000. – 40 с.
648. Мобинский А. И. Русский национализм как средство борьбы с революционно-инородческим движением / Мобинский А. И. – К. : Без изд-ва, 1907. – 16 с.
649. Морехина Г. Г. Рабочий класс – фронту. Подвиг рабочего класса СССР в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 / Морехина Г. Г. – М. : Соцэкгиз, 1962. – 480 с.
650. Мощанский И. Б. Информационная война. Органы спецпропаганды Красной армии / Илья Борисович Мощанский. – М. : Вече, 2010. – 384 с.
651. Муковський І. Т. Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої Світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко. – К. : Книга Пам'яті України, 1997. – 568 с.
652. Мунчаев Ш. М. Политическая история России. От становления самодержавия до падения Советской власти / Ш. М. Мунчаев, В. М. Устинов. – М. : Изд. Группа НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 800 с.
653. Мурадян В. А. Боевое братство / Виктор Асланович Мурадян. – М. : Воениздат, 1978. – 336 с.

654. Мухин Ю. Великий Главнокомандующий И. В. Сталин / Юрий Мухин. – М. : Алгоритм, 2010. – 256 с.
655. Мучник А. Национальная идея или этническая рознь? / Александр Мучник // 2000 – 16.03.2012. – F3.
656. Мягков М. Ю. Грозное лето 1941 года / М. Ю. Мягков // Новая и новейшая история. – 2011. – № 2. – С. 143–165.
657. На переломе. Философские дискуссии 20-х годов: Философия и мировоззрение : [сост. П. В. Алексеев]. – М. : Политиздат, 1990. – 528 с.
658. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941-1944 / [В. Н. Немятый, Д. Ф. Григорович, В. А. Замлинский, М. В. Коваль, В. И. Кучер] – К. : Наукова думка, 1985. – Кн. 1. – 399 с.
659. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941-1944 / [В. Н. Немятый, Д. Ф. Григорович, В. А. Замлинский и др.] – К. : Наукова думка, 1985. – Кн. 2. – 430 с.
660. Нарочницкая Н. А. За что и с кем мы воевали / Наталья Алексеевна Нарочницкая. – М. : Минувшее, 2005. – 79 с.
661. Национализм в мировой истории : [ред.-сост. В. А. Тишков, В. А. Шнирельман]. – М. : «Наука», 2007. – 601 с.
662. Национальные военные формирования: вчера...сегодня? Завтра? // Военно-исторический журнал. – 1990. – №5. – С. 47–51.
663. Начало Великой Отечественной войны: Современная историография: [сб. обзоров и реф. / отв. ред. Минц М.М.]. – М. : РАН. НИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. истории, 2011. – 160 с.
664. Невежин В. А. Великая Отечественная война в новейших исследованиях и документальных публикациях / В. А. Невежин // Преподавание истории в школе.– 2000.– № 4.– С. 24–29.
665. Невежин В. А. «Если завтра в поход...» / Владимир Александрович Невежин. – М. : Яуза, Эксмо, 2007. – 320 с.
666. Некрич А. М. 1941. 22 июня / Александр Моисеевич Некрич. – М.: Наука, 1965. – 174с.

667. Никольский В. Н. Обвинения репрессированных органами госбезопасности в УССР в годы Великой Отечественной войны / В. Н. Никольский // Историчні і політологічні дослідження: [збірн. наук. праць / гол. ред. П. В. Добров]. – 2011. – № 1-2 (47-48). – С. 58–64.
668. Никонова О. Ю. Осоавиахим как инструмент сталинской социальной мобилизации (1927-1941 гг.) / Ольга Никонова. – Российская история. – 2012. – № 1. – С. 90–104.
669. Николаєць Ю. А. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941-липень 1942 рр.) / Юрій Николаєць. – Вінниця : Тезис, 1999. – 62 с.
670. Николаєць Ю. О. Створення та діяльність винищувальних батальйонів України / Юрій Николаєць // Вісник Київського університету. Історія. – 1998. – С. 40–44.
671. Николаєць Ю. О. Політичні настрої селян України на початку радянсько-німецької війни (червень 1941-липень 1942 рр.) / Юрій Николаєць // 3 архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ. – 2010. – № 1 (34). – С. 131–146.
672. Никольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х-1950-ті рр.) : іст.-стат. дослідж. : монографія / В. М. Никольський; Донец. нац. ун-т. – Донецьк : ДонНУ, 2003. – 623 с.
673. Никольський В. М. Арешти та обвинувачення репресованих в УРСР у 1943-1945 рр. / В. М. Никольський // Историчні і політологічні дослідження: [збірн. наук. праць / гол. ред. П. В. Добров]. – 2009. – № 1 (49). – С. 227–230.
674. Обозный К. Псковская православная миссия в 1941-1944 гг. [Електронний ресурс] / К. Обозный. – Режим доступу до сайта: <http://www.church-war.ru/research/oboznii-01/>.
675. Овчиннікова Я. С. Діти та підлітки Донбасу в умовах Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. / Я. С. Овчиннікова // Историчні і політологічні дослідження: [збірн. наук. праць / гол. ред. П. В. Добров]. – 2009. – № 1 (49). – С. 46–51.

676. Одесский погром и самооборона. Паолей–Цион. – Париж: Западный Центральный Комитет самообороны Паолей-Цион, 1906. – 111 с.
677. Одинцов М. И. Государство и религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. [Электронный ресурс] / Михаил Иванович Одинцов. – Режим доступа до сайта: <http://www.church-war.ru/research/odincov -05/>.
678. Олійник Ю. В. Матеріальне становище жителів генеральної округи Волинь-Поділля в роки гітлерівської окупації (1941-1945 рр.) / Ю. В. Олійник // Історичні і політологічні дослідження: [збірн. наук. праць / гол. ред. П. В. Добров]. – 2009. – № 1 (49). – С. 109–114.
679. Ольденбург С. С. Царствование императора Николая II / Сергей Ольденбург. – М. : Терра, 1992. – 697 с.
680. Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904-1914 гг.) / Игорь Омелянчук. – К. : Наукова думка, 2000. – 168 с.
681. Омелянчук І. В. Чорносотенні союзи і організації в Києві / І. В. Омелянчук // Віче. – 1997 – № 10. – С. 141–145.
682. О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья. – М. : Наука, 1990. – 528 с.
683. Особенности отечественной историографии Великой Отечественной войны [Электронный ресурс] // Великая Отечественная война (историография) : [сб. обзоров]. – М. : Воениздат, 1995. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/h/istoriografia_vov01/index.html.
684. Панкратов П. А. «Мрак и туман». Охрана и оборона тыла немецко-фашистской армии на временно оккупированной территории СССР в 1941-1945 гг. : военная необходимость или одна из форм реализации нацистской идеологии / П. Панкратов // Военно-исторический журнал. – 1998. – № 3. – С. 14–20.
685. Партийно-политическая работа в Советских Вооруженных Силах в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945. Краткий исторический очерк – М. : Воениздат, 1968. – 584 с.

686. Патриотизм советского народа в годы Великой Отечественной войны: Методические рекомендации к курсам: «Отечественная история» и «Судьбы русской интеллигенции»: [сост. И. В. Родионова]. – М. : Московский гос. ин-т электроники и математики, 2010. – 32 с.
687. Патриотическая идея накануне XXI века: прошлое или будущее России. Материалы межд. научно-практической конференции. Волгоград. 19-20 ноября 1998 г. – Волгоград : Перемена, 1999. – 300 с.
688. Патриотическое сознание: Сущность и формирование / [Миловидов А. С., Сапегин П. С., Симанов А. Л. и др.]. – Новосибирск : Наука, 1985. – 252 с.
689. Перехрест О. Г. Евакуація ресурсів сільгосподарства України на початку Великої Вітчизняної війни : здобутки та втрати / О. Г. Перехрест // Сторінки воєнної історії України : [збірник наук. праць] / НАН України, Ін-т історії України. – К. : Освіта, 2002. – Вип. 6. – С. 266–273.
690. Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої вітчизняної війни (1941-1945 рр.) : монографія / Олександр Григорійович Перехрест. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2010. – 150 с.
691. Перковський А. Л. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х роках / Перковський А. Л., Пирожков С. І. // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 15–25.
692. Персональний сайт Наталії Алексеевни Нарочницької: Нарочницкая.ru. 02.11.2009 / Наталия Нарочницкая: «История опирается прежде всего на факты и документы» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.narochnitskaia.ru/cgi-bin/main.cgi?item=1r250r091102175325>.
693. Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х.: Школа, 2007. – 592 с.
694. Петронговський Р. Р. Поняття «патріотизм» у гуманітарних науках / Р. Р. Петронговський // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. – 2006. – № 1. – С. 2–6.
695. Петрова А. Окупаційний режим на території Західного Поділля та його особливості (1941-1944 рр.) / Алла Петрова // Волинські історичні записки:

- [збір. наук. праць / гол. ред. С. М. Міщук]. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – Т. 5. – С. 122–129.
696. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера / Генри Пикер. – Смоленск : «Русич», 1993. – 496 с.
697. Платонов О. А. Покушение на русское царство / Олег Анатольевич Платонов. – М. : Алгоритм, 2004. – 544 с.
698. Платонов О. А. Бич божий: эпоха Сталина / Олег Анатольевич Платонов. – М. : Алгоритм, 2005. – 416 с.
699. Платонов О. А. Под властью зверя / Олег Анатольевич Платонов. – Краматорск : Изд. ЗАО «Тираж-51», 2005. – 571 с.
700. Победоносцев К. П. Московский сборник / Константин Петрович Победоносцев. – Изд. 5-е, доп. – М. : Синод. тип., 1901. – 366 с.
701. Погодин М. Н. Историко-критические отрывки. / Михаил Николаевич Погодин – М. : В типографии В.Готье, 1846. – 386 с.
702. Подвигом уславлені – партизани і підпільники України в роки Великої Вітчизняної війни / [Д. П. Григорович, П. І. Деманко, В. О. Замлинський, В. М. Немятий]. – К. : Вид-во політ. літ-ри України, 1978. – 351 с.
703. Покровский М. Н. Избранные сочинения: в 4-х т. / Михаил Николаевич Покровский. – М. : Мысль, 1968. – Т.3. – 671 с.
704. Покровский М. Н. Русская история в 3т. Т. 2 / Михаил Николаевич Покровский. – М. : АСТ, 2005. – 381 с.
705. Політична історія України. ХХ ст.: [в 6 т.] / [ред. кол.: І. Ф. Курас (голова) та ін.]. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939-1945) / кер. тому В. І. Кучер. – К. : Генеза, 2003. – 584 с.
706. Полянський Ф. Протиповстанська діяльність радянських партизан на території Тернопільщини у 1943 році / Ф. Полянський. // Мандрівець. – 2011. – № 1 (91). – С. 39–42.
707. Попов А. Спираль вражды и туман примирения / Алексей Попов // 2000. – 2011. – 20.02. – С. С4–С5.

708. Попов А. А это не геноцид? Нацистское руководство об украинцах / А. Попов // 2000. – Свобода слова. – 2010. – 04. 05. – F4.
709. Попов А. Ю. Диверсанты Сталина. Деятельность органов государственной безопасности СССР на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны / Алексей Юрьевич Попов. – М. : Эксмо-Яуза, 2004. – 509 с.
710. Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в XX веке / Дмитрий Поспеловский. – М. : Республика, 1995. – 511 с.
711. Поспеловский Д. В. Сталин и Церковь: «конкордат» 1943 г. и жизнь Церкви [Электронный ресурс] / Дмитрий Поспеловский. – Режим доступа до сайта: <http://www.church-war.ru/research/pospelovskii-02/>.
712. Поспеловский Д. В. От патриарха Тихона к митрополиту (патриарху) Сергию: преемственность или предательство? [Электронный ресурс] / Дмитрий Поспеловский – Режим доступа до сайта: http://krotov.info/history/20/pospelovs/pospel_02.htm.
713. Прайсман Ю. Одеський погром 19 октября 1905 года / Ю. Прайсман // «22».– 1986/87.– № 51 – С. 186–187.
714. Пресняков А. Е. Российские самодержцы / Александр Евгеньевич Пресняков. – М. : Книга, 1990. – 447 с.
715. Прибылов В. Н. Захват или «воссоединение»? (Зарубежные историки о 17 сентября 1939 г.) / В. Н. Прибылов // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 9. – С.13–18.
716. Проект Концепції Загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання населення на 2013-2017 роки. – Режим доступу: <http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2011%2812%29.proekt.php>.
717. Рабочий класс накануне и в годы Великой Отечественной войны. 1938-1945 гг. – М. : Наука, 1984 – 591 с.
718. Разведшкола № 005 / В. И. Пятницкий; История партизанського движения / И. Г. Старинов. – М. : ООО Издательство АСТ; Мн. : Харвест, 2005. – 304 с.

- Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика: [за ред. В. Т. Маляренка]. – К. : Юринком, 1997. – 464 с.
719. Репко С. И. Цена иллюзий. Пропаганда на войска и население противника в первые месяцы войны / С. И. Репко // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 22. – С. 8–15.
720. Рильський М. Т. Зібрання творів : [у 20 т.] / М. Т. Рильський. – К. : Наукова думка, 1987. – Т. 17: Публіцистика. 1935-1952. – 512 с.
721. Рогачев П. М. Патриотизм и общественный прогресс / П. М. Рогачев, М. А. Свердлин. – М. : Алгоритм, 1995. – 186 с.
722. Родионов И. А. Доклад 4-й Государственной думе / Родионов И. А. – Спб. : Гос. типография, 1912. – 18 с.
723. Росенко М. Н. Патриотизм и общенациональная гордость советского народа / Маргарита Николаевна Росенко. – Л. : Лениздат, 1977. – 247 с.
724. Рудлінг П. А. ОУН і УПА: дослідження про створення історичних міфів / Рудлінг П. А., Шнайдер Т., Россолінські-Лібе Гж. – К. : Золоті ворота, 2012. – 239 с.
725. Русская идея / [сборник материалов, сост. М. А. Маслин]. – М. : Мысль, 1992. – 456 с.
726. Саверська – Лихошва В. Антифашистські повстання в роки тимчасової окупації України німецько-фашистськими загарбниками (1941-1943) та їх роль у визволенні Вітчизни / В. Саверська – Лихошва // Сіверянський літопис. – 2010. – № 2-3 (92-93). – С. 32–43.
727. Саженюк С. Н. Героїчний подвиг робітників України під час евакуації промисловості на схід (1941-1942 рр.) / С. Н. Саженюк, В. М. Мазило // Вісник Київського Державного університету ім. Шевченка. Серія «Історія». – К., 1968. – № 10. – С. 66–76.
728. Саженюк С. Н. Евакуйовані підприємства УРСР на Сході (1941-1942 рр.) / С. Н. Саженюк // Український історичний журнал. – 1972. – № 6. – С. 42–47.
729. Саженюк С. Н. Трудовий подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні / С. Н. Саженюк. – К. : Вища школа, 1985. – 112 с.

730. Санькова С. М. Российская монархия в представлении идеологов государственного национализма / Світлана Санькова // Власть. – 2009. – № 2. – С. 102 – 105.
731. Сборник клуба русских националистов. – К. : без изд., 1913. – 420 с.
732. Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявление в годы Второй Мировой войны / Михаил Иванович Семиряга. – М. : РОССПЭН, 2000. – 862 с.
733. Сенявская Е. С. Фронтное поколение Великой Отечественной: социально психологический феномен [Электронный ресурс] / Елена Спартаковна Сенявская. – Режим доступа до сайта: http://www.perspektivy.info/osobaya_tema/velikaya_pobeda/frontovoje_pokolenije_velikoj_otchestvennoj_socialno_psihologicheskij_fenomen_2009-05-07.htm.
734. Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке. Исторический опыт России [Электронный ресурс] / Елена Спартаковна Сенявская. – М. : РОССПЭН, 1999. – Режим доступа до сайта: http://militera.lib.ru/h/seniavskaya_es/index.html.
735. Сенявская Е. С. Образ Германии и немцев в годы Второй мировой войны глазами советских солдат и офицеров / Е. С. Сенявская // Военно-исторический архив. – 2000. – Вып. 13. – С. 11–58.
736. Сикорский И. А. Русские и украинцы. Главы из этнографического катехизиса / Иван Алексеевич Сикорский. – К. : без изд., 1913. – 56 с.
737. Сеницын Ф. Л. Конституционные принципы свободы совести и всеобщего избирательного права в СССР: политика реализации и противодействие (1936-1939 гг.) / Ф. Л. Сеницын // Российская история. – 2009. – № 1. – С. 81–92.
738. Сеницын Ф. Л. Проблема национального и интернационального в национальной политике и пропаганде в СССР в 1944-первой половине 1945 г. / Ф. Л. Сеницын // Российская история. – 2009. – № 6. – С. 40–53.
739. Сеницын Ф. Л. Политика СССР в отношении немцев (1937-1945 гг.) / Федор Сеницын // Российская история. – 2012. – № 1. – С. 105–116.

740. Скуратівський В. Патріотизм / Вадим Леонтійович Скуратівський // Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
741. Слисаренко И. Сталинградский вопрос / И. Слисаренко // 2000. – 2012. – № 46 (630). – А1, А4.
742. Слободянюк М. А. Радянські підпільники у боротьбі з нацистськими окупантами на території України / М. Слободянюк // Український історичний журнал. – 2010 – № 3. – С. 46–63.
743. Слободянюк М. А. Організація і розгортання підпільної боротьби з німецько-фашистськими окупантами на території України (1941-1942 рр.) / М. Слободянюк // Гуманітарний журнал. – 2011. – № 3-4, літо-осінь. – С. 52–59.
744. Словари русского языка [Електронний ресурс] – Режим доступу до сайту: <http://dic.academic.ru>.
745. Словарь по этике / [под редакцией И. Кона]. – М. : Издательство политической литературы, 1983 г. – 445 с.
746. Слоневский А. Оккупация в отдельно взятом городе / А. Слоневский, Л. Яценко // Военно-исторический архив. – 2008. – № 3 (99). – С. 162–191.
747. Слоневский А. Оккупация в отдельно взятом городе / А. Слоневский, Л. Яценко // Военно-исторический архив. – 2008. – № 3 (99). – № 4 (100). – С. 107–135.
748. Смит Э. Национализм и историки / Энтони Смит // Нации и национализм. – М. : Праксис, 2002. – С. 236–263.
749. Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка / Алексей Иванович Соболевский. – М. : Университетская типография, 1907. – 396 с.
750. Советский патриотизм: [сборник статей, без ред.]. – М. : Московский рабочий, 1946. – 79 с.
751. Советский патриотизм и социалистический интернационализм – животворный источник силы нашего общества / [подг. А. А. Климов, Б. А. Шарпила]. – Ворошиловград : Изд-во ДОСААФ, 1983. – 26 с.

752. Советский патриотизм – источник героизма советских воинов / [сост. З. П. Левашова]. – М. : Военное изд-во, 1952. – 39 с.
753. Соколов А. К. Курс советской истории. 1941-1991: [учеб. пособ.] / А. К. Соколов, В. С. Тяжелникова. – М. : Высшая школа, 1999. – 414 с.
754. Соколов Б. В. Оккупация. Правда и мифы / Борис Соколов. – М. : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2002. – 349 с.
755. Соколов О. Д. М. Н. Покровский и советская историческая наука / Олег Дмитриевич Соколов. – М. : Мысль, 1970. – 276 с.
756. Солженицын А. И. Двести лет вместе : в 2 ч. / Александр Исаевич Солженицын – М. : Русский путь, 2001. – Ч. 1. – 512 с.,
757. Солженицын А. И. Двести лет вместе : в 2 ч. / Александр Исаевич Солженицын – М. : Русский путь, 2001. – Ч.2 – 550 с.
758. Соловьев С. М. История России с древнейших времен / Сергей Михайлович Соловьев. – М. : ООО Изд-во ЭКСМО, 2011. – 1024 с.
759. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Александрович Сорокин. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
760. Сорокин П. А. Голод и идеология общества / Питирим Александрович Сорокин // Квинтэссенция: Философский альманах. – М., 1990. – С. 376–413.
761. Спасенко Н. М. Концепт «громадянин-патріот» (аналіз методологічних ускладнень) / Н. М. Спасенко // Філософські дослідження. – 2011. – № 13. – С. 214–223.
762. Сталь для победы. Черная металлургия СССР в годы Великой Отечественной войны. – М. : Мысль, 1983. – 263 с.
763. Старинов И. Г. Ошибки партизанской войны / И. Г.Старинов // Малая война. Организация и тактика малых подразделений: хрестоматия / [сост. А.Е.Тарас]. – Мн. : Харвест, 2003. – 512 с.
764. Степанов С. А. Черная сотня в России (1905-1914) / Сергей Степанов. – М. : Росвузнаука,1992. – 330 с.

765. Стефанюк Г. М. Реалізація окупаційної політики німецької влади в Галичині в 1941-1944 рр. / Г. М. Стефанюк // Вісник Черкаського університету. – 2011. – Випуск 202. – Частина II. – С. 69–73.
766. Суворов В. Сталин vs Гитлер: Ледокол. День «М» / Виктор Суворов. – М. : АСТ, ХРАНИТЕЛЬ, 2008. – 635 с.
767. Сурнін В. Б. «Єврейське питання» в Російській імперії: вигадки і реалії / В. Б. Сурнін // Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія». – 2011. – Вип. 26. – С. 142–150.
768. Сучасний тлумачний словник української мови : 100000 слів : [за заг. ред. В. В. Дубинського]. – Х. : ВД «ШКОЛА», 2008. – 1008 с.
769. Табачник Д. В. Феномен тоталітарного репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х-50-і рр.): історичний та економічний аспекти / Дмитро Володимирович Табачник. – К. : Інститут нац. відносин і політології НАНУ, 1995. – 103 с.
770. Тархова Н. С. Красная армия и коллективизация 1928-1933 гг. / Нонна Тархова. – М. : Фонд «Президентский центр Б.Н.Ельцина»: РОССПЭН, 2010. – 373 с.
771. Терехин К. П. Воины стальных магистралей: Краткий военно-исторический очерк о ж.-д. войсках Советской Армии за 50 лет / Терехин К. П., Таралов А. С., Томашевский А. А. – М. : Воениздат, 1969. – 312 с.
772. Терещенко Г. І. Організаторська діяльність Комуністичної партії по підготовці робочих кадрів на Україні. За матеріалами навчальних закладів професійно-технічної освіти 1939-1970 рр. / Терещенко Г. І. – К. : Політвидав України, 1974. – 160 с.
773. Тимченко А. І. Ставлення радянської влади до українського і польського населення в західній Україні (1939-1941) / Алла Тимченко // Київська старовина. – 2011. – № 1. – С. 103–109.
774. Титаренко Д. М. «Залишені владою...»: настрої населення Донеччини напередодні нацистської окупації (за спогадами очевидців) / Д. М. Титаренко

- // Вісник Черкаського університету. – 2011. – Випуск 202. – Частина І. – С. 144–150.
775. Тихомиров Л. А. Монархическая государственность / Лев Александрович Тихомиров. – М. : ГУП «Облиздат», ТОО «Алир», 1998. – 672 с.
776. Ткаченко В. М. Енциклопедія освіти / Василь Михайлович Ткаченко. – К. : Хрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
777. Ткаченко О. С. Трудовий Донбас – фронту / Олександр Ткаченко. – Донецк : Донбасс, 1995. – 318 с.
778. Токвіль А. Про демократію в Америці / Алексіс де Токвіль. – К. : Всесвіт, 1999. – 390 с.
779. Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоление : [рук. авт. кол. Я. С. Дрabbкин, Н. П. Комолова]. – М. : Пам'ятники исторической мысли, 1996. – 540 с.
780. Третьяков В. Т. Россия без истории [Електронний ресурс] / В. Т. Третьяков // Российская газета. – 2005. – 12 мая. – Режим доступа: <http://www.vshu.ru/files/n9g18.doc>.
781. Троицкий Н. А. Царизм под судом прогрессивной общественности 1866-1895 / Николай Алексеевич Троицкий. – М. : Мысль, 1979. – 350 с.
782. Трофимович Л. В. «Підготовка визвольного походу» Червоної армії на західноукраїнські землі у вересні 1939 р. / Л. В. Трофимович // Військово-науковий вісник: [збір. наук. праць / відп. ред. П. П. Ткачук]. – Львів : АСВ, 2011. – Вип. 15. – С. 56–72.
783. Трубайчук А. Друга світова війна: коротка історія / Анатолій Трубайчук А. – К. : Наукова думка, 1995. – 192 с.
784. Трубецкой Е. Смысль войны / Евгений Трубецкой, князь. – М. : Типография А. Мамонтова, 1914. – 48 с.
785. Тухачевский М. Н. Избранные произведения в 2-х т. / Михаил Николаевич Тухачевский. – М.: Воениздат, 1964. – Т. II – (1928-1937 гг.). – 264 с.

786. Українська державність в ХХ столітті (історико–політологічний аналіз) / [Електронний ресурс] : [под. рук. А. Дергачева]. – К. : «Політична думка». – Режим доступу до сайту: <http://litopys.org.ua/ukrxxr/zmist.htm>
787. Українська ССР в Великій Оте́чественній війні Со́ветського Союзу 1941-1945 рр. – К. : Політиздат України, 1975. – Т. 1. – 544 с.
788. Українська ССР в Великій Оте́чественній війні Со́ветського Союзу 1941-1945 рр. – К. : Політиздат України, 1975. – Т. 2. – 512 с.
789. Українська ССР в Великій Оте́чественній війні Со́ветського Союзу 1941-1945 рр. – К. : Політиздат України, 1975. – Т. 3. – 476 с.
790. Українська ССР в ро́ки Вели́кої Оте́чественної війни Со́ветського Союзу : хро́ніка подій / [рук. кол. сост. В. І. Клоков] – К. : Політиздат України, 1985. – 618 с.
791. Український націоналізм і Донбас. Історична перспектива : [збірник матеріалів]. – Донецьк : ЧП «Астро», 2010. – 350 с.
792. Україна в Другій світовій війні (до 65-річчя Великої Перемоги) : матеріали міжнародної наукової конференції / відп. ред. Легасова Л. В.] – К. : НАН України, 2011. – 800 с.
793. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси : [ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько]. – НАН України. Інститут історії України. – К. : НВП Видавництво «Наукова думка», НАН України, 2011. – Кн. 1.– 735 с.
794. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси : [ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько]. – НАН України. Інститут історії України. – К. : НВП Видавництво «Наукова думка», НАН України, 2011. – Кн. 2. – 943 с.
795. Україна у Другій Світовій і Великій Вітчизняній війні (1939-1945 рр.): актуальні проблеми історії: [матеріали круглого столу, Дніпропетровський

- нац. ун-т, 7 травня 2010 р. / редкол. С. І. Світленко (відп. ред.) та ін.]. – Дніпропетровськ : Герда, 2010. – 88 с.
796. Україна і Росія в історичній ретроспективі [Електронний ресурс] / В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. К. : Наукова думка, 2004. – Том.2 – 2. 9. У пошуках українського радянського патріотизму. – 531 с. – Режим доступу до сайта: <http://pulib.if.ua/part/11407>.
797. Українська Радянська Енциклопедія. Видання 2. – К. : Головна редакція Української Радянської енциклопедії, 1979. – Том 8. – 527 с.
798. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. – К. : Видав. політ. літ-ри України, 1967. – Т. 1. – 534 с.
799. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. – К. : Видав. політ. літ-ри України, 1969. – Т. 3. – 480 с.
800. УСЕ Універсальний словник-енциклопедія : [гол. ред. чл.-кор. НАНУ М. Попович]. – К. : Абрис, 2001 – 1575 с.
801. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА : [кер. С. Кульчицький]. – К. : Наукова думка, 2005. – 54 с.
802. Федотов Г. П. Россия и свобода / Г. П. Федотов // Знамя. – 1989. – № 12. – С. 196–214.
803. Федюнин В. В. Юго-Западный фронт с 22 июня по 9 июля 1941 г. / В. В. Федюнин // Историчні і політологічні дослідження: [збірн. наук. праць / гол. ред. П. В. Добров]. – 2011. – № 1-2 (47-48). – С. 108–117.
804. Фирсов С. Л. Была ли безбожная пятилетка? [Електронний ресурс] / С. Л. Фирсов. – Режим доступу до сайта: http://religion.ng.ru/history/2002-10-30/7_ussr.html.
805. Философский словарь от А до Я [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайта: <http://yandex.ua/yandsearch?p=2&text=родинаclid=48648&lr=144&tld=ua>.

806. Фомин А. М. Русская Православная церковь в 1917-1927 годах [Электронный ресурс] / А. М. Фомин. – Режим доступа до сайта: <http://lib.rus.ec/b/211530/read>.
807. Фролов Ю. Крушители империи СССР. 1938-1945 / Юрий Фролов. – Донецк : Сталкер, 2001. – Кн. 3. – 480 с.
808. Фрунзе М. В.: Военная и политическая деятельность / Группа авторов. – М. : Воениздат, 1984. – 275 с.
809. Хавин А. Ф. Краткий очерк индустриализации СССР / Александр Федорович Хавин. – М. : Госполитиздат, 1962. – 440 с.
810. Хаген М. Армия и общество / Марк фон Хаген // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 12. – С. 53–60.
811. Харитонов Э. В. Была ли оборона Киева героической? / Э. В. Харитонов // Военно-исторический архив. – 2009. – № 4 (112). – С. 52–67.
812. Християнська мораль та військовий обов'язок: Навчальний посібник / А. В. Слюсаренко, М. М. Голик, Р. В. Гула, О. Л. Глотов, О. М. Щурко. – Львів: АСВ, 2012. – 112 с.
813. Христофоров В. С. Органы госбезопасности СССР в 1941-1945 годы. Документы архивов ФСБ России / В. С. Христофоров // Новая и новейшая история. – 2010. – № 5. – С. 34–52.
814. Цыпин В. История Русской Церкви 1917-1997 / Владислав Цыпин, протоиерей. – М. : Изд-во Православного Свято-Тихоновского Богословского института, 2004. – 697 с.
815. Чаадаев П. Я. Сочинения / Петр Яковлевич Чаадаев. – М. : Правда, 1989. – 523 с.
816. Чаадаев П. Я. Полн. собр. соч. / Петр Яковлевич Чаадаев. – М. : Наука, 1991. – Т.2. – 410 с.
817. Чайковський А. С. Невідома війна (партизанський рух в Україні 1941-1944 рр. мовою документів, очима історика) / Анатолій Степанович Чайковський. – К. : «Україна», 1994. – 256 с.

818. Черненко А. М. Комунисти Львівщини в період Великої Вітчизняної війни (червень 1941-1945 рр.) / А. М. Черненко, С. В. Ігнатюнок // Львівська обласна партійна організація. Короткий нарис. – Л. : Книжково-журнальне видавництво, 1961. – С. 103–117.
819. Чернобаев А. А. М. Н. Покровский – ученый и революционер / Анатолий Чернобаев // Вопросы истории. – 1988. – № 8. – С. 3–23.
820. Чернова І. В. Проблема патріотизму в сучасному науковому дискурсі / І. В. Чернова // Військово-науковий вісник: [збір. наук. праць / відп. ред. П. П. Ткачук]. – Львів : АСВ, 2011. – Вип. 15. – С. 228–238.
821. Чуев С. Украинский легион / Сергей Геннадьевич Чуев. – М. : Яуза, 2006. – 544 с.
822. Шаталин Н. В. Верная опора партии / Н. В. Шаталин // Военно-исторический журнал. – 1989. – № 5. – С. 12–17.
823. Шафаревич И. Р. Русский народ в битве цивилизаций / Игорь Ростиславович Шафаревич. – М. : Эксмо, Алгоритм, 2004. – 448 с.
824. Шевченко А. До питання про участь співробітників дорожніх відділів НКВС УРСР у партизанському русі в роки Великої Вітчизняної війни / А. Шевченко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1 (20). – К., 2003. – С. 403–410.
825. Шевченко В. В. Власть и бывшие военнопленные в годы Великой Отечественной войны / В. В. Шевченко // Военно-исторический журнал. – 2009. – № 5. – С. 26–30.
826. Шевченко В. Ф. Геополітичні чинники у Другій Світовій війні українського народу / В. Ф. Шевченко // Вісник Черкаського університету. – 2011. – Випуск 202. – Частина І. – С. 15–21.
827. Шестаков В. А. Социально-экономическая политика советского государства в 50-е-середине 60-х годов / В. А. Шестаков // РАН. Ин-т рос. истории. – М.: Наука, 2006. – 296 с.: табл.
828. Шехтман И. Советское еврейство в германо-советской войне / Иосиф Шехтман // Еврейский мир. – 1944. – Сб.2. – С. 224–238.

829. Шимон И. Я. Сталин сказал «Да»: Новая политика Советского государства в отношении церкви в период Великой Отечественной войны [Электронный ресурс] / И. Я. Шимон. – Режим доступа до сайта: <http://www.church-war.ru/research/shimon-01/>.
830. Шкаровский М. В. Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь / Михаил Витальевич Шкаровский. – М. : Вече, 2007. – 512 с.
831. Шульгин В. В. Что нам в них не нравится / Василий Витальевич Шульгин. – М. : Хорс, 1992. – 287 с.
832. Эренбург И. Г. Война, 1941-1945: Статьи [Электронный ресурс] / Илья Григорьевич Эренбург. – М. : АСТ; Астрель, Олимп, 2004. – 795 с. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/prose/russian/erenburg_ig3/index.html.
833. Эренбург И. Г. Война: Апрель 1942-март 1943: Статьи / Илья Григорьевич Эренбург. – М. : Воениздат, 2002. – 288 с.
834. Яковлев А. Н. Предисловие. Обвал. Послесловие / Александр Николаевич Яковлев. – М. : Новости, 1992. – 288 с.
835. Якунин В. К. Об «отечестве» и «отечественной войне» для Украины и украинцев: некоторые проблемы истории и историографии / В. К. Якунин // Грані. – 2004. – № 3. – С. 24–30.
836. Якунин В. К. Крах КПСС. Историографический и теоретико-методологический аспекты. В 2-х частях. Часть 2. История, сущность и место КПСС в политической системе советского общества: процесс переосмысления: Монография / Виктор Кузьмич Якунин. – Д. : «Герда», 2010. – 484 с.
837. Яшин С. В. Железнодорожники в годы Великой Отечественной войны / С. В. Яшин // Вопросы истории. – 2011. – № 5. – С. 150–154.
838. Bellamy Chr. Absolute war: Sov. Russia in the Second World War: A mod. History / Chrarls Bellamy. – L. etc.: Macmillan, 2007. – XXIX, 813 p.: ill.
839. Davies J. Mission to Moscow. [Электронный ресурс] / J. Davies. – N.Y., 1941. – Режим доступа до сайту: <http://www.imdb.com/media/rm2051903232/tt0036166>.

840. Didier F. Ich sah den Bolschewismus: Dokumente der Wahrheit gegen die bolschewistische Lüge. 12. Aufl. / F. Didier. – Weimar, 1942. – 463 s.
841. Hoyt E. P. Stalin's war: tragedy and triumph, 1941-1945 / E. P. Hoyt. – N. Y.: Cooper Square press, 2003. – VIII, 292 p.: ill.
842. Hopf T. Social Construction of International Politics: Identities and Foreign Politics. Moscow, 1955 and 1999. / T. Hopf – New York, 2002. – 124 p.
843. Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / Grzegorz Motyka. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych, Oficyna Wydawnicza Rytm, 2006. – 728 s.
844. Radosta P. V Uniforme RAF / Pavel Radosta. – Prague, First Edition. Czech text. 1991. – 143pp. 25+ illust.
845. Rassing K. Jungarmisten der Weltrevolution: Der Verrat des Bolschewismus an der Jugend / K. Rassing. – Nurnberg, 1942. – 64 s.
846. Seaton A. The Russo-German War 1941-1945 / A. Seaton. – L. : ARTHUR BARKER, 1971. – XIX+628 p.
847. Strong A. The Stalin era [Електронний ресурс] / A. Strong. – N Y, 1945. – Режим доступу до сайту: <http://www.worldcat.org/title/stalin-era/oclc/297634658>.
848. Swlaniewicz St. W cieniu Katynia / Stanisław Swlaniewicz. – Warszawa 1990, Czytelnik. – 374 s.
849. Szawłowski R. (Liszewski K.). Wojna polsko-sowiecka 1939. Tło polityczne, prawnomiędzynarodowe i psychologiczne. Agresja sowiecka i polska obrona: sowieckie zbrodnie wojenne i przeciw ludzkości oraz zbrodnie ukraińskie T. 1. Monografia / Ryszard Szawłowski. – Warszawa : Neriton, 1995. – 520 s.
850. The Russian Front: Germany's War in the East 1941-1945. – L, Arms and Armour Press, 1978 – History – 184 p.
851. Umiastowski J. K. Przez kraj niewoli. Wspomnienia z Litwy i Rosji z lat 1939-1942 / Jan Kazimierz Umiastowski. – Londyn : Biblioteka Pamiętników, 1947. – 133 s.

852. Wendt A. Collective Identity Formation and the International State / A.Wendt // American Political Science Review. – 1994. – Vol. 88, No 2. – P. 385.
853. Wendt A. Social Theory of International Relations / A.Wendt. – Cambridge : Cambridge University Press, 2000. – 429 p.

II. ДИССЕРТАЦІЇ, АВТОРЕФЕРАТИ

854. Бабенко В. А. Охоронительная идеология как инструмент политики царизма на Украине (1903-февраль 1917): дис...канд. ист. наук : спец. 07.00.01 / Валентина Бабенко. – Дн., 1992. – 253 л. – рос.
855. Бабенко С. Ю. Евакуація з України в роки Великої Вітчизняної війни: дис...канд.. іст. наук : спец. 07.00.01 / Світлана Юрійовна Бабенко. – Донецьк, 2000. – 163 арк.
856. Бодягин А. И. Советский патриотизм периода Великой Отечественной войны: социокультурные и духовные ценности : автореф. дисс. на соискание ступ. канд. ист. наук : спец. 23.00.01 «Теория политики, истории и методологии политической науки» / А. И. Бодягин.– Казань, 2007. – 23 с.
857. Васильева О. Ю. Советское государство и деятельность русской православной церкви в период Великой Отечественной войны: : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд.ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / О. Ю. Васильева. – М., 1990. – 26 с.
858. Герасименко Л. С. Народне ополчення та винищувальні батальйони в обороні Києва (1941 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. С. Герасименко. – Київ, 2006. – 20 с.
859. Гриневич В. А. Национальные проблемы в Красной армии в период освобождения Украины от немецко-фашистских захватчиков (декабрь 1942-октябрь 1944 гг.): дисс...канд. ист. наук: 07.00.01 / Владислав Анатольевич Гриневич. – К., 1994. – 232 л.
860. Гула Р. В. «Киевлянин» та суспільно-політичні рухи в Україні: 1900-1914 роки: дис...канд.. іст. наук: 07. 00. 01 / Руслан Володимирович Гула. – Дн., 2003. – 217 арк.

861. Добров П. В. Народне ополчення в роки Великої Вітчизняної війни : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.03 / П. В. Добров. – К., 1995. – 28 с.
862. Кучер В. И. Партизанские края и зоны на Украине в годы Великой Отечественной войны (1941-1944 гг.) : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд.ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР» / В. И. Кучер. – К., 1973. – 26 с.
863. Мельниченко И. И. Патриотизм в системе социальных ценностей офицерского корпуса России: диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук : спец. 09.00.02 / Игорь Иннокентьевич Мельниченко. – М., 1996. – 168 с.
864. Минаков В. А. Место патриотизма в российской национальной идее : дисс....канд. философ. наук : спец. 09.00.11 / Василий Александрович Минаков. – Горно-Алтайск, 2009. – 149 л.
865. Ніколаєць Ю. О. Морально-психологічний стан населення і воїнів Червоної армії в перший період Великої Вітчизняної війни (на матеріалах України) : дис....канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Юрій Ніколаєць. – К., 1998. – 191 арк.
866. Тригуб О. П. Російська православна церква в радянській Україні і 20–30 рр. XIX ст.. : інституційний розкол та міжконфесійні відносини : дис....докт. іст. наук : спец. 07.00.01 / Тригуб Олександр Петрович. – К., 2009. – 510 с.
867. Шайкан В. А. Деятельность комиссаров партизанских соединений Украины в годы Великой Отечественной войны (1941-1944 г.г.): автореф. дисс. на соискание науч. степени канд.ист. наук : спец. 07.00.01 – «История Коммунистической партии Советского Союза» / В. А. Шайкан. – Дн., 1992. – 18 с.
868. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої Світової війни : дис....доктора іст. наук : спец. 07.00.01 / Шайкан Валентина Олексійовна. – К., 2005. – 534 арк.

869. Щурко О. М. Особливості трансформації та формування міжнародного образу України на сучасному етапі: дис...канд. політ. наук : 23.00.02. / Щурко Олена Михайлівна. – Л., 2010 – 219 арк.
870. Якунин В. И. Патриотическая деятельность Русской Православной церкви и изменение государственно-церковных отношений в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 : автореф....дисс. канд. ист. наук: спец. – 07.00.02 «Отечественная история» / В. И. Якунин. – Самара, 1998. – 20 с.